

**Історичні міфи і стереотипи та
міжнаціональні відносини
в сучасній Україні**

Львів 2009

Передмова

Пропонована книга присвячена важливій і поки що недостатньо розробленій в українській історіографії темі функціонування історичних міфів і стереотипів в сучасному українському суспільстві та їх ролі в міжнаціональних і міждержавних відносинах. Разом з тим, вона є дуже актуальною з огляду на стан суспільної свідомості та соціальної ідентифікації населення сучасної України. В літературі і публіцистиці неодноразово відзначалося побутування в свідомості, зокрема історичній, різновекторних уявлень про минуле українського народу та інших народів, що в ній проживають. Такий стан досить переконливо пояснюється тривалим періодом бездержавного існування українського етносу, запізнлим процесом формування новочасної української нації, що відбувався в іншоетнічних державних формуваннях і, як наслідок, під потужним політико-ідеологічним впливом неукраїнських або й антиукраїнських чинників. Особливо потужним такий вплив був в Російській імперії, а згодом СРСР, де на ідеологічній обробці населення позначилися етнічно-релігійна близькість українців і росіян, імперсько-месіаністична візія майбутнього Східної Європи включно з концептами особливої "східнослов'янської цивілізації" і формування єдиного "радянського народу". Внаслідок цілеспрямованої політики правлячих кіл Росії, тоталітарного режиму в СРСР український етнос у ХХ ст. опинився в умовах демографічного розпорощення та іншоетнічного "розбавлення", національної асиміляції та економічного підпорядкування. Однак одним з найбільш серйозних і довготривалих наслідків антиукраїнської політики всіх держав, що володіли землями з перевагою українського населення в останні п'ять-шість століть, стало поширення

багатьох міфів і стереотипів, в яких Україна і українці виступали чи то “відгалуженням” інших народів (поляків, росіян) чи то складовою інших політичних націй. Правлячі кола держав, в яких у різні часи проживало українське населення, робили все можливе, щоб применшити або й взагалі заперечити існування українського етносу. Особливо наполегливо це чинилося там, де в українцях бачили небезпеку для руйнування імперських амбіцій. Виключенням була імперія Габсбургів, де в другій половині XIX ст. встановилися конституційні порядки, а українська національна ідея знайшла сприятливий суспільно-політичний ґрунт.

До своєї незалежності у 1991 р. Українська державність прийшла зі своєрідним національним складом населення, яке взяло і бере участь у формуванні української політичної нації, і зі складним станом роз’єднаної суспільної свідомості, де співіснують найрізноманітніші соціальні ідентифікації та уявлення про минуле. Щодо національного складу населення сучасної України, то дані останнього перепису 2001 р. засвідчили цікаві зміни, що відбулись упродовж 1991–2001 рр. Поза таким негативним явищем як різке скорочення населення (з 52,2 млн. до 48,5 млн.), відбулося збільшення числа етнічних українців, кількість яких серед усього населення зростає з 72,7 % до 77,8 %. У той же час різко зменшилося число осіб інших національностей: росіян на 26,6 %, білорусів – 37,3 %, поляків – 34,2 %, євреїв – аж на 78,3 % і т.д. Проте серед національних меншин безперечне лідерство продовжують посідати росіяни, які складають 17,3 % всього населення України; причому, якщо на Заході і в Центрі їхній відсоток щодо українців порівняно незначний (від 1 до 4–5 %), то на Сході і Півдні їхня присутність дуже відчутна – у Криму 58,3 %, Донецькій області – 38,2 %, Луганській – 39 %, Харківській – 25,6 %, Запорізькій – 24,7 %, Одеській – 20,7 %. Проте така демографічна характеристика була б неповна, якщо не врахувати, що серед етнічних українців у 2001 р. 14,8 % вважали рідною мовою не українську, а російську, а серед інших національних меншин також високий відсоток складала російськомовні представники (серед білорусів – 62,5 %, євреїв – 83 %, греків – 88,5 %, німців – 64,7 % і т.д.)¹. Усе це є наслідки тривалої політики денационалізації в рамках проекту “радянського народу”, здійснюваної комуністичним керівництвом Радянського Союзу.

Однією зі специфічних проблем сучасного етапу українського націотворення і самоідентифікації є етнокультурна, в тому числі мовно-лінгвістична біполярність, яка відбиває традиційні іс-

¹ Заставний Ф. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. (результати, аналіз, оцінка). Львів, 2003. С. 9-31.

торичні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації, про які йшлося вище. Окрім 8,3 млн. етнічних росіян (2001 р.), є ще значна частина російськомовних українців, а загалом російська мова посідає значно більші позиції, ніж це виглядає з офіційної статистики. За даними соціологічного опитування 2001 р. в цілому по Україні українську мову вважали рідною 60 % респондентів, але розмовляли нею в родині лише 37 %².

Особливою “екзотичною” групою населення України залишаються ті її громадяни, котрі обирають соціально-політичну ідентичність “радянських людей”. Таких осіб за матеріалами соціологічних опитувань 2000 р. виявилось в Україні понад 12 %³. При цьому такий вибір соціальної ідентичності здебільшого співпадає з орієнтацією на комуністичну ідеологію її носіїв та регіональним розміщенням – його інтенсивність зменшується в напрямку зі Сходу на Захід.

Проблеми самоідентифікації населення України чітко накладаються на окремі регіони України, які в основному співпадають з їх історичною долею. Захід (і Південь) ще відчують на собі впливи “малоросійської” і “радянської” ідентичностей, Центр – займає проміжну позицію між ними, схилиючись до “русько-української” історичної спадщини. За даними опитування, проведеного 1999 р. службою “Соціс-Геллап”, були отримані цікаві результати про ідентифікацію своєї “батьківщини” мешканцями України: на Заході 84 % респондентів назвали нею Україну, в Центральній Україні – 64 %, на Сході – 35 %, решта опитаних в усіх регіонах віддали перевагу регіональній приналежності або ідентифікували себе з СРСР⁴.

Значні регіональні відмінності у соціальній ідентифікації населення України постійно підсилювалися обставинами політичної боротьби різних політичних таборів за владу в Україні в 1990-х і 2000-х роках, а також впливами сусідніх держав, насамперед Російської Федерації. Особливість сучасного стану формування, модифікації, руйнування і набуття ідентичностей в Україні, яка фіксується всіма дослідниками, полягає в переході від одного соціального ладу і стосунків до іншого в умовах “аномальності”, викликаної “запізнілим” націотворенням. Це відставання у формуванні української модерної нації було спричинене передусім іс-

² Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ, 2002. С. 182.

³ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні, в: Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. Київ, 2003. С. 41.

⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. С. 185.

торичними причинами, серед яких, як відзначають багато дослідників, не останню, якщо не визначальну роль відіграли історичні взаємини з поляками та росіянами⁵. Вони спричинили численні “аномалії” у формуванні етнічної, національної та історичної самосвідомості українців у різні історичні періоди. Дослідники процесів соціальної ідентифікації українського населення констатують наявність “кризи ідентичностей”, насамперед національної та історичної, існування не одної, а “двадцять одної України”, а в реальності – глибокого свідомісного розколу в державі⁶.

Усе це свідчить про значну інерційність мислення і бачення сучасного світу українськими громадянами: старі, виниклі і поширювані в інших суспільно-політичних умовах міфи і стереотипи продовжують чинити вплив на їхню свідомість. Нові суспільно-політичні реалії, які утворилися після розпаду СРСР і т.зв. соціалістичного табору, виникнення незалежної Української держави вимагають переосмислення старих ідеологічних схем та історичних концепцій, приведення їх у відповідність з новою візією світу та міжлюдських відносин у ньому. Крім всього іншого, є нагальна потреба переглянути історичні міфи і стереотипи, поширювані неукраїнськими чинниками, з позицій легітимації присутності української нації та державності в європейській і світовій історії. Важливо, щоб ці історичні уявлення були переосмислені не з методологічних позицій вчорашнього дня, а на підставі найновіших досягнень світової наукової думки, котрі б враховували зміну наукової картини світу.

У зв'язку з цим автори цієї книги поставили перед собою завдання проаналізувати процеси виникнення та функціонування

⁵ Докл. див.; *Зашильняк Л.* Україна між Польщею і Росією: історіографія і суспільна свідомість // Український історичний журнал. Київ, 2005. № 5. С. 192-213; *Zaschkilnyak L.* Ukrainische historische Identität zwischen Polen und Russland // *Last der Geschichte? Kollektive Identität und Geschichte in Ostmitteleuropa.* Belarus, Polen, Litauen, Ukraine. Hamburg: Verlag Dr.Kovač, 2008. S. 189-226.

⁶ Відзначається низка негативних суспільно-політичних процесів, котрі не сприяють консолідації народу і перетворенню його в єдину політичну націю, провадять до зниження рівня самооцінки особистості, маргіналізації ідентичностей, дезінтеграції і дегуманізації соціальної поведінки тощо. – *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. С. 169-179. Див. також: *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи.* Авторський колектив: Ю. Шаповал та ін. Київ, 1997; *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття.* Колективна монографія / Під ред. М.О. Шулги. Київ, 1999; *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Відп.ред. І.Ф. Курас.* Київ, 2002 та ін.

історичних міфів і стереотипів в сучасному українському суспільстві та їх роль у формуванні міжнаціональних (і міждержавних) взаємин. Зрозуміло, що поставлене завдання є дуже складним і розлогим, передбачає вивчення і осмислення історичних уявлень близько сотні націй і національностей сучасної України, що є не реальним в умовах однієї праці. Тому основу книги склали нариси, підготовлені групою істориків, етнологів і культурологів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які так чи інакше займаються дослідженням історичної свідомості українців та представників інших народів в нову і новітню добу. В центрі уваги, як з огляду на наукові зацікавлення авторів, так і значущості проблематики є поширені версії історичних міфів і стереотипів серед етнічних українців та серед інших національностей України, насамперед росіян, поляків, литовців, кримсько-татарського народу. Певне місце відведено релігійно-конфесійній проблематиці та її місцю в розповсюдженні і підтриманні стереотипних історичних уявлень. На жаль, поза межами досліду залишилися численні національні спільноти сучасної України, які б теж вимагали посиленої уваги – євреї, угорці, румуни, білоруси та ін. Проте, ці студії ми залишаємо на майбутнє, не закриваючи шляху й для інших дослідників.

Не зайвим буде зазначити, що автори текстів зустрілися з певними труднощами, оскільки обрана ними проблематика лежить на перетині кількох соціально-гуманітарних наук, передусім соціології, психології, антропології, політології тощо. Ознайомлення з відповідною фаховою літературою і опрацювання різноманітних за наповненням джерел не тільки відбилося на змісті підготовлених ними нарисів, а й сприяло розширенню їхніх наукових обріїв і міждисциплінарної кваліфікації. Саме життя змушує сучасних дослідників соціальних і гуманітарних процесів виступати одночасно в кількох іпостасях з метою повнішого розуміння та пояснення проявів людської практики.

Заглибившись у досліджувану проблематику, автори книги прийшли до усвідомлення складності і неоднозначності процесів, які відбуваються в свідомості населення сучасної України, зокрема у сфері її історичної складової. Вони, говорячи словами одного з мислителів, побачили, як цупко “минуле намагається чіплятися за сучасне”, створюючи напруженість у взаєминах людей, що живуть у цілком нових і незвичних для них суспільних реаліях. Для себе вони зробили важливий висновок, яким прагнуть поділитися з іншими: повертаючись обличчям до історії, необхідно постійно мати на увазі сучасність і майбутнє. Тільки за таких умов можна

буде не залишитися на узбіччі світового суспільного розвитку і, що особливо важливо, не перетворити розбіжності у історичній пам'яті різних спільнот на збройні конфлікти між ними. Історичний матеріал, або те, що ми розуміємо під історією, є результатом попередніх і сучасних впорядкувань безлічі фактів минулого суспільного життя окремими особистостями, котрі так само керувалися чи керуються поширеними в свій час і в своєму середовищі поглядами та ідеями. І способи такого впорядкування можуть приносити не тільки естетичне задоволення чи підстави для культурної ідентифікації людей, але й виступати небезпечною зброєю в розпалюванні міжетнічних та міждержавних конфліктів. Про це треба добре пам'ятати насамперед фаховим історикам, а також публічним інтерпретаторам історії.

У пропонованій праці, яка не претендує на вичерпну характеристику теми, а є лише начерком її вступного опрацювання, виділено дві частини. У першій частині представлено чотири нариси, в яких розглянуто роль і значення міфологічної свідомості і соціальних стереотипів в суспільному житті в цілому (Л. Зашкільняк), прослідковано регіональні аспекти поширення стереотипних уявлень в сучасній Україні (В. Середа і О. Середа), окреслено місце історичної політики у формуванні і подоланні стереотипів (В. Расевич), а також представлено поширені конфесійні історичні стереотипи стосовно православної та католицької доктрин (П. Шкраб'юк). Друга частина містить низку нарисів, в яких розглянуто конкретні питання виникнення і часової видозміни стереотипів українців, росіян і поляків один щодо одного (Ю. Сілецький, О. Аркуша, Р. Голик), прослідковано спроби подолання в сучасних умовах застарілих стереотипів українців щодо поляків і навпаки (О. Руда, Х. Чушак), представлено розлогий нарис з історії формування кримськотатарського народу (Л. Войтович) і дослідження сучасного сприйняття українцями литовців (О. Лучакук). Таким чином, заявлена тематика розкривається здебільшого фрагментарно. Однак, як нам видається, вміщені в книзі нариси занурюють читача у широке коло важливих питань механізму формування і трансформації суспільної та індивідуальної свідомості, який дає змогу краще зрозуміти проблеми і потреби сучасного гуманітарного розвитку України.

Частина I. Чи потрібні нам історичні міфи і стереотипи?

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики

Життя і соціальна діяльність людини в минулому, сьогодні і майбутньому, як стверджує сучасна наука, визначалися, визначаються і будуть визначатися насамперед співвідношенням індивідуальних і колективних (соціальних) уявлень про світ і своє місце в ньому, тобто світоглядом, що ґрунтується на поширеному у суспільній свідомості баченні світу і себе у ньому. Таке бачення є результатом і наслідком пізнавальної діяльності окремої людини і колективного досвіду спільнот. Воно є мінливим, залежним від сформованих в попередній період і на даний час здобутків людського розуму і практики й, водночас, обмеженим здатністю індивідуальної свідомості швидко сприймати й адаптувати постійно зростаючий обсяг нової інформації, існуючою інерцією мислення. За свідченнями психологів, соціологів, культурологів, філософів та представників інших гуманітарних наук, колективна і залежна від неї індивідуальна свідомість завжди спирається на певні усталені й поширені уявлення, що акумулюють певний стандартизований колективний досвід, а також накинута (втлумачена) індивідууму в процесі навчання і спілкування з іншими образи світу та суспільства, які допомагають йому орієнтуватися

в житті і спрямовують його поведінку. Такі образи можуть бути правдивими або фальшивими, викликати позитивні або негативні емоції, але їхня суть полягає в тому, що вони виражають ставлення індивідуума та його соціальної групи до певного явища чи особи. В науці вони отримали назву стереотипів.

Нові цінності не приходять на порожнє місце. Навіть дитина, що стоїть на порозі соціалізації, вже має через генотип низку наперед визначених тенденцій розвитку, в тому числі для засвоєння цінностей того соціуму, в якому вона буде формуватися як особистість. Тим більше, коли йдеться про зрілі особистості, котрі формуються в процесі соціальної діяльності. Особистість містить у своїй свідомості певний історичний комплекс навиків та стандартів соціальної поведінки. Історики називають цей “комплекс” історичною пам’яттю. В соціології, як в соціальній філософії та соціальній психології, це поняття прийнято визначати як “соціальний стереотип”, або просто “стереотип”, оскільки стереотипи іншими, ніж соціальними, не можуть бути. Вони формуються в ході соціалізації особи і мають ознаки стійкості та ірраціональності, виступаючи як важливий мотив спонуки дій індивіда¹.

Фактично всі люди живуть у світі стереотипів мислення. Саме вони значною мірою визначають їх моральні норми, формують політичні, релігійні й світоглядні позиції. Стереотипи поведінки також дуже різноманітні й багато в чому визначають соціальну практику, судження і ставлення до оточуючого світу кожного. Завдяки стереотипам люди знають як себе поводити в тому чи іншому випадку, що прийнятно а що ні, хто правий а хто ні. Але це не означає, що так насправді є в дійсності, тому що стереотипи, на яких ґрунтуються уявлення і судження, можуть бути сформовані на помилкових передумовах або певних, не завжди обґрунтованих умовах. Здобуття освіти і приріст наукових знань також базуються на формуванні стереотипів мислення, тобто низки зафіксованих істин та методів, що творять підстави суджень і оцінювання. Зазвичай люди забувають або не усвідомлюють, яким чином і коли були здобуті ці істини: багато уявлень доводиться сприймати на віру і вони міцно закріплюються в свідомості як стійкі стереотипи. Тоді з’являється впевненість у тому, що певна істина не підлягає обговоренню і є “вічною” або принаймні тривкою.

Існування стереотипів в механізмі пізнання має суперечливий двоякий характер: з одного боку, стереотипи значно спро-

¹ *Ковалев В.В.* Типология социальных стереотипов: перспективы исследования проблемы // http://rspu.edu.ru/university/publish/pednauka/2005_1/02Kovalev.htm

щують процеси пізнання і творчості, дозволяючи широко використовувати наявні знання і навички, що представляють собою складний комплекс стійких уявлень; а з другого боку, вони ж обмежують можливості пізнання нового, що виходить за рамки звичних понять або суперечить їм. Чимало добрих спеціалістів у своїй галузі опиняються в ситуації, коли вони не здатні подолати бар'єр стереотипів і з порога відкидають все, що не вкладається в їхню світоглядну позицію. Сформовані стереотипи дуже стійкі і часто зберігаються впродовж усього життя людини, а їх руйнування здебільшого буває дуже болючим процесом, спричиняє роздратування, порушення психічної рівноваги аж до виникнення стресового стану. Вороже ставлення до нового частково визначається підсвідомим інстинктом самозбереження, який намагається захистити індивідуума від можливих потрясінь, пов'язаних з руйнуванням усталених стереотипів. Воно неминуче породжує певний консерватизм мислення і діяльності.

Як зазначалося вище, формування стереотипів є обов'язковим і невід'ємним елементом соціальної та індивідуальної культури, без якого неможливе пізнання і соціалізація людини. Здебільшого особа і колектив не усвідомлюють причин, які вплинули на формування уявлень про інших людей і соціальні явища й не здогадуються, що це передусім соціальні стереотипи. Вони є неодмінною психологічною формою фіксації соціокультурного досвіду, відносно стійкими і спрощеними за змістом соціально-психологічними уявленнями, котрі мають когнітивно-мотиваційну і афективно забарвлену природу. Відштовхуючись від цих соціальних уявлень, особистість упорядковує, класифікує, оцінює і селекціонує соціальні явища. Стереотипи стають відправним пунктом, своєрідною (хоча й змінною) опорою на шляху соціалізації, а стереотипізація є одним з найвищих соціально-психологічних механізмів, що має широкі поліфункціональні характеристики, найважливіша з яких – підтримка ідентичності особистості та групи (спільноти)².

Складність і суперечливість процесів соціалізації людини і роль у ньому пізнавальних (когнітивних) явищ здавна привертала увагу дослідників різних галузей науки, насамперед філософів, психологів, культурологів, соціологів. Проте термін "стереотип" увійшов до наукового вжитку порівняно недавно. Він був запозичений з поліграфії, де означував пластину офсетної машини,

² Докладніше див.: Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995; Андреева Г.М. Социальная психология. Москва, 1999; Шюц А., Лукман Т. Структура життєсвіту. Київ, 2004 та ін.

котра розмножувала набраний текст і дзеркально його відбивала. Уперше його використав для опису суб'єктивних образів тих чи інших етнічних груп американський журналіст У. Ліппман у книзі "Громадська думка" (1922). Він, зокрема, подав і визначення соціальних стереотипів, зазначивши, що вони "упорядковані, детерміновані культурою "картинки світу" в голові людини, які, по-перше, економлять її зусилля при сприйнятті складних соціальних об'єктів і, по-друге, захищають її цінності, позиції та права"³.

З того часу до вивчення формування і функціонування соціальних та індивідуальних стереотипів долучилися представники різних гуманітарних наук, передусім психологи і соціологи, які почали розробляти розлогий комплекс проблем, пов'язаних з ідентифікацією особи в процесі соціалізації і виникнення явищ стереотипізації. Серед них можна тільки побіжно назвати велику групу визначних імен, що внесли помітний вклад в їх дослідження і осмислення – Е. Еріксона, Дж. Міда, Д. Гемілтона, Г. Тарда, Д. Делларда, К. Юнга, Т. Адорно, П. Сорокіна, Г. Теджфела, Д. Тібо, Г. Келлі, Г. Хоманса, Ф. Хайдера, Т. Ньюкома, М. Осгуда, Д. Кемпбела, Ю. Бромлея, Г. Солдатової, І. Кона, В. Шнірельмана та багатьох інших⁴. Ще більше вчених причинилися до вивчення етнічних і національних стереотипів⁵.

У визначенні соціальних стереотипів, запропонованому У Ліппманом, акцентовано увагу на двох головних причинах їх виникнення в процесі когнітивної соціалізації людини: по-перше, використання принципу економії зусиль, що властивий повсякденному людському мисленню і полягає у прагненні всі нові факти і явища підводити під вже засвоєні категорії; а по-друге – захищати вже існуючі групові цінності. Подальші студії проблематики стереотипізації призвели до створення багатьох різноманітних концепцій, котрі в основному можна звести до трьох основних підходів розуміння соціальних стереотипів і механізмів їх формування.

³ Див.: Культурологическая энциклопедия / Гл. ред. и автор проекта С.Я. Левит. Москва, 2007, т. 2, с. 585.

⁴ Докл. див.: Культурологическая энциклопедия, т. 2, с. 584-587; Психологическая энциклопедия. 2-е издание / Под ред. Р. Корсини и А. Ауэрбаха. Москва; Санкт-Петербург; Нижний Новгород; Воронеж; Новосибирск; Ростов-на-Дону; Екатеринбург; Самара; Киев; Харьков; Минск, 2006, с. 863; Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы. Днепропетровск, 1995.

⁵ Література з проблематики націй і націоналізму надзвичайно розлога, тому відсилаємо читача тільки до окремих узагальнюючих робіт українських авторів: Касьянов Г. Теорії націй та націоналізму. Київ, 1999; Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В Попович та ін. Київ, 2005; Серета В. Етносоціологія: Навчальний посібник. Львів, 2007.

Найбільш докладні дослідження психологічної природи цього явища сформували “психодинамічний” підхід, за яким стереотипи визначаються як психологічні утворення, що обслуговують мотиваційну сферу реципієнтів і служать підставою для самооцінки (самоідентифікації). “Соціокультурний” підхід (найбільш популярний серед соціологів і культурологів) розглядає соціальні стереотипи як результат взаємодії попереднього соціально-культурного розвитку і сучасної соціальної ситуації, в результаті якої люди намагаються для пояснення нового стану спиратися і використовувати вже набуті й усталені когнітивні структури (знання та образи). Нарешті третій, найновіший, підхід, що його можна назвати “когнітивним” (Д. Гемілтон, С. Стресснер, Г. Теджфел та ін.) розширює сферу стереотипізації на весь процес раціонального пізнання особи і спільноти, в ході якого відбувається категоризація об’єктів на основі їх окремих рис та властивостей і закріплення цих рис у вигляді стійких уявлень (стереотипів)⁶.

Незважаючи на певні розбіжності у трактуванні категорії стереотипу, що виникають через різнодисциплінарний підхід до її вивчення, загалом більшість дослідників дотримуються погляду, що стереотипи є спрощеним (узагальненим) уявленням особи або групи про себе, а також про інших осіб або групи. Відповідно до цього стереотипи поділяють на автостереотипи (уявлення про себе) і гетеростереотипи (уявлення про інших). Не підлягає сумніву соціокультурне і емоційно-оціночне навантаження стереотипізації, котра одночасно виконує позитивну ідентифікаційну та легітимізаційну роль, але також призводить до негативних наслідків устійнення і закріплення спрощених уявлень і переконань. Так, “Оксфордська енциклопедія” визначає стереотип як “спрощену дефініцію соціальної групи, організації чи країни, що пропонує придатний, але незмінний образ”, який “закріплює спрощене судження”⁷. Адже будь-яку соціальну групу чи особу можна охарактеризувати за її ознаками і властивостями нескінченною кількістю способів, але доводиться фокусувати увагу на вибраних змінних, котрі характеризують їх згодом. У результаті виникає система поглядів, яка дозволяє людям точно чи помилково прогнозувати реакцію або поведінку членів певної групи. Наслідком цього є попадання в залежність від стереотипу, котрий продовжує панувати над свідомістю, незалежно від того – адекватний він чи не адекватний новим обставинам.

⁶ Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы, с. 82-85 и посл.

⁷ Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. Москва, 2002, т. 7: Народы и культуры, с. 279.

У науковій літературі достатньо повно розроблено питання функцій соціальних стереотипів. До них відносять дві, що реалізуються на індивідуальному рівні і дві – на груповому. На індивідуальному рівні це когнітивна (селекція соціальної інформації, схематизація, спрощення) і ціннісно-захисна (створення і підтримка автостереотипного “Я-образу”); на груповому рівні – ідеологізуюча (формування і підтримка групової ідеології, що пояснює і легітимізує поведінку групи) та ідентифікуюча (створення і підтримка позитивного групового “Ми-образу”)⁸. Мовно-лінгвістичні дослідження останніх десятиріч експонували особливо велику роль культурної зумовленості стереотипів, що виступають як вербальні і невербальні (поведінкові) структури свідомості. Стереотипні судження детермінуються культурою, її установками і цінностями й призводять до обов’язкового вкорінення більш позитивного образу власної групи у ціннісних диференціаціях групи “ми” (автостереотипи) і “вони” (гетеростереотипи)⁹.

Соціальні стереотипи функціонують у спільноті у формі етнічних, політичних, гендерних і низки інших. Їх природа і механізми утворення досить докладно розроблені у світовій літературі. Визначальна роль у складному механізмі формування стереотипів належить когнітивним чинникам. Джерелом формування стійких уявлень є особистий досвід і вироблені соціумом норми. Різні соціальні групи творять стереотипи як стійкі пояснення певних фактів, звичні інтерпретації речей та явищ. Їхня стереотипізація дозволяє швидко і на певному рівні надійно категоризувати, тобто спрощувати соціальне оточення, робити його зрозумілим і прогнозованим. Категоризація великої маси соціальної інформації, що базується на її селекції і обмеженні, створює умови для захищеності людини. Однак категоризація та супутні їй схематизація та каузальна атрибуція поряд з додатними моментами містять і від’ємні. Вони пов’язані з вибірковістю ознак речі або явища, котрі включаються в характеристику об’єкта, а також статичності його сприйняття, що не дозволяє швидко фіксувати його зміни. Результатом цього є виникнення стереотипного уявлення про об’єкт. Водночас соціальна категоризація, яку визначають як впорядкування соціального оточення на основі групування особистостей зрозумілим для індивідуума чином, перебуває під потужним впливом культури, ціннос-

⁸ Шихирев П. Н. Современная социальная психология в Западной Европе. Москва, 1985, с. 110-112.

⁹ Кацберт Т. А. Національні стереотипи в англо-німецьких відносинах: лінгвокультурний аспект. Автореферат дис. канд. філ. наук. Київ, 2008, с. 16-17.

тей і соціальних уявлень. Категорії, в яких особа прагне сприйняти і впорядкувати соціальну інформацію, чинять на неї “настроювальний” і “фільтруючий” ефект, змушуючи включати її (інформацію) в існуючу систему уявлень про соціальний світ¹⁰.

Важливе значення у творенні і функціонуванні стереотипів відіграють такі психологічні властивості як емоції, з допомогою яких людина надає позитивного чи негативного забарвлення своїм очікуванням під час рецепції “іншого” або “інших”, а також оцінювання та пам’ять¹¹.

Нарешті фундаментальну роль у процесі стереотипізації відіграє соціальна ідентифікація особи і групи. Ідентифікація – це розуміння та інтерпретація іншої людини¹² чи групи з допомогою ототожнення себе з нею на підставі встановленого емоційного зв’язку, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як власних норм, цінностей, взірців. Вона виступає як один з механізмів пізнання і розуміння іншої людини. Термін ідентифікація тісно пов’язаний з поняттям ідентичності. Ідентичність, своєю чергою, – це всезагальність людського пізнання і соціалізації, що включає прийняття або неприйняття особою певних речей та явищ, ототожнення себе з ними чи відторгнення. В її основі лежать вроджені або набуті в процесі соціалізації чинники – культурні і соціальні стереотипи, які засвоюються з того моменту, коли людина починає ідентифікувати себе з певним етносом, культурою, соціальною групою й усвідомлювати себе їх елементом.

Оскільки теорія ідентичності є важливим методологічним складником сучасних підходів до розуміння соціальних явищ, доцільно згадати про її виникнення. Підстави теорії ідентичності були сформовані на основі теорії символічного інтеракціонізму Д. Міда, вчення про архетипи К. Юнга, неофрейдизму Е. Еріксона, постструктуралізму Ж. Лакана, “драматичної моделі” соціальної взаємодії Е. Гофмана, поняття “референтної групи” Р. Мертона та ін. Поняття ідентичності вперше вжив З. Фройд 1921 р. у праці “Психологія мас і аналіз Я”, розуміючи її як “успадкування” взірців і наслідування поведінки¹³. Подальші студії проблематики показали

¹⁰ Ярчук В. А. Социальное познание личности и особенности его организации // <http://academy.edu.by/details/personnels/yanchuk/Lectures/SocCogn.html>

¹¹ Мацумото Д. Психология и культура. Санкт-Петербург, 2002, с. 84-85 и посл.

¹² Див.: Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность. Москва, 2000.

¹³ Носова Г. Ю. Національна ідея як фактор становлення ідентичності і “міфічність” національної ідеології // Національні ідеї і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович та ін. Київ, 2005, с. 82-83.

складний і неоднозначний процес формування ідентичності, який не обмежується простим наслідуванням, а супроводжується постійними змінами і “переідентифікаціями” у зв’язку зі зміною соціальних умов. По суті, соціальна ідентичність – це форма самоопису, самопрезентації людини, яка оцінює своє співвідношення зі світом і мусить постійно окреслювати своє ставлення і приналежність до певних соціальних спільнот – статевих (гендерних), етнічних, національних, регіональних, фахових, конфесійних тощо. З іншого боку, кожний з видів ідентичності виступає не тільки “внутрішнім класифікатором”, але також й регулятором діяльності людини, системоутворюючим елементом. У залежності від ідентифікації людини можна з певним ступенем достовірності прогнозувати її поведінку, цінності, інтереси і принципи, стереотипи і установки. Оскільки соціальна ідентичність – це усвідомлення своєї приналежності до соціальної групи, то й водночас – рецепція значущих для даної групи цінностей, установок, стереотипів і норм.

Стереотип – це соціокультурне утворення, яке багато в чому породжене солідарним визнанням людей щодо правильності або хибності соціальної дії чи вчинків осіб, що проявляються під час соціальної комунікації. Нерідко стереотипи формуються впродовж віків. У цьому відношенні вони відтворюються шляхом трансформації незмінного ціннісного ряду від свідомості старших до свідомості молодших в процесі соціалізації останніх. Але такі стереотипи найбільш піддані розпаду під впливом соціальних інновацій. Достатньо виникнути конфлікту між поколіннями і в суспільстві настає ціннісна дезінтеграція.

Однак не менш поширеними є ситуації, коли формуються певного роду міфологеми свідомості, створювані владними чи культурними шарами суспільства з метою маніпуляції суспільною свідомістю у вигідному (або “правильному” у їхньому розумінні) напрямі. Такі стереотипи більш тривкі, оскільки вони представляють собою не стільки процес соціалізації, скільки продукт інтелекту і вимагають такого ж інтелектуального спростування або корекції¹⁴.

Проте ототожнення індивідуума з різними соціальними групами, що він з ними себе ідентифікує, у різні моменти часу може набувати відмінних вимірів в залежності від того, які види ідентичностей є актуальні на даний момент. Тобто, ієрархія цінностей не є константною, а перебудовується в часі залежно від актуальної на даний момент ідентичності, так само як і поведінкові моделі, що

¹⁴ Ковалев В.В. Типология социальных стереотипов: перспективы исследования проблемы // http://rspu.edu.ru/university/publish/pednauka/2005_1/02Kovalev.htm

реалізуються. Отже соціальна ідентифікація є одним з конкретно-психологічних механізмів формування у членів спільноти соціальних стереотипів, що засвоюються разом із сукупністю цінностей і уявлень, котрі поширені в цій спільноті.

З наявної літератури випливає важливе загальне спостереження про те, що соціальні стереотипи як на індивідуальному, так і колективному рівні тісно взаємозв'язані і зумовлені складним комплексом чинників культурного, когнітивного, емоційного, соціального, комунікативного та іншого характеру, пов'язаних із соціалізацією особистості. Їх роль у формуванні та функціонуванні соціальних спільнот надзвичайно велика. Вони мають першорядне значення в утворенні соціальних груп, суспільств, етносів, націй, без них таке формування неможливе. Звичайні побутові стереотипи, що виникають в процесі життєдіяльності окремої людини, можуть стати соціальними, якщо вони поділяються певною соціальною групою. І навпаки, соціальні стереотипи чинять величезний вплив на членів соціальної спільноти, змушуючи їх подіяти або опинитись під загрозою відторгнення, пошуку іншої, спорідненої за поглядами групи. Особливо це характерно для етнічних або національних стереотипів, котрі формуються на підставі власної етнокультурної самоідентифікації, відокремлення і протиставлення іншим етнічним чи національним спільнотам.

Етнічні (національні) стереотипи¹⁵, що сформувалися в ході етнокультурної соціалізації, характеризуються сучасними дослідниками як найбільш емоційно наповнені і надзвичайно стійкі. Вивчення проблем формування націй і національних рухів в сучасному світі є об'єктом дослідження багатьох учених. У їхніх працях, незважаючи на певні розбіжності і дискусійні моменти, докладно розглянуто культурні, соціальні, психологічні, політичні та ідеологічні аспекти цього процесу і відзначено виняткову роль етнічних (національних) стереотипів. У науковій літературі підкреслюється, що явище формування етнічної (національної) само-свідомості нерозривно пов'язане з етнокультурною та етносоціальною ідентифікацією. Вона формується як результат ланцюга безпосередніх і опосередкованих етноконтактних ситуацій, в ході яких етнічна спільнота шукає типову, аналогічне або відмінне і специфічне, що відрізняє її від інших спільнот, і формує авто-стереотип, який дозволяє зрозуміти саму себе, а також гетерос-

¹⁵ У цьому нарисі ми не будемо акцентувати увагу на відмінностях між етнічною і національною свідомістю та розбіжностях дослідників у трактуванні націй та етносів, оскільки ця проблематика має дотичний характер до теми.

тереотипи інших етнічних спільнот, що відрізняються від неї. За таких умов етнічний (національний) стереотип – це “стандартний образ власної або “чужої” етнічної спільноти, що формується в процесі як безпосереднього міжнаціонального спілкування, так і сприйняття відповідної інформації та уявлень (чутки, анекдоти, прислів'я тощо)”. Він, з одного боку, визначає процес етнокультурної соціалізації людини, а з другого – впливає на формування його симпатій та антипатій¹⁶.

Можна навести й інші визначення етностереотипу, зокрема, як “узагальненого, емоційно насиченого образу етнічної групи або її представників, що створений історичною практикою міжетнічних відносин”. Він відбиває прагнення людей до збереження позитивної етнокультурної ідентичності, грає важливу роль у консолідації й фіксації етнічної групи. У негативному плані він може призводити до етнічних упереджень і етнічних забобонів, в яких перебільшуються відмінності між власною та іншими етнічними групами¹⁷. Загалом у науці прийнято розуміти етнічні (національні) стереотипи, як “усталені, тривкі, колективні переконання про особисті характеристики, переважно персональні риси, але також і поведінкові типи, притаманні певній етнічній / національній спільноті”¹⁸. Як і всі інші соціальні стереотипи, вони виникають в процесі категоризації світу людьми і демонструють тенденцію до спрощення інформації, отримуваної ззовні шляхом перебільшення відмінностей між своєю та чужими етнічними спільнотами, з одного боку, й мінімізації відмінностей всередині своєї етнічної спільноти – з другого.

Достатньо детально розроблено механізми формування та функціонування етностереотипів. Відзначається, що на етапі етнічної ідентифікації відбувається впорядкування сприйняття навколишньої дійсності членами окремої спільноти шляхом типізації, що супроводжується виробленням певних вербальних і невербальних стереотипів. Механізм їх вироблення тотожний механізму формування міфів, тому що будь-яка типізація спрощує ситуацію і об'єкти, змушуючи сприймати їх через окремі (типичні) риси. Типізація задається культурою від дня появи людини на світ через мову, виховання, освіту, літературу, засоби масової інформації, тобто всі засоби комунікації. За допомогою типів і стереотипів член певної спільноти має змогу “відразу побачити” та “зрозуміти” свою належність до певної соціальної групи та не сумніватися в її

¹⁶ Культурологическая энциклопедия, т. 2, с. 584.

¹⁷ Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Этнические установки и этнические стереотипы, с. 97-98.

¹⁸ Серета В. Етносоціологія: Навчальний посібник, с. 80.

“об’єктивному” існуванні. Якщо типізація є властивістю свідомісної соціалізації, то ритуалізація – закріплює стереотипні образи на рівні соціальної практики. Сприйняті і закріплені стереотипи стають психологічною установкою, що спрацьовує на рівні підсвідомості, визначає стиль поведінки індивіда¹⁹. Фактично йдеться про міфологізацію свідомості за допомогою стереотипів, котрі створюють у ній відповідні “коди” швидкого сприйняття і реакції на соціальну інформацію.

Зв’язок стереотипізації з формуванням ідеологій вже віддавна зауважений дослідниками. Ідеології, як спрощені типізації світу, служать реалізації інтересів та цілей соціальних (етнічних) спільнот, раціонально визначають мету і засоби їх реалізації. Але раціональність у виборі інтересів власної соціальної спільноти часто-густо суперечить раціональності вибору інших етнічних спільнот, що породжує неунікненні суперечності і навіть конфлікти між ними. У їх виникненні важливу роль відіграють стереотипи: вони стають частиною внутрішньогрупової інтеграції і мобілізації, створюючи виразний образ ворога. У цьому випадку стереотипи виконують важливу політичну функцію, прислужуючись артикуляції інтересів етнічних (національних) груп, виступаючи інструментом політичних маніпуляцій, пропагандистських кампаній, ідеологічної обробки²⁰.

Національна ідея на рівні етносу формується як певна національна ментальність, а на рівні нації – як ідеологія. Як ідеологічна конструкція вона є певним образом інтерпретації, нормою, стратегією дійсності. Ідеологічним конструктом вона стає тоді, коли етнос (нація) усвідомлює себе такою етнокультурною єдністю, усвідомлює своє існування, а її члени ідентифікують себе з її цінностями, нормами, культурою, національною міфологією. Отже нація (етнос) визначаються суб’єктивно через сукупність ознак (конструктів, стереотипів), якими вона себе вирізняє від інших. Тому за твердженнями багатьох сучасних дослідників, нації є продуктами “віри”, своєрідними “уявленими” спільнотами (за визначенням представників сучасного “інструментального” підходу в теорії націй і націоналізму Б. Андерсона, Е. Геллнера, Е. Сміта та ін.)²¹. Національна ідеологія, як система, що виступає

¹⁹ Носова Г. Ю. Національна ідея як фактор становлення ідентичності..., с. 100.

²⁰ *Błuszkowski J.* Stereotypy a tożsamość narodowa. Warszawa, 2005, s. 25-27.

²¹ Носова Г. Ю. Національна ідея як фактор становлення ідентичності..., с. 101-103.

“жорстким десигнатором” визначення дійсності та її “розкодування” (пояснення), в повному обсязі “конструює спільноту та її ідентичність. Вона уніфікує форми єдності, повсякденної поведінки, символи та ритуали.

Національні ідеології, таким чином, виконують важливу соціальну роль консолідації та мобілізації спільнот задля досягнення конкретних етнополітичних цілей, пов’язаних з умовами їхнього існування. Водночас великий обсяг міфологічних і стереотипних знань, заснованих на когнітивному розрізненні “ми” і “вони”, створює серйозні перешкоди у комунікації і взаєминах різних народів, передусім сусідніх. Національна ідеологія одночасно служить інструментом захисту національних інтересів, але також політичних маніпуляцій, пропаганди, агресії.

Етнічні стереотипи є продуктом історичного розвитку, і як такі, вони, разом з етнічною ідеологією, творять важливу складову суспільної свідомості – історичну свідомість. Етнос без історії представляє собою “буття без сутності” (Г. Гегель). Без історичної свідомості, уявлень про себе, спільноту та світ не можливо конструювати будь-яку картину світобачення. Історична свідомість сама є історичною, тобто мінливою, а значить вона релятивізує всю структуру свідомості, змушуючи розглядати всі її форми як змінні, тимчасові.

Історія етносу (нації) – це історія етнічної (національної) свідомості, яка набувала різних форм в процесі формування і легітимації соціальних спільнот. Така свідомість завжди базується на міфологічних уявленнях і стереотипах й тісно змикається з концепцією ідеології, розробленою К. Мангеймом. Останній стверджував, що вся структура мислення конкретної епохи є “тотально ідеологічною”, а кожний її елемент є ідеологічним і міфічним одночасно, оскільки всі форми впорядкування дійсності є історичними. Тому будь-яка соціальна свідомість містить два обов’язкові компоненти: ідеологічну свідомість (мотивація минулим) і утопічну свідомість (мотивація майбутнім). Ідеологічна свідомість представляє собою застарілу версію “історичної реальності” і породжує “хибну свідомість”. Тому мислити історично, це значить мислити хибно. Утопічна свідомість виражає прагнення заперечити існуючий стан справ, ґрунтуючись на уявленні про певну можливу в часі і просторі інакшу (ідеальну) форму суспільного буття²².

Вищесказане свідчить про те, що всі етнічні стереотипи є історичними, видозмінюються в залежності від суспільно-політичних умов, але залишаються стійким елементом свідомості, її глибин-

²² Там само. С. 110-112.

ним культурним пластом. Суспільно-політична ситуація, в якій на даний конкретний момент перебуває етнічна спільнота, може сприяти підсиленню давніх стереотипів або їх послабленню в залежності від конкретних взаємин між спільнотами і задоволення їх культурних потреб. Але за будь-яких обставин етноцентричні установки власної культури виражаються у тенденції до позитивної саморепрезентації й більш упередженому сприйнятті представників іншої етнічної групи. Така підсвідома установка може пом'якшувати етнічні стереотипи за сприятливих умов функціонування спільноти або підсилювати їх і доводити до етнофобій (страху) в несприятливих обставинах виникнення серйозних суперечностей між етнонаціональними спільнотами. Особливого підсилення зазнають негативні етнічні стереотипи в умовах обмеження у задоволенні ціннісних складових етнічної ідентичності – мови, культури, традицій, історичних міфів, версій та інтерпретацій історії, ідеології, символів, етнічної гідності тощо. Це завжди має своїм наслідком страх (фобію), що посилює почуття неприязні, а то й ненависті до протилежної етнічної спільноти²³.

У сучасному інформаційному просторі етнічні (як і всі інші) стереотипи виконують багато вказаних вище важливих і суперечливих соціальних функцій, насамперед у повсякденному житті і культурній діяльності суспільств, коли відбувається зустріч і взаємодія різних етнонаціональних спільнот. Тому важливо знати ці стереотипи не для того, щоб їх ретранслювати, а з метою попередження виникнення конфліктних ситуацій. По-друге, треба пам'ятати, що стереотипи не є чіткою вигадкою, а елементом соціокультурної пам'яті суспільства. По-третє, необхідно підкреслити історичний характер всіх стереотипів. Усі вони, а особливо етнонаціональні пов'язані з конкретним відрізком часу, а їхнє народження може бути визначене так само докладно, як дата народження людини або хронологія певних подій. Стереотипи особливо поширені в полікультурних, поліконфесійних суспільствах, де часто побутують образливі і несправедливі упередження. У таких випадках можна вести мову про толерантність одних груп по відношенню до інших²⁴.

Дослідження багатьох учених показали, що стереотипи співвідносяться з етнонаціональною ідентичністю і виконують чимало важливих функцій у міжкультурній комунікації. Стереотипні судження найчастіше зустрічаються у текстах, орієнтованих на

²³ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004. С. 371-372.

²⁴ Михайлов Б. Национальные стереотипы. Сила и слабость // <http://sb.by/post/40821>

масову аудиторію – анекдотах, популярній і публіцистичній літературі, а найбільш придатним ґрунтом для підтримки стереотипів у масовій свідомості є мас-медіа. Так, аналіз авто- і гетеростереотипних уявлень сучасних німців та англійців, відображених у фразеологічних зворотах, етнічних анекдотах, художніх і публіцистичних текстах, виявляє існування сталого ядра стереотипів та їх периферійних елементів. Ядро стереотипів визначається історичними та сучасними відносинами конкуренції між німцями та англійцями і проявляється в низці стереотипів, пов'язаних, з одного боку, з “мілітаристським минулим” Німеччини, а з другого – “острівним характером британського менталітету”²⁵.

Разом з тим, етнічні стереотипи можуть порівняно швидко видозмінюватися і трансформуватися. Особливо це характерне для суспільств, котрі переживають період глибоких соціальних змін, зокрема до яких належить й Україна, яка порівняно недавно здобула незалежність і шукає шляхів утвердження нової державницької самосвідомості. При цьому залишаються впливовими стереотипні уявлення про світ і місце України в ньому, поширювані впродовж тривалого часу існування радянсько-комуністичного устрою в СРСР.

Дослідження, проведені в сучасних умовах в Україні на прикладі тільки однієї Чернівецької області, показали, що здавалось би міцно усталені і постійно утверджувані в радянські часи етнічні стереотипи видозмінюються і модернізуються. Всупереч існуванню травматичної історичної пам'яті, пов'язаної з Другою світовою війною, а також образом Німеччини як агресивного представника НАТО, поширюваного в СРСР, загалом образ німців і Німеччини у мешканців Чернівецької області є цілком позитивний (41,93 % позитивних і 45,72 % нейтральних відповідей опитаних), в той час як негативним він є тільки у 12,35 % респондентів. Водночас як типові для німців риси були названі пунктуальність (69,63 %), працелюбність (51,03 %), ощадливість (42,36 %), ввічливість (36,57 %) тощо, а агресивність залишилася тільки на шостій позиції (20,25 %)²⁶.

Серед маси явищ світу, котрі включені в процес когнітивної стереотипізації осіб і груп, важливе місце посідають історичні стереотипи – стійкі уявлення про минуле своєї чи чужої етнічної спільноти – етносу, народу, нації. У той час, коли всі соціальні сте-

²⁵ *Кацберт Т.Л.* Національні стереотипи в англо-німецьких відносинах: лінгвокультурний аспект, с. 13-18.

²⁶ *Бурдяк В., Ротар Н.* Образ німців і Німеччини в громадській думці населення краю (на матеріалах Чернівецької області). Чернівці, 2004, с. 32-39 та наст.

реотипи є обов'язково історичними за походженням, під власне "історичними стереотипами" можна розуміти такі стійкі уявлення про минуле своєї або чужої соціальної спільноти (етносу, нації, класу), які набули поширення в конкретному соціумі і перетворилися (або перетворюються) на стійкий елемент суспільної свідомості. Такі стереотипні уявлення формують історичну пам'ять та історичну свідомість спільноти і дозволяють їй самоідентифікуватися. З другого боку, історичні стереотипи, виокремлюючи і відокремлюючи свою спільноту від інших, міфологізують уявлення про минуле, надаючи йому "героїчного" забарвлення, і, водночас, протиставляють минуле інших спільнот власному. В умовах співіснування спільнот в одному суспільному організмі історичні стереотипи можуть викликати протиріччя між спільнотами, передусім етнічними, і призводити до міжетнічних конфліктів.

Не менш суперечливим є функціонування стереотипів на пограниччі етносів і культур, зокрема в суспільствах, де різні етноси мають відмінні уявлення про минуле і візії майбутнього. Формування модерних націй і виникнення національних рухів в Європі XIX–XX ст. з новою силою підкреслило важливе значення етнічних стереотипів, що відігравали чи продовжують відігравати як консолідуючу, так і дезінтегруючу роль у творенні і переформатуванні політичної мапи континенту. Таких прикладів є дуже багато, достатньо назвати традиційні для Європи спори навколо питань кордонів і пограниччя між Францією і Німеччиною, Німеччиною і Польщею, Польщею та Україною, Україною та Росією тощо. Усі ці суперечки ґрунтуються на історичних аргументах, в основі яких лежать стереотипні уявлення та міфи про роль та місце власного етносу і його іншоетнічних сусідів. Всі вони виростили і виростають з прагнення зберегти в історичній пам'яті епізоди минулого, які створюють підстави для гордості і самоповаги "своєї" спільноти, і, водночас, "забуття" моментів, невідгидних з її точки зору, звинувачень у всіх "гріхах" іншої спільноти. Власне тоді, коли історія активно вдирається у суспільний дискурс, набирають сили міфи і стереотипи, які починають жити власним життям і важко піддаються раціональним оцінкам. За таких умов виникають значні труднощі для фахових істориків, котрі прагнуть реконструювати минуле в тих свідомісних категоріях, що були цьому минулому властиві, а, значить, показати процес народження стереотипів. На жаль (або на щастя), "викриття" історичного підложжя стереотипів не завершується "відкриттям" історичної правди", а супроводжується формуванням нових стереотипів, які стануть підставою для їх спростування наступними поколіннями. Дуже добре про це ска-

зав Нобелівський лауреат, видатний польський літератор Чеслав Мілош: "Фах історика в тому власне і полягає, що він мусить вірити в можливість досягнення об'єктивної правди, відмінної від міфів, які наростили на фактах, і шукати в архівах доступу до цієї правди. (...) На жаль, встановити "як це насправді було" дуже важко. Люди, котрі колись жили, та їхні справи не залишено в спокою раз і назавжди, без перестанку додають матеріалів для переробки і свідомих чи несвідомих маніпуляцій в інтересах людей, що живуть"²⁷.

Сучасна наука нагромадила певний досвідний матеріал функціонування історичних стереотипів в полікультурних суспільствах. Їх поява і поширення нерозривно пов'язані з навколишньою соціо-політичною дійсністю, оскільки люди конструюють і вибудовують своє колективне минуле, виходячи з інтересів та свого становища у цій дійсності і щоб на основі інтерпретації минулого проектувати майбутнє. Історія, таким чином, опиняється в залежності від панівної ідеології, й історикам важко зберегти наукову об'єктивність, зокрема, коли йдеться про насущні етнічні інтереси. У той же час, апеляція до віддаленого минулого, самобутнього історичного шляху дає змогу політикам і чиновникам маніпулювати суспільною свідомістю в інтересах завоювання чи збереження влади, посиляючись на "національний дух" або "закони історії". В результаті цього наукові за формою праці деяких істориків мають очевидні риси соціально заангажованої конструкції і по багатьох параметрах близькі до міфології. Їх очевидними рисами є, по-перше, надання історичним знанням та уявленням давніх часів сучасної "історичної оболонки" (приспосовування до сучасних завдань) і, по-друге, стереотипізація цих знань для використання у соціальній комунікації.

Такі міфологічні конструкції, котрі стають підставою для історичних стереотипів, достатньо добре проаналізовано в сучасній науковій літературі²⁸. У сучасній науці виокремлюють чотири

²⁷ Цит за: *Serczyk W. A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Droga do poprawy // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 13.*

²⁸ Див. напр.: *Markiewicz G. Rozważania wstępne nad pojęciem mitu historycznego // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. Wrocław, 1994; Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996; Myths and symbols politiques en Europe centrale (sous la direction de C. Delsol, M. Maslowski, J. Nowicki). Paris, 2002; Гриценко О. "Своя мудрість". Національні міфології та громадянська релігія в Україні. Київ, 1998; Попович М. Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України // Дух і Літера. Київ, 1998, № 3-4. . 57; Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їх суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ*

різновиди міфів: міфи походження, етнічні і національні міфи, історіографічні міфи і фундаментальні міфи. Є й інші типології міфів, але їх характеристика зайняла би багато місця. Важливо підкреслити, що без міфів і міфологічного мислення було б неможливе людське пізнання як таке й формування соціальних колективів і спільнот. Адже кожен людський колектив, група формуються на підставі спільних уявлень про самих себе і те, що їх об'єднує. Міфологія, як вкорінене позачасове знання про самих себе, є невід'ємним елементом культурного співжиття всіх спільнот, в тому числі етнічних. Формальне втілення сучасних міфів включає розлогіий і могутній арсенал засобів інтерсуб'єктивної комунікації – від підручників з історії та філософії до теологічних трактатів, від політичних маніфестів до запальних патріотичних поем й багатотомних романів-епопей, від теле- і радіопрограм до анекдотів і чуток. Усі твори людського розуму – суть міфологічні конструкції – “семіологічні системи другого порядку” (за Р. Бартом), або, іншими словами, – “вправами з мовою”, а не реальністю²⁹.

Польський історик Є. Топольський подав означення міфу й міфологічного мислення. Він окреслив їх як “знання, що більшою або меншою мірою перетворені на догму” (стереотип) і запропонував оригінальну класифікація міфологічних конструкцій, поширених в історіографії. Він поділив історичні міфи на чотири групи: етнологічні, прогностичні, фактографічні і фундаментальні. Останні (фундаментальні) міфи глибоко закорінені у свідомості більшості людей як пізнавальні конструкції, сформовані у відповідний час і у відповідних умовах, й спираються на метафори як засіб пізнання та репрезентації знань (розвиток, еволюція, революція, відродження і т.д.)³⁰.

Оскільки категорії “міф” в останні піввіку приділялося багато уваги у світовій науці, обмежимося лише констатацією нашого її розуміння. Йдеться не про міф як атрибут первісної свідомості, а міф як структуру свідомості, притаманну людському мисленню (К. Леві-Строс) і міф як спосіб засвідчення і розуміння буття, протилежний його логічному осягненню (Г. Гадамер)³¹. Можна навести ще кілька визначень, в тому числі й українського філософа Мирос-

і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. Львів, 2004 та ін.

²⁹ Barthes R. *Myth Today // A Barthes Reader*, New York, 1982, p. 88-93 *passim*.

³⁰ Topolski J. *Jak się pisze i rozumie historię...* S. 205.

³¹ Малахов В. Міф про міф: національна міфологія як тема сучасної міфотворчості // *Дух і Літера*. Київ, 1998, № 3-4. С. 76-83.

лава Поповича, але загальна картина від цього не зміниться³². Міфологізація, як показали сучасні дослідники (Н. Фрай, Р. Барт, Ю. Лотман та ін.), невід’ємно властива людському пізнанню, мисленню й репрезентації. Спираючись на вироблені у даній мові і культурі поняття та змісти, люди творять вербальні тексти-образи, кожен з яких неминуче має всі ознаки міфу – сакральність, наративність, догматизм, ціннісну орієнтацію, чіткі моделі поведінки тощо. Засновані на таких текстах індивідуальна й колективна свідомість та знання водночас ідеалізують і міфологізують навколишню дійсність. Іншими словами, міфічна свідомість – це зовсім не анахронізм, а навпаки – вона є критерієм високого розвитку культури, певної завершеності, оформленості людських відносин³³.

Особливо показовим є функціонування міфів в історичному знанні та пам’яті: постнекласичний історизм розглядає міф як єдину модель історії, стверджуючи, що між історією і міфом немає різниці; історія завжди є теперішньою історією, а “історична свідомість” завжди залишатиметься “свідомістю свідомості”, тобто міфом³⁴. Не випадково багато дослідників звертали увагу на той факт, що вся історія людства представляє собою творення міфів та їх руйнування. Але не слід забувати, що нове знання, здобуте на підставі передових методологічних підходів, функціонує як наукове пояснення світу й тільки з часом перетворюється на міф, коли з’являється нове конкурентне знання.

Підсумовуючи цей екскурс, можна стверджувати, що будь-яке знання, а насамперед історичне, з часом перетворюється на міф, якщо не піддається переосмисленню з нових епістемологічних позицій. Напевно, не зайвим в цьому місці буде підкреслити, що наукове пізнання і презентація наукових знань докорінним чином відрізняється від літературно-художнього і публіцистичного: наука заснована на постійному скептицизмі і подоланні “усталених істин”. У цьому її головна відмінність від інших форм суспільної свідомості, які здебільшого спрямовані на їх догматизацію.

З вищесказаного випливає два висновкові положення. По-перше, між міфом і стереотипом існує безпосередній зв’язок – міф

³² На його думку, міф – це розповідь про історичні події, яка виконує водночас три функції: розповідає про історичне походження даного порядку; творить взірць або норму соціальної поведінки та обґрунтовує право й етику; реалізується в ритуалах й служить безпосередньому психологічному єднанню людей у колективних діях. – Попович М. Міфологія в сучасній свідомості посткомуністичної України. С. 57.

³³ Савельєва М. Ю. Лекции по мифологии культуры. Киев, 2003. С. 67-68.

³⁴ Там же. С. 252-253.

є результатом пізнавальної діяльності (в різних її формах), а стереотип – її закріпленням у догматичних і малорухливих вербальних і невербальних структурах свідомості. Руйнування міфу є водночас творенням нового стереотипу і навпаки. По-друге, і міф і стереотип відіграють як позитивну, так і негативну роль в людській життєдіяльності, і уникнути цієї дихотомії ніяк не вдасться через епістемологічні обмеження людського пізнання. Тому завдання вчених полягає, зокрема, у постійному руйнуванні застарілих міфів, котрі не відповідають новій епістемологічній ситуації, але чітко і ясно усвідомлювати минулий, “історичний” характер нових здобутих знань, що невдовзі перетворяться на міф.

Російський вчений Віктор Шнірельман сформулював дев’ять головних міфологічних конструкцій, характерних для етноцентричних історій:

- 1) Міф про автохтонність (твердження про незвичну давність своєї етнічної культури і мови в цілому і на займаній нині території);
- 2) Міф про прабатьківщину (прагнення проектувати сучасні етнополітичні кордони якнайглибше в минуле й максимально розширяти територію давнього розселення своєї етнічної групи);
- 3) Міф про лінгвістичну спадкоємність (безумовна ідентифікація своєї етнічної групи з цілком визначеною мовою, що нібито була властива їй від початків);
- 4) Міф про “етнічну родину” (переконання в тому, що територія свого етносу була областю формування не тільки його самого, а й інших або “дочірніх” етнічних груп, котрі пізніше відселилися на інші землі, і таким чином свій етнос розглядається як “старший брат” по відношенню до них, що дозволяє претендувати на певні привілеї і робить ці претензії законними);
- 5) Міф про славних предків (прагнення ідентифікувати своїх етнічних предків з якимсь добре знаним за давніми джерелами народом);
- 6) Міф про культуртрегерство (претензії на історичний пріоритет деяких культурних чи політичних досягнень своїх предків у порівнянні з предками сусідніх народів);
- 7) Міф про етнічну однорідність (перебільшення ступеня етнічної консолідації в давні часи і свідоме неврахування багатоконпонентності спільноти, що формується);
- 8) Міф про залятого ворога (часто конструюється образ іноземного ворога, боротьба з яким цементує етнос і провадить до високого щабля консолідації);

9) Міф про етнічну єдність (причислення до своєї спільноти ще й інших етнічних груп з метою зміцнення єдності держави або підсилення своєї могутності)³⁵.

Міфологізована історична свідомість створює певні труднощі для міжнаціональної комунікації в суспільстві, зокрема тоді, коли історичні міфи містять значний обсяг конфліктогенних стереотипів – етнічних, політичних, соціальних, економічних, культурних. З другого боку, вона не мусить провадити до конфлікту, коли етноси (національні групи) не відчують дискримінації або нетолерантного ставлення до себе³⁶.

Україна, яка стала незалежною державою в 1991 р., отримала у спадок від Радянського Союзу і загалом подій XIX і XX ст. в землях з українським населенням низку суспільно-політичних чинників, котрі тривалий час деформували її етнонаціональну, соціально-економічну, політичну та духовно-культурну структуру. Ці чинники досить докладно описані в спеціальній літературі і пов'язані з тривалим пануванням іноетнічних культурних і суспільно-політичних утворень в українських землях, які прагнули створювати штучні перешкоди для формування етнонаціональної самосвідомості українців, асиміляції їх в складі інших етнічних чи політичних спільнот – російській, польській, "радянському народові". Особливо потужно на процесах соціальної ідентифікації мешканців сучасної України позначилися наслідки майже вікового функціонування радянсько-комуністичного тоталітарного режиму, який вдавався до виключно цинічних, підступних і жорстоких заходів з метою деетнізації українців, застосовуючи терор і репресії, Голодомор, депортації, переслідування національної культури і мови. У результаті цього в сучасному українському суспільстві виникли серйозні деформації індивідуальної і групової свідомості населення і труднощі з його ідентифікацією³⁷.

Більшість дослідників констатують кризу соціальної ідентичності її мешканців, зумовлену попереднім історичним розвитком³⁸. Особливість сучасного стану формування, модифікації,

³⁵ Шнирельман В. Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика // <http://ukrhistory.narod.ru/texts/shnirelman-1.htm>

³⁶ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. С. 141-152.

³⁷ Докл. див.: Там само. С. 118-238 та ін.

³⁸ Див: Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. Авторський колектив: Ю. Шаповал та ін. Київ, 1997; Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Відп.ред. І.Ф. Курас, Київ 2002; Нагорна Л. Національна

руйнування і набуття ідентичностей в Україні полягає в переході від одного соціального ладу і стосунків до іншого в умовах “аномальності”, викликаной “запізнілим” націотворенням. Це відставання у формуванні української модерної нації було спричинене передусім історичними причинами, серед яких, як відзначають багато дослідників, не останню, якщо не визначальну роль відіграли історичні взаємини з поляками та росіянами. Вони спричинили численні “аномалії” у формуванні етнічної, національної та історичної самосвідомості українців у різні історичні періоди. Наслідком цього став незавершений і ускладнений процес формування модерної української нації і національної свідомості у ХХ ст. Це дало підстави М. Рябчуку дещо емоційно стверджувати про існування в сучасній Україні не модерної української нації, а “середньовічного протоукраїнського етнічного субстрату”³⁹, а більшості дослідників – говорити про значну поляризацію українського суспільства, існування подвійних ідентичностей і різновекторних геополітичних орієнтацій, які становлять, з одного боку, цікавий феномен мультикультурності соціуму, а з другого – реальну небезпеку для існування самої держави. Дослідники процесів соціальної ідентифікації українського населення констатують наявність “кризи ідентичностей”, насамперед національної та історичної, існування не одної, а “двадцять одної Україн”, а в реальності – глибокого свідомісного розколу в державі⁴⁰.

Ця криза в сучасній Україні зумовлена історичними обставинами. Не заглиблюючись у давні часи, слід зазначити, що формування української модерної нації та національної свідомості відбувалося в надзвичайно складних для українського етносу обставинах панування чужих держав – Росії, Речі Посполитої, імперії Габсбургів, Радянського Союзу та деяких інших. Складання української національної самосвідомості викликало рішучий спротив правлячих кіл цих держав, котрі не зупинялися перед переслідуваннями

ідентичність в Україні, Київ 2002; Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М. О. Шульги, Київ 1999, Україна модерна. Спеціальний випуск: Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. Київ; Львів, 2007 та ін.

³⁹ *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ, 2000. С. 7.

⁴⁰ Відзначається низка негативних суспільно-політичних процесів, котрі не сприяють консолідації народу і перетворенню його в єдину політичну націю, провадять до зниження рівня самооцінки особистості, маргіналізації ідентичностей, дезінтеграції і дегуманізації соціальної поведінки тощо. – *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. С. 169-179.

і репресіями. В несприятливих обставинах Першої світової війни і революційних подій 1917–1920 рр. українські визвольні змагання зазнали поразки, а українські землі залишилися розділеними між Росією–СРСР і Польщею, Чехословаччиною та Румунією. У західноукраїнських землях в складі Польщі, Чехословаччини і Румунії в міжвоєнний період продовжувався процес консолідації української нації на засадах опору асиміляторським тенденціям політики правлячих кіл цих держав (за виключенням Чехословаччини). Тут етнічна ідентифікація українського населення досягла високого рівня, зокрема в Галичині, і спричинила значну радикалізацію українського руху на засадах ідеології “інтегрального націоналізму”, який орієнтувався на тоталітарні моделі державного будівництва за взірцем фашистської Італії та гітлерівської Німеччини.

У СРСР в умовах репресивно-тоталітарної системи під виглядом “розквіту і зближення” націй проводилася послідовна політика на їх злиття і утворення “єдиного радянського народу” на базі “великоросійської” культурної спадщини. Відбувалося формування нової “радянської ідентичності”, заснованої на низці міфів та ідеологем про творення “нового” справедливого суспільства. Насправді проходив процес посиленої русифікації і поширення російського революційного месіанізму. Радянська ідентичність, що мала нібито позаетнічні і позанаціональні риси, цілком відповідала потребам використання людського потенціалу для здійснення прискореної модернізації СРСР і перетворення його на світову державу. При цьому одним з базових компонентів формування “радянського народу” залишався усталений з російсько-імперських часів конструкт “трьох братніх східнослов'янських народів” – росіян, українців, білорусів, в якому всі вони протиставлялися “загниваючому” Заходу з його “капіталізмом” і католицизмом. Крім того, як до Другої світової війни, так і після неї Москва проводила цілеспрямовану політику переселення в Україну здебільшого російського етнічного населення, яке скупчувалося в окремих регіонах, переважно на Сході і Півдні⁴¹. Політика радянського керівництва всіляко заохочувала асиміляцію етнічних українців в російському середовищі, що спричинило появу т.зв. “адаптованих”, “окультурованих” (терміни Б.

⁴¹ Б. Кравченко подає дані, що між 1959 і 1970 рр. до України мігрували понад 1 млн. росіян. Загалом це призвело до збільшення частки російського населення за 1926-1970 рр. у Донбасі з 25,7 % до 41 %, у Придніпров'ї (Центрі) – з 10 % до 20,8 %, на Півдні – з 20,7 % до 34 %. Особливо різко зростала частка росіян серед міського населення Сходу і Півдня, де вона у 1970 р. склала 44,4 % у Донбасі і 43,6 % на Півдні України. – Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ, 1997. С. 224-236.

Кравченка) й асимільованих етнічних українців, котрі поступово переходили на російську мову у буденному спілкуванні, а згодом й ідентифікували себе як росіяни або “радянські люди”⁴².

Разом з тим, не слід забувати, що радянські реалії, як це не парадоксально, позитивно вплинули на формування української політичної нації. До таких реалій слід віднести створення Української радянської державності, силове об’єднання земель з українським населенням в складі Української РСР в 1939–1945 рр., соціально-економічні зміни в процесі модернізації економіки, урбанізацію, розвиток освіти, науки і культури⁴³. Усе це сприяло модернізації українського суспільства в цілому, формуванню української радянської інтелігенції, котра так чи інакше була носієм своєї національної свідомості з “прорадянським” зафарбуванням.

Унаслідок всіх історичних пертурбацій в Україні в цілому, зокрема в найбільш русифікованих і радянізованих регіонах Сходу і Півдня держави, виявилася “розмитістю” і нечіткою етнонаціональна ідентичність, натомість виникли своєрідні соціальні ідентифікації, як от: “радянські люди”, “донецькі”, “православні” тощо. Регіоналізація соціальних ідентифікацій населення демонструє розбіжності у функціонуванні суспільної свідомості і основних культурних цінностей їх носіїв. Про сказане вище свідчить динаміка соціально-громадянської ідентифікації населення України, отримана в результаті соціологічного опитування населення України у 2000–2004 рр. і наведена у Таблиці 1⁴⁴.

Таблиця 1. Відповіді респондентів на питання “Ким Ви себе перш за все вважаєте? (Відзначте один найбільш прийнятний варіант відповіді)” (%)

№/п	Відповіді	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.
1	2	3	4	5	6	7
1	Мешканцем села, району чи міста, в якому живе	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5
2	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живе	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7

⁴² Там само. С. 240-245.

⁴³ Там само. С. 322-326.

⁴⁴ Українське суспільство у 1994–2004: соціологічний моніторинг / За редакцією Н. Паніної. Київ, 2004. С. 24.

1	2	3	4	5	6	7
3	Громадянином України	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2
4	Представником свого етносу, нації	-	-	3,0	2,5	3,1
5	Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7
6	Громадянином Європи	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7
7	Громадянином світу	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4
8	Інше	-	-	1,6	2,0	1,4
9	Не відповіли	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2

Ще наочніше про кризу ідентичностей населення сучасної України свідчать результати опитування щодо позитивних і негативних особистостей в історії України. Так, опитування населення всіх регіонів України щодо найбільш позитивних особистостей в історії України, проведене у 2002 р., дало приголомшливі результати: найбільше позитивних голосів зібрав Богдан Хмельницький (83 %), на другому місці опинився російський імператор Петро Великий (66 %!), далі йшли Михайло Грушевський (60 %), радянський керівник епохи “застою” Леонід Брежнєв (60 %!), український дисидент Вячеслав Чорновіл (50 %), Владімір Ленін (40 %), Іван Мазепа (40 %). Негативну реакцію опитаних викликали особи Йосифа Сталіна (46 %), Михайла Горбачова (31,2 %!), Степана Бандери (28,1 %) ⁴⁵.

Як видно з вищенаведеного, у соціальної ідентифікації населення сучасної України історичні стереотипи посідають вагоме місце. Вони визначають відмінності історичної пам'яті соціальних груп, орієнтованих на етнонаціональні культурні цінності, суспільно-політичні чи конфесіональні пріоритети. Якщо для більшості мешканців західних областей України, орієнтованих на етнонаціональну версію історії, національне минуле представляється у вигляді етноцентричної схеми, то для більшості населення Сходу і Півдня України, що виявляють прихильність російській або радянській моделі історії, – як історія “східнослов'янської

⁴⁵ *Hrytsak J.* East is West, and West is East, or Do We Need a New Paradigm for Studies of Nationalism in Ukraine? Manuscript of article. Table 4. Data on Historical Memory of Ukraine (2002).

спільноти". Про це переконливо свідчать дані Таблиці 2, що містить результати соціологічного опитування, проведеного авторитетним Центром О. Разумкова в грудні 2005 р.⁴⁶

Таблиця 2. Відповіді респондентів на питання "З яким твердженням щодо історії України Ви згодні найбільшою мірою?" (2005 р.)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Україна – єдина спадкоємниця історії і культури Київської Русі	45,9	26,0	9,6	17,6	24,5
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	17,4	41,5	60,1	54,0	43,9
Теперішня історія України починається з Галицько-Волинського князівства	2,4	4,9	4,0	3,3	3,8
Теперішня Україна починається із Запорізької Січі	3,7	5,7	3,6	6,3	5,2
Теперішня історія України починається з розпаду царської Російської імперії (1917-1918)	2,1	1,2	5,3	1,5	2,1
Теперішня історія України почалася в 1991 р. після проголошення незалежності	17,2	7,2	3,6	2,6	7,0
Інше	1,1	1,8	1,3	2,7	1,9
Важко відповісти	10,3	11,5	12,5	11,9	11,6

Цікаво відзначити, що існування незалежної України, де розпочався процес деміфологізації російсько-радянської версії історії України і формування національної, всупереч багатьом соціальним негараздам позитивно відбилася на історичній свідомості насамперед молоді, як шкільної, так і студентської. Для прикладу можна

⁴⁶ Див. http://www.uceps.org/poll.php?poll_id=285

навести результати соціологічно-етнологічного дослідження, проведеного 2005 р. групою вчених Інституту етнології і антропології ім. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН в Москві, Києві і Криму щодо образу України і Росії в уявленнях студентської молоді. Воно показало високу валентність позитивних почуттів, пов'язаних з етнічною і громадянською приналежністю, в українських студентів (81 %, у росіян – 68 %), а також уявленнями про найдоцільнішу форму державності: 52 % українських респондентів висловилися за Україну як незалежну державу, 30 % – як члена Євросоюзу і тільки 8 % – за державу в складі союзу Росії, України, Білорусії. Водночас дослідження показало, що студентська молодь в Україні і Росії достатньо легко сприймає і засвоює оцінки та уявлення, що виникають з біжучої суспільно-політичної ситуації в обох країнах і у відносинах між ними, зокрема тих, які поширюються різноманітними засобами масової інформації. Такі оцінки досить швидко перетворюються на стереотипні, переносяться на ставлення до всього сусіднього етносу⁴⁷.

За обставин кризи ідентичностей історичні стереотипи можуть виступати потужним інструментом впливу на суспільну свідомість населення з метою поширення вигідних чи невигідних для певних політичних кіл та держав уявлень. Це добре простежується в незалежній Україні, коли російські політики і частина істеблішменту наполегливо намагаються вплинути на українських росіян, а також прихильників “слов'янської єдності”, “православних” в Україні, щоб не допустити реалізації західної орієнтації України на Євросоюз і НАТО. З цією метою російські правлячі кола і засоби масової інформації постійно нав'язують погляди на минуле, в яких український національний рух звинувачується у всіх і всіляких “тріхах”, а історія України та її народу подається в річищі “спільного” минулого. З московського Кремля постійно лунають критичні блискавки щодо “неправильного” тлумачення української історії в Україні, починаючи від Київської Русі до сучасності, насамперед стосовно українського визвольного руху з-під знаку ОУН і УПА в період Другої світової війни і післявоєнні роки. Натомість в російській історії відбувається повернення до старих дореволюційних великодержавних схем історії Росії, процес приховування і замовчування антиукраїнської політики правителів сусідньої держави, а передусім злочинів сталінізму і радянсько-комуністичного режиму проти народу України. Нещодавно, виступаючи з нагоди 20-річчя “перебудови” в СРСР, від-

⁴⁷ Снежкова И.А. Образ России и Украины в представлениях русской и украинской молодежи // Россия и Украина: этнополитические аспекты взаимодействия. Москва, 2007. С. 96-126.

мий російський історик Юрій Афанасьєв зазначив, що вся російська та радянська історія сфальсифіковані на 90 відсотків⁴⁸.

Російські дослідники докладно визначили основні стереотипи російської суспільної свідомості, т.зв. “імперської свідомості”, які сформувались в результаті тривалого історичного шляху Росії. Насамперед йдеться про гру словами “російський” і “русский”, яке підсвідомо сприймається як “руський”, в той час як ці два поняття не тотожні. Так склалося тому, що росіяни, перш ніж усвідомили себе нацією, відчули імперією. До моделі імперського мислення росіян, на думку російських дослідників, міцно увійшли такі історичні стереотипи: принцип “influence legitime”, який визначав “невід’ємне” право Росії, виходячи з власного розуміння безпеки, здійснювати випереджувальні завоювання з метою створення своєрідного “бар’єру” безпеки на дальніх підступах; стереотип “права першого заняття, споконвічності”, як обґрунтування для завоювання всіх земель, на яких будь-коли жили або живуть слов’янські народи; стереотип “споконвічної вищості” росіян (“русских”) над іншими слов’янськими народами, котрі в Росії не сприймаються як самостійні етноси, а тим більше у формі самостійних держав (українці ідентифікуються росіянами здебільшого як “русские”, що говорять поганою російською мовою); ідея “добровільності” входу до складу імперії слов’янських та інших народів, яким Росія надала шанс “цивілізаційного поступу”; стереотип “відвічного ворога”, який, щоправда змінюється в залежності від міжнародної кон’юнктури; традиційний “європоцентристський імперський стереотип”, як переконання про “нічийність” Сходу і рух на Схід як рух у порожнечу; стереотип “цивілізаційного (“пролетарського” в СРСР) месіанства”, як місія Росії “врятувати” світ від занепаду; ідея “старшого брата” як відображення самоцінних особливих якостей “русского” народу та рис імперської політики – доброти, чутливості і безкорисливості; комплекс “колоніальної невдячності” – переконання в тому, що “русские” дають народам імперії більше, ніж ті заслуговують; “комплекс безгрішності” російського народу, як переконання, що імперія створювалась і підтримувалась тільки верхівкою, а народ жив “по-совісті”⁴⁹.

Підсумовуючи розгляд проблематики історичних міфів і соціальних стереотипів, необхідно дати відповіді на декілька важливих питань: як треба ставитись до стереотипів взагалі й історичних зо-

⁴⁸ Лосєв І. Контроль минулого в ім’я влади над майбутнім // Сучасність. Київ, 2008. № 6. С. 75-76.

⁴⁹ Анисимов Е. В. Исторические корни имперского мышления в России // <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/Proceed97/Anisimov.html>

крема? Чи треба їх придушувати, викривати чи, навпаки, поширювати й підтримувати?

Щоб відповісти на ці питання, треба пам'ятати, що стереотипізація є обов'язковим елементом когнітивної соціалізації особи і групи й тому є неунікненою. Вона відіграє як позитивну роль в цьому процесі, ідентифікуючи людей з певними суспільно-політичними та культурними цінностями, так і негативну, консервуючи в суспільній свідомості ситуації пройдених етапів. Специфічну роль відіграють історичні стереотипи, котрі, з одного боку, служать консолідації соціальних груп (в тому числі етносів, націй), створюючи основу для їхньої легітимації, а з другого – вміщують елементи віджилих історичних образів. Іншими словами, стереотипи є свого роду соціокультурним спадком, що необхідний кожній людині і спільноті, без них вони не можуть існувати і діяти в соціумі. Тому “придушення” або усунення стереотипів не може бути виходом із ситуації.

Сьогодні можна пропонувати тільки два шляхи подолання соціальних стереотипів: творення і поширення контрстереотипів в ході розширення інформаційного обміну з використанням всіх можливих засобів масової комунікації, освіти і науки; забезпечення правових, політичних, соціально-економічних і культурних умов для рівноправного розвитку етнонаціональних спільнот в рамках державного організму. Державна політика виступає найголовнішим чинником гармонізації міжнаціональних відносин в кожній країні, в тому числі й Україні. Для того, щоб ситуація розвивалася в цьому напрямку, необхідно будувати державну політику не на принципі етнічних чи якихось інших групових інтересів, а виходячи із захисту і забезпечення прав людини і громадянина, пошуку балансу і компромісних шляхів та способів узгодження різноманітних етнокультурних орієнтацій, інтересів і цінностей у правовому демократичному суспільному просторі⁵⁰. Найважливіша роль в подоланні негативних стереотипів належить науці і вченим, покликаним давати суспільству наукові знання про роль історичної свідомості в міжлюдських і міжнаціональних взаєминах, акцентувати увагу на тимчасовому і мінливому характері суперечностей і конфліктів, пропонувати науково актуальний погляд на ці взаємини. Проте слід пам'ятати, що масова свідомість завжди потребує легенд і казок, які надають їй емоційно забарвленого характеру.

⁵⁰ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт, с. 636-639.

Leonid ZASHKILNYAK

Historical Myths and Stereotypes as the Component of Social Consciousness and Social Practice

Social stereotypes are the necessary component of social consciousness helping socialization to every individual person in society. In other hand they maintain an old group vision of the relation between different social groups and societies. They have both positive and negative influence on the intergroup's relation into the society and between the states too. The historical myths serve the consolidation and mobilization of social (ethnic, national, class) and state communities and soon converted into the historical stereotypes spread among their participants. These myths and stereotypes are founded on the cognitive and psychological peculiarities of human knowledge and demand to be change in new social conditions. The political, ideological, religious and other fighters and parties frequently use the historical myths and stereotypes to reach the concrete goal. But it is always remains the danger to conflict the different historical stereotypes of some ethnic or national communities, especially if they both pretends on the same historical heritage. One of the conclusions emphasizes the necessity of historical knowledge modernization according the contemporary methodological and scientific situation in the world.

Вікторія СЕРЕДА, Остап СЕРЕДА

Функціонування історичних стереотипів у свідомості населення сучасної України: регіональний аспект

Наукове осмислення такого соціального явища як стереотип започаткував ще у 20-х роках ХХ ст. американський журналіст Волтер Ліппман. У книзі “Громадська думка” (1922) він запровадив термін “соціальний стереотип”, під яким розумів певні впорядковані, схематичні, культурно детерміновані картини світу в головах людей, що економлять їх зусилля у сприйнятті соціальних об’єктів і явищ. “Ми не маємо ні часу, ні можливості докладно ознайомитися з усім. Натомість ми зауважуємо риси, які відповідають добре знаному нам типові, й доповнюємо решту образу з допомогою стереотипів, які носимо в наших головах,” – зазначав В. Ліппман¹. Водночас він називав стереотипи “бастіоном власної традиції”, що створював почуття безпеки у їх носіїв. Цей підхід знайшов продовження й у подальших студіях над природою та механізмами формування суспільних стереотипів. Так, відповідно до концепції Г. Олпорта, стереотипи виникають у процесі класифікації (категоризації) навколишнього світу й демонструють тенденцію до спрощення інформації, яку отримано ззовні².

На сьогодні дослідження стереотипів йдуть за двома основними напрямками: соціально-психологічним і соціокультурним³.

¹ *Lippman W. Public Opinion. New York, 1922. P. 89-90.*

² *Allport G. W. The Nature of Prejudice. Reading, MA: Addison-Wesley, 1954. P. 73.*

³ Докладніше див.: *Benedyktowicz Z. Stereotyp–Obraz–Symbol. O możliwościach nowego spojrzenia na stereotyp // Prace Etnograficzne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Warszawa; Kraków, 1988. Zeszyt 24. S. 7-34; Bliscy i Dalecy. Studia nad postawami wobec innych narodów, ras i grup etnicznych / Pod red. A. Jasińskiej-Kani. Warszawa, 1992. T. 2.; Bokszański Z. Stereotypy a potoczne wyobrażenia narodów i grup etnicznych // Kultura i Społeczeństwo. Warszawa, 1994. T. 38. Nr. 2. S. 53-69; Carrol J., Payne J. Cognition and Social Behavior. New Jersey, 1976; Leyens J.-P. Stereotypes and Social Cognition. London, 1994; Mirga A. Stereotype as a Model of “One’s Own” and “Stranger”. Theoretical Remarks on Ethnic Stereotype // Ethnologia Polona. Warsaw, 1986. Vol. 12. P. 95-108; The Social Psychology of Stereotyping and Group Life / Ed. by Spears R., Oakes P. Oxford (UK), Cambridge (USA): Blackwell, 1997; Tajfel H. Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology. Cambridge, 1981. P. 127-142; Walas T. Narody i stereotypy. Kraków, 1995.*

Представники соціально-психологічного напрямку зосереджують свою увагу на психологічних механізмах формування стереотипів, розглядають стереотипи як елемент когнітивного процесу сприйняття та категоризації й вивчають їх роль у формуванні групових кордонів та міжгрупової взаємодії.

Однією з найраніших теорій пояснення стереотипів є теорія “раціонального зерна”. Згідно з нею, стереотипи є похідними від окремих аспектів соціальної реальності. Це не означає, що стереотипи дають акуратну і повноцінну картину групи, однак вони вловлюють якусь рису, властиву певній спільноті, виопускають її й роблять видимою. Основна критика даної теорії полягала в тому, що люди часто є носіями стереотипів щодо груп, з якими ніколи не стикалися.

Теорія “ілюзорної кореляції” наголошує на тому, що явища чи речі, які зустрічаються часто, є менш “помітними”. Натомість рідкісні явища чи риси привертають диспропорційно більше нашої уваги, краще запам’ятовуються, створюють ефект більшої присутності. На основі такої “ілюзорної кореляції” і виникають стереотипи. Натомість, відповідно до теорії “базової помилкової атрибуції” (“ultimate attribution error”) індивіди (або групи) схильні пояснювати причини власної позитивної поведінки сталими внутрішніми факторами (як одвічно властивими), а причини власної негативної поведінки – зовнішніми тимчасовими факторами. Проте, коли йдеться про чужинця чи чужу групу, то ситуація стає оберненою. Причини позитивної поведінки пояснюються як зовнішні та тимчасові, а негативної поведінки – як внутрішньогрупові й сталі.

Згідно ж з соціокультурною теорією формування стереотипів, останні є глибоко вкоріненими в культурі, в якій особа живе і зростає; вони формуються, репродукуються і передаються різноманітними шляхами: через соціалізацію в сім’ї та школі, культурні традиції, спілкування з друзями, постійні зустрічі з образами чи сюжетами, представленими у книжках, газетах, на телебаченні тощо.

Отже, можемо окреслити цілу низку соціокультурних джерел для дослідження історичних стереотипів. Це, зокрема, заяви політичних партій та громадських неурядових організацій, виступи державних діячів та політиків, шкільні підручники, теле- та радіопередачі, газети, художня література, туристичні путівники, інтернет-сторінки тощо. Які з перерахованих вище джерел мають найбільший вплив на формування уявлень пересічних громадян про історичне минуле? Як показують соціологічні дослідження, на думку самих респондентів, найменшу роль у формуванні їх історичної свідомості відіграють політичні партії та виступи політичних

діячів⁴. Частково, це можна пояснити тим фактом, що політична система в Україні ще не викристалізувалась. Натомість, ЗМІ є найважливішим інститутом, який відіграє провідну роль у витворенні і відтворенні інформації та знань про історичне минуле, а також історичних стереотипів. Як слушно наголошують деякі дослідники, ЗМІ належать до одного з найбільш ефективних засобів впливу на громадську думку стосовно різних політичних, економічних, соціальних та культурних питань⁵. Зокрема, в роботах Н. Фейркло “Мова і влада”, “Дискурс і соціальні зміни”, “Критичний дискурс-аналіз”, “Медіа-дискурс” розкрито роль соціолінгвістичних структур і дискурсивних практик у підтриманні соціального устрою, включно з соціальними відносинами та нерівномірним розподілом влади. Зосереджуючись на детальному аналізі дискурсу у газетах, автор виявляє приховані соціолінгвістичні та дискурсивні структури і те, як вони формують і відтворюють домінуючі ідеології та ідентичності⁶. Важливу роль у витворенні знань про історичне минуле відіграє також державна система освіти. Шкільні підручники історії є тим джерелом, де пропагується офіційна версія історичного минулого, яка часто подається у спрощеному вигляді, у рамках простої дихотомії: “свої” – “чужі”.

Хоча стереотипи традиційно сприймаються дослідниками як негативні соціальні явища – тобто як схематичні вияви певних ціннісних орієнтацій, як спрощені, ілюзорні та суб’єктивні соціальні образи, як чинники міфологізації свідомості й загострення соціальних конфліктів⁷ – слід враховувати й те, що стереотипи неминуче діють на етапі сприйняття та осмислення, а стереотипізація є невід’ємним елементом нашого пізнавального апарату. Тому повне подолання чи усунення стереотипів є практично нездійсненним завданням. Психологи наголошують на функціях стереотипів щодо пристосування особи чи спільноти до певного середовища. Стереотипи є когнітивним механізмом, який робить “видимими” кордони між власною групою (“in-group”) та іншими групами (“out-groups”) шляхом перебільшення розбіжностей між своєю та чужими спіль-

⁴ *Sereda V. Regional Historical Identities and Memory // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донець: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ; Львів, 2007. С. 168.*

⁵ *Костенко Н. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 1998. № 6. С. 133.*

⁶ *Fairclough N. Language and Power. London – New York: Longman 1989. P. 65.*

⁷ Див. напр.: *Чугров С. Этнический стереотипы и их влияние на формирование общественного мнения // Мировая экономика и международные отношения. Москва, 1993. № 1.*

нотами, з одного боку, й мінімізації відмінностей всередині власної спільноти – з іншого. Стереотип здебільшого функціонує у контексті бінарного протиставлення “ми” – “вони”. Особливо яскраво це проявляється в етнічних стереотипах. Відображаючи прагнення людей набути позитивну етнокультурну ідентичність, такий стереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації етнічної групи, що покликаний дати членам “своєї” спільноти хоча б ілюзію власного позитивного образу.

Для кожної етнічної чи національної спільноти виміри часу (історії, культури) та простору (батьківщини, рідної землі) мають особливе значення, оскільки саме вони відіграють важливу роль у міжетнічному розмежуванні груп. Тому важливим різновидом соціальних стереотипів є історичні стереотипи. Вони відіграють особливо значущу роль у період радикальних соціально-політичних змін та можуть виступити впливовим чинником суспільних конфліктів, з одного боку, та формування колективних ідентичностей політичних спільнот, зокрема національних, з другого. Зокрема, стереотипні уявлення та мовні звороти можуть активно використовуватися в політичній пропаганді з метою надання особливої, епохальної, “доленосної” значущості цілком тривіальним, “земним” акціям⁸. Характерно, що при цьому кожен народ зосереджує свою увагу саме на тих періодах, подіях чи постатях зі своєї історії, які найкраще ілюструють та узаконюють сучасні норми, цінності, культурні коди, соціальні моделі, властиві даному суспільству, та вважаються “еталонними”. Очевидно, що “власна історія” кожного етносу не є ідентичною сумі всіх відомих фактів, вона – результат селективного процесу, при якому тільки окремі факти з минулого стають предметом групового визнання і вшанування. В результаті, деякі історичні події чи особи перетворюються на національні символи, які репрезентують сучасні суспільні цінності, інші – відкидаються. До історичних стереотипів ми також можемо віднести спрощені й усталені оцінки впливу особливостей історичного розвитку на сучасний стан, культуру та суспільні установки певної групи людей (власної або чужої).

Після розпаду комуністичної системи у Центрально-Східній Європі Україна разом з іншими державами регіону пройшла через процес деконструювання комуністичної ідеології та реформування національної ідентичності, заперечення старого аксіонормативного порядку та легітимізації нових соціокультурних практик. Зокрема, було реабілітовано історичні постаті, які попередній режим вважав “буржуазними”, “буржуазно-націоналістичними”,

⁸ Там само.

“феодалними” тощо і, відповідно, “ворожими” для соціалістичного устрою. Важливою складовою цього процесу була й складна трансформація історичних стереотипів, що функціонують в українському суспільстві, – незавершений процес, який значною мірою був зумовлений регіональним чинником.

Починаючи з 1991 р., серед головних викликів стабільного розвитку української держави дослідники називають небезпеку активізації дезінтеграційних процесів та брак культурної єдності її регіонів. У публіцистиці значного поширення набула теза київського автора Миколи Рябчука про існування “двох Україн” – “східної й західної, відмінності між якими виходять за рамки суто регіональних”⁹. Критикуючи спрощене редукування регіональних відмінностей до дихотомного протиставлення сходу й заходу, львівський історик Ярослав Грицак, своєю чергою, заявив про існування “двісті двадцяти двох Україн” – тобто про значно складнішу мозаїку регіонів України, які, проте, об’єднані консенсусом щодо багатьох підставових питань¹⁰.

Важливим фактором, що зумовлює регіональну багатоманітність, часто виступає відмінність історичних досвідів та історичної спадщини різних регіонів країни. З другого боку, власне історичні стереотипи можуть активно використовуватися у політичних технологіях в умовах суспільних конфліктів для мобілізації певної регіональної солідарності, загострення міжрегіонального протистояння. Стереотипи й міфологеми є істотними чинниками формування не лише національної, а й стійкої регіональної ідентичності. Український випадок у цьому відношенні є дуже показовим.

Таким чином, на формування сучасних історичних стереотипів, поширених в українському суспільстві, істотний вплив здійснили як соціополітичні трансформаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. загалом, так і їх регіональні особливості. Тому розгляд регіонального виміру історичних стереотипів в Україні має важливе значення для аналізу сучасного процесу побудови української політичної нації. Вивчення суспільних, зокрема історичних, стереотипів дозволяє виявити особливості емоційного, суб’єктивізованого сприйняття власної історії та історичних стосунків з найближчими сусідами, а також встановити рівень суспільної дистанційованості різних регіонів країни.

⁹ *Рябчук М.* Дві України? Симбіоз, синергія, синтез // Його ж. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. Київ, 2001. С. 72.

¹⁰ *Грицак Я.* Двадцять дві України // Його ж. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ, 2004. С. 216-228.

Спроби концептуального осмислення регіональної багатоманітності України з'являються у багатьох наукових розвідках про сучасну Україну. Натомість дотепер меншого значення надається впливові колективних історичних уявлень, зокрема стереотипізованих, на формування регіональних поділів в Україні та сучасних політичних орієнтацій населення. В окремих роботах українських та зарубіжних науковців (О. Главацька, В. Кравченко, В. Тихонович, К. Ваннер, Т. Кузьо та ін.), які досліджують питання соціального конструювання минулого в Україні¹¹, головна увага здебільшого присвячена зусиллям держави утвердити нову модель національної історії, спробам сформувати офіційну "історичну політику". Зокрема, Т. Кузьо у своїх студіях про історію, пам'ять і націоформування у пострадянському просторі стверджує, що "відтворення минулого та відродження національної історії та колективної пам'яті є центральним для 'імперського перехідного періоду' у подоланні колоніальної спадщини. Утвердження національної історії для постколоніальних радянських держав відбувається одночасно з відторгненням царської та радянської імперської історичних схем, що заперечували їх власне минуле, теперішнє і майбутнє. Ці нові національні історії намагаються легітимізувати новостворені держави через звертання до до-імперських "золотих віків", заперечуючи своє колоніальне зображення як "молодших братів", а своїх мов і культур – як "неповноцінних" і "провінційних"¹². Водночас функціонування тих чи інших історичних уявлень (в тому числі й стереотипних) на регіональному рівні залишається, за винятком поодиноких студій, слабше вивченим"¹³.

¹¹ *Главацька Е.* Праздник как выражение коллективных и индивидуальных идентификаций // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Харків, 2001. С. 350-354; Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества // *Ab Imperio*. Казань, 2004. № 2. С. 329-369; Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 2002. № 4. С. 134-155; Wanner C. *Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine*. Philadelphia, 1998.

¹² *Kuzio T.* *History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space* // *Nationalities Papers*. 2002. Vol. 30. № 2. P. 259-260.

¹³ *Мусієздов О.* Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріалами дослідження харківських першокурсників) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Львів, 2008. Вип. 2. С. 100-109; Портнов А. Родина-мать versus Степан Бандера. Екскурсія по избранним памятникам Второй мировой войны в современной Украине // *Отечественные записки*. Москва, 2008; Середа В. Регіональні особливості історичної ідентичності: гендерний аспект // Ві-

Як було зазначено вище, незважаючи на майже одностайне визнання факту соціокультурної строкатості сучасної України, серед вчених продовжуються дискусії щодо обґрунтованості того чи іншого регіонального поділу. Відмінності у ставленні до минулого, оцінці політичних осіб та історичних подій також можуть бути використані як один з факторів адекватного розуміння регіональних поділів в Україні. Саме такий підхід був застосований київськими дослідниками С. Макеєвим і А. Патраковою. На підставі статистичної обробки емпіричних соціологічних даних, отриманих внаслідок загальноукраїнського соціологічного опитування в рамках проекту “Україна регіональна” (2003 р.), автори звернули увагу на “іманентну дихотимічність” історичних та політичних оцінок і преференцій населення різних областей України, яка “задається і відтворюється політичною і соціально-економічною історією країни”. Ця дихотимічність визначається сприйняттям історії України у взаємозв’язку з Росією або ж Заходом, тобто “індивіди та регіональні спільноти у своїх оцінках минулого відрізняються за ставленням до Росії, редукованим до альтернативи “разом із Росією або окремо від неї””. Так, позитивне сприйняття возз’єднання України з Росією, Жовтневої революції 1917 р. і перебування України в складі СРСР доповнювалося негативним ставленням до розпаду СРСР, діяльності УПА і перспективою надання воякам УПА статусу ветеранів війни в Північному (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області), Східному (Харківська, Донецька, Луганська області), Південному (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області й Автономна республіка Крим) регіонах України. Дихотимічність оцінок минулого (яка проявляється в існуванні факторів “разом з Росією” і “фактору суверенітету” при аналізі відповідей респондентів) характерна і для Західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), при очевидній перевазі тих, хто позитивно оцінює національно-патріотичних діячів та, зокрема, діяльність УПА. Особливістю Центрального регіону країни (Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська області)

сник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. Одеса, 2007. Т. 12. Вип. 6. С. 78-88; Сусак В. Відображення політичної історії України в пам’яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька // Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Політичні науки. Київ, 2001. Т. 19. С. 36-45; Його ж. Артикуляція історичної спадщини України її громадянами (регіональні подібності та відмінності на прикладі Львова та Донецька) // Розвиток України в регіональній перспективі. Київ, 2002. С. 197-220.

є надзвичайно велике значення, яке має постать Богдана Хмельницького для сприйняття українського минулого¹⁴.

Цілий ряд дослідників вказує на поляризованість регіональної системи України, полюсами якої виступають Галичина та Донбас. Їхня полярність зумовила появу ряду досліджень свідомості населення цих двох регіонів в діахронній перспективі. Одним із співавторів цієї статті на основі емпіричних даних трендового дослідження “Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей”, яке проводилося у 1994, 1999 та 2004 роках Мічиганським університетом (США) спільно з Інститутом історичних досліджень та кафедрою історії і теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка, та деяких інших соціологічних проєктів вивчено прояви регіональних особливостей історичних ідентичностей, їх взаємозв'язок з офіційним дискурсом та політичними орієнтаціями мешканців Львова та Донецька¹⁵. На основі статистичного аналізу взаємопов'язаностей відповідей респондентів було встановлено дві тенденції (“фактори”), що відповідають двом моделям сприйняття історичного минулого – “українській” (домінуючій у Львові) і “радянській” (поширенішій в Донецьку). Якщо “радянська” парадигма репрезентує українську історію як регіональну версію російської, то традиційна українська модель минулого наголошує на відокремленості та незалежності українського історичного процесу. За допомогою аналізу вікового розподілу респондентів у Львові й Донецьку та їх преференції щодо моделей національного минулого, було простежено достатню високу міжгенераційну солідарність у Львові; водночас виявлено ознаки кризи історичної ідентичності серед молодого покоління Донецька, оскільки молодь демонструє знання про вужчий репертуар історичних подій та осіб, спостерігається досить високий ступінь неузгодженостей у ставленні до них¹⁶.

Ці тенденції можна проілюструвати також за допомогою матеріалів фокус-групових дискусій, проведених у Львові та Донецьку в 2001–2002 рр. серед трьох вікових груп. Фокус-групи підтвердили

¹⁴ *Макеев С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 2004. № 3. С. 109–125.

¹⁵ *Серєда В.В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні. Автореферат дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 2006.

¹⁶ Детальніше див.: *Sereda V.* Regional Historical Identities and Memory // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ; Львів, 2007. С. 160–209.

загальну тенденцію, виявлену під час аналізу результатів опитування: мешканці Львова проявляють більшу обізнаність з національним героїчним минулим і володіють значно ширшим репертуаром національних героїв чи “антигероїв”, ніж мешканці Донецька. Оцінки та переліки історичних осіб, названих в кожному регіоні, великою мірою не співпадають. Найчастіше в обох містах згадувався Б. Хмельницький (перше місце в донецькому рейтингу і друге у львівському), тому здається, що Б. Хмельницький є тією історичною особою, яка об’єднує львів’ян і донеччан. Проте аналіз результатів фокус-груп продемонстрував, що львів’яни переважно оцінюють позитивно його державотворчу діяльність та організацію національно-визвольної боротьби і негативно – Переяславську угоду. Так, для учасників львівських фокус-груп, “визвольна боротьба Богдана Хмельницького (...) це є дуже велика віха і без цієї війни Богдана Хмельницького, без війни з поляками, навряд чи би ми дістали сьогодні цю нашу незалежність”; “такий вагомий внесок вклали такі діячі як: (...) Богдан Хмельницький (...) своїми бойовими діями, вкладенням у культуру вагомого внеску”; водночас – “до негативу треба віднести також возз’єднання з Росією. Незважаючи на позитивні моменти Богдана Хмельницького, на його визвольну боротьбу, все-таки, мені здається, що історія вказує, що він і сам на кінець свого життя подумав, що то є негатив. То возз’єднання з Росією. Воно мені в цілому уявляється негативним, тому що воно так чи інакше до сьогоднішнього дня призвело до русифікації. Вона тривала століттями буквально, ну, але, якщо говорити про схід України, то можу Вам сказати, що він практично зрусифікований був, майже [весь]”¹⁷.

Можемо прослідкувати, як через відтворення певних репрезентацій минулого пояснюються і легітимізуються сучасні процеси в Україні, зокрема “зрусифікованість” східних областей пояснюється через негативні кроки у діяльності Б. Хмельницького. Водночас більшість донецьких респондентів наголошують саме на об’єднавчій діяльності Б. Хмельницького як на важливій для історії України: “[Як позитивний фактор] ну, естественно, нельзя обойти такой момент как присоединение Украины к России, осуществленное Богданом Хмельницким”; “ну, воссоединение с Россией я, в принципе, отнес к положительным факторам, потому что тогда Украине нужна была серьёзная поддержка, вот...

¹⁷ Грицак Я., Сусак В. Звіт про польову роботу проекту “Історична пам’ять формулювання регіональних і національних ідентичностей: приклад Львова у порівняльному контексті”. Львів: Інститут історичних досліджень, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001-2002. С. 113, 138.

Потом все шло гладко до Великой Октябрьской революции”; “ну, к положительным факторам можно отнести воссоединение Украины с Россией. И немалую роль, которую сыграл Богдан Хмельницкий”; “главным [позитивным] фактором Украины явилось воссоединение с Россией, отделение от польского влияния”¹⁸.

Хоча окремі учасники донецьких фокус-груп також наголошували на інших аспектах діяльності Б. Хмельницького: “Но тоже самое Богдан Хмельницкий, плюс и минус.... Нужно было не соединяться с Россией. Тактически было правильно, но стратегически неправильно”; “и вот национально-освободительное движение, подъём самосознания украинского народа, формирования его как нации государствообразующей. И совершенно можно сказать, роковая ошибка Богдана Хмельницкого, который подписывает, в общем-то... Подписание это временное соглашение, на самом-то деле, с российским царём, с русским царём. [...] Конечно, какие-то положения были некоторые даже правильными, правильный ход, поскольку было, так сказать, было некая защита от Польши. Но стратегически Украина проиграла, попав в полную кабалу от России”; “Богдан Хмельницкий, при котором произошло самосознание украинского народа, украинской нации”; “положительное, ну это и основное у нас — попытка Богдана Хмельницкого создать свою державу”¹⁹.

Отже, можемо констатувати, що незважаючи на те, що Б. Хмельницький посідає найвищий рейтинг серед національних героїв України і у Львові і в Донецьку, аналіз фокус-групових дискусій вказує на те, що символічні значення, які приписуються цій постаті у кожному регіоні, в окремих випадках є конфліктуючими, створюючи взаємні контр-наративи, покликани легітимізувати різні за суттю політичні процеси сучасної України.

Натомість М. Грушевський і Т. Шевченко є тими постатями, які об’єднують мешканців обох регіонів. Як показують фокус-групові дискусії, мешканці Львова і Донецька були цілком одностайними у позитивній оцінці цих українських діячів. До подібних висновків приходять і дослідники Інституту політики та „Українського демократичного кола”, які у 2002 та 2006 рр. проводили загальноукраїнські опитування з метою перевірки регіональних особливостей ставлення українців до історичного минулого²⁰. Проте, вивчаючи уявлення про радянський період, можемо спостерігати збільшення розбіжностей між Львовом і Донецьком у трактуванні

¹⁸ Там само. С. 151, 153, 155, 190.

¹⁹ Там само. С. 169, 175, 196.

²⁰ Чернов А. Символи та цінності сучасної України // www.tomenko.kiev.ua/cgi/print.cgi?url=pk-14012003.html 14.08.03.

національного минулого. Так, у львівських фокус-групах практично цілком відсутня позитивна оцінка цього періоду. У Донецьку під час фокус-груп було названо чотири позитивні події з радянського періоду: громадянська війна, українізація 1920-их років, створення СРСР та революція 1917 р. Дві останні події збігаються з рейтингом 10 найпозитивніших подій в Донецьку.

В межах періоду, означеного як Друга світова війна, учасники львівських фокус-груп часто зверталися до таких подій, як приєднання західноукраїнських земель до радянської України та повернення радянської влади до Львова у 1944 р., означуючи їх переважно як негативну подію в житті регіону (“радянська влада як негативний фактор... вони знищили певно все саме добре, що було закладено...”; “але 1939-ий рік, ви знаєте, це теж щось страшне. Оці репресії, оці розкуркулення, – оце все, ну, ці дві найжахливіші події, напевно, які були, тут, на наших землях, мені так здається. Польша і 39-ий рік, початок радянської влади”; “на мою думку, 39-ий рік приніс рабство”; “от же як прийшов в 39-му році, от Ви говорили про акт злуки. Воно може має яку позитивну сторону там, об’єдналась територія. Але скільки ж було жертв, скільки ж вивезено людей свідомих знищено: лікарів, вчителів, професорів, інженерів, свідомого селянства і робітництва. То ми про це не говоримо. Скільки ж було вивезено так же під час так “другого звільнення” від одного режиму, коричневого, режимом червоним. І що він, що він приніс? Що він приніс? Скільки наших братів і сестер лежить в Тундрі, в Заполяр’ї і там побудували їм на своїх кістках не тільки же Петербург, але там Норильск, Комсомольск-на-Амурі, Воркута, тощо. То ми про це не згадуємо, а це повинно згадуватись. І це повинно бути другий Нюрнберзький процес для тих червоних катів”). До того ж, у Львові відсутні критичні згадки про діяльність ОУН-УПА, яка трактується як один з головних факторів, що призвели до незалежності України (“Отже, скільки пролилось крові нашої за цю незалежність. І між війнами, Першою і Другою світовою війною, у підпіллі, це під керівництвом Організації українських націоналістів, яка велася [боротьба]”; “велику роль, я вам хочу сказати, в нашій незалежності, то звичайно відіграла Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія”; “і велику роль напевно для України відіграло і УПА”; “далі позитивне, зупинюсь тільки в основному. Далше, Організація ОУН-УПА, діяльність Степана Бандери”; “дуже позитивне. Ну, і діяльність УПА, і Бандери, як на історію нашу”²¹). Питання розпаду СРСР також не артикулювалося у Львові як негативна подія.

²¹ Грицак Я., Сусак В. Звіт. С. 100, 101, 113, 114.

Свою чергою у Донецьку під час фокус-груп простежується амбівалентність і невизначеність у трактуванні радянського минулого. Так само, як і в опитуванні, учасники фокус-груп вважали революцію 1917 р. і позитивною, і негативною подією. Подібні ж оцінки стосуються створення і розпаду СРСР, проголошення незалежності України. Можемо стверджувати, що через боротьбу двох конкурентних моделей означення історичного минулого на теренах регіону – української та радянської, в Донецьку простежується криза історичної ідентичності, яка полягає у тому, що нова модель ще не інтерналізована і все ще викликає опір, а стара (радянська) все частіше означається як неактуальна. Такі висновки підтверджують і самі учасники фокус-груп: “Но, что касается современного периода, сейчас такая неразбериха, что конкретно нельзя сказать, что хорошо, а что плохо...”; “сейчас пока абстрактно представляю, потому что всё это новое, я ещё не вижу вот такой как Украина, не знаю. (...) Всё из нашей старой истории... Очень сложно подходит к этому вопросу, очень сложно...”²².

Як бачимо, для історичних уявлень мешканців західного регіону характерний типовий національний стереотип про одвічну й сталу боротьбу українців за незалежність та таку ж одвічну й сталу ворожість щодо українців їх сусідів, а особливо радянського режиму. Для мешканців східного регіону характерний стереотип про спільну боротьбу східнослов'янських народів проти загарбницьких зазіхань західних сусідів, який переходить у стереотипно-позитивне сприйняття радянського устрою.

Результати цього дослідження можна доповнити кількома іншими. Так, дані крос-регіонального опитування “Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини”, виконаного у квітні-травні 2005 та березні 2007 років, підтвердили уявлення про те, що мешканці Галичини й Донбасу підтримують різні проекти розвитку країни та уявляють ці регіони як відмінні в етнокультурному плані. Характерно, що при цьому можуть співпадати авто- і гетеростереотипи представників цих двох регіонів. Так, з оцінкою “Донбас – особлива регіональна спільнота, яка має свої витоки як в Україні, так і в Росії” погодилися 39,4 % мешканців Луганська і 34,3 % населення Львова, а з оцінкою “Галичина – особлива регіональна спільнота, яка має свої витоки як в Україні, так і в Польщі” погодилися 43,2 % населення Луганська та 37,8 % населення Львова.

Натомість, очевидно, істотно різняться оціночні судження щодо сприйняття досвіду українсько-російських історичних відносин. На думку 63,1 % мешканців Луганська, Україна повинна

²² Там само. С. 154, 167.

зберігати все цінне зі спадщини царської Росії та СРСР, поєднуючи його із власною духовною традицією. Водночас із цим твердженням погодилися лише 21 % населення Львова і лише 11,7 % населення Дрогобича. З другого боку, 42,9 % львів'ян та 41,4 % дрогобиччан вважають, що Україна повинна відмовитися від культурної спадщини царської Росії та СРСР і в духовному плані розвиватися на власному ґрунті. З такою думкою погодилися лише 20,7 % населення Луганська²³.

Харківський соціолог Оксана Даниленко у своєму монографічному дослідженні розглянула конфлікт інтерпретацій минулого в сучасній Україні як наслідок кризи попередніх ідентичностей та чинник конструювання нових ідентичностей. Дослідниця часто використовує поняття “конструювання історії”, розуміючи під ним усі трактування історичних подій – як в текстах експертів, так і в підручниках, чи в оповідях пересічних людей. Зокрема, на її думку, перехід від “імперського дискурсу” радянських підручників до дискурсу “незалежної України” є частиною “конструювання історії”, яке може спровокувати сучасні соціальні конфлікти.

Це “конструювання” О. Даниленко аналізує з допомогою т.зв. лінгвоконфліктологічного аналізу “мови конфлікту”, наявної в загальноосвітніх підручниках і в інтерв'ю представників різних поколінь Харкова та Львова. Основна увага дослідниці скерована на усталені, міфологізовані, тобто стереотипні оцінки трьох ключових історичних подій / періодів – Переяславської ради 1654 р., революції 1917 р. та Другої світової війни і діяльності УПА – представниками різних поколінь населення Львова і Харкова. Авторка слушно зауважує, що “конфлікт, виражений (вербалізований) чи замаскований (прихований за фігурами замовчування) в тексті біографічного інтерв'ю є й індикатором ідентичностей, й індикатором ціннісних орієнтацій”²⁴.

На жаль, у монографії відсутній систематичний аналіз історичних стереотипів, представлених в наративах мешканців двох українських міст, проте зібрана й опублікована колекція інтерв'ю становить надзвичайно цікаве джерело для подальших студій. Із стислих висновків О. Даниленко випливає, що за протилежними оцінками минулого, які проявляються в поглядах львів'ян

²³ Кононов І., Хобта С., Шудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 2008. № 3. С. 73-98.

²⁴ Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей. Вильнюс, 2007. С. 37.

і харків'ян, приховуються розбіжності в розмежуванні на “ми” і “вони”, “свої” і “не свої”. Тому при розгляді тих самих сюжетів в оповідях представників двох міст проявлялися позитивний або негативний образ “радянськості”, Переяславської ради як “союзу братніх народів”, “возз'єднання з братнім народом” або як початок “поневолення” України Росією.

Домінуюча позитивна оцінка Переяславської ради у Харкові контрастує з її сприйняттям як “вимушеного заходу” у Львові²⁵. В оцінках харків'ян старшого покоління переважає позитивна оцінка революції 1917 р. (“єдина революція, яка перемогла без зовнішньої допомоги”, В. Ленін – “справжній лідер, вождь”), тоді як в оцінках львів'ян домінує однозначно негативна оцінка цих подій. Харків'яни сприймають події революції 1917 р. як частину “своєї” історії, тоді як для львів'ян це – суто російське явище, що мало негативне значення для українців. Водночас харків'яни середнього і молодшого покоління звертають більше уваги на негативні аспекти подій 1917 р.²⁶ Особливою емоційністю та полярністю поглядів відзначається сприйняття у Львові та Харкові воїнів УПА та воїнів Радянської Армії²⁷.

Цікаво, що дослідниця виявила певні поколіннєві різниці в сприйнятті радянського минулого серед різних поколінь харків'ян. Якщо для старшого і середнього поколінь харків'ян характерна героїзація радянського минулого, яке сприймається через метафори “побудови”, “відновлення”, “перемоги” (у львів'ян – це радше метафори “поневолення”, “утисків”, “винищення”), то у наймолодшого покоління харків'ян домінуючою стає акцентуація на негативних моментах радянського минулого, що співзвучне з освітнім дискурсом сучасних підручників історії²⁸.

Вихідною гіпотезою дослідження О. Даниленко було заперечення існування розколу в сучасній Україні та цікаве припущення, що він “конструюється на рівні інституціональному, але відсутній на рівні повсякденності”²⁹. Однак в її дослідженні практично не висвітлено спільних для Сходу і Заходу України характеристик, які можна було б побачити на “рівні повсякденності”, тому це припущення дослідниці по суті “зависло в повітрі”. Натомість на підставі свого дослідження О. Даниленко приходять до висновку про існування “двох ідентичностей” в Україні. На її

²⁵ Там само. С. 205-219.

²⁶ Там само. С. 190-204.

²⁷ Там само. С. 219-273.

²⁸ Там само. С. 347.

²⁹ Там само. С. 11.

думку, вони перебувають в стані “позитивної конфліктності”, що дозволяє сформувати українську націю як “мультикультурну, з неоднорідними ідентичностями, з різними векторами соціокультурного і геополітичного тяжіння”³⁰.

На нашу думку, така “позитивна конфліктність” (навіть якщо вона й справді “позитивна” у певний момент, хоча дослідниця нічим не обґрунтовує цю декларативну тезу) може легко трансформуватися в “негативну”, зокрема, в умовах загострення суспільно-політичних конфліктів у країні, коли наявні історичні стереотипи можуть бути використані зацікавленими політичними акторами для маніпулювання суспільною думкою та поглиблення регіональних розколів в Україні. Не поділяючи цієї схвальної оцінки О. Даниленко внутрішніх суперечностей в українському суспільстві, які, на нашу думку, радше свідчать про відсутність консенсусу щодо основних історичних та політичних питань, а також про аморфність та нескристалізованість української політичної нації, водночас погоджуємося з її застереженням, що “будь-яке придушення одного з варіантів ідентичностей, що формуються й трансформуються, – привід для переходу конфліктності із площини конструктивної – в площину деструктивну”³¹.

По суті, результати дослідження О. Даниленко підтверджують давнішу публіцистичну тезу М. Рябчука про “дві України”, хоча сама дослідниця з нею категорично не погоджується. Причина незгоди полягає в тому, що М. Рябчук начебто “конструює дві України як протилежності” (цей висновок авторки базується на дуже довільному й несистематичному аналізі тестів М. Рябчука, який насправді стверджує, що “ці “дві України” парадоксальним чином одна одну доповнюють, утворюючи химерну, а все ж досить продуктивну з державотворчого погляду єдність”³²) і нормативною для нього є українська національна версія суспільної ідентичності, тоді як на думку О. Даниленко, жодна з двох ідентичностей, присутніх в Україні, не повинна домінувати і розглядатися як правильніша. Характерно, що будь-який історичний наратив сприймається дослідницею як приклад “конструювання історії”, тобто міфологізації минулого, підпорядкованої певній ідеологемі, натомість питання про історично-наукове обґрунтування тих чи інших положень історіографії взагалі не розглядається. В сутності, така позиція дослідниці легітимізує як радянські, так і націоналістичні оцінки минулого України та пов’язані з ними стереотипи, а отже заперече необхідність їх подолання.

³⁰ Там само. С. 390.

³¹ Там само. С. 391.

³² *Рябчук М.* Дві України? ... С. 72.

Очевидно, що подолання стереотипів, на нашу думку, повинно відбуватися не шляхом політично-репресивного придушення однієї з “двох ідентичностей”, які О. Даниленко виявила в Україні, а шляхом створення таких механізмів суспільного життя та функціонування інформаційної сфери, які б сприяли повноціннішій участі науковців-істориків у громадських дискусіях щодо контрверсійних сторінок минулого та активнішого використання наукового потенціалу для розкриття природи стереотипності масового міфологізованого сприйняття історії.

Як бачимо, головним джерелом стереотипів мешканців різних регіонів України є взаємовиключні оцінки дискусійних та контрверсійних подій ХХ ст., особливо періоду Другої світової війни. Співставлення історичних уявлень про них жителів західних і східних регіонів демонструє особливу емоційну напругу взаємовиключних стереотипів. Для їх аналізу дослідники схильні застосовувати дихотомічні моделі протистояння “радянсько-російського” та “українського національного” історичних дискурсів і навіть робити висновок про наявність в Україні двох різних типів національної ідентифікації. Водночас уже тепер помітні поколіннєві відмінності у сприйнятті власної історії, особливо серед мешканців східних областей України, відхід від типових радянських історичних стереотипів. Для формування аналітичнішого та зваженішого ставлення до минулого, яке б сприяло усуненню регіональних поділів в Україні, важливо максимально критично підійти до стереотипних оцінок історії, зокрема міжетнічних відносин, у шкільних підручниках та засобах масової інформації.

Як показують останні дослідження, здійснені у рамках соціокультурної теорії формування стереотипів, важливу роль у їх подоланні відіграє також безпосередній контакт з стереотипізованою групою. Більшість основних джерел, що впливають на формування знань пересічних українських громадян про історичне минуле (особливо ЗМІ), передбачають односторонню комунікацію – формування певного “повідомлення”, скерованого на реципієнта, і виключають можливість інтеракції. Натомість рекреаційно-туристична сфера, яка створює потенційну можливість для взаємодії мешканців різних регіонів України та “перевірки на міцність” їх історичних стереотипів, залишається слабо розвинутою галуззю в Україні. Процес усунення негативних регіональних історичних стереотипів, які побутують в Україні, передбачає комплексний підхід, який повинен включати цілу низку соціальних інститутів (освітня система, ЗМІ, туристично-рекреаційна інфраструктура тощо).

Viktoriya SEREDA, Ostap SEREDA

Functioning of Historical Stereotypes Among the Population of Nowadays Ukraine: Regional Aspect

The authors provide brief overview of socio-psychological and socio-cultural approaches to study on social stereotypes and attempt at applying the latter to the functioning of historical stereotypes in nowadays Ukraine. In particular they focus on the role of historical stereotypes in the processes of forming new national and regional identities in Ukraine and analyze materials of several sociological surveys based both on qualitative and quantitative methods. They show that historical views in Ukraine are divided according to the reception of Ukrainian-Russian and Ukrainian-Western relations, thus one can find two main competing discourses on national past, ‘Soviet-Russian’ and ‘Ukrainian national’, that are regionally-based. The stereotype of permanent national struggle for independence and eternal hostility of neighbors and foreign powers, especially Soviet regime is prevailing among the inhabitants of the Western region; while stereotype about the common fight of Eastern Slavic people against the Western invaders, and idealization of Soviet period is most common among the inhabitants of the Eastern region. The most controversial are the views in regard to the events of the Second World War. The existing historical stereotypes should not be suppressed politically, instead authors argue for widening zones of communication of inhabitants of various Ukraine’s regions and more active role of scholars in intellectual debates.

Василь РАСЕВИЧ

Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів в сучасній Україні

Історична політика чи політика пам'яті?

Для суспільств постімперського або пострадянського періоду надзвичайно характерними є намагання швидкими темпами вибудувати актуальну лінію історії, яка б заперечувала попередній історичний канон і водночас нав'язувала до нової “правдивої” історичної традиції. Деконструкція попередніх усталених підходів і міфів спонукає до появи нових, а їхнє актуалізування є нічим іншим, як елементами історичної політики. На даний час науковцями переважно вживаються два терміни для означення цього явища: “історична політика” і “політика пам'яті”. Перше є досить однозначним і часто використовується для означення політизації історії, показує його у вигляді одностороннього руху, притаманного усім суспільствам і у всі часи, тим самим намагаючись надати йому рис нормальності та невідворотності, фактично легітимізуючи інструменталізацію історії. Зрозуміло, що термін “історична політика” містить в собі такі негативні, а подекуди й недопустимі елементи, як намагання певних політичних сил використати владу для встановлення єдино правильних історичних орієнтирів і взагалі використання владних важелів для утвердження в колективній історичній свідомості певних ідеологем та кліше. Спроби окремих дослідників показати, що деяким сучасним суспільствам не є характерним ведення “історичної політики” є нічим іншим, як намаганням зайняти “оборонну” національну позицію. З повною впевненістю можна стверджувати, що “історична політика” ведеться у всіх країнах і тією чи іншою мірою є характерною для всіх суспільств. Рівень бруталності або ж нав'язування такої політики залежить від функціонування демократичних інститутів держави. Натомість термін “політика пам'яті” передбачає не тільки цілеспрямовану діяльність державних інституцій та груп істориків в історичній сфері, але й ініціативу “знизу”, тобто у всій їх взаємодії та багатоплановості.

Використовуючи термін “історична політика”, дехто з науковців базується на дослідженні цього явища у площині сучасного історіописання, поділяючи істориків на групи і течії за їхніми політичними

уподобаннями¹. За таких обставин осторонь залишається факт, що у творенні цієї політики беруть участь різні “актори” і ними не завжди є виключно історики або державні інститути. Алексей Міллер включає до “історичної політики” не тільки політизацію історії, але й “тягар” політичної актуальності окремих тем, натомість “політикою пам’яті” вважає діяльність: “...Коли мова йде про різноманітні суспільні практики і норми, пов’язані з регулюванням колективної пам’яті. Мова йде про коммеморацію (тобто про спорудження пам’ятників і музеїв, про відзначення на державному і місцевому рівнях як особливо значущих певних подій минулого), про акцентування уваги на одних сюжетах історії і замовчуванні або маргіналізації інших...”²

На думку автора цього нариса, обидва явища належать до одного й того ж процесу, а “політика пам’яті” є набагато ширшим поняттям, яке включає в себе також “історичну політику”. Оскільки до “політики пам’яті” ангажуються не тільки державні інституції, а й окремі суспільні групи, які формуються за різними критеріями, а отже не варто цей складний і багатогранний процес звужувати до рівня політизації історії, або ж лише до якоїсь конкретної цілеспрямованої діяльності в історичній сфері.

Зазначимо, що участь у виробленні політики пам’яті беруть не тільки державні інституції, але й різноманітні громадські організації. Фінансовий ресурс держави є визначальним, але не монополічним в сучасних умовах, а його монополізм розбивають різноманітні приватні фундації та інститути. Але все ж, за державою залишається дуже важлива функція формування політики пам’яті, а саме підготовка шкільних програм з історії та фінансування пріоритетних дослідницьких проектів, які ведуть науководослідні інститути та університети. Держава має також потужний ресурс у вигляді “нормативної сили” і через різноманітні розпорядження, закони та декрети може фаворизувати окремі ідеї, події минулого та діячів³.

У суспільстві можуть паралельно співіснувати два види пам’яті – “соціальна” (“комунікативна”) та “культурна”. Соціальна пам’ять твориться через щоденний неформальний контакт та

¹ Міллер А. Россия: власть и история. Историческая политика последовательно разрушает пространство для общественной дискуссии внутри страны и в отношениях с соседями // Pro et Contra, май-август, 2009. С. 6.

² Там же. С. 7.

³ Nikžentaitis A. Die Epochen der Diktaturen. Erinnerungskonkurrenz in Litauen // Osteuropa. 58. Jahrgang, Heft 6, Juni 2008. S. 160.

обмін інформацією між різноманітними групами, в той час як культурна є радше продуктом нормативної діяльності держави⁴. Дуже часто між різними політичними течіями та угрупованнями точиться запекла боротьба за володіння саме цим ресурсом для здійснення своєї політики пам'яті. За умов, коли демократичні інститути в державі функціонують недосконало, дуже часто можна спостерігати “проштовхування” правлячою політичною силою “історичних законів”, на які не завжди існує однозначний погляд в суспільстві. Прикладом цьому може бути “історична політика” в сучасній Україні. Французький вчений Етьєн Франсуа вважає, що тепер для західних суспільств більш характерною є ситуація, коли першість у творенні “політики пам'яті” більше не належить державним інституціям, вони все більше змушені відповідати і співпрацювати з різними суспільними ініціативами. На його думку, існування “історичних законів”, заперечення яких карається законодавчо, веде до баналізуванню проблеми і відбирає можливість всебічно дослідити питання⁵. Саме тому “політика пам'яті” нових незалежних держав, які постали після розвалу радянської системи, концентрується на законодавчому закріпленні окремих історичних висновків, особливо стосовно найтрагічніших подій вітчизняної історії, а також на намаганнях звести їх до статусу непорушного закону.

Віктимізація, як одна з основних ознак постімперської “політики пам'яті”

Спроби запровадити новий історичний канон на загальнодержавному рівні зі сонмом нових національних героїв часто приводить не тільки до конфліктів у суспільстві, а й до напруження відносин між окремими державами. Прикладом цьому можуть бути міждержавні стосунки Росії та України в останні п'ять років. Намагання президента України Віктора Ющенка повернути українцям “забуту”, тобто на його думку “правдиву” історію, вилилося у цілу низку складних і суперечливих подій в царині сучасної “політики пам'яті” в Україні. Спроби президента В. Ющенка вплинути на процес “пригадування” українським суспільством за допо-

⁴ Про це детальніше в праці: Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 2007.

⁵ Тези виступу Etienne François: Workshop „Musealisierung der Erinnerung. Zweite Weltkrieg und nationalsozialistische Besatzung in Museen, Gedenkstätten und Denkmäler im östlichen Europa“. München, 10. Dezember 2008.

могою завдання певного акцентованого в національному плані вектора приводять до низки протестів з боку опозиційних до його курсу партій і вступають у конфлікт з усталеним імперським історичним каноном, який плекається російськими офіційними чинниками. Намагання відійти від імперського дискурсу сучасною українською історичною наукою веде до деконструкції старого радянського, а точніше сталінського історичного канону. Перехід російської історичної науки, особливо в плані формування навчальних шкільних програм, значною мірою на неосталіністські позиції в свою чергу найбільш болісно сприймається Україною⁶.

Однією з важливих рис сучасної української “історичної політики” є віктимізація вітчизняної історії, намагання представити українців, як націю-жертву репресивної російської та радянської політики. Подібне прагнення показати себе виключно жертвою чиєїсь несправедливої політики є притаманним більшості постімперських суспільств. При цьому своєрідними орієнтиром та домінантою служать Шоа та Голокост. Однозначно негативною тенденцією цього процесу на сучасному етапі є його дихотомія, тобто повна відсутність так званої “сірої зони”, коли до уваги беруться тільки відносини “злочинець – жертва”⁷. У ролі жертви намагаються позиціонувати себе цілі народи і нації. Це явище передбачає також певне дзеркальне відображення: якщо були нації-жертви, отже були й нації-тирани. У такому випадку виникає загроза автоматичного перенесення вини на сучасну Росію, як офіційну спадкоємицю Радянського Союзу. Тому спроби сучасного керівництва України досягти визнання на міжнародному рівні Голодомору 1932–1933 рр. “геноцидом українського народу” нагтовхуються на масовану протидію з боку Російської держави. Росія однозначно трактує історію з Голодомором, як один з елементів антиросійської історичної політики України. Основна дискусія розгортається навколо правомірності застосування терміну “геноцид” до подій 1932–1933 рр. в УРСР та запровадження кримінальної відповідальності за його запер-

⁶ Детальний аналіз «Концепции курса истории России 1900-1945 гг. подготовленной авторским коллективом под руководством доктора исторических наук, профессора, заведующего кафедрой истории МПГУ Александра Анагольевича Данилова» (http://www.prosv.ru/umk/ist-obsh/info.aspx?ob_no=15378) міститься в статті: Манифест неосталінізму // Независимая газета. 2008, 23 октября // <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/79/25.html>).

⁷ Etienne François: Workshop „Musealisierung der Erinnerung. Zweite Weltkrieg und nationalsozialistische Besatzung in Museen, Gedenkstätten und Denkmäler im östlichen Europa“. München, 10. Dezember 2008.

чення. Вразливість української аргументації полягає в тому, що цей термін вживається для означення політики, спрямованої на знищення цілого народу, або окремої соціальної групи, а в даному випадку йдеться про те, що головним об'єктом свідомо організованого голоду було індивідуалістичне, свободолюбне українське селянство, в особі якого був зламаній “хребет нації”⁸.

Сучасну українську політику пам'яті часто ускладнюють також непрофесійні з точки зору історичної науки дії дослідників від Служби безпеки України. Вже навіть на перший погляд дивною видається присвоєння СБУ не властивих для спецслужб функціональних обов'язків, а саме – науково-дослідницька діяльність співробітників цієї установи в історичній сфері. Замість того, щоб зробити відкритими для всіх науковців відомчі архіви, співробітники СБУ, використовуючи монопольний доступ до документів, підготували й опублікували низку власних досліджень. Дуже промовистим прикладом такого історіописання може бути ситуація з публікацією списків керівного складу працівників Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) та Державного політичного управління (ДПУ) УРСР. Форма і метод цієї публікації, коли заднім числом дослідник “присвоює” національність працівникам радянських репресивних органів, є не тільки неприпустимими в історичній науці, але й такими, що спрямовані на розпалювання міжнаціональної нетерпимості та ворожнечі. В історії з публікацією списків та проставлянням власноручно публікаторами національності “еврей” навпроти неслов'янських прізвищ, проглядається спроба представити жертвою виключно українців, а роль ката в даному випадку покласти на євреїв⁹. Після публікації першого “Списку” на офіційному сайті СБУ Український єврейський комітет заявив, “що опублікований СБУ список партійних і радянських керівників, очільників ОДПУ і ДПУ УРСР фактично покладає етнічну відповідальність за трагедію Голодомору на євреїв і латишів. У списку наведено 19 прізвищ, серед яких переважають єврейські прізвища. Якщо людина змінювала ім'я та прізвище,

⁸ Касьянов Г. Голодомор и строительство нации // Pro et Contra, май-август, 2009. С. 28.

⁹ «Список» був опублікований на офіційній сторінці СБУ, але після протесту Українського єврейського комітету за цією адресою з'явилася брошура харківського дослідника Вадима Золотарьова «Начальницький склад НКВС УРСР у середині 30-х рр.» (<http://sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=39281>). У брошурі подається також процентне співвідношення національностей серед керівного складу НКВС, але усунуто маніпуляції з історією зміни прізвищ.

то в дужках зазначається її перше ім'я та прізвище. У списку опубліковано прізвища працівників ОДПУ, які через свої посади не могли мати безпосереднього стосунку до репресій. Так, наприклад, зазначаються прізвища начальників статистичного та транспортного відділів ОДПУ"¹⁰. Непрофесіоналізм подібного науково-історичного підходу полягає не тільки в тому, що очевидним є намагання "етнізувати" проблему, але й спроба накинути іншій нації колективну вину.

Можна багато розважати про те, яка саме мета переслідувала-ся подібною історичною публікацією документів? Версій відповіді може бути кілька. Залучення "єврейського" чинника до історії з Голодомором однозначно перегукується з постулатами нацистської пропаганди про те, що СРСР є "єврейським" витвором, а отже відповідальність за всі злочини цього режиму, в тому числі і за організацію штучного голоду 1932–1933 рр., несе "жидо-комуна". Останній термін досить широко використовувався в пропаганді ОУН, яку вона вела на окупованих німцями територіях, "виправдовуючи" в подібний спосіб нацистську екстермінаційну політику щодо євреїв. Нацистська пропаганда того часу намагалася поставити знак дорівнює між комуністичною ідеологією та єврейством, замовчуючи факт, що в основу радянської доктрини було покладено інтернаціоналізм і всі учасники цього процесу виходили не зі своїх національних позицій, а радше намагалися якнайшвидше розірвати зі своїм "національним" минулим.

До усталених кліше цього типу можна віднести тогочасні постійні підозри в "єврейській змові" проти українців, але з повним замовчуванням участі українських комуністів в даній політиці. Часто виникала парадоксальна ситуація, коли націоналісти відмовлялися в праві бути приналежними до української нації тим, хто не поділяв їхню ідеологію та методи боротьби. Таким чином чисельність української нації то неймовірно розросталася, то зменшувалася до кола послідовників націоналістичної ідеології, в залежності від існуючої кон'юнктури. Отже, публікуючи такого роду документ, автори вдалися до відвертої маніпуляції з метою "відбілити" діяльність ОУН на початковому етапі Другої світової війни; мова йшла про причини для антисемітизму в українців були. Водночас СБУ хотіла продемонструвати особливий рівень страждань українського народу, коли він (український народ) ще раніше від самих євреїв виявився "жертвою". В цьому ключі варто розглядати історичну політику президента України В. Ющенка, спрямовану на міжнародне визнання Голодомору "геноцидом україн-

¹⁰ <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1186496.html>

ського народу". При тому, що офіційні українські установи аж ніяк не заперечуючи факту Голокосту, хочуть представити свою історію, як виключно період гонінь і переслідувань, і що за кількістю жертв українці не поступаються євреям. Звідси й спроба запровадити адміністративну й кримінальну відповідальність за "заперечення Голодомору і Голокосту"¹¹. Історія спроб надати українцям виключно роль жертви, виелімінувавши з цієї уявної нації усіх комуністів-українців і перекинувши відповідальність на комуністів-євреїв, є яскравим свідченням маніпуляції історичною свідомістю та тривкості старих антисемітських кліше.

Подібний підхід повторюється також у трактуванні складних періодів українсько-польських відносин. Мова йде про наукову інтерпретацію українсько-польського конфлікту на Волині часів Другої світової війни. Абстрагуючись від маси пропагандистських публікацій з обох сторін, на серйозніший аналіз заслуговує національна "аргументація" та методи, якими історики намагаються надати своїй нації ексклюзивного статусу жертви. Деякі українські історики, приступаючи до опису трагічних подій на Волині, починають виклад проблеми із переліку національних кривд, які заподіяли поляки українцям: Українсько-польська війна 1918–1919 рр. плавно переходить через політику "паціфікації" у нищення православних церков на Холмщині у 1938 р.¹². Опис подібної ретроспективи має на меті підвести читача до висновку, що це був справедливий і виправданий історично крок, а жертви "заслужили" своєю попередньою діяльністю на покарання. Проте, все частіше стали з'являтися також альтернативні дослідження, де автори розглядають поведінку винуватців етнічних чисток на Волині, як інтелектуальну проблему, що вигідно вирізняє такі публікації серед багатьох інших досліджень на дану тематику¹³.

Особливо загострюють ситуацію в суспільстві публікації різного роду товариств та організацій переселенців та "кресов'яків". Під виглядом наукових досліджень і з благородною метою, що злочин

¹¹ Касьянов Г. Голодомор и строительство нации. С. 35.

¹² У цьому ключі написані окремі статті, опубліковані у фундаментальному збірникові «Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Ред.: Я. Ісаєвич; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Львів, 2003 (Україна: культ. спадщина, нац. свідомість, державність; N 10).

¹³ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння і його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Україна. Львів, 2003. С. 261-286.

неодмінно має бути покараним, просуються відверто реваншистські ідеї, коли на українців покладається колективна відповідальність за масові вбивства польського населення на Волині. Спроби проведення безсторонніх наукових досліджень часто сприймаються в обох суспільствах, як в польському так і в українському, як опортунізм і “здача” національних інтересів. Часом поява публікації на складну тему в одній країні викликає необхідність появи власного дослідження, але у вигляді “своєї” національної інтерпретації подій. Подібне історіописання нагадує біг замкнутим колом, в якому немає ні початку ні кінця. В той же час в обох суспільствах є помітною конкурентна боротьба за ексклюзивну роль жертви у цьому кривавому конфлікті. Одним із таких випадків несумлінного дослідження трагічних подій українсько-польського минулого є видання Владислава та Єви Семашко. В дослідженні польських авторів відчувається гонитва за якнайбільшою кількістю польських жертв без належної верифікації свідчень і фактів¹⁴. Але згадана вада не стала перешкодою на шляху перетворення книги на “мартиролог польського народу”.

Для налагодження діалогу між інтелектуалами обох країн запроваджено низку зустрічей в рамках семінарів “Україна-Польща: важкі питання”. Багатоплановість таких зустрічей підтверджує участь в них колишніх безпосередніх учасників подій. В обох суспільствах сформувалося свого роду ядро з науковців, які ґрунтовно займаються темою українсько-польських конфліктів. Знаковою в цьому плані стало проведення в травні 2003 р. експертно-журналістського форуму: “Події на Волині 1943–1944: як жити з цим тягарем?” Організаторами форуму виступили Національний університет “Острозька академія” та посольство Республіки Польща в Україні¹⁵. В роботі форуму взяли участь відомі історики та інтелектуали: Мирослав Попович, Микола Рябчук, Ігор Ільюшин, Гжегож Мотика, Анджей Фрішке, Барбара Шацка, Богуміла Бердиховська. Однією з найскладніших проблем польський історик Гжегож Мотика назвав питання примирення польської й української пам’яті. Він запропонував бути відвертими у своїх дослідженнях і з великою відповідальністю ставитися до “кандидатів” на проголошення національними героями, зважувати, чи можна виправдати

¹⁴ *Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000. Tom 1-2.*

¹⁵ *Седик О. Тіні загиблих предків // Ukraine-Poland.com. Українсько-польський інтернет-журнал (<http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=1156>).*

боротьбою за незалежність проведення кривавих акцій проти мирного населення. Натомість участь у форумі відомих українських політиків право-радикального спрямування показала, що проблема українсько-польського конфлікту ще довго буде інструменталізуватися, як мобілізаційний чинник на виборах.

Швидкий розвиток телекомунікаційних мереж створює безліч можливостей не тільки для швидкісної передачі інформації, а й масового культивування негативних взаємних образів у суспільній історичній свідомості. Свого роду полігонами для цього стають різноманітні інтернет-форуми на історичну тематику¹⁶. Інтернет-баталії навколо складних і трагічних питань минулого продукують і тиражують велику кількість кліше та негативних взаємних національних стереотипів. Майже кожна публікація на тему історичних відносин українців-поляків-росіян-євреїв викликає нескінченні дискусії, де чітко проглядається дихотомія: “ми” – покривджені, а “ви” – кривдники. Подолання “чорно-білих” стереотипів є одним із невід’ємних завдань сучасної української політики пам’яті.

Діяльність політичних еліт, спрямована на пошук шляхів між-національного примирення, дає останнім часом свої позитивні результати. Символічні акції на рівні президентів держав спрямовуються на вшанування пам’яті жертв кривавих конфліктів і, водночас, є намаганнями разом перегорнути трагічну сторінку історії. До таких акцій примирення можна зарахувати спільне урочисте відкриття та панахиду 24 червня 2005 р. на Львівському “Цвинтарі Орлят”, де були присутні президент Польщі А. Квасьневський та президент України В. Ющенко. Проте, відкриття меморіалів пам’яті на місцях масового знищення поляків та українців відбувалися за певних напружених обставин, коли кожна сторона намагалася надати процедурі вигляду перемоги їхньої “національної правди”. Відповідно, кожна нова виборча кампанія в обох державах продовжує активізувати діяльність різного роду реваншистських груп, які прагнуть здобути виборчі переваги серед певним чином налаштованого електорату.

В сучасній Україні непоодинокими є випадки, коли державні або самоврядні інституції присвоюють собі невластиві для них функції у вивченні та популяризації історії. Досить часто обласні ради на Заході України намагаються декретувати свій погляд на ту чи іншу подію минулого через ухвалення відповідних рішень. Якщо

¹⁶ Результатом публікації низки статей про ідентичність Львова на інтернет-порталі *Zaxid.net* стала поява збірника “*Leopolis multiplex*”. Поява кожної зі статей викликала поважний форум з різним спектром думок та рівнем аргументації (*Leopolis multiplex*. Львів, 2008).

Тернопільська та Івано-Франківська ради як правило скеровують свою діяльність в русло героїзації ОУН та УПА шляхом перейменування вулиць, площ та встановлення пам'ятників на честь діячів українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни, то Львівська, на додаток до всього, намагається давати оцінки українсько-польським та українсько-російським відносинам у минулому. Не маючи відповідної наукової бази та експертів, депутати ініціюють ухвали, які характеризують політику Польської держави міжвоєнного періоду або ж засуджують радянську репресивну політику на Західній Україні. В обговоренні історичних питань інколи проводяться паралелі: міжвоєнна Польща – сучасна Республіка Польща, СРСР – Росія, таким чином стереотипізоване минуле екстраполюється на сучасні міжнародні відносини. У таких діях чітко проглядаються спроби перекласти вину за актуальні негаразди на інші нації, а їхню природу пояснити глибинним історичним корінням проблем¹⁷. Інструменталізація історії окремими політичними партіями, змалювання її у вигляді неперервного страждання має на меті сформувати у суспільній свідомості переконання щодо необхідності змусити до каєття “кривдників”.

Віктимізація історії є невід'ємним атрибутом сучасного історіописання та актуальної “історичної політики”. Подібне історичне перегрупування приводить на світ масу нових взаємних національних стереотипів та кліше. Під ці стереотипізовані кліше знаходиться відповідна джерельна база, яка на практиці нагадує калькуляцію взаємних образ. Тому, досліджуючи наявні в українському суспільстві міжнаціональні стереотипи не варто обмежуватися лише українським контекстом. Цю проблему потрібно вивчати лише комплексно, тобто у тісній взаємодії із сучасними російськими та польськими наративами.

Історія на замовлення

Одним із методів впливу на формування історичної пам'яті є діяльність різного роду фондів при політичних структурах. Так, у травні 2008 р. було створено благодійний фонд “Україна Русь”, до складу якого увійшли депутати Львівської обласної ради, історики та громадські діячі. Фонд поставив собі за мету “відродження

¹⁷ Як правило, розгляд “історичних” питань на сесіях Львівської обласної ради ініціюють депутати від право-радикальної партії “Свобода”, про що систематично інформують своїх прихильників на офіційних інтернет-сторінках (ВО “Свобода” вшанує українців, закатованих польськими шовіністами. 25 лютого 2009 р. <http://www.lviv.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/010102/>).

українського етносу та дослідження минулого українських історичних земель”¹⁸. У такому лаконічному формулюванні криються приховані засади етнічного націоналізму, а під виглядом повернення “призабутої” пам’яті мусуються реваншистські ідеї про “втрачені історичні землі”. Нещодавно фонд “Україна Русь” видав провокаційну брошуру антинаукового змісту, де у відвертий спосіб зневажається етнонім “росіяни”. Мету видання автори формулюють так: “В доступній і короткій формі надати широкому загалу фактичний матеріал з метою розвінчати міф про походження росіян, викрити російських істориків-фальсифікаторів і ще раз довести, що росіяни ніколи не були “братами” українців, тим більше “старшими”; що вони не мають нічого спільного зі слов’янськими народами та, зокрема, привласнили самоназву “руські”, що походить від імені української держави Київської Русі, до якої давні росіяни ніколи не належали”¹⁹. Досить активно проявляє себе Фонд також і в картографічній діяльності. Так, видана ним “Карта Давня Україна-Русь (V-X ст.)”, де ніби на підставі “серйозного наукового дослідження” подається “приховувана” правдива карта України в період до Київської Русі. На рівні сенсації подається, що інформації про цей матеріал нема в музеях України, тому що “Історія України V-X ст. навмисно замовчувалась, т.я. в часи нашої бездержавності сусідні народи попросту її присвоїли”²⁰. В цих коротких цитатах (до того ж безграмотно поданих!) проглядається класичний набір кліше про історію: “вкрадена сусідами”, “правдива” історія схована від народу – її треба віднайти, відмова народам-сусідам в праві на свою історичну традицію тощо.

Подібного роду публікації завдають серйозного удару по історичній свідомості, сіючи недовіру до академічних досліджень і, водночас, претендуючи на “відкриття” прихованої правди. Сюжети, які експлуатують автори подібних “досліджень”, легко проникають у суспільну свідомість і функціонують на рівні з академічними історичними знаннями. Опис “Карти Давньої України-Руси (V-X ст.)” переповнений антиісторичними тезами, не містить жодного джерельного підтвердження і чітко демонструє політичну заангажованість авторів: “На карті зображено територію, яку заселяли давньоукраїнські племена в V-X століттях, що за площею майже

¹⁸ Дух Волі. Благодійний фонд «Україна Русь» (<http://duhvoli.com.ua/index.php?fond=all>).

¹⁹ Дяківський С., Семенюк С., Штена П. Москалі – НЕ «руські» і НЕ слов’яни. Львів, 2009.

²⁰ Дух Волі. Карта Давня Україна-Русь (V-X ст.) (<http://duhvoli.com.ua/index.php?fond=5>).

втричі більша сучасної України. Охоплювала ця територія межі повністю чи частково 14-ти теперішніх держав: Словаччини, Молдови, Білорусі, 90% Румунії, 80% Чехії, 75% Угорщини, Пд. і Сх. Польщу, 10% Латвії, 20% Естонії, по 5% Австрії, Німеччини, Литви; Зх. Росію з Таманським півостровом, Україну (без Донецької, Луганської обл. і частин областей Запорізької, Херсонської, Харківської, Кримської)”²¹.

Яку ж загрозу можуть нести подібного роду видання? Науковцям добре відомо, що паралельно з академічними у колективній пам’яті суспільства функціонують “власні” історичні знання. Вони можуть походити з академічних підручників, наукових праць, або ж з преси, чи з розповідей старших людей, родичів. Незважаючи на всю мозаїчність та “непрофесійність” таких знань, саме вони відіграють надзвичайно важливу роль у процесі творення національних ідентичностей, оскільки кожен індивід ділить їх свідомо, або ж підсвідомо на “чужі” й “свої”, а отже розділяє оточуючий його світ на “своїх” і “чужих”. Події, особи чи явища, віднесені до категорії “своїх”, і є тими ланками, що об’єднують різноманітних осіб в певний колектив, тобто виступають в ролі орієнтаційних “маячків” на шляху формування регіональної, чи навіть національної ідентичності. Такі пункти історичної пам’яті отримали назву “місця пам’яті” і утвердилися як усталений термін в наукових працях істориків, що займаються дослідженнями колективної пам’яті та історичної свідомості. Варто зазначити, що тут йдеться не лише про певну групу, або колектив, які “пригадують” одні й ті ж історичні події, але й про те, що водночас за їх допомогою визначаються межі колективу, а також те, хто може до нього належати. Тому поява псевдонаукових видань під виглядом академічних досліджень містить загрозу наповнити історичну свідомість вкрай міфологізованими сюжетами, які не можуть служити фундаментом для формування тривких ідентичностей. Спільнота, що сформується, беручи за доконаний факт історії твердження про те, що “перша давня українська держава того часу утворилась у 476 році на території сучасної Зх. Угорщини і проіснувала до 886 року, майже до самого приходу мадярів з Уралу. Княжили тут русини Одоакр, Добрента, Прибіна, Коцеля. У 479–493 рр. русини захопили Рим і проголосили Одоакра римським імператором” – не зможе адекватно оцінювати ні своє минуле ні актуальний стан речей.

Націоналізація історичної науки після розпаду СРСР мала привести до цілковитого розриву з попередньою імперською традицією і створення нової національної версії історії. Для реаліза-

²¹ Там само.

ції такого масштабного проекту необхідно було отримати владні важелі та потужний державний ресурс. Важливо було визначити головних учасників цього процесу, тих, хто саме буде “пригадувати”, і, що важливіше, які події минулого належить “пригадати”? Зазначимо, що паралельно відбувався ще один процес, коли політики найвищого державного рівня вимагали від наукових інституцій історичного обґрунтування свого політичного курсу. Одним із завдань історичної політики в Україні визначили діяльність, спрямовану на формування національної єдності та спільної культурно-історичної ідентичності. Історія опинилася на роздоріжжі між наукою та інструментом обслуговування правлячої еліти. За таких обставин дидактична функція історії (виховання добрих патріотів держави) виявилася найменш бруталним зі всіх видів інструменталізації історичної науки. Проте, патріотичне виховання “історією” у поєднанні з означенням “національне” містило в собі доволі значні загрози, особливо в умовах багатонаціонального українського суспільства. Поява в науковому вжитку терміну “титульна нація” засвідчило, що структури, які здійснюють сучасну історичну політику в Україні, під цим поняттям розуміють етнічну, а не політичну націю.

Одним із найбільш очевидних проявів історичної політики в Україні стало утворення 2006 р. Українського інституту національної пам’яті. УІНП створили за аналогією існуючих Польського Інституту національної пам’яті та Яд Вашем в Ізраїлі. Проте, якщо Інститут національної пам’яті в Польщі мав під собою відповідну законодавчу основу, оскільки тут діяв закон про люстрації, то в Україні його правове поле залишилося невизначеним і розмитим. Оскільки історична політика в діяльності президента В. Ющенка займає ледве не центральне місце, то виникла потреба створити державний орган, який би відповідав за неї. Створивши інститут, президент намагався надати йому набагато ширші повноваження, ніж має звичайний держкомітет, а його співробітники отримали статус державних службовців. Задум полягав у тому, щоб створити найвищу державну установу, яка б контролювала та координувала діяльність історичних інституцій в державі.

Новопризначений керівник Інституту академік НАН України І. Юхновський підтвердив “контрольну” функцію його установи: “... Основне його завдання вивчати, зберігати і правильно розставляти акценти в історії нації”²². Ще одним важливим напрямком діяльності УІНП директор назвав патріотично-дидактичну роботу,

²² Юхновський І. Влада не повинна піддаватися на мовні провокації // Експрес, 2006, 26 травня.

сформулювавши це так: “Попри “неупереджене” дослідження минулого УІНП через освітянську діяльність має розвивати “український національний патріотизм” (підкреслення наше – В.Р.). Поява нових риторичних фігур, таких як “національний патріотизм”, була нічим іншим, як прихованою декларацією націоналістичного курсу названої установи. Термін “національний патріотизм” є насправді алогічним. Якщо “патріотизм” передбачає любов громадян до своєї батьківщини, то в поєднанні з означенням “національний” він різко міняє своє значення і є нічим іншим, як “націоналізмом”. Для багатонаціональної України акцентування уваги на такому терміні може означати, що держава офіційно вирізняє і надає перевагу вихованню саме “українських” патріотів-націоналістів. Отже, вже на початковій стадії Інститутіві відводилася домінуюча роль у здійсненні національної історичної політики.

Вже на самому початку діяльності УІНП у висловлюваннях його керівництва проглядалися зроблені наперед висновки стосовно тих чи інших подій минулого. Один із таких висновків акад. І. Юхновський озвучив у своїх перших інтерв'ю: рух 40–50-х рр. був однозначно “жертвний” і “героїчний”, гідний наслідування сучасними поколіннями. Тобто, уся подальша дослідницька робота мала привести до такого генерального висновку. Ще одним прикладом подібного “програмування” є “Звернення” до президента України В. Ющенка з метою посприяти налагодженню архівної співпраці з російськими спецслужбами. У зверненні УІНП до російських спецслужб говориться про необхідність “розсекречення архівів КДБ часів Другої світової війни, зокрема в частині, де йдеться про діяльність ОУН-УПА та псевдобандерівські групи НКВС”²³. Отже, не маючи ще доступу до архівних документів, робиться попередній висновок, що поруч із національно-визвольним рухом під проводом ОУН діяли закамуюфльовані під формування українських націоналістів банди НКВС. Такий наперед заданий висновок, який не спирається на жодну доказову джерельну базу, містить в собі ще одну приховану загрозу – під час дослідження фактів фізичного знищення мирного населення, завжди може виникати спокуса “відбілити” своїх героїв, перекававши вину на “перевдягнутих” бандитів. Наївними з точки зору історика-науковця звучать заяви про те, що “російські та українські історики на підставі незаперечних історичних фактів повинні, зрештою, поставити остаточні крапки в цій проблемі”²⁴.

²³ Юхновський просить Ющенка вплинути на російські спецслужби // proUA.com, 24 жовтня 2007.

²⁴ Там само.

“Антагоністична” пам’ять

Український інститут національної пам’яті постулював ще одне своє завдання – розслідування злочинів проти української нації. Таке формулювання поставило перед ним надзвичайно складне, майже невірешуване завдання – узгодження між собою існуючих в Україні регіональних пам’ятей та зведення їх під один загальний домінуючий канон. Історична пам’ять в різних регіонах України часто не просто докорінно відрізняється між собою, вона конфронтує, а подекуди навіть є антагоністичною. Проблемним для використання можна вважати саме поняття “національна пам’ять”, оскільки до кінця невідомо, чи йдеться про етнічну пам’ять, чи історичну свідомість української політичної нації. Під питанням залишається, хто є приналежним до цієї нації і що саме вона “пам’ятає”. Вживаючи такі терміни, необхідно вяснити суть цього феномену: він ексклюзивний чи інклюзивний для громадян України, котрі не є етнічними українцями. Не менш важливим є визначення ступеня готовності до мирного співіснування різних історичних пам’ятей в Україні.

Якщо проаналізувати корпус історичних “цеглинок” – будівничих історичної свідомості громадян України, тобто місць пам’яті, то отримаємо несподіваний результат. Виявляється, українці на Сході і Заході України “пригадують” дуже різні за змістом й звучанням події, а до їхнього “пантеону героїв” часто належать історичні антагоністи.

У часи демократизації радянської системи і руху за проголошення Україною незалежності з’явилася ціла лавина публікацій та публіцистичних програм з історичної тематики. Таке зацікавлення нею формально пояснювалося заповненням “білих плям” історії, а насправді означало творення історичної бази під конкретний національно-політичний проект. На заході України почалась повальна “мода” на теми з історії Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії. Не було такої районної газети, яка б не опублікувала власну історичну розвідку про ці формації. Популярність сягнула масового рівня: на вулицях з’явилися уніформовані “січові стрільці”, на піку слави опинилася вокальна формація “Турт Остапа Стахів”, яка в стрілецьких одностроях співала “січових” пісень. Масове захоплення цією темою та її проникнення у колективну свідомість реанімувало знання про неї і перетворило на невід’ємний елемент історичної пам’яті. Наступним етапом став рух за легалізацію Греко-католицької церкви, в результаті чого до розбудови історичної свідомості галичан додалися митро-

полит Андрей Шептицький та патріарх Йосип Сліпий. За тим послідувало запровадження в історичний обіг сюжетів, пов'язаних із Західно-Українською Народною Республікою, Українською Народною Республікою, Злукою і т.ін. Тобто, відбувався планомірний процес формування національного нарративу. Нелегким був шлях утвердження в Україні національно-державних символів: жовто-синього прапора, тризуба та гімну “Ще не вмерла Україна”. На заході країни з акцептуванням цих символів не було жодних проблем, але утвердження їх як загальнонаціональних на всій території держави виявилось проблемним: історія з великим гербом держави, яка триває донині, є тому незаперечним доказом.

З проголошенням української незалежності прийшла черга на “реабілітацію” в суспільній свідомості ОУН, УПА та їх лідерів С. Бандери, А. Мельника та Р. Шухевича. І хоча сприйняття активної діяльності цих організацій та лідерів на території Західної України в той час не було аж таким одностайним, в часи незалежної України вони стали справжніми національними героями для більшості західних українців.

З часом борці за незалежну Україну стали невід’ємною частиною українського історіописання, залишилося лише їх ввести до національного історичного канону. Проте, виявилось, що майже всі вони мають локальне значення і шансів набути загальнонаціонального звучання не так багато. Названі історичні події та особи стали невід’ємною частиною патріотичного нарративу, але обмеженого в основному західним регіоном. Навіть більше, виявилось, що на Сході України вони мають не просто негативні конотації, але й належать до “антигероїв” української історії. Частина науковців пояснює цю ситуацію рецидивами радянської пропаганди, наслідками фальшування історії. Безумовно, радянська історична наука часто фальсифікувала події минулого, особливо це стосувалося конфліктів часів Другої світової війни, але незаперечним лишається факт, що східні українці дотримуються власної, “вітчизняної” лінії в історії, в якій їхні предки та родичі знаходилися на протилежних полюсах із західними українцями. Для них УСС та УГА – військові формування, що боролися з російською, а потім із більшовицькою арміями, тобто воювали проти східних українців. УГКЦ в історичній свідомості східних українців утвердилася, як церква, котра “зрадила правдиву православну віру”, а її ієрархи “колаборували” з фашистами і “посвячували” УПА та Дивізію “СС Галичина” на війну проти Червоної Армії, а отже й проти східних українців.

Зрештою, ОУН, УПА, протидіючи після 1944 р. радянському режимові, боролися проти східних українців, які становили значну

частку цієї системи. Отже, не тільки західні українці мають “право” засуджувати злочини радянської системи в повоєнній Західній Україні, але й східні українці вважають, що зазнали кривди, яку їхнім родинам завдав український визвольний рух. Як впливає з цього аналізу, нав’язування одного з варіантів національної пам’яті всій Україні несе в собі загрозу розколу українського суспільства. Особливо небезпечним є накидання “згори” у вигляді директивних документів однієї з історичних традицій. Ситуація, коли баталії навколо оцінок історичних подій стають елементом політичної боротьби за владу, потужним мобілізаційним чинником електорату, є характерною ознакою сучасного українського суспільства.

Нема нічого дивного в тому, що сучасна Україна визначила свою основну лінію національної історії, базуючись на тих рухах, які ставили собі за мету проголошення державної незалежності. Це логічно і закономірно. Не зовсім логічним виглядає те, що в цій концепції “правильною” виглядає тільки західноукраїнська модель історичної традиції, де є місце для ЗУНР, УНР, Гетьманату і Директорії і навіть для УПА, але не завжди є місце для УРСР. Подібна ситуація виникла через зображення українського минулого, як перманентної боротьби за незалежність та як періоду суцільних страждань і жертвності у боротьбі за неї. Проте, так як західні українці не готові сприйняти більшовицький рух в Україні 1920–1930-х років за частину української національної історії і не можуть визнати Червону Армію визволителькою Західної України від нацистської окупації, так і східні українці не готові сприйняти український національно-визвольний рух 1942–1950-х років героїчною частиною своєї історії. Тому курс, взятий УІНП на свого роду “вирівнювання” історії через зосередження зусиль українських вчених на дослідженні подій 1917–1920-х років на Сході України з метою своєрідного “зрівноваження” їх за значущістю з боротьбою УПА, страждає на “механічність” і методологічну хибність. Завдання, яке ставить перед істориками ця державна установа, уже містить наперед запрограмований результат – створити універсальний канон історичного минулого, який працював би на об’єднання української нації.

“Національна пам’ять” як засіб виховання

Одним із важливих напрямків діяльності УІНП є координація роботи з вироблення концепції історичної освіти в Україні. Специфіка цієї роботи полягає у відмінності подачі історичного матеріалу в навчальних підручниках та академічних дослідженнях. Круті столи, проведені за участю істориків-науковців, виявили невідрадну

картину, що склалася з навчальними підручниками. За висновком громадської Робочої групи з моніторингу згаданих посібників, вони не відповідають ані станові сучасної історичної науки, ані європейським критеріям історичної дидактики, ані теперішнім потребам українського суспільства²⁵. Натомість, запропоновані зміни наразилися певною мірою на закиди в “євро центричний” подачі подій і відсутності “націоцентричного” підходу. Члени Робочої групи запропонували свій, більш універсальний принцип написання підручників з національної історії, а саме: “Основна функція підручника історії – це представити “від імені науки” певний згусток знань, потрібних молодій людині для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить”²⁶.

Концепція курсу української історії, запропонована Ігорем Гиричем, є однією з перших спроб застосування плюралістичного погляду на формування української національної ідентичності²⁷. Попередні концепції “грішили” надмірним “етноцентризмом” та схематичною лінійністю в подачі синтетичного образу українського минулого. Але виявилося, якщо рамки академічного дослідження дозволяють плюралістичне трактування окремих проблем історії, то узагальнити подібний підхід в підручниках є непростю справою.

Аналізуючи складний процес формування української національної ідентичності, доводиться постійно робити додаткові роз’яснення щодо різниць історичного контексту принаймні для Російської та Австро-Угорської імперій. Авторіві концепції не завжди вдається оперувати науковими термінами і він вдається до оціночних характеристик типу: “Причини національної дегенерації суспільної верхівки”²⁸. Застосування терміну “національна дегенерація” є неприпустимим ані для наукового дослідження, ані тим більше для вживання у підручниках. Використання саме такого твердження гіпотетично означає існування попереднього періоду національного “розквіту”. Позитивним у виробленні нової концепції курсу української історії є транспарентність підходу, коли відбуваються фахові дискусії науковців та педагогів, коли практично всі наукові та навчальні заклади можуть долучитися

²⁵ Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упорядкування пропозицій Наталя Яковенко. Розшифровка стенограми і систематизація відгуків Людмила Ведмідь. Київ, 2009.

²⁶ Там само. С. 9.

²⁷ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. Київ, 2009.

²⁸ Там само. С. 18.

до її написання. Відкритість дискусії може завадити повторенню попередніх вад, зокрема уникнути надмірної етноцентричності і застосувати універсальні та плюралістичні принципи.

Сучасна політика пам'яті в Україні містить усі елементи притаманні подібним процесам на пострадянському просторі. Вона здійснюється у вигляді історичної політики, яку проводять державні органи, а також через коммеморацію у вигляді увіковічення пам'яті національних героїв. Проблемними моментами цієї політики є конфлікт регіональних пам'ятей та антагоністичність їх місць пам'яті. Етноцентризм у побудові національного історичного канону веде до тиражування взаємних національних стереотипів. Розумна і виважена політика пам'яті в Україні можлива лише за умови застосування плюралістичного підходу, що дозволить швидше позбутися націоналістичних стереотипів та кліше.

Vasyl RASEVYCH

The Politics of Memory and the Overcoming of Interethnic Stereotypes in Contemporary Ukraine

The methodological analyze of the terms “historical politics” and “politics of memory” was accomplished in the first part of the issue at the example of the situation in nowadays Ukraine. The activities of the Ukrainian Institute of National Memory and some public foundations in creation of new historical consciousness were investigated. The author emphasizes the social threats for Ukraine arising from the using of ethnic centrism way of approach to form the common historical memory of people. This way bases on the myths and stereotypes can not be receipted by all the members of society. The differences between the historical memories of recent Ukrainian population demand to improve the pluralistic case of historical policy.

Петро ШКРАБ'ЮК

Католицизм і православ'я: стереотипи, практика, перспективи

Аналіз стереотипів в діалозі “католицизм – православ'я” почнемо з історії Почаївської лаври. Перша письмова згадка про цю обитель – 1527 рік, хоча, за переказами, постала вона на триста літ раніше, і причетні до її заснування ченці Києво-Печерської лаври, які прибули сюди після татарського погрому Києва (1240). Через декілька століть Почаїв прийняв унію (1721), а 1739 р. прилучився до монашого Чину Отців Василіян, в якому перебував сто літ, – і це був найкращий період в діяльності обители. Він пов'язаний з тим, що тут від 1730 р. діяла василіянська друкарня, яка впродовж свого існування видрукувала близько 300 (за іншими даними – майже 400) назв книг як духовно-церковного, так і світського характеру¹.

Серед численних видань Почаївської друкарні особливо знаковими були три книги. Це – збірник василіянських проповідей у Крем'янецькому повіті “Народовіщаніє ілі слово к народу кафоліческому”, який пішов до мирян трьома виданнями (1756, 1768, 1778); славнозвісний “Богогласник”, що об'єднав 248 українських релігійних віршів і пісень (з нотами), з яких тільки 33 польською і 3 – латинською мовами².

Вихід у Почаєві “Богогласника” був подією в усьому національно-культурному житті України. Невдовзі його передрукували (1791), потім видавали ще у 1805 і 1825 рр. Ним послуговувалися як у Правобережній (тоді греко-католицькій), так і в Лівобережній – православній – Україні. Поширений він був і в Галичині, де з незначними змінами його перевидали у 1850 та 1886 рр. Витяги з “Богогласника” друкували і в інших пісенних збірниках. Його унікальність визнав й Іван Франко³. “Богогласник”, – наголошує письменник в іншому місці, – ми вважаємо

¹ Нарис історії Василіянського Чину святого Йосафата. Рим, 1992. С. 247; Катрій Ю. Про василіянські видавництва-друкарні й бібліотеки // Календар “Світла” на 1993 рік. Торонто, 1993. С. 91-92.

² Цікаво зазначити, що серед цих творів був і вірш-акrostих діда славетного письменника Ф.М. Достоевського – архиерея у Брацлаві Степана Достоевського.

³ Франко І. Духовна й церковна поезія на сході й заході. Вступ до студій над “Богогласником” // Франко І. Збір. творів у 50 томах. Київ, 1983. Т. 39. С. 126-143.

найважливішим твором червононоруської літератури XVIII віку, одиноким важним здобутком уніатським на полі нашої літератури до часів Шашкевича”⁴.

Не менш славними, як “Богогласник”, були “Науки парохіяльні” – друга книга народною мовою, яку видали василіяни. Виходу “Наук...” передували “Бесіди парохіалнія на неділи і нарочиті свята всего літа”. Ці “Бесіди...” італійського походження, з італійської мови були перекладені на польську, а з польської – на церковнослов’янську. І вийшли в Почаєві 1789 року. А через п’ять літ (1794) отець-василіянин Юліян Добриловський видав їх у Почаївській друкарні уже “простим і посполитим язиком руским”.

Доречно нагадати, що завдяки “Наукам парохіяльним” Добриловський, як вважав член НТШ о. Йосафат Скрутень, ЧСВВ, “увійшов до історії руської літератури”. Він так само “займався поезією, і як поет писав правильною українською мовою ще до о. М. Шашкевича, а навіть до І. Котляревського; його, напевно, треба визнати творцем національної літератури і першим письменником відродженого письменства Галицької Руси”⁵. Добриловський також творив пісні, які дотепер звучать на весіллях у Галичині (“Станьмо, браття, в коло”, “Дай нам, Боже, добрий час”).

Факти, як то кажуть, уперта річ. Тим-то видавничі здобутки Василіянського Чину в Почаєві не підлягають сумніву. Про значні успіхи василіян-видавців говорить й академік НАН України Ярослав Ісаєвич. “Почаївська друкарня, – підсумовує вчений, – якоюсь мірою змогла взяти на себе виконання загальнонаціональних культурних завдань. Безперечною заслугою її стало оновлення тематики видань, поступове введення української мови в релігійно-повчальну й світську літературу”⁶.

Загальнонаціональна позиція василіян проявлялася і в почутті соборності. Наприкінці XVIII ст. префектом друкарні в Почаєві був

⁴ Франко І. Наші коляди // Там само. Т. 28. У цій же статті (“Наші коляди”, с. 8-9) Франко говорить, що “наші, уніатські пісні набожні од самого малку полишили значний слід в пам’яті Шевченка і мали деякий вплив на його поетичну творчість”. І наводить приклади: згадка про Різдвяну пісню “Три царі со дари” у вірші “О. Козачковському”; колядка з “Богогласника” у драмі “Назар Стодоля”. Назагал вплив той видно “в релігійній окрасці” поезії Шевченка, “в тій чудовій наївності і простоті, з якою поет привик у всяких нагодах обертатись до Бога...”

⁵ Polski Słownik Biograficzny, Kraków, 1939-1946. Т. 5. S. 263-264.

⁶ Ісаєвич Я. Василіянські друкарні: Унів і Почаїв // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 467.

Спиридон Коберський. Він підтримував дружні зв'язки з префектом Києво-Печерської друкарні Іюстином. “Як пояснював пізніше Іюстин, обидва друкарі, “зважаючи на свою належність до однієї нації і давнє знайомство”, домовилися про спільні видання, Іюстин додрукував до них титульні аркуші з позначенням Київської друкарні й частину тиражу переслав у Почаїв. Ці незаконні, з погляду властей, дії було викрито щойно в 1801 р.”⁷

Очевидні позитиви в суспільно-культурній праці єдиного на той час українського монашого Чину Отців Василян вкрай вороже сприйняв митрополит Греко-православної церкви в Канаді Іларіон, він же й Іван Огієнко. Тут особливо наглядно спрацював стереотип негативізму стосовно всього, що стосується Української греко-католицької церкви та її надійної опори – ЧСВВ, незважаючи на їхні явні досягнення та жертвні діяння. 1962 р. Іларіон-Огієнко видав у Вінніпезі “церковно-історичну монографію” під назвою “Свята Почаївська Лавра: фортеця православ'я на Волині”. Вже заголовки окремих її частин та параграфів свідчать про вражаючу тенденційність автора. Наприклад: “В уніятській пастці”, “Як затягнуто в унію Почаївського монастиря”, “В уніятському полоні”, “Завдання василян – винародолювати українців” і т.д. і т.п. Абсолютно нічого гідного похвали в діяннях Василянського Чину Іларіон не знайшов. Він бачив єдине – “смертоносність унії для України” (с. 164).

Якщо говорити про тих же василян, але які діяли в раніший період, то навіть Іван Франко звинувачував їх, боцімто вони “захопили в свої руки той привілей, що лише з їх гурту могли виходити єпископи та всякі інші ієрархи”, що члени Чину відчувалися від народу, мали великі маєтки, а школи їхні “були наскрізь шляхотські, латино-польські, устроєні зразу на єзуїтський, потім на піярський взорець”; писали вони, мовляв, та й спілкувалися, польською і латинською мовами, а до світського духовенства ставилися з погордою⁸.

Така упередженість – теж стереотип, і генезу його пояснив редактор “Записок ЧСВВ” о. Йосафат Скрутень. “Франко, на жаль, – писав Скрутень, – підійшов до василян XVIII ст. з боку вузько-тенденційного, пояснюючи собі їх корисне становище мірками московських або змосковчених істориків, а своїм твердженням про несповнювання ними навіть елементарних обов'язків духо-

⁷ Там само. С. 464.

⁸ Василяни в Туриську. Матеріали до історії одної невдалої фундації XVIII в. // Записки Чина св. Василя Великого. Жовква, 1925. Т. I. Вип. 2-3. С. 279.

вних супроти простого народу, не ві всім фаховий Франко показав наглядно, що питання про елементарні духовні обов'язки монахів супроти простого народу були перед ним не менше закриті, як належне розуміння перших глав книги “Битія”⁹.

Під таким чужинецьким впливом перебував, вочевидь, і Огієнко, тим паче, що його недружні випадки співпадали з антикатолицькою акцією, яку провадили в різних країнах світу комуністичні ідеологи та їхні поплічники. 1966 р. тодішній протоархимандрит Чину Атанасій Великий з жалем констатував, що в Україні йде “сильна урядова кампанія для того, щоб розірвати зв'язок між василіянами і народом...”, що їм закидали “чужу аґентуру, нехтування українськими національними інтересами, зраду східного християнства і т.п.”; їх звали “латинізаторами, поляками, ворогами народу і трудящого класу”¹⁰.

Подані приклади – а їм ність числа¹¹ – говорять про глибоку духовно-психологічну кризу суспільства, нерозуміння і несприйняття багатьох очевидних речей, про те, наскільки в православно-католицькому світі тривкі стереотипи. Отож, як пише Ліна Костенко,

*Криши, ламай, троци стереотипи.
Вони кричать, пручаються, – ламай!
Хоч давня звичка з профілем Ксантипи
Благає, плаче, просить: “Не займай!”*

Закличні рядки видатної української поетки якнайкраще вписуються в канву цієї розвідки, хоча – якщо дивитися на проблему з ширшого суспільного погляду – то ламати стереотипи (розвінчувати їх) надзвичайно тяжко, а здебільшого просто неможливо, тим більше, коли вони продиктовані, усталені та стережені державницько-політичною кон'юнктурою. Особливо це видно на прикладі церковно-релігійного життя в усій його історичній тягlostі, в антитезі: католицизм – православ'я, Україна – Московщина. Стереотипами тут стали твердження,

- що християнство – це релігія тільки невільників і злидарів;
- що Андрій Первозванний був на берегах Дніпра і передбачив (благословив) майбутню українську столицю;
- що Русь за Володимира Великого прийняла православну віру;

⁹ Там само. С. 281-282.

¹⁰ Василіяни і українська громада // Василіяньський Вісник. Рим, 1966. Ч. 4. С. 11.

¹¹ Див. у цьому контексті: Панас К. Історія Української Церкви. Львів, 1992. 160 с.

- що Берестейська унія – це зрада (ворог) православ'я;
- що Україна – це канонічна територія Московського патріархату.

Існує низка й інших стереотипів (як от “різанина” уніатів під час Гайдамаччини), але всі вони були – і є – спрямовані проти створення в Україні помісної Церкви й власного Патріархату, а ширше – проти консолідації української нації та утвердження її державності. Розглянемо ці стереотипи. Вони – навіть якщо говорити про глибоку давнину – взаємопов'язані, визначають зміст і характер прийдешніх епох, а значить і сучасної доби.

Термін “християни” – а звідси “християнство” – виник ще в апостольські часи в Сирії, а точніше – в Антіохії. “В Антіохії вперше учнів називано християнами”, – зазначено в “Діяннях апостолів” (11:26). Це було після зішестя на апостолів Святого Духа та раптового навернення до Христової віри Савла. Свого духовного брата Варнаву апостоли вислали з Єрусалиму до Антіохії. Варнава рушив до Тарсу, розшукав там Савла – тепер уже Павла – і привів його до Антіохії. Тут сповідники нової віри впродовж року збиралися в церкві, де навчали людей, – і відтоді їх почали називати “християнами”.

Прикметно те, що зразу ж після Воскресіння Христа та П'ятдесятниці до віри наверталися не тільки знедолені, а люди заможні і владні. Серед них вельможа з Ефіопії, який був головним казначеєм ефіопської цариці, відтак інтелектуал і громадянин Риму Савло (Павло), опісля – сотник Корнілій з італійського полку в Кесарії, згодом купчиха Лідія з Македонії. Число таких багатих прозелітів щодня збільшувалось. Це свідчило про невідпорну силу нової віри для всіх верст тодішнього населення і для різних країн, хоча на перший погляд християнство – то релігія бідних і слабких.

“Твердження, що християнство було первісно виключно релігією невільників і пролетарів заперечують усі документи, що відносяться до початків християнства”, – відзначалося в Протоколі урочистого засідання Львівського архієпархіального собору (XXVII рядового), що відбулося дня 31 ст. ст. жовтня 1941 р. Ці документи “доказують, що від самого початку християнська віра була прийнята через всі верстви і стани суспільства”; найлегше вона ширилася у великих містах і портах. Оскільки апостоли проявляли нечувану досі дбайливість про убогих, терплячих, гноблених і переслідуваних, то, зрозуміло, вони охоче приймали науку Христа. “Але безперечним фактом є, – підкреслюється в Протоколі засідання, – що до нього горнулися люди зі всіх суспільних середовищ

так, що ніяким способом не можна уважати його за наслідок зіснуття суспільної рівноваги”¹².

А щодо людей, то на їхню фізичну і духовну неміч треба дивитися з богословської точки зору. Їхня убогість духом, говорячи образно, – це той вакуум, що його заповнює Христос. Себто, треба порожньої посудини, аби її наповнити. Те саме діти, яким належить Царство Небесне. Вони слабкі тілом, не зіпсуті величчю та хизуванням, вони беззахисні, а тому, як це не парадоксально, сильні. Адже, пояснює апостол Павло у “Першому посланні до корінтян”, “Бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих, і безсильне світу Бог вибрав, щоб засоромити сильних...” (1: 27). У “Другому посланні до корінтян” апостол говорить, що “я краще буду радо хвалитися своїми немочами, щоб у мені Христова сила перебувала. Тому я милуюся в немочах, у погорді, у нестатках, переслідуваннях та скорботах Христа ради, бо коли я немічний, тоді я міцний” (12:9-10).

Власне й Христос, каже апостол Павло у “Посланні до филип’ян”, маючи Божу подобу, “применшив себе самого, прийнявши вигляд слуги, ставши подібним до людини... слухняним аж до смерти, смерти ж – хресної...Тому і Бог його вивищив і дав йому ім’я, що понад усяке ім’я...” (тобто Ісус – Спаситель) (2: 7-9). Так само вивищив Господь і своїх апостолів, які були простими, безпосередніми людьми без освіти. Але через зіслання Святого Духа вони були обдаровані небуденною силою: як і Христос, оздоровляли недужих від природи, виганяли бісів і – головне – воскресляли мертвих, а також відважно поводитися перед синедріоном, і не лише пояснювали суть Христової віри, а й звинувачували можновладців у невірстві. І майже всі прийняли мученицьку смерть. Звідси висновок, що християнство – це насамперед релігія духовно сильних і жертвних. “Хіба це неміч – іти на хрест, на вогнище, йти на муки і смерть з піснею перемоги на устах?”¹³.

Стереотипом стало і те, що християнство – релігія смутку. Однак вже апостол Павло закликав филип’ян: “Радуйтеся завжди у

¹² Протоколи засідань Львівських архієпархіальних соборів 1940-1944 рр.: Протоколи засідань підготовчих та урочистих сесій / Упорядкування Августина Баб’яка. Львів, 2000. С. 249.

¹³ З роздумів християнства // Календар “Світла” на 1974 рік. Торонто, 1974. С. 99. Див. також публікацію на цю тему Олександра Ярового “Непереможна тиха перемога: Над сторінками творінь святителя Миколая Сербського” // Літературна Україна. 2006. 28 вересня. Всього від початків християнства до нашого часу майже 70 мільйонів християн віддали своє життя за віру. (Боруцький С. Релігії в світі // Львівська газета. 2008. 23 січня).

Господі; знову кажу: Радуйтеся! Хай ваша доброзичливість буде всім людям відома. Господь близько! Ні про що не журіться, але в усьому проявляйте Богові ваші прохання молитвою і благанням з подякою” (4:4-6). Християнство не може бути релігією смутку хоча б тому, що Христос прибув на Землю звістити Добру Новину (Євангелію), яка полягала в тому, що людина, створена на образ і подобу Божу, звільнившись через Ісуса від гріхів, може здобути вічне життя. Християнство обожнює Богоматір, а через неї і земну жінку; воно не виступає проти тіла (бо тіло і душа за життя нерозривні), а проти занечищення їх гріховним брудом.

Отже, християнство – це релігія любові та надії; це релігія і для сильних світу цього, і для слабких – для усіх, хто хоче спасти душу. Тим-то, переборюючи перепони, невіру, переслідування, християнство невпинно ширилося по світі; 395 р. імператор Феодосій Великий проголосив його офіційною релігією Східної Римської імперії; через п'ятсот літ хрещення прийняла й Русь, хоча Христова віра була znana тут уже в часи перших апостолів і пов'язана вона з іменем Андрія Первозванного.

Згідно із свідченням євангеліста Йоана, Андрій був учнем Івана Хрестителя і першим учнем Ісуса. Тому його і назвали Первозваним. Це він привів до Ісуса свого брата Симона-Петра, який пізніше став головою Христової Церкви на Землі. Коли в день П'ятдесятниці під впливом Святого Духа апостоли заговорили мовами різних народів, то всі іноземці, що перебували на той час у Єрусалимі, дуже дивувалися. Серед них були і мешканці Понту. А Понтом тоді називали Чорне море та прилеглі до нього землі, переважно терени південної України. Ось туди нібито і вирушив Андрій Первозваний. Та спершу прибув у кримське місто Херсонес, яке слов'яни називали Корсунем і яке тоді належало Римській імперії.

Автор “Повісті минулих літ” пише про Первозванного, що “коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: “Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог”. І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору”¹⁴.

¹⁴ Літопис Руський / За Іпатським списком переказав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 3.

Однак безкритичне твердження, що Андрій Первозваний був на місці теперішнього Києва, – теж стереотип, який намагалися подолати чимало дослідників. Вони вважають, що розповідь про місію апостола – це вигадка автора “Повісті минулих літ”, або пізніша вставка¹⁵. З цього приводу варто навести виписку зі статті отця-василіянина Іриней Назарко “Початки християнства в Русі-Україні”, яка 1981 р. опублікована у “Календарі “Світла”. І. Назарко – доктор філософії, автор багатьох богословсько-філософських та історичних книг, у тому числі праці “Святий Володимир Великий – володар і хреститель Руси-України: 960-1015”. Він зазначає, що Нестор-літописець “як добрий патріот хотів доказати, що християнство на Русі дуже давнє, бо сягає ще часів апостольських. Однак найновіші наукові дослідження безспірно доказали, що все те оповідання [про Андрія Первозванного] є легендою, що воно не має ніяких підстав ні в історичних джерелах, ні фактах”.

“Російська цензура, – каже далі отець-доктор Назарко, – довго здавлювала всі спроби критики цієї легенди, але коли під кінець XIX століття стало вільно її аналізувати, вона розсипалася відразу. До розбиття цієї історичної містифікації причинилися у великій мірі православні дослідники, як В. Василевський, Є. Голубінський, Д. Ліхачов, А. Карташов і ін., а в нас в першу чергу Степан Томашівський безпощадно розторожив цю легенду, показавши, що Свято-Андріївська легенда – це тенденційна теорія Візантії, створена для морального підтримання власних амбітних змагань до верховодства в церковно-політичному світі, а зокрема в антагонізмі до Риму”¹⁶.

Іриней Назарко мав на увазі, що Свято-Андріївська легенда була вигідна Константинополеві, який претендував на роль “другого Риму”, а значить і на ієрархічне домінування в духовно-церковному, навіть політичному житті Київської держави. Бо якщо св. Петро був апостолом Риму, то його першопокликаний брат Андрій став апостолом Візантії та Русі, – а саме звідти, з Константинополя, прийшло на Русь християнство.

Але 1453 р. Константинополь (паралельна назва – Царгород) захопили турки – і невдовзі, через п'ятдесят літ, у Москві виникла ідея “третього Риму”. Тобто провідним центром православного сві-

¹⁵ Про те, що це вставка, аргументовано довів авторитетний російський історик Церкви Євгеній Голубінський. Див. його: *История Русской Церкви*. У 2 томах. Москва, 1880-1882 (Друге видання. Москва, 1901). Т. 1. С. 19-34.

¹⁶ Див.: *Томашівський С.* Вступ до історії Церкви на Україні // *Записки ЧСВВ*. Львів, 1932. Т. IV. Вип. 1-2. С. 1-160.

ту мала стати самодержавна Москва. А “руське благочестя” в Україні, іншими словами – українське православ’я, повинно б підпасти під духовно-церковну юрисдикцію Московської церкви, а заодно й держави. Таким чином, ще за півтора століття до горезвісної Переяславської угоди 1654 р. Москва виношувала плани якщо не збройного, то духовного упокорення України. Андрія Первозваного, як нагадає нам Іриней Назарко, було “проголошено патроном московського патріархату й московської держави”¹⁷.

Одночасно із спекуляцією навколо Свято-Андріївської легенди, з-за якої проглядають церковно-імперські московські інтереси, мирянам нав’язується стереотип, що Русь за Володимира Великого прийняла православну віру – і православну не у первісному літургійному розумінні (правдиво славити Бога), а в її теперішньому конфесійно-обрядовому значенні.

988 р., коли Київська держава приймала хрещення, православ’я як окремої конфесії не було. А була єдина Католицька (по-грецьки католікє), в перекладі – Вселенська – Церква, яку заснував Христос, передрікши своєму учневі Петрові, “що ти – Петро (скеля), і що я на цій скелі збудую мою Церкву й що пекельні ворота її не подолають” (Матея, 16: 18). Визначення “Католицька (Вселенська) Церква” вперше, 110 року, вжив св. Ігнатій Богоносець. Відтоді воно органічно увійшло в найдавніші Символи віри та в церковну лексику і документацію.

¹⁷ І все ж постать св. апостола Андрія українцям близька, тим більше, що на території України він таки проповідував, причому разом з братом – апостолом Петром. Адже своє Перше послання до Церков Малої Азії св. Петро починає так: “Петро, апостол Ісуса Христа, вибраним переселенцям, розсіяним в Понті, Галатії, Кападокії, Азії та Вітинії...” Отже, Понт у Посланні Петра стоїть на першому місці. А Понт, як уже зазначалося, це тодішня назва Чорного моря (пізніше його називали ще й Руським морем) та прилеглих до нього земель, насамперед півдня України (її називали Скитією, або Скіфією). Християнські письменники III-IV століть Оріген, Доротей Тірський та Євсевій Кесарійський переконані, що апостол Петро ширив Боже слово на Понті, а Андрій – в Скитії: південній частині степової та лісостепової України, яку в ті часи заселяли кочові сармати та ранні слов’яни – люди зарубинецької і черняхівської культур. Якщо апостол Андрій і не дійшов до майбутньої української столиці, то все одно припущення про його благословення дуже зворушливе. За словами єпископа д-ра Софрона Мудрого (див. його “Нарис історії Церкви в Україні”, Івано-Франківськ, 1999, с. 23), “літописець підкреслює, що саме благословення св. Андрієм, а не заслуги Візантії, було причиною того, що на українській землі засяяла євангельська благовість”.

Через 400 літ, на Халкедонському Соборі (451), з'явився вираз “православна віра”, що означало “правдиво прославляти Бога”. Богослов Іван Дамаскин (помер 750 р.) навіть твір написав “Про православну віру”, яку визнавали християни і Заходу, і Сходу. Вираз остаточно утвердився 842 р., коли на помісному синоді у Константинополі перемогу над іконоборцями постановили святкувати як перемогу правдивої віри – православ'я, а першу неділю Великого Посту відзначати як “тріумф православ'я”.

“Так первісна Христова Церква, – підсумовує о. д-р Атанасій Пекар, – була водночас *Католицька*, тобто Вселенська, призначена для всіх народів і всіх часів, і *Православна*, тобто така, що правдиво славила Бога, проповідуючи правдиву віру, що об'явив Ісус Христос. Присвоювання собі назви “*Православна Церква*” нез'єднаним Синодом довело до того, що Західна Церква почала називати себе тільки Католицькою”¹⁸.

Проте це сталося після остаточного поділу Церков 1054 р. До того часу, крім Римського (західного), існували ще чотири східні патріархати: Єрусалимський, Антіохійський, іншими словами – Сирійський, Александрійський (Александрія – нагадаю – столиця стародавнього Єгипту) та Константинопольський, який постав пізніше од усіх – усередині п'ятого століття. І всі вони, незважаючи на боротьбу Константинополя за главенство над іншими східними апостольськими Церквами, визнавали примат Римського Папи. Це значить, що й Русь, прийнявши хрещення у східному візантійському обряді, теж визнавала примат Папи¹⁹. Коротше кажучи, Русь прилучилася до Вселенської апостольської Церкви і перебувала в ній безпосередньо 66 літ – аж до 1054 р. Але й після розколу вона духовно стреміла до поєднання з Римом, про що говорить ціла низка різних заходів,

¹⁸ Пекар А. Чи Христос розділявся? (1 Кор. 1,73) // Світло. Торонто; Львів, 1992. Червень. С. 226.

¹⁹ Для кращого розуміння причин розколу необхідно зазначити суттєву обставину. 451 р. Халкедонський Собор визнав першість Константинопольського патріарха над іншими східними Церквами, які були апостольськими, тобто заснованими ще в часи діянь Христових апостолів. Більше того, константинопольські ієрархи привласнили собі навіть католицький титул – “Вселенський патріарх Сходу”, тоді як Папу називали просто “патріарх Заходу” (див.: Пекар А. Зародки поділу між Сходом і Заходом // Світло. Торонто; Львів, 1992. С. 285-286). Вищення Константинополя як нової столиці Римської (східної) імперії – “нового Риму”, особливо після розгрому західної столиці 476 р. варварами, посягло зерна майбутнього церковного розколу, що й завершилося 1054 р. А значить через 66 років після хрещення Русі.

перемовин, які врешті-решт завершилися проголошенням Акту злуки на Соборі в Бересті 23 липня 1596 року.

Мабуть, біля жодної з подій церковної історії не накопичено стільки вигадок, міфів, наклепів, одне слово – стереотипів, як навколо Берестейської унії. Мовляв, це “польська інтрига”, “підступність єзуїтів”, “зрада православ’я” і т.д. і т.п. А насправді це було – через 500 літ – повернення Київської митрополії до того первісного хрещення, коли, сповідуючи та удосконалюючи східний обряд, Українська Церква перебувала в канонічній злуці із Церквою Апостольською, визнавала примат Римського Папи. І різниці між уніатами та православними в Богослуженні, національно-церковних традиціях, відзначенні релігійних свят фактично не було. Розглянемо специфіку східного обряду.

“Дуже важним є знати, – наголошує василянський дослідник о. Володимир Ковалик, – що наш обряд у своїх історичних початках мав свою назву, що він не був безіменний. Він не називався ні грецький, ані візантійський, хоч складові частини і зовнішня форма були взяті з Греції. Найдавніша історична назва нашого обряду була: слов’янсько-руський обряд, а властиво: руський. Уживано слова “слов’янський”, бо він був спільний усім слов’янським народам, але його мова була руська”²⁰.

В. Ковалик посилається на Кирила і Мефодія, які 861 р. знайшли в Криму, в Херсонесі (Корсуні), Євангелію та Псалтир, написані тодішньою руською – давньоукраїнською – мовою, наводить інші переконливі свідчення, зокрема Івана Огієнка, що мовою тодішнього нашого обряду була мова русько-київська. Хоча якщо йти за “Повістю минулих літ”, то й русько-київська мова була водночас і слов’янською, але у вужчому – етнічному – значенні. “А слов’янський народ і руський – один; од варягів-бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов’янами; хоча вони й полянами звалися, але мова в них слов’янська була. Полянами ж вони прозвалися тому, що в полі сиділи, а мова в них була одна – слов’янська”²¹.

А тепер про особливості обряду після унії. “По тій унії ніякої переміни у православній службі Божій не сталось: уніати правила та правлять і тепер, всі одправи церковні так, як і православні, мовою церковно-слов’янською; до причастя йде так само посвячений хліб (проскура) і вино (а не облатки, як у католиків), увесь порядок церковної одправи уніятської такий, як у православних”.

²⁰ Ковалик В. Тисячолітній український обряд // Визвольний шлях. Торонто, 1986. Кн. 1 (січень). С. 61.

²¹ Літопис Руський. С. 16.

Це пояснення дуже цінне, бо воно 1917 р. вийшло з-під пера людини православної, безкомпромісно-принципової, матері Лесі Українки – письменниці Олени Пчілки²².

“Орган у церквах уніятських не грає, як у католиків, а йдуть тільки співи, – розповідає далі Олена Пчілка, – співають те саме, що входить і у нас в літургію та в інші одправи, співають тропарі та ірмоси й інше, що входить у одправи грецької встанови, – і все те мовою церковно-слов’янською, як у нас; на Різдво ж співають, усі присутні парохвіяне, в уніятських церквах, – колядок, зложених мовою українською (“Нова рада стала”, “Ой дивнее народження” й інших). Так само, як у нас, святять уніяти паски на Великдень; святять і воду на Водохреща. Усі обряди zostалися, як були”.

Цитата довга, але важлива, бо йдеться не тільки про обрядову спільність, а й про відмінності. “Одміну ж при унії заведено було ось яку: головою церкви уніятської вважається – папа римський (так як у католиків); його ж спогадують у церкві (у нас же спогадують “святейший правительствующий Синод”). У богословській основі уніятської віри є та одміна проти православної, що у нас в символі віри говорять про Святого Духа “іже от Отця ісходящего”, а в їх – “от Отця і Сина ісходящего”. Та ще по уніятській вірі вважається, так як у католиків, що опріч раю й пекла – єсть чистилище, в котрому душі померлих пробувають якийсь час, для очищення”.

Далі Олена Пчілка зазначає, що богословські відмінності не є значними, парафіяни – і православні, і уніяти – над ними не замислюються, бо головне не догматика, а сам обряд, його незмінність упродовж віків та його краса, яка хвилювала також і римо-католиків. Про один такий випадок, пов’язаний з Адамом Міцкевичем та Юліаном Сас-Куїловським (попередником Андрея Шептицького на митрополичому престолі), розповів Іриней Назарко.

“В часі побуту одного року на наш Великдень запрошено о. Куїловського посвятити пасху за нашим обрядом у домі польського поета Адама Міцкевича, що тоді проживав у Парижі. Коли о. Куїловський довершив акту посвячення, Міцкевич при цьому дуже розплакався. Цей факт оповів 1899 р. пізніший митрополит Куїловський питомцям духовної семінарії у Львові...” Коли цю подію обговорювали пізніше в ширшому товаристві, то, зазначав о. Назарко, “вже тоді це товариство висунуло здогад: чи Міцкевич не був уніятом білоруського походження”²³.

²² Що воно таке – унія та уніяти? // Літературна Україна. 1991. № 36.

²³ Назарко І. Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590-1960) // Записки ЧСВВ. Серія II, секція I. Рим, 1962. С. 216.

Захоплював східний обряд і такого чільного римо-католика, як польський кардинал Стефан Вишинський. “Ви не знаєте, що посідаєте! Який маєте скарб! Цим скарбом є ваш чудовий обряд, ваша Служба Божа, ваш прекрасний спів!..” – заявив цей кардинал, коли одного разу, на свято св. Йосафата, побував на Богослуженні в церкві Отців Василіян, що у Варшаві. І закликав присутніх мирян, передусім матерів, зберігати “красу свого обряду, свою чудову Літургію... переказати її своїм дітям, зацепити її в серце молодого покоління”²⁴.

Автор цього – можливо, не зовсім стереотипного – есею зовсім не має наміру бути апологетом унії. Він, греко-католик, так само шанує православних братів та сестер і, насамперед тих, що належать до УПЦ Київського патріархату, з розумінням ставиться до тих, хто поки що відвідує храми УАПЦ та УПЦ Московського патріархату. І все ж переваги злуки 400 літ тому Київської православної митрополії з Римським престолом надто промовисті, щоби їх ігнорувати. Саме Берестейська унія 1596 р., а потім поновне постановня митрополії у Львові (1807-1808), як законної спадкоємиці Київської церкви, були тим духовно-консолідуючим чинником, який допоміг галицьким, і не тільки галицьким чи закарпатським, а й багатьом наддніпрянським українцям зберегти національно-релігійну ідентичність, не розчинитися ні в польському римо-католицькому, ні в московському православно-синодальному морі. Бо від зазіхань латинників українців-уніатів беріг східний обряд, наша давня православна традиція (руське благочестя), а від експансії російських державників-церковників – юрисдикція Папи, канонічна єдність УГКЦ з Апостольською столицею.

Якраз на території, де діяла УГКЦ, головню в Галичині, збереглися справжня віра, національні передання, народні звичаї та обряди, рідна мова, почуття патріотизму і толерантності до інших конфесій, як і прагнення мати свою державу. Зрештою, це визнають і неупереджені та об’єктивні діячі православного світу, як от історик-державник Дмитро Дорошенко. “Прийнявши унію, – пише він, – галичани вперто держалися свого східного обряду й не давали себе латинізувати. Під проводом ряду енергійних єпископів греко-католицька церква в Галичині зорганізувалася й склала зовсім окрему цілість, відмінну як від східного православ’я, так і від римського католицизму”²⁵. І невдовзі піднісся культурний рі-

²⁴ Шагала А.В. Родитися з висот. Львів, 1999. С. 56.

²⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Київ, 1991. С. 263.

вень нижчого духівництва, запроваджено таку форму активізації душпастирства, як візитації парафій, налагоджено книговидання народною мовою, а також початкове й середнє шкільництво, яке провадили переважно ченці-василіяни, і протягом двох-трьох поколінь населення Галичини, продовжує Дорошенко, “звикало до унії й почало дивитися на неї, як на свою національну церкву, як на забороло своєї народности. Східний обряд уніятської церкви зберігало її духовенство, як свого роду національну святиню”²⁶.

Доцільно навести ще одну виписку зі спостережень Дмитра Дорошенка. Він підкреслює, “що коли щось зберегло українську народність у Галичині від повної асиміляції з елементом польським, то це його греко-католицька церква з її східним обрядом. Цей обряд служив для неї й мостом, що злучував галичан-уніятів із їх східними братами, які залишилися при своєму старому православію”. І коли після поділів Речі Посполитої на землях, що їх захопила Росія, “із стихійною силою почався рух за поворотом до православ’я”*, то Галичина зосталася вірна унії. “Це забезпечило уніятському духовенству в Галичині на довший час становище провідної верстви, яка відіграла особливо значну ролю в національному відродженні XIX віку”²⁷.

Не дивина, що й інші визначні державні діячі православно-го віросповідання бачили в унії шлях до національно-політичного самоутвердження України, її сепарації від агресивних сусідів. Серед них – гетьман Павло Скоропадський, в уряді якого, до речі, в ранзі міністра закордонних справ, успішно працював Дмитро Дорошенко – виходець (як і Скоропадський) з давнього шляхетсько-

²⁶ Там само. С. 263-264.

* *З цим важко погодитись, бо повернення до православ’я в Правобережній Україні та в інших українських етнічних землях відбувалося не стихійно, – нова влада, синод наvertsали до нього силою, арештами та іншими репресивними діями – і про це є низка документальних свідчень. Наприклад, розправа 24 січня 1874 р. з в селі Прагуліні на Холмщині, коли від рук царських посіпак загинуло 13 вірних греко-католиків.

²⁷ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. II. С. 264.

** Й. Жан – француз із Квебеку (Канада), який 1911 р. перейшов у Крехові на східний обряд, вивчив українську мову, згодом вступив до Василіянського Чину св. Йосафата, під час Визвольних змагань служив перекладачем і секретарем у Міністерстві заграничних справ в урядах ЗУНР та УНР, був учасником мирових конференцій у Варшаві, Ризі, Парижі, їздив до Відня, Риму, Генуї, зустрічався з чільними політиками західних країн, аби вони підтримали державницькі аспірації українців.

го, в російській транскрипції – дворянського, роду, аристократ духу. Як свідчить у своїх мемуарах отець-василіянин Йосафат Жан**, у листопаді 1920 р. він зустрівся у Лозанні із Павлом Скоропадським, який, розпитуючи про Андрея Шептицького, сказав: “У листопаді 1918 р. я хотів зробити його патріархом, з’єднати наші Церкви, і я присягаю, що як вернуся в Україну, ваша уніятська віра буде національною вірою України”²⁸. У грудні того ж таки року о. Жан передав ці слова митрополитові, і кир Андрей спеціально поїхав до Швейцарії, де гетьман підтвердив ці слова. На жаль, в Україну Скоропадський не повернувся, і велику справу звершити не вдалося, але вона говорить про державну мудрість гетьмана, діяння якого й досі не всі належно оцінюють, здебільшого – фальсифікують.

Так само прихильно ставився до унії та її запровадження по всій Україні Головний отаман Петлюра. “По правді, я так думаю, – заявив він о. Жанові, – але цього не можу ясно висловити”²⁹. Бо політичні обставини поки що не дозволяли: тривала війна, і необхідно було перемогти, а вже потім розв’язувати церковні проблеми. Тим часом у січні 1919 р. Петлюра вислав до Ватикану Українську дипломатичну місію на чолі з графом Михайлом Тишкевичем (Ватикан навзамін відправив до України апостольського візитатора о. Івана Дженокі). Про унію, очевидно, Петлюра говорив і з Андреем Шептицьким, з яким зустрічався окремо. А коли загинув, то його тіло – що теж символічно – занесли в Парижі до католицької церкви, яка згодом стала для українців у Франції кафедральною³⁰.

²⁸ Жан Й. Моє служіння Україні. Машинопис. (Зберігається в автора цих рядків). С. 170.

²⁹ Там само. С. 145.

³⁰ Жан Й. Моє служіння Україні: Реферат, виголошений в Едмонтоні 2 березня 1953 р. Едмонтон, 1953. С. 17. Щодо певної символіки, то і гетьмана Павла Скоропадського, коли він 26 квітня 1945 р. помер од ран у німецькому селі Меттені, ховав греко-католицький священник Григорій Онуфрив. “У мене було почуття, – згадувала дочка гетьмана Олена Отт-Скоропадська, – що то сам Бог його послав. Хоч і не православний був священник, але свій українець”. (Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів, 2004. С. 282). І ще одна виписка з книги Отт-Скоропадської – про гетьманового сина Данила, який 23 лютого 1957 р. пішов з життя у Лондоні, маючи 53 роки (його, як твердить син Данила Борис, отруїли агенти КГБ). “Ми висловили побажання, щоб Данилове поховання відбувалося за православним обрядом. Коли захочуть відслужити екуменічну Службу Божу разом із греко-католицьким духовенством, нам би це дуже підійшло. Наша родина завжди підтримувала добрі відносини з греко-католицьким духовенством. І особливо Данило, який перед війною під час своїх

Цікаво й те, що навіть Володимир Винниченко, голова (ще перед Петлюрою) Директорії, 19 грудня 1918 р. у розмові з д-ром Лонгином Цегельським, який приїхав до Києва у справі злуки УНР та ЗУНР, почав жалітися, що у Великій Україні нема такої людини, яка могла б очолити Українську православну церкву. І запитав (подаю коротку виписку зі спогадів Цегельського): “А що ви сказали б на те, якби ми вам забрали Шептицького до Києва на митрополита всієї України?

- Шептицький на православного митрополита не піде, – відказав я.

- На якого там православного!.. Звичайно, що на уніатського. Православ'я скасуємо. Це ж воно нас завело під царя східного, православного, це воно проводило обмосковлення України. Православ'я завжди буде ґравітувати до Москви. Ваша унія добра для відрізнення і від Польщі, і від Москви. Уніат із природи стає українцем”.

Винниченко далі розвивав своє бачення процедури цієї акції: скликання синоду ієрархів та представників мирян з усієї України, які приймуть унію, а Шептицького оберуть патріархом. Адже революція, і все старе ламається... “Ви думаєте – я жартую? Ми обговорювали це поміж собою. Це серйозний задум (...) Відгородимо Україну муром унії від Москви раз і назавжди”³¹.

Якби Українська держава втрималась, то розв'язати проблему церковної злуки в мирний час було б відносно легко, оскільки до унії, як видно з наведених прикладів, були готові і гетьман Скоропадський (а з ним, вочевидь, його міністр Дмитро Дорошенко), і Симон Петлюра, і міністр юстиції, згодом керівник Міністерства закордонних справ в уряді Директорії Андрій Лівинський³² (з 1921 р. – голова уряду УНР в екзилі), і навіть агностик Винниченко, чий “план переведення всієї України на унію, заснування Українського патріархату, введення патріарха України Андрея Шептицького у Софійський собор – чи не був би це грандіозний політичний чин, такої історичної ваги, мабуть, як прийняття християнства Володимиром Великим?..”³³

Усвідомлення проводирями Української революції значущості унії для всіх частин соборної України відрядне й багатообіцяюче.

подорожей по Америці і Канаді знайшов добрих друзів серед греко-католицьких достойників і далі підтримував цю дружбу” (Там само. С. 463).

³¹ Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я. Дашкевича. Львів, 2003. С. 185-187.

³² Про це пише о. Жан. Див.: Моє служіння Україні: Реферат... С. 16.

³³ Цегельський Л. Від легенд до правди. С. 187.

Таке розуміння демонструє чимало сучасних православних інтелектуалів, як, скажімо, знаний мислитель, поет, доктор філософії, редактор надконфесійної газети “Наша віра”, а в радянський час – правозахисник і в’язень ГУЛАГу Євген Сверстюк.

“Думаю, – пише Євген Олександрович, – що прірви між католицизмом та православ’ям немає; це проявилось, зокрема, у тому, що між православними й католиками не було релігійних воєн, подібним тим, які мали місце між католиками й протестантами. Що нас розділяє, так це брак релігійності і брак культури”³⁴.

Якщо нема прірви, то чому такі живучі стереотипи про “польську інтригу”, “зраду православ’я”, про “ріки української крові” через те, що, мовляв, Греко-католицька церква “утверджувалась насильно”, як про це пише митрофорний протоієрей із США Степан Новаківський, назвавши свого листа до редакції “Українського православного слова” “Чи буде колись цьому кінець?”, і на який дав коротку, але містку відповідь о. Василь Зінько, ЧСВВ³⁵. Інша відповідь є у книзі о. Ісидора Сохацького під красномовною назвою “Що дали Греко-католицька церква й духовенство українському народові” (Філадельфія, 1952. 104 с.). Річ у тім, що ці стереотипи мають зовнішню адресу: вони підтримуються впродовж століть “старшим братом” прямо або опосередковано через недалекоглядних або просто малоосвічених наших краян. Для унаочнення – декілька прикладів.

Після свого хрещення в Херсонесі (Корсуні) Володимир Великий побудував у місті на горі церкву Іоана Предтечі, а коли повертався до Києва, взяв із собою мощі (голову) св. Климента – третього після апостола Петра Римського Папи, якого імператор Траян заслав до Криму на каторжні роботи в мармурових каменоломнях, де він, проповідуючи слово Боже, й загинув. У Києві мощі св. Климента були виставлені для пошанування в церкві св. Богородиці, яку спорудив святий Русі і яку назвали Десятинною.

Володимир тричі гостинно приймав посланців Риму (991, 1000, 1007), 994 р. сам послав посольство до Апостольської Столиці. “Це посольство, – припускає д-р Василь Ленцик, – зв’язане, мабуть, із настановленням єрархії на Русі”³⁶. Щодо ієрархії, то дослідники спростовують стереотип, що першими архієпископами Руської Церкви були греки. Навпаки, першим її головою став

³⁴ Сверстюк Є. “Картина ідеальної людини в оточенні грішників” // Світло. 2001. Ч. 7-8. С. 261.

³⁵ Зінько В. За плідний екуменізм між рідними // Календар “Світла” на 1993 рік. Торонто, 1993. С. 121-122.

³⁶ Ленцик В. Рим і Україна. Філадельфія, 1952. С. 8.

незалежний від Константинопольського патріарха архієпископ Тмутаракані Леонтій з Корсуня (помер приблизно 1008 р.), опісля – колишній патріарх Болгарського патріархату з осідком у місті Охридї Йоанн I. Він, очевидно, очолив Київську Церкву після ліквідації Охридського патріархату 1018 р. внаслідок завоювання Болгарії Візантією³⁷.

Тобто вже із самого початку Київ прагнув церковного унезалежнення від Константинополя, який намагався через Церкву – звісно, в своїх інтересах – впливати і на державну владу в Русі, і на зближення її з Римом. Тим-то 1051 р. в Києві, за князювання Ярослава Мудрого і на його веління, в обхід Константинопольського патріарха, митрополитом обрали русина-українця Іларіона. “Це, – зауважує Василь Ленцик, – означало зірвання взаємин Київської Церкви з Царгородом”³⁸.

Після Іларіона митрополити становища й далі посідали греки, але 1147 р. ситуація знову змінилася: 27 липня князь Ізяслав II Мстиславич зібрав у Києві собор єпископів, і вони обрали митрополитом русина-українця Кліма Смолятича. Але як обрали? Два єпископи-греки (ще п’ять владик були русинами) виступили проти, бо, мовляв, на це висвячення нема згоди Константинопольського патріарха. “Він же, Онофрій-таки Чернігівський, – повідомляє “Київський літопис”, – тяжко сердячись на них за це, сказав: “Я довідався, належить нам поставити, бо голова в нас є святого Климента. Адже ставлять греки рукою святого Іоанна”. І тоді, обдумавши, єпископи головою святого Климента поставили його, [Кліма], митрополитом”³⁹.

Висвячення мощами Папи Римського митрополита-русина майже через сто літ після поділу єдиного християнства на дві ворогуючі конфесії – переконливе свідчення, що давньоруські князі та церковні достойники (крім явних антилатинників – митрополитів, надісланих з Константинополя) орієнтувалися одночасно і на Схід, і на Захід, як на два центри єдиного християнства. У справі розколу вони дотримувалися нейтралітету, не виступали проти Риму, а, навпаки, шукали порозуміння з ним.

Але появився дійовий третій чинник – Володимиро-Суздальське князівство, великим князем якого (1125) став шостий син Володимира Мономаха Юрій Долгорукий. 1155 р. він утретє здобув Київ

³⁷ *Калинець І.* Загадки хрещення України-Руси. Львів, 2000. С. 65-68;
Пашук А. Українська Церква і незалежність України. Львів, 2003. С. 16-18.

³⁸ *Ленцик В.* Рим і Україна. С. 8.

³⁹ *Літопис Руський.* С. 208.

та усунув Кліма Смолятича, натомість запросив митрополита з Константинополя, і ним став грек Костянтин I (1156-1159), який позбавив церковного сану усіх тих, кого Смолятич висвятив, навіть прокляв покійного Ізяслава II Мстиславича за його самостійну державницько-церковну політику⁴⁰. Син Долгорукого – Андрій Боголюбський – пішов ще далі: у Великий Піст 1169 р., на початку березня, він безжально сплюндрував та пограбував Київ, захопив у Вишгороді найдавнішу українську ікону Богородиці – Пирогощу, яку пізніше назвали Владимирською і яку зараз зберігають у Москві в Третьяковській галереї.

Боголюбський мав намір заснувати у Владимирі-на-Клязьмі окрему митрополію, щоб таким чином понизити церковний маєстат Києва, але 1174 р. його за автократизм убили суздальські бояри (тоді як його батька, Юрія Долгорукого, – отруїли). І тільки після другого, вже монголо-татарського, погрому Києва 1240 р. ієрархи Київської митрополії (один грек і два галичани – Кирило та Петро Ратенський) перенесли свій осідок не до православного Галича чи Львова, куди ще на сто років перемістився центр державного й культурно-духовного життя, а до Владимира-на-Клязьмі, переїхавши – до Суздаля і Москви, які перебували під владою монголів. Таке було веління Константинопольського патріархату, який у протистоянні з Римом визнавав і підтримував Золоту Орду, а не християнську Русь чи вільну Галицько-Волинську державу⁴¹.

Наступний приклад – участь Київського митрополита Ісидора в укладенні Флорентійської унії 1439 р., урочисте проголошення ним Акту порозуміння Західної та Східної Церков у Кракові на Вавелі, Перемишлі, Львові, Холмі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Вільні, Смоленську, Полоцьку, а головне – в Києві, у соборі святої Софії (5 лютого 1441 р.). І всюди Ісидора, як папського легата (посланця), приймали прихильно. Та коли він 19 березня 1441 р. служив Літургію у Кремлі, а наприкінці звелів зачитати Флорентійську Буллу про злуку, то “князь Василій II, при загальній мовчанці віруючих, вибухнув гнівом, перервав читання Св. Письма, назвав Ісидора лжепастирем і еретиком, який вносить у Руську Церкву нечувані досі новації. Богослужба закінчилась прилюдним скандалом, а через кілька днів Ісидор був ув'язнений у Кремлі, в Чудівському монастирі”⁴².

⁴⁰ Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. Івано-Франківськ, 1999. С. 89-90.

⁴¹ Ширше див.: *Паславський І.* Галицька митрополія. Львів, 2007. 128 с.

⁴² *Мудрий С.* Нарис історії Церкви в Україні. С. 119-120; Пашук А. Українська Церква і незалежність України. С. 56.

Якби Флорентійська унія була впроваджена в життя без зволікань, то й Константинополь, мабуть, не впав би 29 травня 1453 р. під ударами Османської імперії. “Іван VIII Палеолог та його наступник Костянтин XI, – наголошує єпископ д-р Софрон Мудрий, – відкладали виконання Флорентійського порозуміння майже упродовж 14 років, паралізуючи цим готовність і добру волю Заходу надати допомогу Візантійській імперії проти турків. Історія не визнає запізнілого каяття й не рахується з втраченими нагодами”⁴³.

Стосовно унії в Україні, то знову маємо прецедент зовнішнього – хоча й не прямого, а опосередкованого втручання. Йдеться про князя Костянтина Острозького, який був ініціатором злуки Київської православної церкви з Римським Престолом, а потім під впливом грецьких церковників, зокрема Лукаріса (майбутнього патріарха), і протестантів зрікся своїх однодумців, більше того – усіма засобами заходився поборювати з’єдинених, навіть очолив у Бересті антисобор і таким чином немало причинився до розбрату, що було вигідно і Варшаві, і Константинополю, перейменованому на Стамбул, і, головне, Москві, яка присвоїла собі титул “третій Рим”. Відтоді існування Унійної Церкви завжди було загрожене: її переслідували, скасовували, з її адептами розправлялися фізично, як от з Полоцьким архієпископом Йосафатом Кунцевичем, котрий 12 листопада 1623 р. загинув у Вітебську від рук підбурених фанатиків. Чи кривава оргія в Полоцьку 11 липня 1705 р., коли Пьотр Перший та його поплічники замордували в унійному кафедральному соборі св. Софії щонайменше дев’ятох монахів-василіян. Фактів розправи з греко-католиками безліч, аж до гулагів новітніх часів.

Поборювання церковної самостійності, інспіроване, як правило, зовнішніми чинниками із залученням місцевих несвідомих або корисливих елементів, триває дотепер, в умовах незалежної Української держави, і стосується вже не тільки Греко-католицької, а й Української православної церкви Київського Патріархату. Йдеться про нав’язування стереотипів, що “Україна – це канонічна територія Московського патріархату”, а УПЦ КП, мовляв, – Церква “не канонічна”. Справді, чи є у церковній термінології поняття “канонічна територія”?

“Було таке поняття”, – визнає авторитетний історик Церкви, доктор філософії, мистецтвознавства, богослов’я Дмитро Степовик. Воно зародилося, коли новопостала Візантійська церква розпочала змагання з Римом за вплив на стратегічно важливих Балканах. Фігурувало це поняття і в постановках деяких Вселенських

⁴³ Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. С. 123.

соборів (їх у першому тисячолітті проведено всього сім). Після поділу Церков 1054 р. поняття “канонічної території” зникло. Тимто “повернення його сьогодні є анахронізмом раннього середньовіччя”, – вважає вчений. І додає, що й патріарх Варфоломій не проти перетрактувати Україну з канонічної території Москви на канонічну територію Константинополя...“Говорити на серйозному рівні, що величезна, 600 тисяч квадратних кілометрів, з багатомільйонним населенням країна в центрі Європи повинна бути чиєюсь територією, є нонсенсом”⁴⁴.

У той же час це так заманливо – присвоїти собі чужу територію якщо не збройно, то уявно, канонічно, тобто тримати громадян іншої держави якщо не в політичній, то духовно-церковній залежності. Тому і рідну Церкву цих громадян не варто визнавати, а говорити про єдино “правильну”, “канонічну” Українську православну церкву, приховуючи, що вона належить Московському патріархатові. Для необізнаних звучить патріотично: Українська православна церква. А приставку “Московського патріархату” свідомо опускають, не вимовляють, і це теж симптоматично. Але ось пояснення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета.

Аналізуючи грецьке слово “канон”, яке означає “правило”, “норма”, “взірець”, владика говорить, що в православному богослов’ї немає поняття “канонічна” або “не канонічна Церква”. А якщо вжити слово “канон” у його трьох значеннях (“правило”, “норма”, “взірець”) щодо Української православної церкви Київського патріархату, то виникає запитання, чи відповідає УПЦ КП нормам Православної Церкви. Себто, чи зберігає вона православне віровчення, чи дотримується церковних канонів, чи має апостольську спадкоємність? Відповідь однозначна: так! А те, що, незважаючи на відповідність УПЦ КП нормам Православної Церкви, її не визнають інші помісні Церкви, то це тривалий процес, але він обов’язково завершиться позитивно. “Для скорішого “визнання”, – нагадує владика, – треба насамперед об’єднати українське православ’я в єдину Помісну Церкву. Це головне наше завдання”⁴⁵.

Створити в Україні Помісну Церкву з трьох гілок православ’я (УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ МП) надзвичайно складно, тим більше в даний момент, коли Російська Федерація стала фактично авто-

⁴⁴ В Україні ніколи не було ересі // Слово Просвіти. 2008. 31 липня – 6 серпня.

⁴⁵ Боруцький С. З молитвами до Бога за Україну та її народ: Розмова з Володимиром (Сабоданом), митрополитом Київським і всієї України (УПЦ), і Філаретом (Денисенком), патріархом Київським і всієї Руси-України (УПЦ КП) // Львівська газета. 2007. 18 липня.

ритарною державою, а її Церква, як і раніше, виконує функції ідеологічно-імперського відділу; в деяких єпархіях замовляють ікони із зображенням Сталіна, навіть лунають заклики канонізувати його⁴⁶. Свою любов до комуністів демонструє і Українська православна церква Московського патріархату. За повідомленнями преси, “митрополит Київський і вся України Володимир нагородив першого секретаря ЦК компартії України Петра Симоненка орденом Святого Володимира першого ступеня. Орденом Святого Іоанна Богослова нагороджений голова Закарпатського обкому КПУ, професор Ужгородського університету Іван Мигович”⁴⁷.

В іншій замітці уточнено, що Симоненко, другий секретар ЦК КПУ Ігор Алексеев та народний депутат від КПУ Ігор Калетник удостоєні однієї з найвищих нагород УПЦ МП “За церковні заслуги” – ордена рівноапостольного князя Володимира I ступеня. А депутати від КПУ минулих скликань Георгій Крючков, Микола Тимошенко та Іван Мигович удостоєні орденів князя Володимира II ступеня. І коли сталося це вшанування? “7 лютого 2008 р., в день пам’яті священномученика Володимира Богоявленського, православного митрополита Київського і Галицького, по-звірячому вбитого 90 років тому більшовиками...” Цього дня намісник Києво-Печерської лаври УПЦ МП Павел Лебідь і вручив нагороди, про що й сповістив офіційний сайт Комуністичної партії України (КПУ)⁴⁸.

Ці факти показують істинне обличчя Української православної церкви Московського патріархату, яка є п’ятою колоною в Україні і робитиме усе, щоб Помісної Церкви не було. Хоч, звичайно, і в УПЦ МП є чимало порядних людей, навіть патріотів, серед них і митрополит Володимир, котрий, як співчутливо пише Дмитро Степовик, “перебуває під суворим контролем російських спецслужб, які дуже пронизали цю, так звану незалежну Церкву”⁴⁹.

Помісна Церква в Україні постане тоді, коли Росія посправжньому демократизується. Після того, вочевидь, буде розв’язана і проблема спільного Патріархату. Тобто об’єднання православної Помісної Церкви з Українською греко-католицькою церквою. Але на основі визнання єдиною Православною церквою примату Римського Папи, не відмовляючись водночас і від визна-

⁴⁶ КДБ РПЦ // Україна молода. 2008. 28 листопада.

⁴⁷ За заслуги перед Церквою нагородили... комуністів-атеїстів // Високий замок. 2008. 12 лютого.

⁴⁸ Катюзи – по заслугі?! // Нова зоря. Івано-Франківськ, 2008. 18 квітня.

⁴⁹ В Україні ніколи не було ересі // Слово Просвіти. 2008. 31 липня – 6 серпня.

ння Константинопольського патріарха, як про це ще 1645 р. мріяв Петро Могила, і не тільки мріяв, а й склав та відправив до Апостольської столиці проект об'єднання Українських Церков. Цей анонімний документ атрибутував о. Атанасій Великий, ЧСВВ. Згідно з проектом Могили, “наш митрополит не ходитиме ні до Риму, як це звикла робити часть українців, ні до Константинополя, як це в звичаю в другій частині, але хай буде постійно хіротонізований собором архієпископів і єпископів (...) і кожний з них по виборі на митрополію і виведенні на архієрейський престол, хай складає ісповідь одности священної віри і признання примату Римського Архієрея, і цю свою ісповідь хай проголосить публічно по-грецьки, латинськи й по-українськи по цілій Русі; а на цьому самому соборі хай буде обов'язаний цей митрополит, а кожний єпископ митрополитові, зложити на цю ісповідь торжественну присягу”⁵⁰.

Ревним прихильником церковного примирення “Русі з Руссю” був й унійний митрополит Йосиф Велямин Рутський, якого нащадки прозвали “атлантом унії”. За його задумом, першим патріархом об'єднаної Української Церкви мав стати Могила. Ідея такої злуки та спільного Патріархату оживала в діях наступних ієрархів, переважно греко-католицьких. Нового імпульсу їй надав Андрей Шептицький. Бо це знову ж таки повернення до часів Володимира Великого. Два релігійні центри: від східного – церковний обряд, від західного – примат. Тепер до втілення цієї ідеї (як і до створення Помісної Церкви) ми підійшли найближче. А тому ще раз наголосимо: наведені тут (й проаналізовані) стереотипи мають штучне походження, накинені “згори” як частина ідеології панівних імперських держав – спершу Візантії, а згодом Московщини-Росії. Усвідомлення цього факту широким українським загалом – питання часу. Бо за українським православ'ям та греко-католицизмом – правда, яка рано чи пізно, а восторжествує. Як сказав Христос, “спізнаєте правду, і правда визволить вас” (Йоана, 8:32).

⁵⁰ Великий А.Г. Світла і тіні української історії: Причинки до історії української церковної думки. Рим, 1969. С. 68-69. Важливо також занотувати, що за митрополитування Петра Могили Українська Церква називалася “православно-католицькою” – і тільки після 1686 р., потрапивши в залежність до Московського патріархату, вона офіційно почала іменуватися лише “православною”.

Petro SHKRABJUK

Catholicism and Orthodoxy: Stereotypes, Practice, Perspectives

Within the confessional and political confrontation “Catholicism vs Orthodoxy”, “Rus vs Byzantium”, “Ukraine vs Moskovia(Russia)” certain widely spread stereotypes have been always playing an important role. Among them are the stereotypes that Christianity is a religion of slaves and paupers; that Andrew, the first Apostle, was on the banks of Dnieper and foresaw (blessed) the future Ukrainian capital; that the Union of Brest of 1596 is a betrayal (enemy) of Orthodoxy and that Ukraine is a canonical territory of Moscow Patriarchate.

By presenting concrete facts the author provides proofs of the conviction that these and similar stereotypes are of rather artificial – imperial – origin and are currently directed against the creation of one National Church and Orthodox-Catholic Patriarchate in Ukraine. On a broader scale, they are directed against consolidation of the Ukrainian nation and strengthening its statehood. Awareness of this fact among average Ukrainians is inevitable. It is only the question of time, the question of historic truth that will sooner or later triumph.

Частина II. Сусіди близькі і далекі в дзеркалі історичних стереотипів

Юрій СІЛЕЦЬКИЙ

Стереотипи “ляха” та “москаля” у традиційному світогляді українців: спільні та відмінні риси

Вивчення етнічних стереотипів належить до одного з нових напрямків в українській етнологічній науці. Це зумовлено тим, що вітчизняні науковці з об'єктивних причин лише нещодавно почали досліджувати цю проблематику. Крім суто наукового інтересу актуальність дослідження етнічних стереотипів зумовлена і його практичним значенням. Адже вивчення коріння етнічних гетеростереотипів, які нерідко несуть в собі негативний багаж століть з образами, кривдами тощо, відкриває можливість для суспільства вживати цілеспрямовані заходи щодо їх нівеляції і подолання. Це, в свою чергу, сприяє подоланню міжетнічної конфронтації та гармонізації стосунків між етнічними спільнотами. Прикладами того, до яких наслідків може призвести легковаження ролі етнічних стереотипів та ступеню їх впливу на міжетнічні взаємини можуть слугувати більшість сучасних міжетнічних конфліктів. В них вагоме місце займають саме стереотипи представника іншої етнічної спільноти – емоційно забарвлені уявлення про риси характеру, зовнішності та інші характерні ознаки “чужого”.

Дослідження подібної проблематики є особливо актуальним в Україні. Це зумовлене тим, що традиційні етнічні стереотипи

українців ніколи не були об'єктом спеціального дослідження науковців, а також тому, що в середині ХХ ст. відбувся ряд соціально-політичних та демографічних змін, котрі зумовили часткову нівеляцію старих та появу нових етнічних стереотипів.

Взаємовідносини між сусідніми народами, тобто етнічними спільнотами, які об'єднує спільна історія, суміжна територія тощо, є, як правило, найцікавішими і найдраматичнішими. Зрештою, мабуть немає на Землі сусідніх народів, які коли-небудь не мали б конфліктів, пов'язаних з боротьбою за територію чи інші, життєво важливі для цих етносів, чинники. Саме цим можна пояснити побутування у багатьох народів міфу про поганих сусідів. У Хорватії, наприклад, досі побутує міфологічна легенда про те, як хорватський прапращур за спізнення на розподіл землі був покараний Богом найгіршими у світі сусідами¹. Дане твердження, вочевидь, сформувалося внаслідок складних стосунків, які часто переростали в конфлікти хорватської етнічної спільноти з сусідніми етносами – німцями, сербами та ін.

У згаданому контексті доволі важливим є дослідження етнічних стереотипів українців стосовно росіян та поляків, як найближчих сусідів та етнічно і культурно близьких народів. Крім того, в силу історичних обставин, представники цих етносів відігравали схожі ролі на українських землях – загарбників, що й зумовило формування відповідних стійких стереотипів про них.

Метою пропонованого нариса є визначення етнічних стереотипів українців стосовно росіян та поляків, з'ясування причин їх виникнення, обставин побутування та проведення паралелей між ними, визначення їх спільних та відмінних рис. Для дослідження залучено джерела з більшості етнічних українських земель, які репрезентують колективну думку більшості українців. Зазначимо, що в контексті порівняння стереотипів українців стосовно росіян та поляків особливо цінними є матеріали з Наддніпрянської України, на території якої після поділів Речі Посполитої в останній чверті ХVІІІ ст. були достатньо репрезентовані як поляки, так і росіяни, що дає можливість порівняти ставлення українців до обох згаданих спільнот.

Хронологічно дослідження охоплює період з середини ХVІІІ до 30-их років ХХ ст., що зумовлено наявністю та станом джерельної бази. Верхня часова межа дослідження обмежується 30-ими роками ХХ ст., оскільки, починаючи з цього періоду, на українських землях відбувалися різноманітні політичні та соціальні явища і події (масові репресії, колективізація, голодомор, індустріалізація,

¹ Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століть. Львів, 2006. С. 27.

Друга Світова війна тощо), які спричинили зміни у демографічній структурі та етнічному складі населення України.

Одним із найцінніших джерел для дослідження етностереотипів у традиційному світогляді українців є, на нашу думку, український фольклор – усна народна поетична творчість. Дана складова духовної культури народу є надійним джерелом, оскільки однією з невід’ємних ознак фольклору є його колективність. Тобто, зразки народної творчості українців висловлюють думку не одного автора, а колективу співавторів.

Повною мірою це стосується українських народних прислів’їв та приказок. Даний жанр прозового фольклору служить надійним джерелом для дослідження етнічних стереотипів українців, оскільки в ньому сконцентровано виражені житейська мудрість і філософія етносу. Блискучу характеристику прислів’ям, як джерелу для подібних реконструкцій, дав діаспорний український вчений Юрій Шевельов. Розвиваючи думку про прислів’я та приказки, як “філософію і мудрість народу”, відомий інтелектуал зазначав: “[...] Характеристика трохи небезпечна. Народи складаються з осіб, особи мають різні погляди на те, чи те явище, часто просто протилежні, і можна легко приписати народові те, що властиве тільки малій його частині. Але коли брати не поодинокі прислів’я, а всю суму їх, – а надто, використовуючи статистику, – можна прагнути виявити і справді виявити те, що притаманне саме даному народові і відрізняє його від частини, або всіх інших народів. Упорядники великих збірок прислів’їв здебільшого бачили своє завдання саме в тому, щоб виявити “філософію нації”². Дана теза підкріплюється також словами Івана Франка про значення народних приповідок для народознавців. Зокрема, Каменяр писав: “[...] Народні прислів’я є надзвичайно цінним матеріалом [...] для етнографа, що в приказкових висловах відкриває багато рис давнього символізму й антропоморфізму, віднайде особливості народного дотепу і гумору, більшу чи меншу вразливість на відтінки слова, на племінні і національні відмінні (виділення наше – Ю.С.); історик відкриває в них ремінісценції з минулого народу; соціолог буде із захопленням досліджувати відображені в них погляди даного народу на соціальний і політичний лад, його відношення до релігійних вірувань та церковної організації і т.п.”³.

² Шевельов Ю. Номис – Даль – Адальберг: з проблем української пареміології середини 19 сторіччя // Фольклорний збірник Матвія Номиса: До двадцятиріччя першого видання. 1864–1984. Саунт Бравнд; Брук-Нью; Джерсі, 1985. С. 43-44.

³ Франко І. Недрукована передмова до збірки прислів’їв // Народна творчість та етнографія. Київ, 1963. – № 2. – С. 95.

Іншими важливими джерелами є українські народні оповідання, легенди, перекази тощо, які також є репрезентативним джерелом. У них, як правило, наводяться типові ситуації, а в центрі уваги стоять типові персонажі, які зображені саме так, як це уявляв собі український народ. Вони поводяться відповідно до тих стереотипів, що існували у свідомості українців. Дану тезу можна підкріпити словами дослідника кінця XIX – початку XX ст. Опанаса Шимченка. У збірці народних оповідань “Українські людські вигадки” він наводить ряд оповідань про росіян, євреїв та інші етнічні спільноти. У передмові до них, наводячи приклад оповідань про росіян, він зазначає, що: “[...] В них можна знайти відповідь на цікаве питане: з якого боку український народ дивиться на своїх російських братів, котрих зве руськими”⁴.

Внаслідок історичних обставин росіяни вже впродовж кількох століть є однією з найчисельніших та найвпливовіших етнічних меншин в Україні. Згідно з останнім переписом населення України (2001 р.), їхня чисельність сягнула приблизно 8,5 млн. осіб, що становить близько 17 % населення держави⁵. Принагідно зазначимо, що це майже на 27 % менше, ніж у 1989 році^{6*}.

Історія взаємин українців та росіян** – генетично споріднених народів – є безперервною з часу їх появи на історичній арені. Стосунків між двома народами були доволі неоднозначними і нерідко призводили до драматичних чи навіть трагічних колізій. Однією з причин цього часто було те, що багато ідеологів Російської державності оголошували саме Росію правонаступницею Київської Русі, а українці разом з їхніми землями були, згідно з імперським

⁴ Шимченко О. Українські людські вигадки // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. Т. 1. С. 2.

⁵ Матеріали перепису населення України 2001 року // www.ukrcensus.gov.ua/results

⁶ Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. Київ, 2004. С. 143.

* Слід зазначити, що зменшення кількості росіян в Україні (порівняно з матеріалами перепису 1989 р. – 11,3 млн. чоловік) зумовлене не лише демографічними чинниками, а й соціально-політичними. Воно було спричинене тим, що у 1989 році, коли Україна ще входила до складу СРСР, росіянами себе вважали багато представників інших національних меншин України та частина зрусифікованих українців (переважно в південних та східних областях Української РСР).

** Детальніше про історію російської етнічної меншини на українських землях див.: Сілецький Ю. Росіяни в етнічних стереотипах українців (на матеріалах традиційного світогляду) // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Київ, 2008. Вип. 6. С. 382-394.

мисленням, тими самими росіянами і однозначно мали підпадати під “збирання земель”, колись втрачених великою державою^{7***}. Це узгоджується зі стереотипом, який був поширений серед росіян в XIX ст. Як зазначає дослідник російсько-польських відносин Ентоні Гіза, росіяни вважали українські та білоруські землі православними, а отже своїми⁸.

Але вже у XIX ст. багато науковців на основі різних джерел розвінчували цей стереотип. Яскравим прикладом була праця Миколи Костомарова “Дві руські народності”, де він на основі історичних, етнографічних та антропологічних відмінностей аргументовано доводить тезу про окремішність українського народу і заперечує його приналежність до російської етнічної спільноти. Зокрема, вчений писав: “Зовнішні відмінності знайти не важко. Варто тільки поставити зображення Великоросіянина і Южноруса поруч в їх костюмах, з їх ходом, їх зовнішнім виглядом; потім описати повсякденне життя одного та іншого, їх домашні звичаї, обряди, способи ведення господарства, врешті викласти суть їх мов”⁹. І все ж, ставлення більшості росіян до українців ще в XIX ст. було однозначним – українці це ті самі росіяни з невеликими етнографічними відмінностями. Як зазначає відомий британський дослідник-славист Ендрю Вілсон: “Для більшості росіян “Малоросія” була синонімом культури дрібного дворянства Гетьманщини. Оскільки воно асимілювалося, то Україна просто зникла з їхнього обр’ю”¹⁰.

⁷ Цікаво, що на думку деяких дослідників росіяни до XVII ст. дуже слабо пов’язували свою державу з Київською Руссю. Зокрема, британський славист Е. Кінан, ґрунтуючись на різноманітних джерелах, успішно розвінчує російські міфи про свою державу, як правонаступницю давньоруської (Див.: Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину // Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ, 2001. С. 16-41).

*** Такий стан речей присутній і в сучасній російській історіографії. Зокрема, показовою в цьому контексті є монографія російського етнографа та культуролога Олександра Мьльникова, опублікована під егідою Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамери) Російської академії наук. Незважаючи на те, що автор часто згадує, етнонім “українець” чи назву “Україна”, все ж воліє говорити про сіднослов’янські народи фактично як про єдиний етнічний масив (Мьльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1999).

⁸ Giza A. Polaczkowe i moskale. Wzajemny ogląd w krzywym zwiercadle (1800-1917). Szczecin, 1993. S. 10.

⁹ Костомаров Н. Две русские народности. Харків, 1991. С. 12.

¹⁰ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. Київ, 2004. С. 141.

В Україні у XVI-XVII ст. росіяни відомі під назвою “московинів”, “московських людей”, а сама Росія – під назвою “Московищини”¹¹. Крім того, в народній свідомості українців зафіксувалося багато інших термінів, якими позначали представників російської етнічної спільноти. Серед них – “кацапи”, “москалі”, “лапотники” та інші. Пояснюючи етимологію слова “кацап”, Г. Булашев зазначав, що воно виникло від традиційної для зовнішності росіян довгої бороди клином – “як цап”¹². Проте існує й інша, на нашу думку більш вірогідна, версія походження цього псевдоетноніма. Вона ґрунтується на тому, що ще у XVIII ст. в офіційних документах слово “кацап” вживалося з літерою “с” замість “ц” – “касап”. Отже, згідно з цією версією, розглядувана лексема є не слов’янського, а азіатського, ймовірно татарського, походження і означає “м’ястик”, “живодер”. Так спершу називали кочових татарських нападників в сенсі “гвалтівник”, “грабіжник”. Згодом цей термін почав вживатися українцями для означення росіян, звісно, в подібному негативному значенні¹³. Іван Огієнко у своєму фундаментальному дослідженні “Історія української літературної мови” зазначає, що назва “кацап” почала вживатися щодо росіян після повстання гетьмана Івана Мазепи 1708 року¹⁴. Вочевидь це було спричинене хвилею кривавих репресій, які прокотилися українськими землями після поразки шведсько-козацьких військ під Полтавою.

На користь твердження того, що “кацап” вважалось лайливим, образливим словом, свідчить також польовий матеріал автогра, зафіксований на Волині:

...Позаочі так казали, но в очі ніхто ніколи не казав, що кацапи. Ніхто не казав... Позаочі може хто казав, що кацап, то хай він сам цапне, дурний, як не знає що балакає... А то були рускі, ми так понімали, що рускі...¹⁵

Найпоширенішим в українському фольклорі сюжетом, який пояснює походження російського і українського народів, є наступний:

¹¹ Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. Київ, 2004. С. 144.

¹² Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях. Київ, 1992. С. 147.

¹³ Н. М. О происхождении слова “кацап” // Киевская старина. Київ, 1901. Т. 75. С. 472-473.

¹⁴ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ, 2001. С. 104.

¹⁵ Запис 14.07.2007 року в с. Довжки Славутського р-ну Хмельницької обл. від Панасюк Дора Петрівна, 1927 року народження.

Йшов по полю Христос і св. Петро, а назустріч їм іде весілля з п'яних мужиків, – кричать, співають, лаються, звісно п'яні люди. Побачив один Христа та Петра та й гукнув до них: “Чого ви вештаєтесь? Робили б краще хліб, а не тинялися без діла по світу!”. Св. Петро і каже Христові потихеньку: “З цього будуть українці, що весь свій вік хліб будуть робити”. Далі як гукне з воза другий: “Чого ви тут ходите? Бач і кобін на вас нема. Хоч би ходаки [лапті] сплели, а то волочаться, де весілля іде”. А Петро знов потихеньку каже Христові: “Від цього чоловіка підуть москалі-лапотники”. Далі на возі ще один щось хотів крикнути, та тільки сп'яну і протяг – ве! ве! Христос так і зробив, що від першого пішли українці-хлібороби, від другого москалі-лапотники, а третього він обернув на ведмедя, і від нього пішли ведмеді¹⁶.

Ця легенда є цінна для нас з кількох точок зору. По-перше, незважаючи на те, що вона не цілком присвячена питанню походження росіян, в ній міститься цінна інформація, яка проливає світло на уявлення українців (принаймні слобожанських) про виникнення своїх східних сусідів. По-друге, в ній згадуються деякі характерні елементи одягу росіян – “лапті”, які не були притаманні українцям*, тоді як в росіян виконували, на думку слобожан, роль однієї із етнодиференціюючих ознак. Про це свідчить також наведене наприкінці розповіді словосполучення “москалі-лапотники”, вжите для означення саме росіян. Відомий дослідник Г. Булашев у праці “Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях” також відзначає побутування в українців терміну “лапотник” як одного із часто вживаних слів на означення представників російської етнічної спільноти¹⁷. На користь цього твердження свідчить також і українська народна приповідка: “Москаль ликом в'язаний, у ликах ходє, та й всіх у ликах водє”¹⁸, яка, між іншим, відображає намагання росіян підпорядкувати усіх своїм порядкам, своєму способу життя, своїм уявленням, які далеко не всі сприймали як ідеальні чи найкращі. Вочевидь, це було наслідком державної політики, спрямова-

¹⁶ Иванов В. Из области малорусских народных легенд // Этнографическое обозрение. 1890. № 4. С. 93-94.

* Насправді личаки (“постоли”), сплетені з деревної кори, широко побутували в українців-поліщуків, що зумовлено особливостями природно-географічного середовища, в яких проживала ця етнографічна група українського народу (див.: Молчанова Л.Н., Стельмащук Г.Г. Одежда // Полесье. Матеріальна культура. Київ, 1988. С. 349-350).

¹⁷ Булашев Г. Український народ... С. 147.

¹⁸ Номис М.Т. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Київ, 1993. С. 78.

ної на якнайшвидшу і якомога повнішу інкорпорацію України в Російську імперію. Зрештою нетерпимість росіян до будь-чого неросійського, відмінного від їхніх звичок і уявлень, підмітив, ще О. Стодольський, який у дослідженні “Етнографія славянщини” зазначав: “Нетерпимість взагалі до всього, що не має в собі великоруської вдачі, найперш нетерпимість релігійна і національна, така виразна риса Великоросів”¹⁹.

Цікавим в цій легенді також є логічний ряд “українець-росіянин-ведмідь”, в якому росіяни знаходяться фактично на проміжній ланці між людиною (українцем) та твариною (ведмедем). Можливо, це є зайвим свідченням давнього – “міфологічного” походження легенди. Як відомо, багато дослідників, зокрема і Ян Станіслав Бистронь, вказували на те, що в традиційному світогляді багатьох народів представники інших етнічних спільнот вважалися дещо неповноцінними людьми – вже не тваринами, але ще не свідомими істотами²⁰.

Інша легенда, записана в Куп’янському повіті на Слобожанщині, також стосується походження “хохлів” та “москалів”:

Коли ще не було на світі “хохлів” і “москалів”, Бог послав якомсь Петра і Павла на те місце, де тепер Москва. Прийшли ї стали вони робити – Петро “хохлів”, а Павло – “москалів”. Петро робив “хохлів” з пшеничного тіста, а Павло “москалів” з руді глини – тому вони ї руді. Наробили ї поставили сушитися на сонці. Петро ї каже: “Ходімо, брате Павле, до ріки руки мити”. А Павло відповідає: “Иди, Петре, сам, а я свої руки і так обітру”. – “Ну, коли ти не підеш, то гляди ж аби чого не сталося з нашим народом”. Павло чудово знав, що його людей ніхто не займе, а тому пішов собі в затінок і ліг подрімати. Де не взявся собака, і давай нюхати людей. Понюхав “хохлів”, зразу розібрав, що вони з тіста, і ну їх їсти. Приходить від ріки Петро, зирк – “москалі” стоять, а “хохлів” нема! Коли дивиться – собака підняв лапу на груди “москаля”, а “з грудей” його ї стала глина стікати: через те “москалі пузати”. Тоді Петро як розженеться враз, як ухопить собаку за хвіст, а собака як дремене полями на Україну! Петро як потягне його дрючком по ребрах, а собака, як стрибне через ярк – і ... став там “хохлацький” хутірець. Тут Петро ї лишився, а собака сховався в лободу, і ... утворив там цілу “слободу”. З тих пір і почали “хохли” жити по хуторах та по слободах²¹.

¹⁹ Стодольський О. Етнографія славянщини. Львів, 1887. С. 9.

²⁰ *Bystroń J.* St. Megalomania narodowa. Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane, 1924. S. 4-6.

²¹ Булашев Г. Український народ... С. 153-154.

Ця оповідь, як і попередня, пояснює не лише походження росіян*, а й деякі їх характерні, на думку українців, зовнішні риси – руде волосся і великі животи. Зазначимо, що комізм ситуації, в якій “москалі” набувають цих рис, наводить на думку про зверхньо-зневажливе ставлення українців до своїх сусідів, але одночасно і критично-карикатурне бачення власного походження, та характерних лише для українців типів поселень – хуторів та слобід.

Заслугує на увагу ще одна легенда, в якій змальовуються деякі риси характеру українців та росіян. Основний акцент в ній робиться на змалюванні “хохлацької” впертості та грубості (автостереотипи українців – про самих себе). Але вони подаються в протиставленні до рис характеру росіян, що дає змогу визначити гетеростереотипи українців стосовно своїх північно-східних сусідів**.

Отже, багато років тому в одного пана було двоє кріпаків-слуг – “москаль” та “хохол”. Одного разу пан подумав, що треба якось позбавити своїх кріпаків поганих рис характеру, щоб залишилися лише добрі. Адже “москаль” був людиною ледачою та хитрою, а “хохол”, хоч і працелюбний, та надто вже грубий та впертий. І вирішив пан виварити недоліки зі своїх підлеглих. Посадив їх у великий казан і звелів кухарю варити цілий рік. Через рік прийшов і питає кухаря:

- Ну, що – готові мої селяни?
 - А ось зараз помішаю та й запитаю, – відповідав кухар.
- Узяв копистку, помішав у казані й каже:*
- Москалю!
 - Ась?
 - Вилазь! Готовий! – сказав кухар.
- Тоді ще помішав у казані й спитав:*
- Хохол!
 - Що?

* Зазначимо, що в останній легенді яскравим моментом є наголошення уваги слухача на тому, з якого матеріалу були зіплені українець та росіянин: українець – з пшеничного тіста, росіянин – з глини. На нашу думку, це є свідченням давнього походження оповіді, оскільки в міфологічному світогляді більшості народів світу культивується теза вищості своєї етнічної спільноти над іншими, особливо, якщо цей інший є твоїм сусідом (див.: *Kubiak K. Wyróżniki obcości w bajce białoruskiej. Cechy boskie i diabelskie “swego” i “obcego” // Etnografia polska. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979. T. 23. S. 182.*)

** Цікаво, що якщо порівняти міфологічні легенди українців про походження інших сусідніх їм народів (наприклад поляків), то лише у випадку з росіянами ми можемо простежити певне протиставлення українців останнім.

– Варись ще! Не готовий!²²

Значення даної оповідки є не зовсім зрозуміле. Можна лише припустити, що пан був за походженням росіянином, а кухар, відповідно, поведився так, щоб догодити йому. Зокрема, він вважав слово “ась” культурним, міським, панським, ввічливим звертанням, а звертання “ццо?” – грубим, мужицьким, селянським. Це підтверджують і матеріали В. Даля, який у своєму “Тлумачному словнику живої великоруської мови” подає наступне тлумачення лексеми ась: “... я, сударь, здесь я!”²³. Відповідно, це слово сприймалося росіянами, як ввічливо-запопадаливе звернення, тим часом, як слово ццо? вважалося грубим і “некультурним”.

Показовим є також ставлення українців до етнічно змішаних шлюбів між українцями та росіянами. Академік Д. Багалій зазначав, що навіть у XIX ст. міжетнічні шлюби між представниками цих етносів на Слобожанщині були доволі рідкісними, оскільки вони проживали в різних поселеннях і рідко коли одружувались між собою²⁴. Саме тому молодь, як правило, шукала пари зі свого села. Якщо українець у своєму селі не міг знайти наречену, то ївав шукати її в сусіднє українське село, а росіянин – російське²⁵. Не можна однак стверджувати, що етнічно змішаних – українсько-російських шлюбів не було взагалі, свідченням чого є наявність у лексиконі обох народів назви “перевертень”. Вона вживався на означення людини, що походила з сім’ї, в якій один з батьків був українцем, а інший – росіянином^{26*}. Такий *перевертень*, згідно з уявленнями українців та росіян, позбавлявся блаженства після смерті – йому було відмовлено в праві на життя в раю. На Слобожанщині зафіксована легенда, яка розповідає що очікує таких людей після смерті. Згідно з нею, коли людина помирає, то

²² Булашев Г. Український народ... С. 155.

²³ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-ех томах. Москва, 1955. Т. 1. С. 27.

²⁴ Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. Москва, 1988. С. 47.

²⁵ Там же. С. 47.

²⁶ Булашев Г. Український народ... С. 151.

* Згодом, наприкінці XIX – поч. XX ст. “перевертнями” вже називали зрусифікованих українців на українсько-російському етнічному порубіжжі. Цікаво, що навіть самі ці етномаргінали називали себе “перевертнями”: “В официальных документах мы пишемся русскими, но вернее мы – хохлы, перевертни... Рядом хутор Лукашовка Сумской области, там украинцы. Я могу читать украинские книги, но легче мне читать на русском языке... Разговор смешанный” (див.: Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье... С. 51).

душами росіян (“москалів”) опікується святий Микола, а душами українців – святий Юрій. Коли йтиме українець, св. Юрій скаже: “Мій!” – і забере до себе. А коли ж – росіянин, то аналогічну процедуру здійснить св. Микола. Якщо ж трапиться “перевертень”*, то святі почнуть сперечатися – чия душа і, не дійшовши згоди, кинуть її чортам, щоб не сваритися^{27**}.

З цієї точки зору українсько-російське етнічне пограниччя не є унікальним, оскільки на прикордонних з іншими слов'янськими народами (поляками, білорусами) землях виявлені якщо не аналогічні, то принаймні схожі явища. Одним з них є так звані “замішанці” – українці, які населяли групу сіл, що знаходилися на українсько-польському етнічному порубіжжі. Іван Верхратський у своїй статті “Говор замішанців” вважав (на нашу думку, непереконливо), що це були нащадки полонених вояків під час козацьких-селянських повстань²⁸.

Подібність з “перевертнями” простежується в тому, що вони були чужими як в польському, так і в українському середовищі – ні поляки, ні лемки не вважали їх “своїми”, незважаючи на те, що вони ідентифікували себе з “Русинами” (=українцями). Яскравим свідченням цього є наступна розповідь “замішанця”:

Я купив бики на ярмарку у гірняка (так вони називали Лемків. – Ю.С.) – *а тот тварит мні: “ви Мазури!” я ж мово му: “чуовеку, за-што? Я такий Русин, як ти!”* – “е – повідат, ви юж Мазури²⁹.

* Уявлення про нащадків етнічно змішаних українсько-російських шлюбів (“перевертнів”) перегукуються із уявленнями про євреїв, які прийняли християнство (“вихрестів”). Одна з легенд розповідає нам про єврея, який незадовго до смерті прийняв християнство. Після смерті прийшов він до святого Петра, щоб той відімкнув йому ворота раю. Глянув на нього Петро та й каже, що прийняти його не може, бо він відсутній у списках християн. Пішов бідолашний єврей до Мойсея, але той також його не впустив до раю, бо вже викреслив зі списків іудеїв. Стали Петро з Мойсеєм думати, що робити з цим “вихрестом” і врешті вирішили віддати його чортові (див.: Булашев Г. Український народ... С. 151-152).

²⁷ Булашев Г. Український народ... С. 151.

** Як бачимо, одруження з представниками іншого народу (хай навіть спорідненого – слов'янського, православно-християнського) не особливо толерувалося одноплемінниками і навіть на західноукраїнських землях етнічно змішані шлюби не були надто частим явищем (Див. Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. Львів, 1999. С. 58-59).

²⁸ Верхратський І. Говор Замішанців // Записки НТШ. Львів, 1897. Т. 3. С. 153.

²⁹ Там само. С. 155.

Велика група міфологічних джерел, які містять матеріал про стереотипи українців стосовно росіян, стосується “москалів” (так називали українці вояків Московського царства, а згодом солдатів армії Російської імперії). Звісно, не всі вони були етнічними росіянами, але з цього приводу є слушним зауваження українського дослідника Миколи Оглоблина в праці “Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии”. У ній йдеться про розслідування, яке проводилося в ряді українських міст (Гадячі, Миргороді, Котелві, Ромнах та ін.) в 60-их роках XVII ст. і мало на меті з’ясувати причини та знайти винних в безчинствах (вбивствах цивільного населення, грабунках, мародерстві тощо) російських військових залог. Дослідник полемізував з відомими тогочасними російськими істориками, які намагались виправдати ті погроми і, серед іншого, зазначав, що “...большинство офицерства и почти все рядовые были прирожденные московские люди... И так мы имеем дело со злоупотреблениями именно московских ратных людей...”³⁰. Таким чином, ми можемо констатувати, що принаймні в другій половині XVII ст. слово “москаль” мало не лише професійне, а й виразно етнічне – російське – забарвлення. Підтвердженням цього можуть бути слова Івана Огієнка, який зазначав: “Часте в українській мові москаль визначає не тільки московця, але й військового, солдата українця; а це свідчить, що українці впізнали росіян головню через їхніх вояків”³¹.

Слід також зважити на те, що однією з ознак стереотипу є його стійкість до змін, а також, що в усіх наявних джерелах москаль-солдат спілкується саме російською мовою, що наводить на думку про те, що солдати (“москалі”) були в очах українців носіями саме російської культури і ментальності.

Наведені вище твердження поділяє також і Г. Булашев, який, розглядаючи риси характеру, якими українці наділяли росіян, пише: “Деякі з названих рис перенесено й на солдатів, як представників Москви, котрі також прозиваються “москалями” (на Україні до приєднання її до Московської держави не було солдатів, а були козаки)”³².

Таким чином, можемо стверджувати, що в свідомості українців солдат (“москаль”) вважався росіянином, а отже стереотипи, в яких дійовою особою є “москаль-солдат”, можна вважати такими,

³⁰ Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии // Киевская старина. Київ, 1895. Т. 51. С. 274.

³¹ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. С. 104.

³² Булашев Г. Український народ... С. 148.

які автоматично переносилися на всіх представників російської етнічної спільноти.

Ставлення українців до “москалів” – солдатів майже всюди було негативним. Як зазначає Г. Булашев, в народі їх називали “безпардонними”, брутальними³³. Таку ж думку поділяє і Опанас Шимченко, який, коментуючи розповіді про “москалів”, вказує на опінію росіян в очах українців, як недобрих, підступних людей³⁴. Саме такі погляди спричинили виникнення цілого ряду легенд, в яких фігурує солдат (“москаль”) в далеко не позитивному світі.

Одна з найпоширеніших легенд розповідає нам про те, як одного разу Господь під час мандрівки зі святим Петром по землі зустрів солдата. Вони представились йому Мудрецем (Бог) та Хитруном (св. Петро) і сказали, що йдуть на заробітки. Солдат попросився піти з ними. Коли вони зупинилися переночувати в полі, то Петро роздобув барана і Бог попросив “москаля” приготувати вечерю, але приготоване для їжі серце залишити йому. Солдат подумав, що якщо Мудрець хоче з’їсти серце, то воно напевно найсмачніше і вирішив схитрувати – з’їсти серце самому, а Мудрецеві та Хитрунові сказати, що баран не мав серця. Так і зробив. Наступного дня, коли треба було перебрести річку, Мудрець та Хитрун пішли водою, як суходолом (бо це Бог і св. Петро), а солдат почав тонутти. Тоді Бог підійшов до нього і почав випитувати, чи справді баран не мав серця. Але впертий “москаль” не признався і Бог – нічого робити – витягнув його на берег. Згодом вони знайшли мішок з грошима і Мудрець почав ділити їх на чотири частини. На запитання солдата, чому він ділить гроші на чотири частини, відповів, що остання дістанеться тому, хто з’їв серце. Аж тоді шахрай зізнався у скоєному. Розділивши гроші, вони втрюх влаштувалися на роботу до господаря молотити. Там москаль побачив, яким цікавим способом його супутники молотять: Хитрун поскидав всі снопи, а Мудрець їх підпалив. На превелике здивування солдата, вогонь не тільки не спалив весь хліб, а вимолотив все зерно і поклав на місце солому.

Після цього настала пора розлучатися. Мудрець та Хитрун віддали солдату його частку грошей і відпустили з умовою, що той не буде молотити таким способом. Через деякий час останньому забаглося заробити легких грошей і він, незважаючи на пересторогу, знайшов товариша й найнявся до одного поміщика швидко змолотити весь його хліб. Як і слід було очі-

³³ Там само. С. 150.

³⁴ Шимченко О. Українські людські вигадки // Етнографічний збірник. Львів, 1895. Т. 1. С. 27.

кувати, хліб згорів, і солдат був змушений відшкодувати панові весь врожай³⁵.

Аналізуючи дану оповідь, можемо констатувати наявність в українців наступних стереотипів “москалів”: злодійкуватий та непевний супутник, партнер (бо з’їв бараняче серце, яке призначалося не йому), впертий (бо не зізнався в скоєному навіть під страхом смерті), здатний на все заради власної наживи (бо розповів про свій вчинок, щоб отримати свою частку золота). Крім того, слід зауважити, що стереотип “москаля” дуже подібний до стереотипу цигана. Існує навіть ряд подібних за сюжетом легенд, в яких замість солдата головним персонажем виступає саме ром. Подібність образів “москаля” і цигана в свідомості українців відзначав також О. Шимченко: “Москаль в поняттю народа в Тернопільщині не має доброї слави, навіть рівняє ся циганови. Москаль і дотепний, і дужий, і спритний, та все недобрий він чоловік”³⁶. Як бачимо, дослідник, відзначаючи деяку подібність образу цигана та “москаля”, все ж підкреслює негативне забарвлення стереотипу останнього.

Не обійшов увагою український народ питання походження як українських козаків, так і російських солдатів. Оповідь про це зафіксована наприкінці XIX ст. в Катеринодарі. В ній розповідається про те, як одного разу святий Петро вирішив зіптити козаків і солдатів, щоб було кому віру християнську захищати. Козаків він робив з глини, а солдатів з борошна. Коли залишилось йому лише оживити вже готових вояків, він вишикував їх в шеренги і почав оживляти спершу козаків. Аж тут підбіг собака. Відчув, що від солдатів добре пахне і нишком поз’їдав їх усіх. Коли Петро це побачив, він взяв велику залізну палицю і почав доганяти пса:

Як ухопе він тую собаку за хвіст, як почав її тию палицею чисати, як почав чесати, а собака як почала салдатами ср...и, та замісто кожного одного, якого з’їла, ви...ла їх, може, десять або сто. Отим-то салдатів так багато, шо, може, у сто разів більше, ніж козаків. Чи ни-помалу-ж-то вона, бісова душа, й ср...а ними! А за яким це си...не хоч трохи, то з-отого вже нибизпримінно охвицер вийде³⁷.

А ось ще одна легенда, яка пояснює чому “москалям” (солдатам) ніколи не щастить з погодою в поході, а також черговий раз змальовує їх, як безпардонних та брутальних людей:

Дуже давно було це, ще тоді, коли Господь ходив по землі зі святими Петром та Павлом. Якось Господь послав святого Пав-

³⁵ Булашев Г. Український народ... С. 148-149.

³⁶ Шимченко О. Українські людські вигадки. С. 27.

³⁷ Дикарєв М. Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний збірник. Львів, 1896. Т. 2. С. 10-11.

ла “у світ”, і ось, ідучи якомсь раз битим шляхом, зайшли вони до трактової корчми. Була зима. І вже зовсім смерклося. Господь і Петро змерзли дуже й почали проситися в корчмаря, аби дозволив їм обігрітися й підночувати, бо надворі проти ночі став брати мороз. Корчмар не лише дозволив, а навіть вийняв їм подушку і блаженську сірячину. У трактових корчмах, як відомо, кожен може знайти собі куточок – хрещений, чи нехрещений. Ось поснули Господь і святий Петро, полягали на полу, біля теплої печі. Десь опівночі, після того, як проспівали вже четверті півні, до корчми ввалилися “москалі”. Перемерзли, тремтять; одразу так і кинулись до печі де спали Господь із Петром – скраю, а Петро біля самої печі, – та й почали зганяти їх з полу. Господь зразу послухався – підвівся і звільнив місце. А от Петру дуже не хотілося залишати тепленьке місце і сірячину, і він не послухався й почав було сперечатися. Як розгнівалися “москалі”, як почали стусати Петра кулаками, а тоді як стягли його на землю та як стали лупити по-своєму, то Петро ледве-ледве підвівся на ноги – так його сильно вимолотили “москалі”. Після такої оказії нічого вже було залишатися в корчмі; а тут якраз і на день почало благословлятися. Зібралися вони та й пішли з корчми. От святий Петро, відійшовши гін (гона – відстань у двісті сажнів) на двісті від корчми, озирнувся назад, чи не йдуть за ними “москалі”, й каже Господу: “Боже милосердний! Та невже Ти не покараєш цих “москалів” за те, що вони без найменшої провини з мого боку так понівечили мене?” – “Добре, Петре, – каже Господь. – Наруга над тобою буде впам’ятку москалям до Мого Страшного Суду. Я їх тяжко покараю: щоразу, як москалям треба буде вирушати в похід, буде надворі моква, холоднеча, мороз, хуртовина”.

Звідтоді як тільки “москалям” накажуть вирушати в похід, одразу ж надворі таке діється, що й не сказати: влітку – дощ, град, буря, моква; а взимку – замети та хуртовина³⁸.

Як бачимо, в цій легенді солдати поводяться дуже жорстоко з Богом та святим Петром. Звісно, вони не знають, хто ці двоє подорожніх, але цікаво, що останні бояться їх заціпати, незважаючи навіть на свої надприродні можливості. Це свідчить про те, що в свідомості українців нахабність та жорстокість “москалів” є такою великою, що навіть святий Петро боїться їм протистояти і просить Бога покарати зловмисників лише відійшовши від корчми на пристойну відстань і озирнувшись. Зрештою, Микола Оглоблін на початку свого “Розыска...” зазначає, що солдати ще тоді московської армії вже в середині XVII ст. поводитися на

³⁸ Булашев Г. Український народ... С. 150-151.

українських землях як на завойованих³⁹, що передбачало відповідну модель поведінки щодо місцевого населення.

Стосовно побутових стереотипів українців про росіян, то слід зауважити, що часто останні важко відмежувати від міфологічних. Побутові стереотипи сформувалися вже безпосередньо під впливом багатолітніх виробничо-побутових контактів між представниками двох народів. Зазначимо, що переважна більшість з них походять зі Слобожанщини, оскільки цей регіон безпосередньо межував з московськими землями. Матеріали, які походять з інших регіонів України, стосуються в основному солдатів російської армії та заробітчан. Це підтверджує також і О. Шимченко, який зазначає, що в уявленнях українців “руські” люди приходять на їх землі тільки на заробітки, або просто “блукати та тинятися”, а потім повертаються на свою батьківщину, щоб поширювати про своїх сусідів різні небилиці⁴⁰. На поширеність заробітчання серед росіян вказував і О. Стодольський, який зазначав: “Аби почало благословятися на весну, Великороси цілими ватагами волочаться з одного кінця держави в другий; батьківщину, господу він покидає аж до грудня і звик так волочитись, що й батьківщина і господа у нього скрізь де знайде заробіток”⁴¹. Отже, можемо констатувати, що українці, як правило, переносили всі ті позитивні чи негативні стереотипи щодо заробітчанина, солдата чи якогось асоціального елемента на весь російський етнос. Це пояснюється тим, що інших “руських” людей вони не знали. Крім того, в даному випадку простежується і деяка подібність до циганів з їхнім кочовим способом життям.

На підтвердження тези про часті випадки заробітчання серед росіян можна навести також такий переказ з Житомирщини:

То йшов кацап на поле косить і мужик поперед дороги йому іде волами, а кацап і кричить на нього: “Убері бики, а то перескочу!” Коли увечері іде він з поля, втомився вже, а мужик перетягнув попереk поля верьовку; він і каже: “Убері верьовку, а то упаду!”⁴².

Це оповідання є цікавим не лише з того огляду, що демонструє нам “москаля”-заробітчанина. Тут також змальована хваль-

³⁹ Оглоблин Н. Розыск 1666 г. о злоупотреблениях московских ратных людей в Малороссии. С. 271.

⁴⁰ Шимченко О. Українські людські вигадки. С. 2.

* Ця характерна риса росіян відобразилася і в такій українській народній приповідці: “Питай Москаля: “куди йдеш?” – “До дому.” – “Відкіль йдеш?” – “З дому!” (див.: Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – Відділ рукописів ІМФЕ). Фонд 3-3/173. Арк. 93). 41

⁴² Стодольський О. Етнографія славянщини. С. 21.

ковитість росіян та їх прагнення завжди бути в центрі уваги. Він хвалиться, що перескочить воли, замість того, щоб ввічливо почекаати, поки подорожній перейде з ними дорогу. Також в даній розповіді проглядається й те, що росіянин не був при звичаєний до важкої фізичної праці на полі.

Відсутність навиків сільськогосподарської роботи в росіян відбиває також і така розповідь:

Вони стремились робити, але у їх не получалось... А він без руж'я не може. Йому дай руж'я, пороху і він ходить. Забив зайця – Ванька, хаді, я зайця застрелілі! А так робити ні. Вони на охоту... В полі не робили. А кацапка, вона тоже корови не доїть – Што ти меня взялі, щоб я корову за сіські смікала? От смикай їх сам... (А шо кацапка робить?) – А шо? Пила! Пила да язиком трепала. Оце вона сяде і пробалакає день і зойдуться двох і будуть язики тріпати. Отакі кацапи...⁴³.

Як бачимо, оповідач наголошує на тому, що способи заробітку росіян відрізнялися від українців, що зумовило формування в основному негативних стереотипів, оскільки кожен народ вважає, що саме його культура (в даному випадку способи заробітку на життя) є найкращою, а інші є, відповідно, такими, що не за слугують на повагу.

Доволі поширеним був стереотип росіянина-злодія. Він, вочевидь, сформувався під впливом стереотипу москаля-солдата армії Російської імперії. Це твердження можемо підкріпити наступними приповідками: *Коли чорт та москаль що вкрали, то поминай, як звали*⁴⁴, *На вовка помовка, а москаль кобилу вкрає*⁴⁵, чи зовсім вже песимістично налаштоване переконання стосовно росіян: *Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молиця Богу стане*⁴⁶. В свідомості українців побутував також стереотип, який звісно не виник безпідставно, що росіяни крадуть і навіть не намагаються приховати цей свій негідний вчинок: *Не за те москаля б'ють, що краде, а за те, щоб умів кінці ховати*⁴⁷.

Про поширеність стереотипу росіянина-злодія свідчить велика група оповідань із подібними сюжетами, в яких “москалі”, задурюючи господарям голову, крадуть гуску, корову, масло чи щось інше⁴⁸.

⁴³ Зап. 14.07.2007 року в с. Довжки Славутського району Хмельницької обл. від Панасюка Луки Пилиповича 1923 року народж.

⁴⁴ Номис М.Т. Українські прислів'я, приказки і таке інше. С. 77.

⁴⁵ Там само. С. 77.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Грінченко Б. Из уст народа: малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов, 1900. С. 266-267.

Часто росіяни зображалися в іпостасі невинуватих шахраїв, готових піти на все заради наживи. Ілюстрацією до цього переконання є наступна оповідка. В ній ідеться про двох “москалів”, які вирішили обікрасти чумаків, що везли рибу. Отже, один із спільників умовив подорожніх піти на риболовлю, мовляв він їм покаже новий спосіб, як можна зловити рибу долотом. Зацікавлені чумаки пішли, і поки вони дивилися на це химерне діло, другий “москаль” забрав всю їхню рибу. Лише тоді обдурені чумаки зрозуміли, що мав на увазі злодій, який казав, що вміє ловити рибу долотом. Вислів *ув умілого и долото рибу ловить*⁴⁹ став називним для означення хитрої спритної людини. Зрештою, мотив грабунку росіянами подорожніх, особливо чумаків, доволі часто трапляється в українській народній творчості: “Ой, чи не підвинули чого з воза москалі, що ти й приїхав, все мовчиш?” – “Цілий день ходили коло воза – та вже ввечері...”⁵⁰. Образ винахідливого “москаля”, “москаля”-шахрая широко відобразився і в творах українських класиків. Зокрема у водевілі Івана Котляревського “Москаль-чарівник” солдат, демонструючи неабияку винахідливість, примудряється видурити у невірної жінки їсти і для себе і для її чоловіка, а також покарати невдачу-коханця⁵¹.

Стереотип росіянина-злодія, якщо вірити народній творчості українців, був доволі чітким та сталим. Яскравим свідченням цього є народні оповідання, в яких “москаль” найчастіше шукає, що б то украсти. Для прикладу наведемо таку оповідку:

Прийшли два москалі до одної господині. В сіньох завважили вони сало в комині, – тож один пішов до хати, другий лишився в сіньох щоб сало вкрасти.

“Як в вас вінішують?” – питає москаль господиню в хаті.

А так: “Вінішую вас тими святами, Рождеством Христовим, що-бисьте щасливо спровадили, до нового року дочекали, від нового року до Богоявлення, від Богоявлення до Воскресеня, від Воскресеня до сто літ, доки вам Памбі назначив житя й вік – дай Боже здоровля.”

“А в нас так” – каже москаль:

“Христос народил ся, на гору покотил ся, строп дере, сало бере, – бери, бери, не бой ся!”

*Пішли москалі – господиня вийшла до сіней, глип очима в комін, а по салі й місце застило*⁵².

⁴⁹ Номис М.Т. Українські прислів'я, приказки і таке інше. С. 284.

⁵⁰ Там само. С. 562.

⁵¹ Котляревський І.П. Москаль-чарівник // Котляревський І.П. Твори. Київ, 1980. С. 247-276.

⁵² Шимченко О. Українські людські вигадки. С. 26.

Той же стереотип росіянина підтверджується такою розповіддю, записаною на Волині:

*Вони дуже такії... Вони... Всьо на дурняк у ніх. Ну вони як? Як вже ти з ним поділився, то він штани скине, а з тобою поділиться, а як ти йому шось-небудь не дав, то він дуже лихий. Кацапи, вони вредні. А жиди, вони не такі вредні*⁵³.

Як бачимо, незважаючи на те, що в розповіді респондента вказується на негативне ставлення українців до росіян (*“Кацапи, вони вредні”*), все ж він зазначає, що росіянин ніколи не відповідав злом на добро – якщо людина ставилась до нього добре, він також всіяко їй допомагав. Якщо ж відносини були поганими, то від нього можна було чекати різної шкоди.

Незрозумілим українцям був також громадський побут північних сусідів. Індивідуаліст-українець*, який звик у всьому покладатися виключно на себе та на свій розум, не розумів способу мислення *“руських”* людей. Він не розумів, навіщо просити поради в будь-якому ділі у *“старшого”*. Ще більш незрозумілим було те, навіщо дотримуватися всіх цих порад, якими б вони не були безглуздими. Це відобразилося в багатьох зразках народної мудрості українського народу. Заслуговує уваги, зокрема, таке оповідання:

Ідуть руські знайшли їжака. Оден каже: “што ето такое?” А другий каже: “да Бог его знает, понесьом до дяді, тот по дорогах пробивал, так він знає!” Понесли. Він і каже “ека дураки какіе! Се якщо не ведмедюшка молодой, так голуб дикой!” Пішли далі. Знаходять чобіт. “Што оно такое?” Присобили, що ї на ноги надівається, так не знають як пошитий він? І кажуть сами собі: “как воно шило? Ведь там же, в сапогові не видать, а воно шило!” А другий каже: “Може воно свічу ліпило, тай шило? А найкраще понесьом до дяді, до Семьона, той скажет!” Принесли. – “Ну, як воно шило? Воно верно там свічу ліпило?!” – “Ху, дуракі какіе! Воно мальчіка в серьодку посилало, так он там і жив!” Ідуть знову. Знайшли рака. “Што онот такое?” – Понесьом до дяді, до Семьона, той скажет. Принесли. Той і каже: “Ху, дуракі какіе! Це як що не швець, так портной, бо в його ножиці є ї щетинка”...⁵⁴.

⁵³ Зап. 14.07.2007 року в с. Довжки Славутського району, Хмельницької обл. від Панасюка Луки Пилиповича 1923 року народж.

* Індивідуалізм українців яскраво виражався і виражається в багатьох сферах життя. Цей потяг до індивідуальності помітило багато дослідників психології українців. Зокрема, В. Янів відносив індивідуалізм українців до одного з невід’ємних соціальних інстинктів нашого народу (див.: Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. Київ, 2006. С. 223-226.).

⁵⁴ Шимченко О. Українські людські вигадки. С. 11.

У цьому оповіданні спостерігаємо ситуацію, коли “дядя Семьон”, не знаючи відповідей на поставлені йому запитання, все одно відповідає на них, вочевидь для того, щоб не втратити авторитету найрозумнішої та найдосвідченішої людини в громаді. Цікаво також те, що інші сліпо йому вірять, навіть не намагаючись вдуматись в те, що відповіді є нелогічними. Це узгоджується зі сліпою та безмежною вірою в авторитет, яка часто проглядається і серед сучасних росіян⁵⁵. Зрештою, схильність росіян до авторитарної влади підмітив також М. Драгоманов, який пояснював це історичними обставинами розвитку російського етносу⁵⁶. Тезу про надання переваги сильній авторитарній владі підтверджують і автостереотипи росіян (уявлення росіян про самих себе) в їхніх народних прислів'ях та приказках: “Русский народ – царелюбивый”⁵⁷.

Багато уваги в українських стереотипах про росіян приділено релігійності сусіднього народу. На думку українців, росіяни в релігійному плані були дуже малоосвічені. В Україні була поширена наступна оповідка:

Задумали руські церкву строїти і рихтують ся, який би престол поставити. Оден каже: “построємо Пречисту!” А другий каже: “нет, Пречиста любить, штоб чисто! Построєм святую Міколушкву”. Построїли вони церкву, поставили ї попа з руських, такого що нічого не зна він. І звелів той піп, щоб хахла ніколи не було в церкві. Вони пообіцяли. Тільки хохол якось убрив ся помеж руськими. Стали вони служити. Піп і каже: “як вистроїли ходолу з небес та аж до долу!” А хохол: “а кілля ж ви куди били?” Піп тик-мик та: “я-ж казав, щоб хахла не било..!” Руські взяли випхали хахла, а піп своїм предком приказує, ходе по церкві і каде, – а жарина з кадільниці за личак і впала. Він тоді ліг та ногу підняв, та ї давай витрусювати. А руські думали, що так і треба тай собі полягали, попіднімали ноги та ї дригають ногами. Прийшли до дому. Питають дома: “що, гарний піп?” – “Да харош, харашо правіть, хараша абедня була, з подриганієм!”⁵⁸.

⁵⁵ Баранов Н.А. Демократия и российская ментальность // Ментальность этнических культур. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 9-10 июня 2005 г. Санкт-Петербург, 2005. С. 223-225; Бутенко А.П., Колесниченко Ю.В. Менталитет россиян и евразийство: их сущность и общественно-политический смысл // Социс. Москва, 1996. № 5. С. 95-96.

⁵⁶ Драгоманов М.П. Пропавший час. Українці під московським царством (1654 – 1876) // Його ж. Вибране. ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. Київ, 1991. С. 572.

⁵⁷ Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. Москва, 1957. С. 327.

⁵⁸ Шимченко О. Українські людські вигадки. С. 10.

Зі змісту даної оповідки можемо зробити наступні висновки: 1) незважаючи на те, що як українці, так і росіяни були православними християнами, український селянин чітко проводив різницю між своїм священиком та російським попом; 2) піп, розуміє, що його парафіяни-росіяни нічого не тямлять в тому, як слід правила богослужіння, і погоджується це робити лише з однією умовою, що до церкви ні за яких обставин не впускають українця (“хахла”), бо той може його викрити; 3) підтверджується стереотип росіянина з його сліпою вірою в авторитет і наслідування будь-яких його вчинків, навіть найбезглуздіших.

Незважаючи на те, що формально українці та росіяни належали до однієї конфесії, на практиці різниця, яку відчували як одні, так і інші була доволі великою. Це підтверджується також тим, що в наведеній вище оповідці “*З подриганієм!*”, піп забороняє своїм парафіянам-росіянами впускати до нової церкви українців.

На користь цього твердження свідчать також слова О. Стодольського, який прямо вказував на суттєві відмінності між українським та російським православ'ям: “Відома річ, що як Українець, так і Великорос одної тої самої православної віри і жодної релігійної різниці між ними нема; такої думки дотримуються навіть і освічені люди Європи, бо й вони занадто мало знають духовну сутність Великороса і Українця. Тим часом в сутності релігій цих двох народів лежить ціла безодня”⁵⁹.

Свідченням того, як українці проводили межу між своєю та “російською” вірою є оповідка “*Наш Бог і московський Бог*”:

Умер у москалів піп, вони й міркують собі, кого б їм настановити попом. І нарадили ся вони настановити такого Москаля, що був на Дінищині: він хоч і читати не тямє, так за те-ж добре навчився там грати в карти. Той не став одмагати ся і став попом. Починає він учити півчих, що їм співати у церкві, і тоді вже кличе усіх до церкви. Зібрались москалі. – “Чи нема тут часом Хахла?” питає піп. – “Ні (кажуть), нема!” – “Ну глядіть же, щоб ни було ни хахла, ни пів-Хахла, ни чверть-Хахла!” Тоді виносе він із вітваря одну книгу і питає парафіян: “Чи можете ви читати сю книгу?” – “Ні (кажуть), не можемо!” – “А коли не можете, ми однесемо її назад!” Виносе другу: “А сю книгу можете ви читати?” – “Ні, батюшка, і сеї не можемо!” “А не можете, ми і сю однесемо назад!” Виносе він тоді карти: “А сю книгу ви можете читати?” – “та сю трохи можемо читати!” – “Ну, от се й добре, що можете! Так давайте-ж читати її. От-се шостака, а от-се сьомака. Шостаку б’є сьомака, а сьомаку – восьмака...” Тоді обер-

⁵⁹ *Стодольський О. Етнографія славянщини. С. 27.*

нувся до півчих і питає їх: “А що ви робили, як не було ни неба, ни землі?” – А ті співають: “Ми городили плетні!” А Хохол визи-рає з якогось кутка, та й питає: “А куди-ж ви коляки вбивали?” Піп, почувши се, розлютовав ся і затупотів ногами: “Казає я вам, щоб не було у церкві ни Хахла, ни пів-Хахла, ни чверть-Хахла!” Впіймали вони бідного Хахла і посадовили його в кутузку, чи куди там. Там вони хотіли щось вивірити. А йому захотілося про себе: от він візьми та й напаскудь там. На другий день питають його: “Ну кажи нам, що ти бачив?” – “Та бачив я, що ваш Бог прийшов, та й каже нашому: Давай бити ся! – Давай! – Так наш Бог як звизне вашого – так ваш і впорав ся” А ті тоді: “Наш Бог, наше й г...о” Та давай собі тімя мазать. Так тим ото вони вистригають собі на тімі гуменце. Я не знаю в якій се губернії москалі собі так вистригають⁶⁰.

Як бачимо, ця легенда розпочинається подібно до попередньої, але завершується оповіддю про змагання двох Богів* – українського та російського, що виглядає доволі дивно, особливо якщо врахувати те, що ці два народи належали до однієї релігійної конфесії.

Крім того, в цій легенді знову ж таки вказується на неграмотність російського “попа”, його невміння та небажання правильно проводити богослужіння. До речі, “безалаберність” російського духовенства відзначалась ще в російському культурологічному часописі XIX ст. “Стоглавъ”: “Попи в церкві завжди п’яні, стоять без страху, лаються непотрібними словами і поміж себе б’ються [...] попи часто ледве вмiли читати, а часом і зовсім не вмiли, а правила богослужіння на пам’ять”⁶¹.

Ставлення до релігії серед українців значно відрізнялося від бачення церкви росіянином. Це, зокрема підтверджується словами харківського архієпископа Філарета в “Історико-статистичному описі Харківської єпархії” 1857 року. Він зазначав:

Між російськими простолюдинами кожен мужчина чи жінка добре знають по одній або дві молитви; але малоросіяни, особливо жінки, добре знають по десять і більше молитов напам’ять і щодня читають їх зранку і ввечері. Відмінність є і в іншому: ро-

⁶⁰ Дикарiв М. Чорноморські народні казки й анекдоти. С. 3-4.

* Мотив змагання українського Бога з Богами інших народів (єврейським, німецьким) є доволі поширеним в українській міфології (Див.: Дикарiв М. Чорноморські народні казки й анекдоти. С. 3-4). Етнопсихологи також відзначають схильність більшості народів світу до ідеалізації свого Бога і приниження Богів інших народів (Див.: *Bystroń J. St. Megalomania narodowa*. S. 4-6.).

⁶¹ Стодольський О. Етнографія славянщини. С. 31.

*сійський мужик, хоч не знає молитов, все ж ревно б'є поклони. Малорос молиться інакше; він не завжди молиться перед образом і не б'є багато поклонів; малоросіянка, перехрестившись один-два рази перед образом, іде займатися домашніми справами і, прибираючи хату, продовжує читати про себе молитви*⁶².

Думка архієпископа Філарета про релігійність росіян багато в чому співпадає із стереотипізованими судженнями українців про своїх східних сусідів. Зокрема те, що росіяни в церкві запопадливо б'ють поклони і ревно моляться, але рідко хтось із них знає більше однієї-двох молитов. У цьому контексті стає зрозумілим, чому вони в своїй церкві слухають попа, який абсолютно не орієнтується як правити службу.

Але зовні великорос кожного разу підкреслює свою побожність: "...Великорос фанатично тримається обрядово-релігійних звичаїв і більш ніж півроку не їсть нічого скоромного"⁶³, – писав О. Стодольський, але насправді: "Великорос в релігії байдужий, за те великий фанатик в обрядах"⁶⁴. Це узгоджується також з наведеними вище словами архієпископа Філарета про напускну релігійність росіян, які в церкві ревно б'ють поклони, але не знають, як правило, більше однієї-двох молитов.

Відомий український письменник XIX ст. Іван Нечуй-Левицький у культурологічному трактаті "Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини", який був відповіддю на Емський указ 1876 р., також торкнувся питання релігійності росіян: "Їх релігійність так само національна великоруська, як у старообрядців чи розкольників: вона вся основана на обряді, на букві, на зверхности, вона не має нічого морального. Каже ж великоруська приказка: "*Мужик перекрестится, а потом зарежет*"⁶⁵.

Цінним в плані порівняльного дослідження релігійності українців та росіян є праці Валентина Стецюка. Автор робить спробу порівняння ментальності українського та російського народів на основі аналізу народної паремії (основою для дослідження українського світогляду були "Українські прислів'я, приказки і таке інше" М. Номиса; російського – "Пословицы русского народа" В.

⁶² *Сумцов М.Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Харків, 2002. С. 37.

⁶³ *Стодольський О.* Етнографія славянщини. С. 15.

⁶⁴ Там само. С. 28.

⁶⁵ *Нечуй-Левицький І.* Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне спрямування) // Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позах з Московщиною: Культурологічні трактати. Львів, 2005. С. 126.

Даля). Порівнюючи ставлення до релігії українського та російського народів, автор зазначає, що українці виглядають більш релігійними ніж росіяни, для яких світська влада є авторитетнішою за церковну⁶⁶.

В свідомості українців росіяни мали опінію дуже грубих, хамовитих людей. Значною мірою це відобразилося в українських народних приказках: *Москаль викрутнями перебувається*⁶⁷. Матвій Номис, коментуючи цю приповідку, зазначає, що росіяни, на думку українців, дуже багато лаялися. Їх вважали за людей, від яких рідко коли можна дочекатися чогось корисного, чи доброго: *Дістав московське пожалування* (іронічно, дістав буки, або якусь тяжку кару – І.Ф.)⁶⁸, чи інший приклад: *Москаль не свій брат ... не помилює*⁶⁹.

Часто росіяни поставали в образі людей, які не рахуються з оточуючими, не поважають приватну власність інших людей. Чудовою ілюстрацією такого ставлення є уривок з наступного оповідання:

Там би то в Росії, кавунів нема. Так руські побачили, що козаки їдять кавуни. От оден і каже руський: “што вони ето їдять?” А другий: “ху, дурак! Гарбузи! Як хочеш, пойдьом накрадімо; я в одного человека знаю!” А в того чоловіка та кабаків багато вродило. Пішли руські до тих кабаків красти днем. – “Ну, вот і рві скілько хочеш!”⁷⁰.*

Вищеописане ставлення росіян до інших людей та їх власності відобразилася і в українських приказках: Тату, лізе чорт у хату! – Дарма, аби не москаль⁷¹, От черта не откристишся, а от москаля и дубиной не отобьешся^{72**}.

Образ росіянина-нігіліста, який безцеремонно ставився до оточуючих, був настільки вкоріненим у свідомості українців, що

⁶⁶ *Стецюк В.М.* Самовияв українців і росіян в прислів'ях та приказках або Україна все ж таки не Росія. Львів, 2005. С. 62-63.

⁶⁷ *Номис М.Т.* Українські прислів'я, приказки і таке інше. С. 77.

⁶⁸ *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 1. // Етнографічний збірник. Львів, 1907. Т. 23. С. 412.

⁶⁹ *Номис М.Т.* Українські прислів'я, приказки і таке інше. С. 77.

* Тут або помилка оповідача (адже росіяни йшли за кавунами), або він хотів підкреслити те, що вони не бачили різниці між кавунами та кабаками.

⁷⁰ *Шимченко О.* Українські людські вигадки. С. 10.

⁷¹ *Номис М.Т.* Українські прислів'я, приказки і таке інше. С. 76.

⁷² Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. С. 329.

** В. Даль у збірці “Пословицы русского народа” використав деякі українські народні приповідки, про що свідчать авторські примітки, які їх супроводжують.

його часто змальовували в художніх сатиричних творах українські письменники та поети. Прикладом можуть слугувати поезії Степана Руданського, в яких росіяни (“москалі”, “кацапи”) зображаються, як правило, саме в такому світлі⁷³.

На цю рису характеру, як притаманну багатьом росіянам, вказував і М. Костомаров у своїй праці “Две русские народности”. Він зазначав, що “на все не своє вони дивились зверхньо”⁷⁴. Продовжуючи думку, він додавав: “Довге приниження під владою іновірців та іноплеменців виражалося пихатістю та приниженням інших. Звільнений раб швидше за інших буде вирізнятися своєю пихатістю”⁷⁵.

Прикметними також є уявлення українців про росіян, як про людей наділених надприродними можливостями. Про це, зокрема, йдеться в наступній легенді з Житомирщини:

Не далеке село – Деренківець, покумались два сусиди, тільки в одного та коровка с телятком, – зразу було молоко – дня через три – не стало. Вона давай чоловікові хвалиться: – “що воно таке, чоловіче, зразу було молоко, а тепер немає?” – А чоловік (звісно в нас до шинку ходять, гуляють) і собі зайшов, та давай там хвалиться: – “отак і так – зразу було молоко, коровка прокинулася, а тепер нема”. –

А Салдат вислужився, звісно, та й зайшов у трактир по дорозі випить чарку, а може й так спочить.

– Шо, говорить, даси, я зроблю так, щоб будеть молоко і не будеть ніколи доїть? –

Говорить:

– Дам п'ять рублів, тільки одроби міні, щоб вона була така, як слід. –

Увійшли. Дав салдату чоловік повечерять. Повечеряв і каже:

– Найдіть міні великого ножа-колодача. –

Він узяв ножа у руки й каже: – “самі лягайте спать.” –

Ото він дождавсь покамість вона прийшла і видоїла. Він допустив, щоб видоїла корову. – Так вона, як видоїла тай пішла двором, до улицы; тільки дойшла до перелаза, – переступила однію ногою через перелаз, а однію тут. Він узяв тай застромив ніж у землю в кочергах; а хазяїн і слухає, шо то він зробив, шо ніж застромив і ліг упоять на лаві! –

Дождали ранку – той Салдат устав уперед їх:

⁷³ Руданський С. Пиріг (Ляхова і московська натура) // Його ж. Усі твори в одному томі. Передм. Г. Латника. Київ, 2005. С. 50.

⁷⁴ Костомаров Н. Две русские народности. С. 47.

⁷⁵ Там же.

– “Ну, говорить, земляк, уставайте – дивіться, хто корову вашу доє”... – Той чоловік схопився – та на двір... Коли гульк! – Аж кума його стотіть на перелазі – передом на вулицю і дійницю ззаді держить. Тоді той чоловік прийшов до неї та:

– Що це ти таке, кумо, наробила? – Стидно вам!.. –

Люде, звісно, вже, як до череди йдуть, то – те туди, а те – туди, назад і обступили ту жінку. Вона давай просити того чоловіка, хазяїна, – “кумасю, серце, не вводьте мене в такий стид.” – А Салдат стоїть та каже: – “стерво, ти сама себе звела, не кум тебе вводять. – Ну, говорить, хазяїн, як тобі нравиться, хай усю череду переженуть, то зараз пустить?” – А той і говоре: – “ну, коли б не кума, то вона-б у мене тут три дня стояла, – хай іде – її гріхи – на її будуть”...⁷⁶.

Уявлення про росіян-чарівників були доволі поширеними серед українців. Яскравим прикладом цього слугують повір'я українського народу, пов'язані з будівництвом. Зокрема, як зазначає відомий дослідник побуту українців П. Іванов: “В розповідях про столярів-знахарів майже завжди фігурують великороси...”⁷⁷. Це було зумовлено тим, що заробітчани з російських земель були, як правило, вправними теслями. А доброго майстра, особливо якщо він “іноходець”, здебільшого вважали чаклуном. Крім того, таке ставлення до майстрів-будівельників, якими часто були саме росіяни, зумовлене шанобливим ставленням українців до зодчих. Зокрема, як стверджує Роман Сілецький, в українській демонології майстер-будівельник часто наділявся надзвичайними, магічними здібностями. Саме від того, як він “закладе” будівлю (на добро, чи на зло), залежав добробут і життя її мешканців⁷⁸.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в свідомості українців впродовж багатоголіткового сусідства та завдяки значному досвіду між-етнічного контактування сформувався доволі стійкий стереотип росіянина. Переважно він був негативним. Однак, слід підкреслити, що присутній у розглядуваних стереотипах негатив зумов-

⁷⁶ Етнографические материалы, собранные В. Гр. Кравченко в Волинской и соседних с ней губерниях // Труды Общества Исследователей Волины. Житомир, 1911. Т. 5. С. 66-67.

⁷⁷ П.И. Народные обычаи, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковской сборникъ. Литературно-научное приложение к “Харьковскому календарю”. Харьковъ, 1889. Вып. 3. С. 43.

⁷⁸ Сілецький Р. Майстер-будівельник у звичаях та повір'ях українців // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 523-542.

лений тим, що українці, як правило, контактували з російськими солдатами (“москалями”), чи заробітчанами, які були далекими від села, його життя і повсякденного побуту і часто відзначалися асоціальною поведінкою у ставленні до селян (займалися крадіжками, шахрайством тощо). Це значною мірою пояснює, чому стереотип росіянина суттєво відрізняється від стереотипів таких “іногородців” як цигани чи євреї, у ставленні до яких, як правило, простежуються позитивні оцінки*.

Крім того, такий набір стійких стереотипізованих суджень певною мірою перегукується зі ставленням до поляків (точніше до польських панів)⁷⁹. Незважаючи на те, що більшість панівної верстви на Лівобережжі становили нащадки української козацької старшини, остання здебільшого з часом зрусифікувалася і сприймалася селянами як представники російської етнічної спільноти.

Наведені вище обставини зумовили накладання соціального (пани) та професійного (солдати, заробітчани) чинників на етнічний. Таким чином, стереотипи українців стосовно своїх східних сусідів сформувалися, ґрунтуючись в основному, на цих факторах.

Водночас слід підкреслити, що в українців побутував і рад позитивних характеристик росіян. Ними були зокрема відвага, винахідливість, невибагливість до умов проживання. Крім того, зазначимо, що росіянин поставав у свідомості українця, як людина, яка ніколи не відплачує злом за добро.

Іншим сусіднім та генетично спорідненим з українцями етносом, який істотно вплинув на історичну долю українського народу, був польський. Представники цієї етнічної спільноти вповдовж кіль-

* Детальніше про стереотипи українців щодо циганів та євреїв див.: Сілецький Ю. “Галицько-руські народні приповідки” Івана Франка, як джерело дослідження етнічних стереотипів українців кін. XIX – поч. XX ст. // Народознавчі зошити. Львів, 2005. № 5-6 (65-66). С. 543-549; Його ж. Цигани (роми) в етнічних стереотипах українців: міфологічний аспект // Народознавчі зошити. Львів, 2007. № 1-2 (73-74). С. 77-82.

⁷⁹ *Silecki Ju.* Stereotyp polaka w tradycyjnym światopoglądzie Ukraińców // *Postscriptum polonistyczne.* Katowice, 2008. № 1 (1). S. 135-146.

** Згідно з матеріалами перепису населення 1897 р. на території Російської імперії без Царства Польського чисельність польської етнічної меншини становила 2 млн. осіб, що дорівнювало 4,5 % населення імперії. (Див.: Етно-національна структура українського суспільства. С. 136-143). Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 р. на території Київської, Подільської та Волинської губерній проживало близько 200 000 поляків, що становило 2-6 % всього населення губерній (Див. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // Киевская старина. Київ, 1905. Т. 89. С. 413).

кох сотень років були якщо не найчисельнішою, то принаймні однією із найвпливовіших національних меншин в Україні**. Представники польської шляхти часто виступали крупними землевласниками в українських землях, займали ключові посади в системі влади.

Специфіка українсько-польських взаємин зумовлювалася тим, що впродовж тривалого проживання поляків в Україні вони формувалися найчастіше крізь призму відносин пана і його підданого-селянина: поляк – освічений, багатий господар, пан (часто – землевласник); українець – здебільшого неграмотний, вбогий кріпак, селянин. Дослідник XIX століття Лев Мацієвич у праці “Поляки и русины (к истории их бытовых отношений)”, аналізуючи відносини між ними, зазначав, що для українця (“южнорусса”) поляк поставав насамперед в образі пана, тим часом як українець у свідомості поляків завжди був хлопом (селянином)⁸⁰. Відзначаючи переважно соціальну природу такого стереотипу, автор вказує на те, що становище українських та польських селян практично не відрізнялося: “Звивши собі гніздо на Русі, польське шляхетство віддало торгівлю та промисловість жидам, а різні чорні роботи поклато на русинів-хлопів, а хлоп і в самій Польщі називався бидлом, тобто трактувався на тому ж рівні, що і худоба”⁸¹.

Марія Зубрицька пояснювала переважно негативний стереотип поляка в свідомості українців “ненормальністю” тривалих політичних взаємовідносин між Україною та Польщею, а також прагненням останньої асимілювати українців⁸². Це, зокрема, підтверджує відомий французький дослідник українсько-польських стосунків Даніель Бовуа, зазначаючи, що “відносини між поляками і українцями – це найчастіше відносини між панами і кріпаками”⁸³. Вказані фактори великою мірою спричинилися до накладання соціального фактору на етнічний. Відтак українці з часом почали сприймати кожного поляка паном і відповідно до нього ставитись. Це помітив ще в XIX ст. Микола Костомаров, зазначивши наступне: “Зрештою малоруси ненавиділи в ляхові не поляка, а “пана”. Звідти і тодішній епітет ляху – “ляшки-панки” або “пани-ляхи”⁸⁴. Аналогічну тезу розвиває й сучасна дослідни-

⁸⁰ Мацієвич Л. Поляки и Русины (к истории их бытовых отношений) // Киевская старина. Київ, 1882. Т. 1. С. 303.

⁸¹ Там само. С. 304.

⁸² Zubrycka M. Stereotyp polaka w literaturze ukraińskiej // Narody i stereotypy. Kraków, 1995. S. 132.

⁸³ Бовуа Д. Кріпак, шляхтич і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). Київ, 1996. С. 68.

⁸⁴ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Київ, 1994. С. 179.

ця Наталія Яковенко: “Хоча наступ польського землеволодіння був далеко не таким усеохопним, як традиційно вважають (його усереднена частка коливалася приблизно між чвертю і третиною місцевого поземельного фонду, причому переважно за рахунок якогось десятка магнатських латифундій, бо маєтки дрібної та середньої шляхти немісцевого походження обіймали заледве 6 %), однак всі негативні зміни в суспільному бутті асоціювалися в свідомості русинів саме з “ляхами” – носіями нового, чужого режиму”⁸⁵. Сприйняття в давні часи поляка як пана в пам’яті українського населення збереглося подекуди й досі. Зокрема, у селі Вербляни Яворівського району в міжвоєнний період існувала невелика польська колонія і, згідно із свідченням очевидців, польські селяни цілком мирно вживалися з українськими і навіть при спілкуванні з останніми переходили на українську мову⁸⁶. Тим часом як взаємовідносини з польськими панами мали зовсім інший характер: “Поляки (“пани” – Ю.С.) казали: “Ти, кабане!”. Кабан то значить свиня. А поляки за ніч мали наших людей (українців – Ю.С.)”⁸⁷.

Крім національних та соціальних відмінностей велику роль відігравав і релігійний фактор. Переважна частина українців були православними християнами або греко-католиками, а поляки – здебільшого римо-католиками, що зумовило поділ на конфесійному ґрунті. Про релігійно-конфесійну диференціацію польського та українського населення пише також сучасний польський вчений Іжегож Бабінський: “На Україні римо-католицький Костел сприймався, як національно польський”⁸⁸. Тобто часто-густо конфесійне означення (“католик”) було синонімом етнічного (“поляк”). А оскільки українські землі входили до складу Речі Посполитої і католицька церква фактично була державною, панівною релігією, українській православній церкві відводилася роль схизматичного релігійного об’єднання (навіть незважаючи на те, що вона була переважаючою на території України). В той час як на українському боці на римську церкву дивилися як таку, що відступила від істинних догматів християнства. Цей момент спричинився до формування специфічного стереотипу поляка-

⁸⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розшир. Київ, 2006. С. 251.

⁸⁶ Записано 06.06.2006 р. в с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл. від Борового Івана Івановича 1935 року народження.

⁸⁷ Записано 08.07.2006 р. в с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл. від Пісоцької Парасковії Федорівни 1920 року народження.

⁸⁸ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków, 1997. S. 124-125.

“недовірка”: “тобто людина не невірна, не бусурман, але людина, яка вірить не так, як потрібно”⁸⁹.

Відголосок міжконфесійного тертя між українцями та поляками на побутовому рівні зафіксував у 40-их роках XIX ст. на Чернігівщині Микола Білозерський: “Пійдуть на судьбу перед Богом дві віри. Наша віра и польська. Тож пійдуть на судьбу перед Богом, и там уже будем знать, котора правдива”⁹⁰. Він засвідчує, що українці вважали католицизм етнічно польською конфесією. Крім того, сам час фіксації цієї думки (а записи датовані 1841–1847 роками) свідчить про те, що це питання в минулому було дуже гострим і болючим для українців.

Специфічне ставлення поляків до українців зумовлювалося тим, що в Першій та Другій Речі Посполитих польська панівна верхівка в кращому випадку вважала українців тими ж самими поляками, лише русифікованими, а в гіршому випадку дивилася на них, як на темну масу, “людей, позбавлених власного національного обличчя”⁹¹. Це підтверджує і М. Костомаров, вказуючи, що поляки, які у XIX ст. постійно твердили про рівність і братерство двох народів “у ставленні до нас показують себе панами”⁹². Спотворене бачення національної природи українського селянства стало однією з причин поразок польських визвольних повстань XIX ст.

Крім того, негативну роль в українсько-польських взаєминах відіграв фактор наполегливого нав'язування українській масі католицької віри та польської культури взагалі. Дослідник польсько-російських стосунків в XIX ст.. Антоні Ѓіза пише: “Поляки були католиками і то горділивими католиками, такими, які хотіли поширити свою римо-католицьку віру до інших країн, а точніше на російські і руські (пізніше білоруські і українські) землі. [...] Це не могло пробуджувати до них симпатії росіян, які вважали білоруські і українські землі своїми (а отже православними)”⁹³. Продовжуючи думку автора, дозволимо собі зазначити, що така постановка питання як з боку поляків, так і з боку росіян не могла позитивно відобразитися на ставленні українців та білорусів до своїх слов'янських сусідів. Отже, можемо стверджувати, що

⁸⁹ Костомаров М.И. Об историческом значении русской народной поэзии... С. 177.

⁹⁰ Відділ рукописів ІМФЕ Ф. 3-3/173. Арк. 46.

⁹¹ Tomaszewski J. Stereotyp mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej // Mity i stereotypy w dziejach Polski. Warszawa, 1991. S. 263.

⁹² Костомаров М. Две русские народности. С. 71.

⁹³ Giza A. Polaczkowe i moskale. S. 10.

українсько-польський взаємний образ формувался в контексті постійного взаємного поборювання, а конфронтація, як відомо, завжди сприяє утворенню негативних етнічних стереотипів⁹⁴.

Зазначимо, що принаймні до середини XIX ст. в польській літературі панівною була теза про культурну залежність України від Польщі та про те, як багато українці завдячують полякам⁹⁵. А сучасний дослідник Мирослав Трухан вважає, що зневажливо-зверхнє ставлення до українців з боку поляків на початку XX ст. переросло у взаємну ненависть⁹⁶.

На Наддніпрянській Україні після поділів Речі Посполитою 1772, 1793 та 1795 років Росією, Австрією та Пруссією польські землевласники хоч і опинились в ролі національної меншини, оскільки перебували у складі Російської імперії, однак зуміли зберегти свій економічний та політичний вплив. Зокрема, польській шляхті на Правобережжі належала більшість земель всього регіону⁹⁷. Це створювало дискомфорт російській адміністрації на території українських земель, яка втрачала важелі впливу на суспільство. Тому представники російської влади в українських землях, користаючись багатьма етнічними та соціальними протиріччями між українцями та поляками, тонко на них грали, поглиблюючи прірву між двома народами. Це питання доволі детально розглянуто в праці французького дослідника Д. Бовуа, зокрема в розділі, присвяченому польсько-українському антагонізмові в земельному питанні⁹⁸.

У міжвоєнний період, з відновленням Польської держави, суперечності між українцями та поляками продовжували загострюватись. Причиною цього не в останню чергу були визвольні змагання українського народу та участь відродженої Польщі у їх придушенні. Це, своєю чергою, потягнуло за собою формування далеко не позитивного стереотипу поляка в очах українців. Крім того, на формування негативного образу поляка в очах українця вплинула так звана акція “ревіндикації” – повернення “старовинного польського населення” в католицизм, що проводилась в

⁹⁴ *Leyens J.-P.* Stereotypes and social cognition. London, 1994. P. 45-46.

⁹⁵ *Sosnowska D.* Stereotyp Ukrainy i Ukraińca w literaturze polskiej // *Narody i Stereotypy*. Kraków, 1995. S. 126.

⁹⁶ Див.: *Трухан М.* Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів, 1992.

⁹⁷ *Гаврилюк С.* Культурний аспект у формуванні і подоланні українсько-польських стереотипів // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*. Rzeszów, 2002. S. 53-54.

⁹⁸ Див.: *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. С. 82-140.

1937–1939 роках на Волині і яка нерідко відбувалася під прямим тиском військових. Одним із характерних прикладів такої акції було покатоличення православного населення села Гриньки Лановецької гміни Крем'янецького повіту взимку 1937–1938 років⁹⁹.

Ці, та багато інших факторів значною мірою спричинили польсько-український збройний конфлікт на Волині 1943 р., який став підсумком протистояння обидвох народів у ХІХ–ХХ ст. і фактично провів кінць перебування польської етнічної меншини на українських землях. Як відомо, за угодою 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного визволення більшість польських сімей були змушені покинути свої насаджені місця і переселитись на територію Польщі.

Слід зазначити, що питома вага польського населення на Правобережній Україні була, порівняно з українським, дуже малою. Зокрема, співвідношення поляків і українців у Волинській, Подільській та Київській губерніях згідно з ревізією населення Російської імперії 1834 р. було 1 до 10 (410 212 поляків і 4 282 438 українців)¹⁰⁰. Безперечно, що далеко не всі представники польської етнічної спільноти на Україні були багатими шляхтичами. Велика кількість поляків належали до безземельної, убогої шляхти. Однак, як зазначає Д. Бовуа, селяни ненавиділи і безземельну шляхту, оскільки ті, найчастіше, служили поміщикам, працюючи на посадах управителів, економів тощо¹⁰¹.

Розпочнемо розгляд етнічних стереотипів українців стосовно поляків з так званого “міфологічного” пласту. Однією із поширених легенд є жартівлива оповідка про те, звідки взялися поляки і як виникли їх прізвища, наведена Г. Булашевим в його фундаментальній праці про українські народні легенди, вірування і перекази:

Коли Господь творив різні народи, то зробив Він з глини москалів, французів, татар, ногайців. Треба було зробити ще й поляка; огледівся, а глини й немає. От він узяв і зліпив поляка з тіста і поставив всіх рядком сохнути, а Сам пішов. Раптом біжить собака. Нюх одного – глина, нюх другого – глина, нюхнув поляка – коли хліб; він його і з'їв. Повернувся Господь. Дмухнув – пішов москаль, дмухнув – пішов француз... так усі народи пішли, а поляка – нема! Де поляк? Собака з'їв! Пішов Господь та на мосту й наздогнав його... Як ухопив його за вуха, як ударить об міст – вискочив пан Мосто-

⁹⁹ Матвеев Г., Федевич К. Акція навернення українського населення Волині до католицизму в 1937-1939 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 172-173.

¹⁰⁰ Бовуа Д. Кріпак, шляхтич і ревізор... С. 42.

¹⁰¹ Там само. С. 70.

вицький; як ударить об землю – пан Земнацький; як вчеше татарина (собаку-злодія (!). – Ю.С.) по брюху – пан Брюховецький¹⁰².

У цій легенді вказано не лише одну з версій походження польських панів, які в світогляді українського селянина часто репрезентували всіх поляків, а й походження їхніх шляхетських прізвищ. Крім того, присутність в даному тексті лише шляхетських прізвищ черговий раз свідчить про те, що українці, як правило, контактували лише із представниками польської шляхти. Схожу легенду, яка підтверджує висунуте припущення, записав свого часу Володимир Гнатюк в Галичині. Суть її полягає в тому, що колись пани не мали імен і для того, щоб якось розрізнити один одного, нагодували своїх собак і стали стежити, куди яка з них піде відпочивати. Собаки розляглися в тіні різних дерев і з того часу їх господарі отримали відповідні прізвища: Дембіцький, Яворський, Ліщинський тощо¹⁰³. Як зазначає відома російська дослідниця Ольга Белова, подібні етіологічні легенди поширені не тільки на всій території України, а й в Білорусі¹⁰⁴. Зокрема, згідно із варіантом, записаним на річицькому Поліссі, Бог витрясав панів з собаки,

ухапійши сабаку за хвост <...> а з сабаки сыплютса паны і бегуць куды від, а дзе каторы астановіцца, так Бог его і называе. Астанавіўся пад берозаю – пан Березоўскі, пад дубам – пан Дубіцкі, пад ольхаю – пан Альховіч, пад гарою – пан Падгурскі, а як каторы ачнуўся за балотам або за рекою – то пан Заблоцкі і пан Зажецкі¹⁰⁵.

В аналогічному оповіданні з Поділля “пани” Корчаковський, Листовський та інші з’являються там, де справив нужду чортів собака¹⁰⁶.

Цікавими також є матеріали українських вертепів, в яких часто присутній такий персонаж, як “поляк”, одягнутий у “панський” одяг і наділений відповідною поведінкою¹⁰⁷. Це черговий раз свідчить, що українці, як правило, контактували саме з польськими панами, що і відобразилося в українській народній театральній драмі.

¹⁰² Булашев Г. Український народ... С. 156.

¹⁰³ Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти. Ч. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1899. Т. 6. С. 172.

¹⁰⁴ Белова О.В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. Москва, 2005. С. 22-23.

¹⁰⁵ “Народная Библия”: восточнославянские этиологические легенды / Сост. и коммент. О.В. Беловой. Москва, 2004. С. 71.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Федас Й.Ю. Український народний вертеп (у дослідженнях XIX–XX ст.). Київ, 1987. С. 147.

Є чимало легенд та переказів, пов'язаних з поясненням деяких рис характеру чи традиційних способів занять різних народів. Зокрема, одна з них розповідає, що коли Ісуса Христа заарештували в Гетсиманському саду, то поляки ("ляхи") захотіли його відбити в "жидів", за що Спаситель прирік їх все життя бути вояками. *"І насправді – що "лях", то й вояка"*¹⁰⁸. На нашу думку, цей стереотип сформувався під впливом того, що, як уже згадувалося вище, українці контактували переважно з представниками польської шляхти, яка в минулому мала право на носіння зброї. Крім того, одним із можливих джерел формування даного уявлення є те, що охоронцями правопорядку в Галичині – жандармами в ХІХ – першій третині ХХ ст. були, як правило, поляки, які теж були озброєні. Про це свідчать матеріали українських вертепів, в яких часто фігурує "жандарм". Цей персонаж був одягнутий у форму польської жандармерії і носив рушницю, ніж тощо¹⁰⁹.

Доволі поширеними серед українців були оповідки, згідно з якими "інородці" народжувалися з дефектами зору*. Зокрема, відомою є приповідка: *"Лях-девятиденник"*. Пояснюючи її зміст, Іван Франко зазначав: *"Кажуть, що Ляхи родяться сліпі як котята і тільки до девятого дня пролуплюють ся їм очи"*¹¹⁰. Відомий дослідник-славист Богдан Струмінський, характеризуючи цей вислів, зазначає, що подібні твердження мають загальнолюдський характер¹¹¹. Для прикладу наведемо схоже переконання про українців, яке побутувало вже серед поляків і відобразилося у жартівливому оповіданні:

*"Мазур"*¹¹² *сміється з Русина.*

¹⁰⁸ Булашев Г. Український народ... С. 155.

¹⁰⁹ Волицька І. В. Театральні елементи в традиційні обрядовості українців Карпат кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Київ, 1992. С. 131.

* Зрештою теза про "ненормальність" "чужих" є доволі поширеною серед усіх слов'янських народів. Зокрема, згідно з польськими повір'ями "жиди" не мають можливості бачити сонце, а лише вдають, що можуть (див. Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, [1970]. Т. 42: Mazowsze. S. 598).

¹¹⁰ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2: (Кравець-Пять) // Етнографічний збірник. Львів, 1908. Т. 24. С. 369.

¹¹¹ Strumiński B. Stereotyp polaka w przysłowiach ukraińskich // Narody i stereotypy. Kraków, 1995. S. 139.

¹¹² Судячи із наявних у нас джерел, українці, переважно, називали поляків "ляхами", або "мазурами". "Лях" вживали переважно на адресу пана, тим часом, як "мазурами" називали польських колоністів, які найчастіше були такими ж селянами, як і українці. Тому можемо стверджувати про існування двох різних стереотипів – стереотипу поляка-пана, який утискав українців і був їхнім ворогом, та стереотипу поляка-селянина ("мазура"), який часто-густо знаходився в такому

– *A cy to prawda?* – питає раз Мазур у Русина, – *ze sie Rusinek ślepy rodzi?*^{*}

– *Ta prawda*, – відповів Русин.

– *No, i coz wtedy robicie?*^{**}

– *Ta наймаємо Мазура, щоб йому три дні в ср... дмухав, поки провидить*^{”113}.

Цікавим є також наступне переконання, озвучене в народній приповідці: “Сліпий як Мазур по полудни”. Пояснюючи його, І. Франко писав: “Вірять, що Мазури по полудни, особливо зимою дістають курячу сліпоту”^{”114}.

В українській народній творчості доволі часто трапляються оповіді, в яких простий український селянин завдяки своїй винахідливості знаходить вихід із скрутної ситуації і виходить переможцем в суперечці з представником якоїсь іншої етнічної спільноти^{***}. Цікавим є переказ про мішок з ячменем, який знайшли на дорозі русин і мазур. Почали вони сперечатися, кому належить той міх, і русин придумав, що він належатиме тому, хто зможе вимовити “ячмінь” і “міх” одним словом. Поки мазур мучився, намагаючись вигадати нове слово, русин сказав: “Видиш, по нашому то: ячміх!” і забрав ячмінь собі^{”115}.

Оповідання, в яких Русин брав гору над шляхтичем, також були доволі поширені і на Гуцульщині. Зокрема, в легенді “Война хлопа з Поляком” йдеться про те, що коли одного разу польський король захотів воювати з русинами, то він не бажав проливати багато крові, а домовився з ними, що з обох боків вийдуть на герць

ж становищі, що й українській. Зазначимо, що етнонім “лях” в устах народу носив переважно негативний характер: “А ляхи не любили, як на нього скаже “лях”... Сердяться...” (Записано 12.07.2007 р. в с. Великий Скнит Славутського району Хмельницької обл. від Кривошії Катерини Кирилівни, 1929 р. народж.). Негативну забарвленість цього терміну відзначав і М. Білозерський у своїх нотатках про польську шляхту (Див.: Відділ рукописів ІМФЕ Ф. 3-7/465. Арк. 5).

* А чи то правда, що Русин народжується сліпим?

** Ну і що тоді робите?

¹¹³ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. 5. С. 201.

¹¹⁴ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 3. Вип. 2: (Час - Ячмінь) // Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т. 28. С. 522.

^{***} Легенди, в яких відзначається винахідливість і дотепність представників свого народу, завдяки яким вони перемагають “чужого”, є характерними для багатьох, сусідніх з українцями етносів (Див.: Белова О.В. Инородец. С. 414-418).

¹¹⁵ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю... С. 201.

по одному воїну і чий перемаже, то той і виграє війну. З польського боку вийшов офіцер з шаблею, а з українського – “хлоп” з ціпом. Офіцер почав сміятися з “хлопа” і навіть спочатку відрубав йому своєю шаблею мізинець на руці. Останнього це лише більше розсердило і він почав лупцювати Поляка ціпом:

Поляк лежычки руку зныв и кричит до хлопа: Пардон! – А хлоп каже: Перди, не перди (хлоп цього не зрозумів), я ти не да-рюю, я ше таки бю, ти міні пальці не рубай! – Така то старосвіцька война була!¹¹⁶.

Наведена легенда вочевидь має не міфологічне походження, хоча тут події розвивалися цілком нереально. Відзначимо, що ця оповідь дуже схожа за структурою із іншими, давнішими за походженням, легендами про навалу монголо-татар на давньоруські землі. В багатьох із них зображуються схожі випадки, в яких руський лицар-богатир в чесній боротьбі перемагав супротивника. Припускаємо, що в даному випадку поляк, будучи загарбником, замінив собою образ монголо-татарина, чи іншого завойовника.

В світлі оповідей про те, як простий українець виходив пере-можцем над поляком (паном), також становить інтерес наступна небилія. В ній ідеться про пана*, який дуже любив, коли йому розповідали на ніч якісь історії. Без них він не міг заснути. І за-хотіли мужики його обікрасти. Отож, одного разу ввечері, коли пан вже засинав, один із зловмисників розповів йому моторош-ну історію про кінець світу, який має незабаром настати. Панові приснився поганий сон і коли посеред ночі він прокинувся від якогось шуму, то побачив надзвичайно яскраве світло з вулиці – злодії під хатою запалили багато свічок. Одразу ж до покою за-йшло двоє хлопців в білому одязі і сказали ошелешеному панові, що вони прийшли від Бога і забирають його в мішку на небо для суду. Пан заліз і вони підвісили його до дерева, щоб він думав, що вони летять. Так бідолашний пан і провисів на дереві до ранку, поки його не зняв звідти сусід. А троє злодіїв тим часом “обібрали пана геть чисто і забрали всіх його коней”¹¹⁷.

В іншій бувальщині змальований характерний приклад вза-ємвідносин між двома етносоціальними групами. В ній опо-відається про пана Зенона – поляка, який проживав неподалік

¹¹⁶ Шухевич В.О. Гуцульщина. Ч. 5. Верховина, 2000. С. 164.

* Що пан є саме поляком, свідчить те, що в даній оповіді пряма мова пана озвучена польською мовою, хоча інша частина переказу – російською.

¹¹⁷ Кулюмбаш И. Междуплеменные соприкосновения // Киевская стари-на. 1887. Т. 19. С. 796.

Луцька. За своїми статками він належав до дрібних землевласників, але за своїм надмірним гонором міг перевершити будь-якого магната: “Це був типовий представник “хвальковитого ляха”, з числа тих старовинних польських шляхтичів, які не визнавали нікого вищим за себе і з самими королями поводитись запанібрата”. Отже, одного разу він захотів переправитись взимку через річку Стир, але лід не витримав і він разом з кінями пішов під воду. Якби його не врятували люди з сусіднього села, то втонув би. Побачивши в цьому своєму порятунку Божий знак, пан розпорядився поставити величезну “фігуру” (хрест) на якій написав: *“Pan pana od śmierci wybawił; / Pan Panu figurę postawił”**. Згодом школярі з луцького повітового училища для того, щоб покепкувати з пана та його пихи, дописали на хресті: *“Nie bój się, durniu Zenonie, / Co ma wisić, nigdy nie utonie”***¹¹⁸. Автор оповіді зазначає, що йому достеменно невідомо, чи є вона достовірною, чи ні, але вказує на те, що якесь раціональне підґрунтя під нею було, оскільки подібна пихатість була характерною для більшості представників польської шляхти, а ставлення до неї з боку українців нерідко перегукувалось із описаним в цьому оповіданні.

Зазначена вище нехіть до поляків була настільки великою, що в українській усній народній творчості трапляється дуже багато прикладів такого ставлення до них. Слід відзначити, зокрема, наступні: *Погане ‘му імя: Лях*¹¹⁹, *Ляхів усіх бий буком*¹²⁰, *чи Ляха бий і ще другому подавай, бо він лише печений добрий*¹²¹. І. Франко, коментуючи наведені вище прислів'я, зауважує повсюдну нелюбов до поляків (ляхів). Остання з наведених сентенцій ще й дотепер подекуди збереглася в пам'яті українців. Зокрема, за свідченнями респондентів, люди, насміхаючись з поляків, називали їх “мазурами печеними”, що означало: *він завзятий, він такий такий гострий, він печений*¹²².

Недовірливі відносини українців з поляками відобразилися також в таких застерігаючих висловах: *Не бери Ляха на віз (І.Ф.: Бо він ще й тебе кине з твого воза)*¹²³, *чи З ляхом говори,*

* Пан пана від смерті врятував / Пан Пану фігуру поставив.

** Не бійся, дурню Зеноне, що має висіти ніколи не потоне.

¹¹⁸ О.Л. Панская “пыха” // Киевская старина. 1887. Т. 19. С. 195.

¹¹⁹ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 370.

¹²⁰ Там само. С. 369.

¹²¹ Там само. С. 370.

¹²² Записано 08.07.2006 р. в с. Вербляни Яворівського р-ну Львівської обл. від Пісоцької Парасковії Федорівни 1920 р. народж.

¹²³ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 370.

а камінь за пазухою держи (І.Ф.: Він зрадливий і готов напасти зненацька)¹²⁴.

Слід однак відзначити, що такий негативний стереотип стосовно поляків сформувався в українців в основному через різницю в соціальному становищі. А ставлення бідного до багатого в більшості випадків є негативним, особливо, якщо останній багатіє за рахунок першого і має над ним практично необмежену владу. На користь даного твердження наведемо наступне прислів'я: *А від Львова до Кракова – всюди біда однакова*¹²⁵. На нашу думку, це свідчить про усвідомлення українцями того факту, що не всі поляки є однаково поганими, і що життя-буття селян на польських етнічних землях (відповідно – селян-поляків) також не є надто добрим.

Цінною ілюстрацією взаємин українських та польських селян на західноукраїнських землях у міжвоєнний період є наступний фрагмент спогадів українця: *“Як наше свято на тижні припадало, то Стасік Шпиталевський (місцевий поляк-колоніст – Ю.С.) дорогою біля церкви (іншої не було), конче мусив гнїй на Заболоття возити саме тоді, коли в церкві служба правилася. Але гріх було б назвати в с і х (розрядка наша. – Ю.С.) злостивими”*¹²⁶. Як бачимо, автор для прикладу згадує односельчанина-поляка, який постійно дратував українців своєю невирозумілою, нетолерантною поведінкою – неповагою до релігійних почуттів корінних мешканців, але одразу ж зазначає, що такими були далеко не всі поляки.

Крім того, зазначимо, що стосунки між українськими та польськими селянами (підкреслюємо – саме селянами) були, як правило, не такі вже й погані. Про це свідчать, зокрема, спогади поляків – свідків та учасників польсько-українського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни. В цих мемуарах українці згадуються майже виключно в негативному світлі. Однак, зазначимо, що негативно згадуються переважно узагальнені образи українця, бандита, убивці: *“Мені часто сняться українці із вилами та сокирами... Я ховаюся десь від них, тікаю. При звуках української мови мені терпне серце, сльози підступають до очей”*¹²⁷. Коли ж хтось із очевидців-поляків говорить про конкретного свого сусіда-українця, чи родича, то? як правило, в позитивному світ-

124 Там само. С. 369.

125 Золота Вежа. Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки. Передмова, упорядкування та підготовка текстів, словник С.Г. Пушика. Ужгород, 1983. С. 196.

126 Сивіцький М. Записки сірого воляняка. Київ, 2000. С. 75.

127 Спогади поляків про польсько-український конфлікт на Волині // *І. Незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2003. Число 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. С. 104.

лі¹²⁸. Більшість польських селян бездоганно володіли українською мовою, що також свідчить про переважно мирний характер їх взаємин до початку конфлікту. Крім того, часто поляки попереджали знайомих українців про небезпеку нападу своїх співвітчизників на село¹²⁹.

На підтвердження переважно мирного характеру співіснування українських та польських селян свідчить також часте укладання шлюбів між представниками цих етнічних спільнот*. Про це, зокрема, мовиться у жартівливій приповідці, вкладеній українським народом в уста польській селянці: *Ой жур, мати, жур! Ліпший Русин, як Мазур*¹³⁰. І. Франко пояснює зміст цієї приповідки наступним чином: “Мазурка більше собі хвалить мужа Русина як Мазура. Вона мовить: Нехай буде й пісний жур, Ліпший Русин, як Мазур. Певно, бо над Русиною може старшувати, а Мазур собі того не дасть”¹³¹.

Наведене твердження слугує також штрихом до характеристики внутрішньосімейних стосунків, зокрема, типу сімейного авторитету в українській і польській сім'ях.

Українці також намагалися пояснити причину панування над ними поляків. Існуючий стан речей вони найчастіше зумовлювали тим, що селяни опинилися в такому незavidному для них становищі через давні гріхи, вчинені їх пращурами і ними самими: *Б'ють не Ляхи, а наші гріхи, чи За наші гріхи надходять Ляхи*¹³². Такі й подібні твердження були доволі поширеними серед нижчих верств не лише українського суспільства, а й багатьох інших пригноблених, залежних від когось людей, спільнот. Дані твердження

¹²⁸ Там само. С. 111-112.

¹²⁹ Див.: Спогади українців про польсько-український конфлікт на Волині. С. 145-195.

* Підтвердженням того, що шлюби між українцями та поляками були доволі частими свідчить дослідження Романа Чмелика, в якому автор вказує, що в церковному праві були вироблені спеціальні норми, які регулювали укладення шлюбу між поляками-римо-католиками та українцями-греко-католиками. Зокрема, якщо поляк (римо-католик) брав за жінку українку (греко-католичку), то шлюб мав відбуватися в церкві. Якщо українець одружувався з полькою, то шлюб брали в костелі. Разом з Тим, автор зазначає, що шлюби між римо-католиками та православними українцями були рідкістю (Див.: Чмелик Р.П. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Львів, 1999. С. 58-59).

¹³⁰ Номис М. Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 549.

¹³¹ Франко І. Людові вірування на Підгір'ю... С. 202.

¹³² Номис М.Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 79.

часами трансформувалися в просту констатацію факту “вищості” поляка (пана) над українцем: *На тое Лях Ляхом, аби бив, а хлоп хлопом, аби тернів*¹³³, яка, вочевидь, виникла внаслідок довготривалого панування поляків в українських землях.

Українці зауважили також безпечність, безтурботність поляків, що часто оберталася для останніх великими клопотами і збитками: *Мудрий Лях по шкоді*¹³⁴, *Mudryj Polak po szkodі*¹³⁵, чи *Мудрий Лях по шкоді! ...як коня вкрали, то він тоді тайню замкнув*^{136*}. Зрештою, часто трапляються подібні за змістом приповідки, в яких вже українець виступає в ролі ошуканого, обкраденого, що свідчить, з одного боку, про те, що як одні, так і другі були доволі безпечними, а з іншого, що відносини між ними були довірливими, добросусідськими і більшість незгод траплялися не без участі третіх сторонніх осіб.

Безтурботність та легковажне ставлення поляків до часу також дивували українського селянина, який звик кожен хвилину вільного часу використовувати з максимальною користю для себе: *Ляше, ти блудиш! – Чорт его матір бери! Однаково мені цілий день їздити, бо то повинність*¹³⁷. Цю приповідку можна трактувати по-різному. По-перше, наведена та інші схожі приповідки висловлюють нерозуміння українцем способу життя пана. Адже останньому доволі часто час не відігравав великої ролі, оскільки він все-одно отримував те, що йому належало. По-друге, тут може бути зображений панський помічник чи економ (багато шляхетських економів були етнічними поляками, представниками безземельної шляхти), обов'язками якого було контролювати виконання робіт залежними селянами.

Була також підмічена українцями і нездатність “ляха” до важкої фізичної праці: *Коровами орати, а Ляхами робити – еден чорт*¹³⁸,

¹³³ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 370.

¹³⁴ Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. Упор. М.М. Пазяк. Київ, 1990. С. 329.

¹³⁵ Kolberg O. Dzieła wszystkie. Wrocław; Poznań, [1963]. Т. 31. Pokucie. S. 186.

¹³⁶ Номис М.Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 307.

* Зрештою, нерозсудливість і безпечність поляків в свідомості українців підкреслював і М. Костомаров, який наводив ряд приповідок, що свідчать про наділення поляків саме такими рисами характеру (Див.: *Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ, 1994. С. 178.*

¹³⁷ Номис М.Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 623.

¹³⁸ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 396.

чи *Не дай, Боже, бугаями орати, а Ляхами збірати*¹³⁹. А оскільки коровою чи бугаєм орати надзвичайно важко, а то й неможливо, то відповідно поляк (лях) не вмів і не хоче вміти працювати. На нашу думку, такий стереотип знову ж таки пояснюється специфікою соціальних та міжетнічних взаємин українців і поляків, внаслідок якої сформувався зазначений стереотип поляка в очах українця. Л. Мацієвич у своєму дослідженні наголошував на тому, що поляк, особливо шляхтич, вважав себе гідним займатися лише військовими, рицарськими заняттями. Він, за словами дослідника, всіляко ухилявся від сільськогосподарської праці, зокрема, рільництва¹⁴⁰. Українці, звиклі до важкої фізичної роботи хлібороба, яка приносила їм достаток, не могли зрозуміти цю нехоть до риллі і пояснювали це тим, що поляки просто не вміли працювати.

Українці також звернули увагу і на зажерливість, яка, на їхню думку, була характерною рисою поляків. Це добре ілюструє наступне жартівливе оповідання:

*Їхав один пан з фірманом біля озера, аж тут побачив, як у водоймі кинулась велика щука. Тай питає фірмана, що б той зробив з цією щукою. “А щож? Відповідає той; ошкромадив би, та в капусту вкинув”. Пан так і впав на землю. Дивиться фірман – пан лежить без ознак життя. Аж тут їде ще один пан. Питається, в чому справа, фірман йому розповідає – так і так. Пан його і повчає, як треба було відповідати: що приготує щуку з оцтом, хроном, перцем та іншими приправами, після чого “мертвий” пан раптом ожив і, вилаявши фірмана, поїхав далі*¹⁴¹. Дана оповідь звертає нашу увагу не тільки на “ненажерливість” поляків в очах українців, а й на різницю між українською та польською, чи “хлопською” та “панською” кухнями.

Крім уже наведених вище рис характеру, поляка наділяли ще й такою не дуже привабливою рисою як боягузливість, яка нерідко поєднувалася з хвалькуватістю. Зокрема вислів: *Такий вояк, як кожний Поляк*, як слушно коментує І. Франко, вживався на адресу “чваньковитого а не дуже відважного чоловіка, що шукає зачіпки надіючись на трусливість противника, але бачучи опір уступає”¹⁴². Схожими до попередньої паремії за своїм змістом є також наступний приклад народної мудрості українців: *Поляк і заяць, то все*

¹³⁹ *Номис М. Т.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 364.

¹⁴⁰ *Мацієвич Л.* Поляки и Русины (к истории их бытовых отношений)... С. 304.

¹⁴¹ *Кулюмбаи И.* Междуплеменныя соприкосновения. С. 796-797.

¹⁴² Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Львів, 2006. Т. 1 (А - Діти). С. 393.

їдно¹⁴³ та інші. На нашу думку, це можна пояснити відгомонам козацько-селянських повстань, спогади про які ще надовго затрималися у свідомості українських селян. Зокрема вислів “*Висипався Хміль із міха, та показав Ляхам лиха*”¹⁴⁴ вочевидь стосується спогадів про Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. М. Білозерський також вказує на стереотип хвалькуватого, але богузливого поляка в українській народній традиції¹⁴⁵.

Збереглося чимало висловів, пов’язаних з боротьбою українських селян проти панів (поляків): *Хто Ляшка рубатиме, той козацьку жизнь знатиме*¹⁴⁶ і т.п. Відгомін селянсько-козацьких та гайдамацьких повстань зберігся і в такій приповідці: *Коло сухого дерева и сире горить*. Коментуючи її, Матвій Симонов (Номис) зазначав, що “в 1789 р. приказку сю сказав Сидір Гуменний (с. Ситниця Луцького пов.) після слів: “добре б вирізати Жидів, хоч и Ляхи не добрі”¹⁴⁷. Не слід однак сприймати ці слова буквально, оскільки, на нашу думку, вони можуть свідчити про існування ненависті лише до представників вищих прошарків суспільства, які утискали українських селян, і, як вже зазначалося вище, були, переважно, поляками. На користь такого тлумачення свідчить, зокрема, така приповідка: *У Ляхів (або: У панів), що поріг, то й переправа*¹⁴⁸. Як бачимо, в ній слова “лях” і “пан” є синонімами, тобто українці часто-густо не вбачали різниці між ними. Доволі цікавим є коментар до цієї приказки Матвія Номиса. Він лише підтверджує висунуту нами гіпотезу, оскільки дана приповідка супроводжується наступними словами: “пани переступають поріг, просячи одне одного наперед ити”. Це вже остаточно дає нам зрозуміти, що в даному вислові йдеться саме про панів-поляків, чий манери та етикет доволі часто були незрозумілими для селян-українців.

Соціальне забарвлення етнічного стереотипу українців стосовно поляків простежується і в наступному: *Буде й Лях, як Русин*¹⁴⁹. На нашу думку, тут вказується на майбутнє торжество справедливості, що поляк (пан) так само, як і український селянин, ще відчує, що таке бути залежним від когось іншого.

Крім того, українці відзначали запальність поляків, їх нехіль до мирного, полюбовного вирішення проблеми, бажання швидко

¹⁴³ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 568.

¹⁴⁴ Номис М.Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 69.

¹⁴⁵ Відділ рукописів ІМФЕ Ф. 3-7/461. Арк. 19.

¹⁴⁶ Номис М.Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 623.

¹⁴⁷ Там само. С. 632.

¹⁴⁸ Там само. С. 612.

¹⁴⁹ Там само. С. 149.

за допомогою сили розв'язувати різного роду конфлікти і суперечки. Зокрема, І. Франко подає таку, на його думку, характерну бувальщину, одним із учасників якої був мазур:

Мазур скорий до бійки, сварки довгої не любить. Раз сидить Мазур у коршмі, аж прийшли (українці. – Ю. С.) тай почали сваритися між собою. Сварять ся, перемовляють ся. Далі Мазурові не стало терпцю, скочив, хляп по щці одного й другого тай крикнув: – Та bijcie sie już raz szelmy! Szkoda gęby!¹⁵⁰

Помилково, однак, було б стверджувати про існування лише негативного стереотипу поляка серед українців. Існувала також і низка позитивних рис характеру, якими українці наділяли поляків. Насамперед відзначимо принциповість і непоступливість поляків в питаннях, які зачіпали їхню гідність чи інтереси: *Лях на споді, тай “забу!” грозит* (І. Ф.: Не тратив духа ніколи)¹⁵¹, *Не рад Лях, що по уху ляп, а він хоче и в друге*¹⁵². Українці також відзначали в поляків присутність гордості – гонору, який був притаманний в основному представникам вищих прошарків суспільства: *Голий, як пляшка, а гонор, як у пана-ляшка*¹⁵³, *З кози худоби, а з Ляха слуги ніколи не буде*¹⁵⁴. У наведених вище приповідках можемо простежити ставлення українців до бідної шляхти – людей, які з усіх дворянських привілеїв часто-густо володіли лише шляхетським прізвиськом, а жили в таких самих умовах, що і прості селяни. Норовистий характер поляка проявляється і в такому зразку народної мудрості українців: *Лях і кобила то собі браття*¹⁵⁵. На перший погляд значення цієї приповідки є незрозумілим, але в коментарі до неї І. Франко слушно зазначає, що це порівняння може стосуватися норовистості і примхливості обох.

Слід також звернути увагу і на стереотипи, які сформувався внаслідок тривалого співіснування католицької та православної церков. Українсько-польський антагонізм на релігійному ґрунті був доволі яскраво вираженим і відіграв помітну роль у взаємовідносинах обох народів. Більшість українців, як уже зазначалося вище, належали до православної, або уніатської конфесій, тим часом як переважна більшість поляків сповідували християнську релігію західного обряду (католицизм). Відповідно, представники католицького духовенства в Речі Посполитій, як представники державної,

¹⁵⁰ Франко І. Людові вірування на Підгірю. Т. 5. С. 369.

¹⁵¹ Там само. С. 369.

¹⁵² Номис М. Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 79.

¹⁵³ Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. С. 528.

¹⁵⁴ Номис М. Т. Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 364.

¹⁵⁵ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 369.

панівної релігії, намагалися здійснювати свою експансію (що, зрештою, є притаманним будь-якій релігії) на східні землі держави, тобто на українську територію, де населення сповідувало здебільшого православ'я. Це породило протистояння двох християнських конфесій, що, своєю чергою, спричинило формування низки негативних стереотипів стосовно католиків з боку православних християн та уніатів. А оскільки, як мовилося вище, католицький костел в українських землях сприймався як етнічно польський, стереотип стосовно католика автоматично переносився на поляка.

Одним із найяскравіших прикладів суперництва, протистояння двох християнських конфесій є наступний жартівливий вислів: *Боже руський, вибери польському очи!*¹⁵⁶. Доволі різким є також наступна приповідка: *Кзєндз, Жид та собака – усе віра однака*¹⁵⁷. Вони свідчать про далеко не дружнє ставлення українців до католиків. І якщо негативне ставлення до єврейської релігії – іудаїзму можна пояснити тим, що вона була далекою від християнства і, відповідно, незрозумілою їм, то несприйняття українцями католиків і католицизму на перший погляд є дивним. Однак це, на нашу думку, є результатом довготривалих заборон української (православної) церкви на землях, приналежних до Речі Посполитої, та переслідування католиками, як представниками державної релігії, православних священиків. Зрештою, частина українців, як правило шляхтичів, спокусившись перевагами перебування вірними католицькому костелу, приймали католицизм, що також відобразилося в українській усній творчості: *Перейшла як Уляна на лядську віру*¹⁵⁸. Полонізація українців, які знаходилися на території Речі Посполитої, а згодом Австрійської та Австро-Угорської монархій, також відобразилася в українському фольклорі: *Поляка на світі не було, він се з Русина народив*. Як влучно зауважив І. Франко в коментарі до цієї приповідки: "Погляд на те, що перекинчиків більше ніж родовитих Поляків"¹⁵⁹.

Різниця у віросповіданні була підмічена також і в тому, що християнські свята західного та східного обрядів рідко коли співпадали. Це, зокрема, відобразилося в наступних пареміях: *відкладає справу, як Лях свято*¹⁶⁰, *Одкладає як Лях свято*¹⁶¹. Ці та інші

¹⁵⁶ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко... С. 118.

¹⁵⁷ *Номис М.Т.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 263.

¹⁵⁸ *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. Харків, 1993. С. 26.

¹⁵⁹ *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 568.

¹⁶⁰ Там само. С. 369.

¹⁶¹ *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. С. 86.

подібні вирази вживалися на адресу людини, яка постійно зволікала з виконанням якоїсь справи, відкладала її.

Отже, як бачимо, незначні відмінності у конфесійному плані спричинилися до формування великого пласту стереотипізованих уявлень українців стосовно поляків. На нашу думку, це було наслідком протистоянням двох церков на території України та їх яскравій етнічній та соціальній забарвленості. Крім того, велику роль у формуванні в українців негативного стереотипу стосовно католицизму відіграло співвідношення кількості та впливовості католиків, польських панів як носіїв держаної релігії, і порівняно незначної частини українських магнатів, які не відреклися від віри пращів і всіляко підтримували українську церкву та культуру загалом (князі Острозькі та деякі інші відомі українські шляхетські роди).

Українці також дотепно зауважили дивну для них манеру одягатися представників інших етносів, в тому числі і поляків: *Не змерзне мужик в груди, Жид у п'яти, а Лях у вуха*¹⁶², *чи Ляха гріє чорт у вуха, хлопа в груди, а Жида в п'яти*. Коментуючи останню приповідку, І. Франко між іншим зазначив: "Бо Лях у зимі носить некрите вуха..."¹⁶³. Таке спостереження базується, вочевидь, на манері одягатися людьми інших національностей. Це підтверджується матеріалами з українського вертепу, в якому поляк часто одягнений в шапку-конфедератку, яка не закриває вуха¹⁶⁴. Воно свідчить також про те, що в пам'яті українського народу надовго відбилися події другої половини XVIII ст., зокрема Барська конфедерація.

У традиційному світогляді українців відобразилися також реальні історичні події, які стосувалися українсько-ольських стосунків. Зокрема прислів'я *Ци на воячку, пане Полячку* І. Франко трактував наступним чином: "Поговірка селян з 1864 р., що особливо тоді творили селянські варті і ловили дійсних і мнимих бунтівників"¹⁶⁵. Це підтверджує в своїй праці французький дослідник Д. Бовуа*, описуючи жорстокість, яку чинили українські селяни стосовно польських повстанців. Дослідниця XIX ст. Р. Семенцова у на сторінках "Київської старовини" змалювала наступну типову реакцію українців на польських повстанців: "Озлоблення селян малоросів проти поляків поміщиків, жорстоких пригноблювачів дійшло до найвищої точки, а в такі хвилини як ця, народ за найменшої зачіпки не став

¹⁶² *Номис М. Т.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. С. 364.

¹⁶³ *Франко І.* Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 369.

¹⁶⁴ *Федас Й. Ю.* Український народний вертеп. С. 147.

¹⁶⁵ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко... С. 393.

* *Див.: Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914...

би розбиратись і дісталось би всім хто за способом життя і за одягом був паном. Особливо грізно виглядали міщани: озброєні косами, сокирами, вилами, вони натовпом ходили по вулицях [...] погрожуючи вбивати кожного, хто буде здаватися їм підозрілим”.

Відгомін польського повстання 1863–1864 років простежується і в наступній приповідці: *Який я поляк? З Москалем не бив ся!*, яку І. Франко коментує так: “Після повстання 1863 р. уважало ся честю для кожного поляка, що він бив ся з Москалями. Не бити ся з Москалями значило не бути польським патріотом”¹⁶⁶.

Можливо, після згаданих подій з’явилася приказка *Вистарчит, Ляше, за наше*, яка вживалася у значенні, що досить їх уже покарано за ті кривди, яких вони завдали свого часу українцям. Хоча цю приповідку можна трактувати по-різному, зокрема і крізь призму козацько-селянських повстань XVI–XVII ст., які виникали внаслідок соціальної та релігійної конфронтації двох етносів.

Таким чином, можемо констатувати, що в силу багатьох історичних та соціальних чинників в українців сформувалися стійкі стереотипи стосовно поляків та росіян. Згадані спільноти мають довгу та багату історію співіснування на одній землі. Специфічною об’єднувальною рисою стереотипів українців щодо них є стереотип загарбника. Однак на цьому подібність практично вичерпується. Це зумовлено різним соціальним статусом, який обіймали представники цих спільнот на території українських земель. Польська шляхта навіть після входження значної частини українських земель до складу Російської імперії зуміла зберегти свій панівний статус. Оскільки значна частина українських земель перебувала у складі Російської імперії, росіяни були титульною нацією і вважалися формальними господарями. Однак, як правило, це обмежувалося концентруванням політичної влади в адміністративних центрах, де проживали переважно неукраїнці. На місцях представниками влади були в основному ті ж поляки, та, значною мірою, русифіковані нащадки української козацької старшини. Це зумовило формування стереотипів росіян на основі контактів з ними жителів прикордонної Слобідської України, а на Наддніпрянщині – досвіду спілкування із солдатами царської армії (москалями) та різноробочими. Контакти українців із такими-ж простими селянами були обмежені, подекуди відсутні, а спілкування з різними асоціальними елементами не могло спричинити виникнення позитивних стереотипів.

Вказані та інші обставини спричинили формування стереотипів не в останню чергу під впливом соціальних факторів. Поляків

¹⁶⁶ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. 2. Вип. 2. С. 568.

українці сприймали насамперед як “панів”, “шляхтичів” – людей вищих за своїм соціальним статусом. Росіяни, як правило, сприймалися людьми, що належали до нижчих соціальних верств, контакти з якими варто було обмежувати або взагалі припинити.

В релігійному питанні ситуація була дещо іншою. Традиційною релігією для поляків був католицизм, українців – православ'я, а згодом для частини населення західноукраїнських земель – греко-католицька конфесія. Агресивне ставлення поляків до іновірців та насадження своєї віри спричинило виникнення негативного стереотипу щодо католиків та часткової ідентифікації поляків як католиків. Таким чином, синонімічний ряд “поляк”, “пан”, “шляхтич” в світогляді українців часто доповнювався терміном “католик”, який вважався ознакою етнічної приналежності до польського етносу.

Росіяни формально сповідували ту ж віру, що й більшість українців – православну. Однак різниця, яку відзначали, зокрема, і автори документальних творів XIX ст., що проявлялася у ставленні двох етносів до релігії та релігійних обрядів, відобразилася в тому, що українці, вважаючи росіян людьми, які вірують недостатньо “правильно”, воліли відвідувати богослужіння, які здійснював “свій” священик, а не російський піп.

Незважаючи на малий досвід контактів українських селян з такими ж за статусом поляками та росіянами, в світогляді українського народу збереглася низка стереотипів, що відображають ставлення до згаданої соціальної групи цих етносів. Відзначимо, що ставлення українців Наддніпрянщини до польських селян-колоністів XVIII–XIX ст. разюче відрізнялося від ставлення слобідських українців до своїх безпосередніх сусідів-росіян. У першому випадку спостерігаємо загалом звичайні взаємовідносини сусідів, які з перемінним успіхом вживалися на одній території. У випадку ж із росіянами на Слобожанщині спостерігалася більша відчуженість між спільнотами, яка виражалася, зокрема, на побутовому рівні.

Цікавим є також порівняння відображення в свідомості українців ставлення поляків та росіян до праці та приватної власності. Поляк поставав людиною працелюбною, яка завжди намагалася робити роботу якісно та кваліфіковано. Росіяни ж, на думку українців, часто бралися до роботи, яку не вміли робити, що відповідно відбивалося на її якості. Знову ж таки, це було спричинене переважним контактуванням українців із люмпенізованими, асоціальними елементами російського етносу, яких у XVIII–XIX ст. багато блукало в українських землях у пошуках випадкових заробітків.

Таким чином, можемо констатувати, що, незважаючи на спорідненість та схожі ролі на українських теренах стереотипи поляка та росіянина в світогляді українців доволі різнилися між собою. Зумовлявалося це тим, що основою формування стереотипів щодо поляків та росіян були не поодинокі випадки, а системні події, ті чи інші вчинки, що були характерні для представників згаданих етносів. Звідси випливає висновок про те, що соціальний статус є важливим, але не завжди вирішальним у формуванні тих чи інших етнічних стереотипів. У конкретному випадку можемо констатувати, що безпричинна агресія, безчинство та відчуття безкарності навіть щодо генетично спорідненого народу може спричинити формування негативних стереотипів, які ще довго впливатимуть на розвиток міжетнічних взаємин.

Yurii SILETSKII

Stereotypes of “Lach” and “Moskal” in the Traditional Worldview of Ukrainians: Common and Different Features

Author made a comparative analysis of the Ukrainian stereotypes about their immediate neighbors, the Slavs - Poles and Russians. Investigate their causes and time of their occurrence and characteristics existed in the traditional worldview of a Ukrainian.

Ukrainian stereotypes about Russians and Poles have double, sometimes triple - in many cases, the stereotypes about these ethnic communities have evolved under the influence of not only ethnic but also social and (in the case of the Poles) religious factors. Representatives of both ethnic communities for centuries stood in front of Ukrainian mainly as invaders, causing some negative stereotype judgments about them.

Thus, social and religious factors often played a decisive role in the formation of ethnic stereotypes about Poles and Russians.

Олена АРКУША

Польський і російський чинники у формуванні сучасної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід і сучасні паралелі

Дослідження в ділянці стереотипних уявлень у сфері міжнаціональних відносин ведуться відносно недавно – з останніх десятиріч ХХ століття. У 1984 р. врахування ролі національних стереотипів у міжнаціональних відносинах було визначене як окремий напрям досліджень Європейського координаційного центру досліджень і документації суспільних наук у Відні. Ініціатори цього кроку виходили з тези, що стереотипи відіграють важливу роль у суспільній діяльності, однак зазвичай залишаються поза дослідженнями: як правило, ми не надаємо значення суспільному умотивуванню нашого соціального і культурного досвіду, а коли явища, котрі не пасують до наших поглядів і уявлень про зовнішній світ, звертають на себе увагу, стверджуємо, що вони не є істотними.

Проведені європейськими вченими з урахуванням попередньої традиції дослідження дозволили сформулювати ряд ознак стереотипів. Стереотипи не є поняттями, а лише більш чи менш загальним віддзеркаленням суспільних явищ. Вони походять не з досвіду окремої особи, а з традиції та переказу, відпорні щодо такого досвіду, який не вписується в попередні уявлення. Стереотипи є важливим чинником інтеграції суспільства; їх можна знайти в мотивуванні суспільних дій, ідеології та публічній пропаганді. Стереотип є негативним чи позитивним судженням, яке спирається на переконання. Його генеза – суспільна; він переказується одиниці як вираз суспільної думки через родину й суспільне середовище. Стереотип зазвичай має негативне або позитивне емоційне забарвлення. Він або цілком суперечить правді, або ж є напівправдою, однак завжди претендує на роль абсолютної істини. Стереотип залишається незмінним протягом тривалого часу і властиво не залежить від фактичного досвіду. Головна функція стереотипу – оборонна щодо системи цінностей і суджень певного суспільного об'єднання. Стереотипи дозволяють окремим особам ідентифікувати себе з сукупністю певних спільних цінностей і відрізнити себе від іншої системи.

Національні стереотипи є частиною суспільного процесу конструювання дійсності, і в цьому сенсі вимагають міждисциплінарного підходу. Вивчення національних стереотипів не є тотожним до

дослідження національного характеру або ж національної ідентичності. Однак поняття національної ідентичності тісно пов'язане з національними стереотипами, як щодо власного народу, так і щодо інших, а особливо – сусідніх. Національні стереотипи мають функціональний характер: вони допомагають виразити й окреслити підставові риси народу, які не можна підтвердити фактами, і в цьому відношенні ґрунтуються на міфах. Оскільки характер національних ідентичностей може бути різним (“мішаниною різнорідних підставових складників”), так само різняться стереотипні уявлення про чужих, а також їх форми – від нешкідливих до доволі неприємних.

Національні стереотипи також служать членам суспільності як спільне для всіх, готове світосприйняття, що дозволяє конструювати бачення як зовнішнього світу, так і інших людей; полегшують порозуміння між членами політичної спільноти та зміцнюють зв'язок між ними, підкреслюючи почуття співприналежності. Вони виражають спільність цінностей через протиставлення “наших” цінностей і звичаїв “чужим”; підкреслення того, що „наша” спільнота відрізняється від інших. Можна їх використовувати також для включення чи виключення осіб або груп, цінності і звичаїв яких вважаються загрозливими для “наших”. Урешті національні стереотипи служать для визначення “винного” у кризових ситуаціях. Вони завжди є частиною почуття національної приналежності. Часто приглушені, вони легко актуалізуються в певні моменти “національного піднесення” або ж загроз. Національні стереотипи як уявлення про чужих завжди закладають і певне уявлення про себе та оцінку власної національної спільноти. Вони також віддзеркалюють актуальну позицію даної національної спільноти щодо інших країв, стосунки з якими постійно змінюються.

Вивчати національні стереотипи найкраще в ситуації, коли швидко й різко змінюються стосунки в системі держава – народ – національні групи – міждержавні структури. Такі зміни змушують чимало спільнот, особливо таких, що опиняються в ситуації національних держав, переглядати і заново інтерпретувати поняття національної ідентичності¹. Отже не дивно, що в умовах сучасної України, яка, дедалі глибше й болісніше усвідомлюючи глибокі відмінності між ментальністю свого сходу й заходу, мусить шукати взаємоприйнятну формулу спільної національно-політичної ідентичності, такі дослідження почали користуватися певним інтелектуальним і суспільно значущим попитом. Однак, як уже відзнача-

¹ *Berting J., Villain-Gandossi Chr. Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne // Narody i stereotypy / Pod redakcją Teresy Walas. Kraków, 1995. S. 13-27.*

лося, вивчення національних стереотипів неможливе без глибокого розуміння поняття національної ідентичності та механізмів її формування, зокрема й в історичному ракурсі. Зважаючи на доволі фрагментарні успіхи сучасної української історіографії у вивченні національної ідентичності, доводиться констатувати, що питання національних стереотипів має перед собою великі дослідницькі перспективи й обмежену попередню традицію.

У цьому нарисі зроблено спробу поєднати в рамках однієї роботи питання про роль зовнішніх (польського і російського) чинників у формуванні новочасної української національної ідентичності в Галичині впродовж XIX ст. та уявлення про роль цих самих чинників в історичній ретроспективі та на сучасному етапі. При цьому під роллю зовнішніх чинників розуміємо не дії політичних еліт інших народів, а уявлення (почасти – й стереотипні) про їх стосунків до українського минулого й майбутнього, які побутували в середовищі самих галицьких українців, тобто проекцію зовнішніх чинників на внутрішній розвиток українського руху. В основу “історичного” підрозділу роботи покладено результати багаторічних досліджень авторки та інших львівських істориків у ділянці національно-політичних орієнтацій галицьких українців у XIX столітті. Базовий матеріал для сучасних паралелей дали опитування студентів IV–V курсів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

* * *

Територія австрійської провінції зі складною назвою “Королівство Галичини і Лодомерії” сформувалася внаслідок геополітичних потрясінь кінця XVIII – першої половини XIX ст. (поділів Польщі, наполеонівських і російсько-турецьких війн, польських повстань тощо). З точки зору історичного права провінція була частиною давньої Речі Посполитої, з точки зору етнічного складу населення чітко (приблизно по лінії річки Сан) розпадалася на дві частини – західну, де абсолютно домінувало польське населення, і східну, де переважали українці-русини, однак поляки становили доволі значний відсоток, мали панівні майнові й культурні позиції. Німецька династія Габсбургів упродовж багатьох століть планово, а нерідко й випадково, приєднувала до своїх володінь різні за етнічним складом та історичною традицією території в центрі Європи. У XIX ст., коли територіальні межі Габсбурзької монархії стабілізувалися, до її складу входили 11 націй або їх окремих частин. На зламі XVIII–XIX ст. різноетнічний склад держави вважав-

ся не її слабкою стороною, а радше доказом сили. Уявлення австрійських правителів про свою місійну, “батьківську” роль щодо народів монархії (Габсбурги традиційно окреслювали “свої” народи поняттям “діти”) суттєво позначалися на політико-правовому устрої держави, особливо до революції 1848 р. Космополітичний характер монархії посилювався внаслідок реформ “освіченого абсолютизму”. Нехтування національними проблемами стало суттєвою складовою “катехизису” тогочасної австрійської бюрократії.

Легковажити національними проблемами Габсбургам вдавалося лише до певного часу. Етнічна мозаїка Австрійської монархії не дозволила реалізувати уніфікаторські наміри. У XIX ст. пошуки національної ідентичності спостерігалися в усіх європейських країнах. Націоналізм асоціювався з ліберальними перетвореннями, свободою, прогресом і модернізацією, в ході яких знищувався становий устрій. Поняття національного суверенітету змінювало уявлення про державу, владу монарха, створювало ґрунт для виникнення громадянського суспільства, перетворення підданих у громадян, наділених повнотою політичних прав. Нація зайняла місце головної суспільної цінності людини нового часу, допомогла їй заново структурувати світ; національна ідеологія стала головним фактором, що об’єднував і водночас роз’єднував людей. Під впливом німецьких філософів (Й. Гердера, Й. Фіхте, Е. Арндта) поняття нації політизувалося, а новиною стало залучення до національної ідеології широких мас. Цей процес посилювався в міру урбанізації і зміни національного характеру міст, підвищення освітнього рівня населення. У другій половині XIX – на початку XX ст. національне питання стало головною внутрішньополітичною проблемою Габсбурзької монархії.

На півторастолітній період перебування Галичини у складі Габсбурзької монархії припали стрімкі процеси модернізації уявлень про націю і державу. Модернізація українського суспільства належить, згідно з сучасними критеріями типологізації², до типу неорганічної (вторинної) модернізації. Своєрідність півавстрійської Галичини полягала в домінуванні як суб’єкта модернізації австрійської державної бюрократії, що зумовлювало гостре зіткнення місцевих норм і традицій з “модерними” цінностями. Політична модернізація в імперії Габсбургів здійснювалась у двох напрямках: раціоналізації та забезпеченні ефективності влади і диференціації політичної структури (інституціоналізації). Вагомим чинником структурно-змістового перетворення політичної системи і модерні-

² Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ, 1999.

зації суспільства було забезпечення відносно широкої участі громадян у політичному житті. Вплив цих процесів на західноукраїнське суспільство був опосередкований польською, румунською, німецькою та угорською перевагою. Українці опинились у ситуації, коли були змушені здійснювати прискорений рух навздогін, що нерідко призводило до запозичення чужого нашвидкоруч.

Проблематика історії Галичини XIX ст. має, попри науковий інтерес, чималу суспільну вагу. Більшість теперішніх політичних ідеалів – свобода, конституційно-парламентський устрій, законність – уперше набули для українців практичного виміру в південно-східній Галичині. За висловом Івана Лисяка-Рудницького, характерні для XIX ст. історичні явища і процеси “переплітаються з центральними комплексами нашого національного самопізнання”³. Українці в монархії Габсбургів вчилися будувати свою діяльність не тільки відповідно до політичних обставин, але й з перспективою їх зміни. Політичний досвід виявився “цінним” капіталом національного руху, який згодом давав “дивіденти”. Залучення до аналізу цього досвіду інтегрального знаменника “політична культура” дає змогу охопити в межах цілісної інтерпретаційної схеми як практичні здобутки (чи втрати) галицьких українців у сфері політичних відносин, так й історію їх “думання” над своїм місцем і роллю не тільки в монархії Габсбургів, але й у Європі та світі загалом. Багато науковців попередником терміну “політична культура” вважають поняття “національний характер”, і певний час у науці, особливо в XIX ст., елементи політичної культури досліджувалися в межах національного характеру. Остання теза особливо важлива для даного дослідження, позаяк підтверджує, що формування сучасної національної свідомості відбувалося в умовах і в час, коли національні цінності (мова, звичаї, культура, політична єдність) детерминували політичну площину⁴.

3 Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Його ж. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 196.

4 Поняття “політична культура”, яке вперше використав німецький філософ Й.Г. Гердер, стосується не стільки результату політичної діяльності, скільки системи відношень (взаємодій), самого способу діяльності спільноти, процесу використання нею на свою користь політичних інститутів та обставин, що тільки проявлявся в таких предметно-фіксованих продуктах, як політична позиція. “За поняттям політичної культури, – пише Марина Стрежнева, – стоїть певна реальність – справжні думки, почуття й оцінки людей, які відносяться до політики. Однак політична культура не є справжньою реальністю як такою. Це аналітична абстракція, що допомагає при вивченні політики” (Стрежнева М.В. Политическая культура в различных интерпретациях: ана-

Становлення і врешті-решт перемога в Галичині сучасної української національної ідентичності було тривалим, непростим і небезальтернативним процесом. Декілька разів у періоди політичних пошквалень у державі галицьке українофільство виразно домінувало, нібито об'єднуючи навколо програми національної самостійності українського (малоруського) народу різноманітні настрої та уподобання. Однак неодноразово гучні декларації української самобутності виявлялися короткочасним сплеском, на зміну якого приходили тривалі дискусії, смуги невизначеності та взаємного завзятого поборювання. Важливу роль у перетворенні галицьких українців у частину модерної української нації відіграли позаукраїнські національні й політичні орієнтації в Галичині – австрофільство, полонофільство, русофільство. Через порівняння, методом проб і помилок, вони у підсумку посприяли кристалізації української національної свідомості. Пізнання чужого поглиблювало уявлення про власне минуле, змушувало чіткіше виокремлювати національні інтереси. Ці орієнтації не були сталими – вони не тільки переходили одна в іншу, а й змінювали свою спрямованість, аргументи, союзників. Упродовж свого життя чимало галицьких діячів, особливо в середині XIX ст., встигали побувати й полонофілами, й українофілами, й русофілами, і завжди – австрофілами. При цьому вони не відмовлялися від своєї “руськості”, хоча й оцінювали її перспективи по-різному.

Відправною точкою для аналізу національної свідомості галицьких українців на середину XIX ст. в історіографії прийнято вважати свідчення українського громадсько-політичного діяча, греко-католицького священика Василя Подолинського. У брошурі “Слово перестороги” (1848) він виділив в українському національному русі періоду “Весни народів” чотири головні політичні течії (“партії”) – чисто-руську, польсько-руську, австрійсько-руську та російсько-руську. Жодний із цих напрямів не мав чітко сформу-

лиз спеціального поняття // *Общественные науки и современность*. Москва, 2002. № 5. С. 141-142). Марина Остапенко визначає політичну культуру як “систему історично обумовлених, відносно сталих і репрезентованих (“зразкових”) орієнтацій (уявлень, переконань, установок, почуттів і оцінок) і моделей поведінки індивідів і груп, а також стилю діяльності суб'єктів політичного процесу, моделей функціонування політичних інститутів і систем, які вони утворюють”. Різними аспектами політичної культури є: зв'язок між соціальною структурою суспільства і культурою, особливості політичної поведінки людей різних національностей і культур, ступінь впливу традиції на розвиток політичного процесу, роль людського чинника в історії тощо (Остапенко М. А. *Політична культура суспільства*. Київ, 2008. С. 5-6).

льованої політичної програми, радше відображав певне коло симпатій, прагень і сподівань. Головну причину такої нечіткості В. Подолинський пояснював тим, що “кожен русин нишком ще не-сміливо думає про свою Русь, бо ще не може знайти для своєї Русі міцної і стійкої точки опори”⁵.

На етапі формування новочасної нації першочерговим завданням ідеологів українського руху в Галичині було відмежування від польського інтелектуально-духовного і політичного простору. Саме це відмежування стало вихідним пунктом як русофільства, так і українофільства. Водночас реальним чинником розвитку українського руху була його взаємодія з польським, конструювання на польських взірцях. Результатом складної українсько-польської взаємодії на етапі формування в Галичині основ модерних польської та української націй стала формація *gente Rutheni, natione Poloni*. Засади цієї свідомості сформувалися ще в часи Польського королівства і на початках Речі Посполитої Двох Народів, коли мова й віросповідання належали до приватних аспектів життя людини, не вважалися істотними з точки зору інтересів політичної спільноти⁶.

Однак у кристалізованому вигляді група *gente Rutheni, natione Poloni* з’явилася щойно в XIX ст. як реакція на новочасні український і польський національні рухи та чіткий національний вибір, до якого вони спонукали. До формації *gente Rutheni, natione Poloni* належали особи, які визнавали й публічно декларували своє руське (українське) походження, але ідентифікували себе з польським політичним і культурним простором. Для цієї групи була властива традиція “відкладеного вибору”, коли відповідь на питання про співвідношення між етнічним походженням і національною приналежністю щоразу виявлялася не остаточною. Вона не тільки переносилася на майбутнє, але при цьому ще й робилася спроба це майбутнє віддалити, надаючи протиставленню *gente – natione* додаткового простору для розвитку.

Група *gente Rutheni, natione Poloni* сформувалася внаслідок взаємодії двох ідеологій – Просвітництва й Романтизму, які пропонува-

⁵ Подолинський В. Слово перестороги. [Сянок, 1848] / Вступна стаття, примітки і переклад з польської Ф.І. Стеблій. Львів, 2001; Стеблій Ф. Визначна пам’ятка української політичної думки середини XIX століття – “Слово перестороги” Василя Подолинського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. 228: Праці Історично-філософської секції. С. 434-488.

⁶ Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Społeczeństwo – religia – kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 111-114.

ли різні концепції модерного націотворення – державно-політичну й етнічно-культурну. Згідно з ідеологією Просвітництва, утвердження в державі єдиної мови, принаймні в публічно-правовій сфері, мало сприяти її уніфікації, стати запорукою ефективного функціонування й поступу. Для польських діячів це означало відродження Речі Посполитої та інтеграцію її громадян у політично й культурно єдиній польській нації. Натомість романтизм наголошував на важливості індивідуальної творчої свободи, значенні народних мов та історичного минулого регіонів як засобу національного самоусвідомлення; визнавав пріоритетність “малої” (локальної) батьківщини порівняно з розумінням “вітчизни” як великого й культурно одноцільного державно-політичного утворення. Намагання Габсбургів за допомогою адміністративних важелів суттєво прискорити розвиток Галичини призвело до змішування просвітницьких і романтичних цінностей. Формула *gente Rutheni, natione Poloni* стала спробою пояснити ще не усвідомлені суспільством зміни, радше не програмою дій, а відображенням стрімкого руйнування сформованої в часи давньої Речі Посполитої спільної польсько-русько-литовської ідеологічної батьківщини. Кожний, хто в XIX ст. називав себе *gente Rutheni, natione Poloni*, був у сучасному розумінні поляком, який лише підкреслював своє руське коріння⁷.

Носіями формули польсько-руської ідентичності були представники різних соціальних груп, кожна з яких привносила власні акценти. Для східногалицької шляхти найважливішим був зв'язок із “руською землею” і збереження патріархальних стосунків зі селянством. Представники міщанства й духовенства наголошували на пов'язаннях із польським культурно-духовним простором, підкреслюючи цивілізаційно-інтегруючу функцію польської мови й католицького віросповідання. Важливим чинником формування цієї групи були етнічно мішані сім'ї. Формулою *gente Rutheni, natione Poloni* оперували особи, котрі представляли культурні меншини в українському середовищі, передусім т. зв. “латинники” – селяни, що розмовляли українською мовою, однак належали до римо-католицького віросповідання. Дехто приходив до цієї формули в пошуках вигіднішого матеріального становища й соціального статусу (чиновники, викладачі, журналісти тощо). Носієм свідомості *gente Rutheni natione Poloni* можна було стати й без

⁷ Мудрий М. “Русини польської нації” (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині XIX ст. і поняття “вітчизни” // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 15: *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006–2007. С. 461–474.

виразного “руського коріння”. Поляки з-поза меж Галичини таким чином намагалися стримати польсько-український конфлікт, вважаючи, що він послаблює обидва народи перед загрозою германізації чи русифікації. Дилема *gente – natione* не була унікальним для Галичини явищем⁸.

Поштовхом для актуалізації двоступеневої русько-польської свідомості стало польське повстання 1830–1831 рр., одним із гасел якого було створення незалежної Польщі у федеративному зв'язку з Україною. Однак намагання “русинів польської нації” здійснювати конкретні кроки задля втілення своїх уявлень про польсько-руське майбутнє щоразу давали зворотній ефект. Достатньо згадати хоча б невдалу спробу перевести українську мову в Галичині з кирилиці на латинку, що викликала величезне обурення української громадськості й активізувала зусилля вчених щодо стандартизації мови. Єдина спроба самоорганізації “русинів польської нації”, втілена у політичному об'єднанні Руський Собор, припала на період “Весни народів”. Однак дієздатного утворення зробити не вдалося, передусім через внутрішні проблеми і протиріччя ідеології. Двоступенева ідентичність не відображала узагальнених прагнень широких верств, була радше індивідуальним виразом сумнівів, побоювань чи пошуком нових світоглядних орієнтирів окремих осіб, наслідком поточного невдоволення й відчуття загроз, які віщувала нова етносоціальна практика. Якщо польська Рада Народова і Головна Руська Рада здобули значний вплив у галицькій провінції завдяки розгалуженій мережі місцевих філій, то Руський Собор існував головню через декларації. Тож не дивно, що єдина спроба організаційного оформлення в підсумку завдала по формації *gente Rutheni, natione Poloni* серйозного удару. Утім, з цього середовища вийшло багато ідей, які згодом лягли в основу української націонал-демократичної течії. Так, діячі Руського Со-

⁸ Cetnarowicz A. Odrodzenie narodowe w Dalmacji: od “slavenstva” do nowoczesnej chorwackiej i serbskiej idei narodowej. Kraków, 2001; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową: Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000; Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999; Ejusd. Pomiedzy caratem a snem o Rzeczypospolitej: myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862. Gdańsk, 2003; Wisner H. Litwa – świadomość państwowa i narodowa // Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji / Redakcja naukowa J. Lewandowski. Lublin, 1996. S. 7-10.

бору вказували на Наддніпрянщину як центр українського руху й основу українсько-польського союзу проти Росії⁹.

Актуалізація етнополітичної свідомості *gente Rutheni, natione Poloni* в Галичині середини ХІХ ст. невіддільна від формування новочасного образу – міфу давньої Речі Посполитої. Він повинен був дати відповідь на ключові питання національно-політичного розвитку: як співвіднести політичний народ давньої Речі Посполитої Двох Народів із новочасним польським народом; у якому відношенні до польського народу перебуватимуть ті етнічні (мовні) спільноти, котрі в минулому входили до політичного народу Речі Посполитої; які територіальні межі новочасного польського народу? Основу ідеології “русинів польської нації” становили поняття “спільна вітчизна” й категорія “братерства” з наголосом на їх культурно-побутовому та емоційному, а не державно-політичному вимірі. “Ми ж нами заселений край [вважаємо] спільною з поляками вітчизною. Поляків, з якими нас нероздільні історичні, родинні й звичаєві вузли з’єднують, уважаємо нашими братами, і тільки з ними прагнемо ділити долю цієї нашої спільної вітчизни”, – стверджувалось у першій відозві Руського Собору¹⁰. Поняття “спільна вітчизна”, як і категорія “братерства” не тільки демонстративно ігнорували вже присутні в Галичині середини ХІХ ст. польсько-українські конфліктні практики, а й були спробою їх заперечити, навіть активно їм протидіяти¹¹.

Переважаюча більшість польських політичних середовищ Галичини прийняла тезу про тотожність політичного народу давньої Речі Посполитої з новочасним польським народом. Незважаючи на значну напругу в українсько-польських відносинах, політичні кола обох народів до початку 1860-х років не мали досвіду прямих контактів і фактично мало знали одне про одного. І поляки, й українці воліли до з’ясування ситуації демонструвати національні прагнення через посередників. З цією метою обом сторонам виявилися потрібними “русини польської нації”. В умовах відсутності польської державності та нерозвинутої української національно-політичної інфраструктури зникнення одного з сегментів – польського чи українського – загрожувало порушити ви-

⁹ Мудрий М. Руський Собор 1848 року: організація та члени // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. Львів, 2008. С. 107-126.

¹⁰ Adres Rusinów // Rada Narodowa (Lwów). 1848. Nr 17. 11 maja.

¹¹ Мудрий М. “Русини польської нації” (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині ХІХ ст. і поняття “вітчизни”... С. 466.

гідну для двох сторін взаємодію: український національний рух, особливо на етапі переваги “староруської партії”, формувався на антипольській основі; польські політики використовували суперництво з українцями як засіб національно-політичної консолідації польського суспільства проти централізму Відня. Водночас присутність у національному дискурсі Галичини “русинів польської нації” пом’якшувала напругу в українсько-польських відносинах: для поляків була засобом налагодження контактів з українським політичним середовищем, для українців – нагадуванням про необхідність чіткого окреслення власного національного простору, його розвитку й захисту.

Зі середини XIX ст. формація *gente Rutheni, natione Poloni* була включена в загальну лінію напруги українсько-польських відносин. З польського боку вона почала розглядатись як універсальна формула для розв’язання українського питання. Процес політичного відмежування українців від польського руху виявився для багатьох польських діячів таким болісним, що вони навіть виступали з ініціативами про перехід з римо-католицького на греко-католицький обряд. Найактивніше діяли батько й син Леон і Адам Сапєги, з якими пов’язані кілька спроб польсько-українського порозуміння. Нав’язливі намагання в цей час великих польських землевласників, переважно зі Східної Галичини, підкреслити своє руське коріння були реакцією на загострення українсько-польських відносин та відображали їхнє прагнення загальмувати розвиток українського руху і зростаюче в українського населення почуття національної окремішності, втримати українців у межах патріархальних взаємин та в ідеологічно-політичній орбіті польського руху.

До кінця XIX ст. потенціал формації *gente Rutheni, natione Poloni* вичерпався. Головно це був ефект конституційно-парламентського устрою, який, змушуючи кожного громадянина до вибору, поширював цей вибір на сферу національної ідентичності. “Русини польської нації” насправді мали великі проблеми у творенні ідеології двоступеневої русько-польської національної свідомості, а також із точкою опори патріотичних почуттів, свідченням чого був сильний наголос на чітко неокресленій “спільності” польсько-руської вітчизни. Єдиним образом вітчизни для представників цієї групи була давня Річ Посполита, тоді як швидко прогресуюча в Східній Європі формула національної державності виявилася для них неприйнятною. Наголос на метафізичному розумінні “вітчизни” загальмував модернізацію національної свідомості серед групи *gente Rutheni, natione Poloni*. Жертовно-поривча інтерпретація вітчизни без кордонів протягом одного покоління перетворилася в харак-

терну рису архаїчного мислення¹². Остаточний злам у ставленні української суспільності Галичини до *gente Rutheni, natione Poloni* відбувся на початку ХХ ст. Поштовхом стали заходи польських політиків, спрямовані на зміцнення у Східній Галичині польського чинника. Тоді “потомки руських боярів і князів” були звинувачені в зраді національних інтересів і остаточно викреслені з українського суспільства. Щодо цієї групи міцно утвердився термін “перекінчики”. Щоправда, окремі релікти формації, здебільшого з дрібношляхетського середовища, проіснували аж до Другої світової війни¹³.

Польсько-українська взаємодія торкнулася найважливіших сторін життя українського суспільства, позначилася на мисленні української інтелігенції. Прикметно, що для образу “поляка-ворога”, який утвердився в українській історичній белетристиці ХІХ – першої половини ХХ ст., було характерним трактування поляків як внутрішніх ворогів, а не представників чужорідного політичного тіла, опонентів у громадянській, а не в зовнішній війні, а також те, що цей образ не був відтінений жодним чужоземним “другом”¹⁴. Польська культура, у тому числі й політична, виконувала для українців не тільки посередницькі функції в отриманні інформації про загальноєвропейські тенденції, а й виступала взірцем для національного руху. Полонофільство чи не найбільше серед інших національно-політичних орієнтацій в українському суспільстві Галичини протистояло політичним реаліям. Українсько-польські відносини об’єктивно й неухильно загострювалися. Обидві сторони піднесли гасло “боротьби” до рангу національного символу, певного роду святості, з якою пов’язувалося національне буття.

Утворення в 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської держави спрямувало українсько-польські контакти в русло суперництва за

¹² *Мудрий М.* „Русини польської нації” (*gente Rutheni, natione Poloni*) в Галичині ХІХ ст. і поняття „вітчизни”... С. 473-474.

¹³ *Zięba A.A.* *Gente Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji* // *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej / Polska Akademia Umiejętności. Kraków, 1995.* Т. II. С. 61-67; *Мудрий М.* Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років // *Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2005.* Вип. 39–40. С. 83-148; *Mudryj M.* *Dylematy narodowościowe w Sejmie Krajowym galicyjskim (na przykładzie posłów formacji gente Rutheni, natione Poloni)* // *Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX – XX wiek / Pod red. J. Moklaka. Kraków, 2006.* С. 59-94.

¹⁴ *Яковенко Н.* Образ поляка в українській історичній белетристиці // *Україна – Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість. Київ, 1993.* С. 130.

вигідніше становище серед національних рухів імперії та контроль над провінцією. Особливістю міжнаціональних відносин у Галичині було те, що поляки одночасно перебували у статусі правлячої (щодо українців) і залежної (щодо Австрійської держави) нації. В обмін на можливість створити в Галичині польську автономію Відень ставив полякам умови: відмовитися від опозиційної тактики і забезпечити стабільність у провінції, що передбачало полагодження українсько-польського конфлікту¹⁵. Українці й поляки були змушені шукати формулу співжиття або цивілізованого розмежування. Поляки не могли повністю витіснити українське питання з політичної площини, насамперед через позицію Відня, який надавав значення формальним ознакам національної рівноправності. Це змушувало польські правлячі кола в Галичині ретушувати міжнаціональний конфлікт, дбати про те, аби у стороннього спостерігача складалося враження причетності українців до управління “нашим краєм”.

Натомість в українському національному дискурсі Галичини ще з 40-х рр. XIX ст. міцно утвердилася теза про історичну першість у краї руського населення перед польським і неможливість для поляків органічно розвивати тут свою культуру. Одним із прикладів вираження наростаючого конфлікту стала полеміка в Галицькому сеймі під час сесії 1889 року. “В нашім краю”, – стверджував українець Юліан Романчук¹⁶; “то наш край”, – відповідав поляк Томислав Розвадовський¹⁷. З часом позиція українців матеріалізувалася в категоричній незгоді на використання поляками Галичини в інтересах власного націо- і державотворення. “Не вільно вам будовати тої вашої отчини тут, у нас на Руси”, – звертався до польських політиків з трибуни Галицького сейму в 1902 р. український депутат Михайло Король¹⁸.

У другій половині XIX ст. утвердилася практика періодичного зняття напруги в польсько-українських відносинах шляхом т. зв. міжнаціональних угод, Йдучи на угоди, польські політики керувалися прагненням запевнити Відень у стабільності провінції. Українські політичні сили в компромісі з поляками шукали можливості самоутвердження, а також виведення національного руху на новий рівень, який дозволяв би нарощувати вимоги. Вза-

¹⁵ Мудрий М. Українсько-польські відносини в Галичині у 1867–1890 роках: політичний аспект. Авторефер. канд. дис. Львів, 1997.

¹⁶ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1889. S. 131.

¹⁷ Ibid. S. 133.

¹⁸ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1902/1903. S. 1125-1137.

смоприйнятною моделлю компромісу була відмова українців від вимоги поділу краю й отримання ними взамін поступок в адміністративній і національно-культурній сфері. Угодові акції були важливими етапами розвитку міжнаціональних відносин, однак з точки зору практичних результатів обидві сторони швидко визнавали їх невдалими. Поляки трактували поступки українцям як значні жертви зі свого боку, стверджували, що власними руками зміцнюють український рух, який використовує новоздобуті позиції для антипольського наступу. Тому в уяві польських політиків поступки українцям могли мати лише частковий і безсистемний характер, а їх комплекс – залишатися недостатнім для отримання українцями підстав домагатися поділу провінції. Такий підхід не задовольняв українських політиків, які, як правило, платили за угоду з поляками внутрішньопартійною конфронтацією і розраховували на компенсацію. Однак спроби порозуміння ставали немаловажними етапами в розвитку українського руху, сприяли чіткішому усвідомленню національних орієнтирів. Легальне українсько-польське суперництво і спроби порозуміння сприяли формуванню в Галичині основ громадянського суспільства¹⁹.

На рівні провінції українці й поляки становили чисельно приблизно рівні групи. Натомість у східній частині краю ситуація різко змінювалася. В 47 повітах Східної Галичини українське населення мало значну чисельну перевагу. За підрахунками О. Дудяка, населення Східної Галичини в 1910 р. становило 5 254 769 осіб, з них українці складали 62,9 %, поляки – 23,4 %²⁰. У XIX ст.

¹⁹ Докладніше про спроби українсько-польського порозуміння в Галичині див.: [Франко І.] Зь 1848 року. (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польско-русской угоды.) // Діло. 1883. Ч. 62. 4 (16) червня; Мудрий М. Спроба українсько-польського порозуміння в Галичині в 1861 р. // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Львів, 1999. Вип. 2. С. 79–82; Його ж. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60–70-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 1997. Вип. 3–4. С. 58–117; Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. Львів, 2000; Masiak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa, 2006; Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку XX століття (1902–1914). Львів, 2002; Buszko J. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905–1914. Warszawa, 1956; Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.

²⁰ Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині XX ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і

національний склад Східної Галичини мало турбував польських політиків, адже чисельність населення не вважалась аргументом для надання політичних прав; значно важливішим був т. зв. “стан володіння” (“*stan posiadania*”) – сукупність майнових, політичних, культурних позицій. Завдяки цьому польським політикам у Галичині аж до початку ХХ ст. відносно легко вдавалось утримувати назовні образ польського характеру провінції. Однак тенденція до запровадження загального виборчого права перетворювала чисельність населення в самодостатню цінність. Поляки ж вважали свої позиції в Східній Галичині занадто значущими, аби не дозволити звести себе до ролі національної меншості. На початку ХХ ст. в Галичині склалася ситуація, коли поляки здобули все, що було можливим за існуючого державного ладу, натомість український рух стрімко розширював позиції, породжуючи серед поляків відчуття, що це відбувається за їх рахунок, що вони втрачають здобуті важкими зусиллями впливи.

Українсько-польські відносини лише певною мірою можна формалізувати за схемою зіткнення на одній території різних націотворчих моделей – західної та східної. Визначальним компонентом першої була “історична земля”, на яку поширювались єдині закони, необхідною умовою майбутнього нації вважалася безперервна історично-правова традиція. Для східної моделі був характерним наголос на спільності походження і культури, а місце права займали мова і звичаї, достатнім аргументом вважалось усвідомлення народу себе як національної (етнічної) спільноти і прагнення до самостійного розвитку²¹. За цією логікою, накладаючи на український рух власні уявлення про націотворення, польська сторона доходила висновку, що він позбавлений рації

1923 pp.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 291. Суттєво не відрізняються від цих даних результати дослідження польського історика А. Подрази (*Podraza A. Problem pograniczy w Europie środkowo-wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)* // *Podraza A. Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne / Wyboru dokonał, opracował i wstępem opatrzył G. Nieć. Kraków, 2006. S. 129-154*). В австрійській статистиці не використовувалось поняття національності, й дані про національний склад населення Галичини виводяться шляхом співставлення рубрик про віросповідання й мову спілкування. Встановити точне співвідношення чисельності українського й польського населення в Східній Галичині неможливо. Простір для різночитань відкривали суперечності щодо національної приналежності т. зв. “русинів-латинників”, а також осіб, яким було важко визначити власну національну ідентичність.

²¹ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. Київ, 1994.

існування. З часом, визнаючи особність українців (мовну, релігійну, етнічну чи навіть національну), поляки все ж заперечували їх право на політичну окремішність і прагнули підпорядкувати їх процесам польського державотворення. Обґрунтуванню польського характеру Галичини історично-правовими аргументами українці протиставляли твердження, що народ є тривалішим утворенням, ніж політичні структури, й українці як національно-політична індивідуальність з огляду на своє майбутнє, нікому нічим не зобов'язані²².

На терені Східної Галичини аргументи поляків і українців взаємно перехрещувалися. Прагнення українців до політичного самовизначення на цій території залишало відкритим питання, що робити зі значною часткою польського населення. Так само обґрунтовуючи національну приналежність території історично-правовою традицією, обидві сторони знаходили докази на свою користь. На противагу аргументам поляків, які нібито окупили своє право на східногалицьку землю кров'ю і заслугами, українці твердили, що “це споконвіку руська земля. Ми автохтони, вони заїди”, що прадіди українців перетворили праліси і болота в ріллю, захистили від ворогів: “Ми ту сотворили перші культуру!”²³ На початку ХХ ст. дві національні версії історії Галичини дедалі більше схилилися до трактування іншої сторони як маргінального явища. Суть цього процесу влучно сформулював Г. Грабович: “Виникнення одного міту вимагало виникнення іншого у відповідь. Як буває у майже всіх подібних випадках, колективна самоідентифікація, “своє” чи “рідне”, визначається через протиставлення Іншому. У процесі утвердження “власного” це Інше неминуче маргіналізували, а нерідко й демонізували”²⁴.

На зламі ХІХ–ХХ ст. на етапі переходу від “аграрної” спільноти, поділеної на соціальні групи, до однорідного “індустріального” (в широкому розумінні) суспільства, згідно з концепцією Е. Гелнера, виник націоналізм як політичний принцип, за яким етнічна спільнота не мала бути розділеною політичними кордонами, тобто самоусвідомлення нації мало бути втіленим у національній державі. Прийняття цього постулату в ідеологію національного руху розглядалось як своєрідна “перепустка” в коло цивілізованих (мо-

22 По стрейках. V // Діло. 1902. Ч. 190. 26 серпня (8 вересня).

23 Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 372 (Охримович Володимир). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6-9 (обіжник Народного комітету УНДП від 28 лютого 1903 р.).

дерних) націй²⁵. Під цим кутом зору утвердження у програмах українських політичних партій Галичини наприкінці XIX ст. гасла незалежної української держави ставило український і польський національні рухи в одну площину. Завдяки забезпеченим австрійською конституцією відносно сприятливим політичним умовам, Галичина претендувала на роль національного П'ємонту як польського, так і українського народів. Одночасне намагання українських і польських національних ідеологів втягнути Східну Галичину в орбіту власного націо- й державотворення зумовило перехід українсько-польських відносин у Галичині в стадію відкритого політичного конфлікту. На початку XX ст. декларації лояльності Габсбургам, обговорення становища Галичини в Австро-Угорській монархії, заяви про потребу вести українсько-польський діалог винятково в рамках провінції, без зовнішнього втручання, дедалі більше набували характеру бутафорії. Дискусії під кутом зору загальнонаціональних стратегій сповнювали атмосферу Галичини відчуттям тимчасовості. Відносно невеликій, обтяженій внутрішніми протиріччями прикордонній території було нелегко справлятися з такими потужними викликами часу.

Модернізація національних відносин у Галичині передбачала укладення в чітку ієрархію ряду громадянських цінностей, щодо кожної з яких належало здійснити непростий вибір. До таких дилем належало визначення кожною особою власної національної ідентичності, що породжувало серед частини мешканців Східної Галичини психологічні труднощі, з'ясування понять “народ” і “вітчизна”, обґрунтування географічних кордонів “своєї” національної території. Ключовою альтернативою цих питань для польської політичної думки кінця XIX – початку XX ст. був вибір між історичною та етнографічною Польщею²⁶. Визначення територіальних кордонів, у яких мала бути відновлена польська держава, належало до однієї з найскладніших проблем польського національного руху. Спроба співвіднести реальну Польщу з міфом “ідеальної” Речі Посполитої породжувала чимало колізій і питань, на які тогочасне

²⁵ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ, 2003.

²⁶ Виразний інтерес до цієї тематики в польській історіографії простежувався в середині 1990-х рр., наслідком чого стало видання кількох збірників наукових праць: *Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław etc., 1988. [Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / pod red. W. Wrzesińskiego. T. VI]; *Polska – Kresy – Polacy*. Studia Historyczne / pod red. S. Ciesielskiego, T. Kulak, K. Matwijowskiego. Wrocław, 1994; *Kresy i pogranicza*. Historia, kultura, obyczaje / red. naukowa: Z. Frasz, A. Staniszewski. Olsztyn, 1995.

польське суспільство не було готовим відповісти²⁷. Певний вихід запропонували ідеологи польської націонал-демократії, ствердивши, що відновити польську державу в кордонах 1772 року неможливо, а замкнути її етнографічними межами – неприйнятно; вони наполягали на потребі включити до польської держави ряд суміжних територій, що мали стати полем для асиміляційних устремлінь поляків. Прагнення польських політиків будь-якою ціною втримати українців в орбіті власної політичної культури дало зворотній ефект: українське питання займало дедалі більше місця в ідеології польських політичних сил, накладало відбиток на їх устремління, ставало джерелом напруги.

Тогочасні висловлювання ідеологів українського руху в Галичині щодо міжнаціональних відносин назагал були різкішими, ніж у польських діячів, за винятком хіба що ендеків. Це було виправданим з огляду на те, що українці поставили завдання розхитати і зламати політичний устрій Галичини, що, своєю чергою, потребувало різкої радикалізації суспільних настроїв. Водночас українці болісно сприймали твердження польських політиків про слабкість національного руху, брак національної свідомості, відсталість української науки й культури тощо. Обурення українців викликала постава польських політиків, які подавали будь-які рішення на користь українського національно-культурного розвитку як “акт ласки” з польського боку, звернені до українців моралізування й менторський тон, які супроводжували подібні рішення²⁸, а тезу поляків “ми вам дали” вони сприймали як нечуване приниження українського народу²⁹. На шпальтах української публіцистики початку ХХ ст. простежуються образи на поляків за недооцінку успіхів українців у різних сферах суспільного життя, небажання дослухатися до прагнень українського населення й навіть періодичні визнання того, що саме таке нехтування створює психологічне тло для вибухів обурення з боку українців. “Чи зрозуміли Ляхи бодай раз, чого ми бажаємо? – запитував кореспондент часопису “Гайдамаки”. – Чи відчули бодай через хвилю наше жите? Чи оправдали бодай раз наше поступоване? (...) може бодай старались поводитись, не кажемо звичайним людським співчутем до наших терпінь та стремлінь, але бодай цікавостію до нашого життя? (...) А коли живеш в хаті з чоловіком, що не добачує тебе,

²⁷ *Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Wyd. 2-ie / Przedmowa i komentarz T. Wituch. Warszawa, 1989. T. 1. S. 55).*

²⁸ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1904. S. 1385-1395.*

²⁹ *Ibid. S. 1468-1471.*

що не знає твоїх думок ні бажань, що і не заговорить до тебе (...), коли сей чоловік ще й очам не повірить, бачучи, що ти плачеш чи сьмієшся чи заходишся коло чогось, не повірить своїм ухам, чуючи, що ти до нього розумно і з чутем говориш – то ти одного разу під напором накипінного болю, тільки доторкнений болючої рани, мусиш розстроїти себе і або себе убеш, або на нього лютим тигром вдариш”³⁰.

Історія українсько-польських відносин у підавстрійській Галичині доводить тісну взаємозалежність українського й польського національних рухів на етапі модерного націотворення, адже українці й поляки одночасно становили одні для інших загрозу з точки зору національних інтересів, об’єкт експансії та взірєць для наслідування. Творячи власну версію політичного майбутнього Східної Галичини, українці й поляки природно виходили з власних національних інтересів, однак питання, що робити при цьому з іншою нацією у краю, залишалося відкритим. Однозначно включаючи Східну Галичину в коло українських національно-державницьких устремлінь, українські політики краю все ж не застановлялися над майбутньою долею поляків на цих теренах, обмежуючись загальними фразами про забезпечення прав національних меншин. Розвиваючи стратегічні плани майбутнього Східної Галичини, українські діячі дедалі частіше закликали поляків подбати про “цивілізоване розлучення”³¹.

Однією з найскладніших в історії українського національного руху в Галичині є проблема русофільської (москвофільської) орієнтації, лише широкий та багаторівневий аналіз якої дає дослідникові свого роду “ключ” для розуміння процесів формування української національної ідентичності. Ця течія користується дедалі більшою увагою українських і зарубіжних дослідників, які відмовляються від поширеного раніше трактування галицького русофільства як чужого українському руху явища, вияву “зрадницької” позиції окремих діячів³². Адже такий підхід залишає без відповіді питання, яким чи-

³⁰ Психологічний підклад університетської бучі // Діло. 1907. Ч. 12. 16 (29) січня [передрук з часопису “Гайдамаки”].

³¹ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1907. T. 1. S. 1208.

³² Аркуша О. Русофільська орієнтація в Галичині в останній чверті XIX ст. // Третій Міжнародний конгрес україністів. 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Харків, 1996. Ч. I. С. 120-125; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231-268; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.)

// Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1997. Вип. 32. С. 82-98; Пор.: *Його ж.* Галицьке москвофільство в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 1990. Вип. 16. С. 101-107; *Серета О.* Питання української національної ідентичності у громадсько-політичному житті Галичини в 1860–1867 роках // Третій Міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Харків, 1996. Ч. 1. С. 112-118; *Його ж.* Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860–1867 роках (за матеріалами преси) // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А.И. Миллер, В.Ф. Репринцев, Б.Н. Флоря. Москва, 1997. С. 157-169; *Його ж.* Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і “руська народна ідея” в Галичині // Україна модерна. Львів, 2000. Ч. 4–5. С. 81-104; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства...; *Турій О.* Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване “старорусинство” // Третій Міжнародний конгрес українців. 26–29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Харків, 1996. Ч. 1. С. 106-112; *Його ж.* Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1993. Вип. 29. С. 36-43; *Wendland A. V.* Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. Wien, 2000. Галицьке русофільство як об’єкт дослідження потрапляло і в поле зору пов’язаної корінням з Україною англомовної історіографії. Викристалізування русофільської (“москвофільської”) течії, на думку І. Лисяка-Рудницького, було наступним після розриву з ідеєю “історичної Польщі” кроком галицьких русинів у пошуку національної тотожності, хоча й несло загрозу національній самобутності українців (*Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням) // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 413-450). Іван Павло Химка акцентував на альтернативності національної самоідентифікації галицьких русинів (їх національні орієнтації окреслив як “польоти Ікара у майже всіх напрямках”) і соціальному аспекті русофільського руху. Русофільство він розглядає як нереалізовану альтернативу до української національної ідентичності галицьких русинів. На його думку, як українська, так і всеруська ідеї були внесені до Галичини з Російської імперії. Він висловив припущення про прямий вплив русофільства на формування модерної політичної культури української Галичини, ствердивши, що ідея національної державності або повної незалежності, яка чітко окреслилася серед українського суспільства Галичини в 1890-х роках, ще раніше проявилася в російському ірредентизмі (*Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus’: Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Ed. by R.G. Suny and M.D. Kennedy. Ann Arbor (Mich.), 1999. P. 109-164; Див. також: *Ejusd.* Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire // Russian History. 1980. Vol. 7. Pts. 1–2. P.

125-138; *Himka J.-P.* Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal & Kingston; London; Ithaca, 1999; *EjUSD.* The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772–1918 // Harvard Ukrainian Studies. Cambridge (Mass.), 1984. Vol. VIII. P. 426-452 (україномовну версію цієї статті див.: *Химка І.-П.* Греко-католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772–1918 // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. Львів, 1993. Ч. I. С. 73-107); *Химка І.* „Апология” Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів “святоюрців” // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1993. Т. 225: Праці історично-філософської секції. С. 365-392; *Його ж.* Український національний рух у Галичині в світлі нових теоретичних праць про націоналізм і національні рухи // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Львів, 1994. Ч. I. С. 215-220; *EjUSD.* The Case of the Unrecovered Memory // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Львів, 1998. Вип. 5: ПРОЄФОНІМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 655-661). Інший канадський учений Павло Роберт Магочій виникнення русофільської орієнтації (на базі старорусинства) датує щойно 1890-ми роками. Якщо старорусини представляли т.зв. антипольський етап у формуванні національної свідомості руського населення Галичини, то русофіли недвозначно ідентифікували себе з російською (великоруською) нацією, тобто визнавали існування всеруського (“общеруського”) народу, інтегральною частиною якого вважали й галицьких русинів, намагалися послуговатися російською літературною мовою, пргнули культурного й, можливо, політичного союзу з Росією. Термін “москвофіли” П.Р. Магочій взагалі відкидає як ненауковий, вважає його породженням пізнішої галицької публіцистичної полеміки (*Magocsi P.R.* The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework // Canadian Review of Studies in Nationalism. 1989. Vol. XVI/1–2. P. 45-62 (укр. видання статті див.: *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. Київ, 1991. № 3. С. 97-107); *EjUSD.* Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia // American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists (Kiev, September 1983). Columbus (Ohio), 1983. Vol. II: Literature, Poetics, History / Ed. by P. Debreczeny. P. 305-324 (укр. вид. статті див.: *Магочій П.Р.* Старорусинство і русофільство: нові концептуальні рамки для аналізу національних ідеологій у Східній Галичині другої половини 19 ст. // *Магочій П.Р.* Галичина (історичні есе). Львів, 1994. С. 156-184); *EjUSD.* The Kachkovs'kyi Society and the National Revival in Nineteenth-Century East Galicia // Harvard Ukrainian Studies. Cambridge (Mass.), 1991. Vol. XV. No 1/2. P. 48-85 (укр. вид. статті див.: *Магочій П.Р.*

ном русофілам доволі довго вдавалося утримувати лідерство в українському русі, згодом – рівні з народовцями позиції, здобувати голоси українських виборців; не пояснює, що зумовлювало доволі стійку тенденцію народовців до компромісів і політичних союзів з нібито національними “зрадниками”. Украй сумнівною є теза, що ідея злиття з російським народом могла захопити пересічного галицького українця й забезпечити русофільському напряму популярність. Таку популярність можна було утримувати лише щоденним підкресленням діяльності, спрямованої на захист інтересів галицьких русинів, з одночасним сповіданням нечіткої ідеології, у якій багато хто міг би знайти співзвучні з власними настрої. Образ цієї ідеології влучно охарактеризував тогочасний український політик Теофіл Окуневський: “Москвофіли наші в роді Кулачковського і Добрянського не мають смілості сказати, що вони москалі, ані що вони не москалі, а так, щоб справа замялася”³³. Терміном “москвофільство” не можна окреслити весь спектр панруської орієнтації в Галичині. Для визначення певної генерації галицьких політиків доцільніше використувати термін “старорусини”, а для їх панруської орієнтації – “русофіли”. Термін “москвофіли” виправданий лише стосовно невеликої групи діячів старорусинського кола, які бачили різницю між Україною і Росією, але свідомо орієнтувалися на останню.

Русофільство невіддільне від теорії і практики польських політичних угруповань у Галичині. Воно виникло саме як реакція на нехтування польськими політиками самостійних національних прагнень галицьких русинів, а згодом становило зворотний бік українсько-польської дискусії за право називати Східну Галичину “своєю” землею. Український рух у Галичині нерідко хитався між ідеями панруської єдності та окремішності українства, залежно від того, які кількісні показники населення приймалися як достатні для протиставлення гаслу відновлення Польщі в “історичних” кордонах. Стихійне відчуття національної відмінності галицьких

Культурні організації як засіб національного відродження: Товариство “Общество имени Михаила Качковского” в Галичині // *Магочій П.Р.* Галичина... С. 185-227). Пор.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948) / Авторизов. перекл. з англ. Ужгород, 1994; *Магочій П.Р.* Історія України. Київ: Критика, 2007). Докладніше про дискусії щодо русофільської орієнтації в сучасній історіографії див.: *Мудрий М.* Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 37 / 1. Львів, 2002. С. 465-500.

³³ Переписка Михайла Драгоманова з Теофілом Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895). Львів, 1905. С. 224.

русинів від поляків потребувало наукового обґрунтування цієї окремішності, яке дало б аргументи для політичних дискусій. Історичні та філологічні розвідки українських галицьких учених середини XIX ст. дозволяли розмежувати руський і польський етнічні масиви й водночас показували спорідненість галицьких русинів із великим східнослов'янським простором у складі Російської імперії. Однак уявлення про цей простір у Галичині середини XIX ст. залишадися доволі невиразними. Без сумніву репрезентанти національного руху в Галичині звертали свої погляди передусім на Київ. Однак поверховий, видимий зрусифікований стан Наддніпрянської України служив важливим джерелом підживлення русофільських настроїв.

Ідейні джерела панрусських настроїв у Галичині корінилися в інтелектуальному русі, який розгорнувся на хвилі “національного відродження” першої половини XIX ст. На початках національного відродження” слов'янських народів активно функціонувала ідея належності до слов'янської спільноти як утвердження відмінності від германського світу. Слов'янофільство було “першим виявом національної ідеї, “рекомпенсуючи” почуття цивілізаційної молодшості”³⁴. Панрусизм, поряд із південнослов'янським ілліризмом, ідеєю чехо-словацької єдності, первісно був складовою частиною слов'янофільських концепцій. Своєму утвердженню серед підавстрійських українців він завдячував низці обставин. Як уже відзначалося, пізнання давнього минулого вказувало на спільні історичні та мовно-культурні корені, а переконливим аргументом на користь цього була співзвучність етнізмів – “русини”, “руські”, “русские”. Не меншу притягальну силу мало й те, що Росія була на той час єдиною незалежною слов'янською державою. Не останню роль у формуванні галицького русофільства, особливо в мовній ділянці, відіграли псевдоаристократичні претензії тогочасної української інтелігенції, яка взірцем для себе вважала панський і офіційний світ, зі зневагою при тому дивлячись на простий народ і його мову. Звідси походила вперта прив'язаність русофілів до збереження давньоруських елементів у мові, протидія перетворенню народної мови в літературну й творення натомість штучної мовної суміші, відомої під назвою “язичіє”. Важливим був також інтерес російських учених, почасти й урядових кіл, до наукових досліджень, які лише розгорталися в цей час у Галичині й нібито вводили її територію в

³⁴ *Chlebowczyk J.* O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowościowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa–Kraków, 1983. S. 302.

орбіту російської великодержавної ідеї. Цей інтерес вигідно контрастував із традиційною польською зверхністю.

Світоглядно-політичним маніфестом русофілів вважається стаття “Поглядъ въ будущность” (автор – імовірно Іван Наумович), надрукована в газеті “Слово” у 1866 р.³⁵ Дослідники здебільшого цитують з неї два фрагменти – “Русь Галицка, Угорска, Кіевска, Московска, Тобольска и пр. подъ взглядомъ етнографическимъ, историческимъ, лексикальнымъ, литературнымъ, обрядовымъ есть одна и таяже самая Русь”; “Мы не Рутены зъ 1848 року, мы настоящіи русскіи”, – з яких роблять висновок про повне ототожнення українців з росіянами³⁶. Нерідко в літературі можна зустріти дослівний “переклад” вислову “настоящіи русскіи” сучасною українською мовою – “справжні росіяни”. Це яскравий приклад некритичного перенесення сучасних національних реалій в умови Галичини півторастолітньої давності. Автор статті “Поглядъ въ будущность” зовсім не протиставляв, як може тепер видатися, українців і росіян. У його свідомості такого поділу просто не існувало. Межу між галицькими “рутенами” і “русским міром” він проводив по східному кордону Австрії, стверджуючи, що “границею нашою народною ни Збручъ, но дальше Днѣпра” (тобто саме “Дніпро”, а відтак – Центральна Україна, був обраний як символ для окреслення “своєї” етнічної території).

Головною метою автора статті “Поглядъ въ будущность” було включення галицьких “рутенив” у ширший всеруський, а не російський у сучасному розумінні, національний простір, подолання поширеної серед руської інтелігенції Галичини, насамперед греко-католицького духовенства, концепції окремого розвитку галицько-руського народу в Габсбурзькій монархії без втягування його в дискусію про чіткий національний вибір. Це не було свідоме заперечення національних прав українців. Цитована вище стаття являла собою, з одного боку, усвідомлення неспроможності галицького українства протистояти в тогочасних умовах польським впливам (можливість ототожнювати себе з численним “русским” народом та його державою знімала комплекс етнічної та соціальної неповноцінності), а з іншого – була виявом своєрідного експансіонізму, притаманного початковій фазі розвитку сучасної національної ідеї. Таким чином, русофільство становило наступний, після полонофільства, етап розриву галицьких українців зі

³⁵ Поглядъ в будущность // Слово. 1866. Ч. 59. 27 июля (8 августа). – Підпис: Одинъ именемъ многихъ.

³⁶ *Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908.* Toruń, 1996. S. 30.

середньовічними наївно-монархічними почуттями лояльності до австрійського цісаря та виконувало функцію відособлення від чужої (польської) національної спільноти.

У цьому сенсі русофілство можна вважати чинником становлення української національної свідомості. В особі галицьких русофілів український рух XIX – початку XX ст. отримав специфічний варіант “малоросійського” патріотизму. Національні погляди русофілів виходили з розуміння українців Галичини як частини спільноти, означеної поняттям “русскій народ”. Але цей термін не був синонімом російського (великоруського, московського). Вказуючи на приналежність до “русского” народу, русофіли залишалися патріотами “Малої Русі”, шанувальниками її історії та власної мовної традиції. Проте ступінь малоруської окремішності в загальноруському просторі вони розуміли по-різному. Широкий спектр уявлень наближався, з одного боку, до ототожнення українців з росіянами, а з іншого – до визнання їх національної окремішності. Однак зазначених меж русофіли не переступали, відмовляючись тим, що остаточно питання мають розв’язати історики та філологи.

Найбільшими були здобутки русофілів у ділянці поглиблення української історичної традиції (історики Денис Зубрицький, Антоній Петрушевич, Ісидор Шараневич, Федір Свистун та ін.³⁷), активно використані згодом під іншим кутом зору українськими націонал-демократами. Вони доводили право “малоруського” масиву на культурну та політичну традицію, яка в тогочасному світі вже фактично асоціювалася з Росією. Цьому служила концепція історичного розвитку “русского” світу, згідно з якою центр давньої Русі перемістився з Києва до Москви, а надбання Київської держави лягли в основу могутності Російської імперії³⁸. Символом єдності руського світу був “русскій языкъ”, який теж не ототожнювався з російським. Богдан Дідицький дійшов висновку, що “на Русі одинъ русскій языкъ, а на этомъ языке два выговора: малорусскій и великорусскій”³⁹, а “идеаломъ малорусчины” вважав „беседованіе на чисто русскомъ языке съ малорусскимъ словопроизношеніемъ”⁴⁰.

³⁷ Докладніше див.: *Куций І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006.

³⁸ Див., наприклад, виступ Івана Наумовича в Галицькому сеймі 1866 року (*Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego*. 1866. S. 386).

³⁹ *Дідицький Б.* В одинъ часъ научитьсѣ малорусину по велико-руски. Львів, 1866. С. 3.

⁴⁰ *Своежительство записки Богдана А. Дідицкого.* Ч. 1. Львів, 1906. С. 26.

Органи русофілів у передових (редакційних) статтях друкували цілком протилежні думки, видаючи їх за єдину програму. Так, реагуючи на брошуру К. Телішевського⁴¹, у якій була виразно піднесена ідея політично незалежної української держави, “Галицкая Русь” назвала ці погляди своїм давнім “ідеаломъ”, бо “отказывати малорусу в малорусскомъ патриотизмѣ, значитъ (...) отказывати мыслящему гражданину просто в признакахъ здравого ума (...). Мы боремся сегодня за малорусскій народъ, широкое собрание людей, которыи (...) специальнымъ мировоззрениемъ приобрели собѣ мѣры отдѣльной духовой индивидуальности”⁴². Через якийсь час газета так само впевнено стверджувала: “Утверждать, что есть какой-то “самостійный” украинскій или украинско-русскій народъ, значитъ опрокинути исторію”⁴³. Русофільство цілком вкладалося в рамки традиціоналістського та династично-підданського типу світогляду. Панруські (у політичній площині – проросійські) симпатії русофілів мирно поєднувались із демонстративним австрійським лоялізмом.

Утримуючи провід українського руху в Галичині, русофіли спершу ігнорували народовців як політичну силу, звинувачуючи їх у пропольських симпатіях. Після зміцнення народовців русофіли визнали можливість консолідації “руських” партій з одночасним збереженням кожною з них організаційної та ідеологічної особності. Підставою народовсько-русофільських союзів вважалося боротьба з польською владою та усунення на другий план розбіжностей щодо національної ідентичності галицьких українців. Наприкінці ХІХ ст. тяжіння русофілів до союзів з народовцями наростало з огляду на падіння їх політичних позицій, наочним виявом чого стало повне витіснення їх депутатів із парламентських органів. Русофіли стверджували, що ставлять “добро народа, добро Галицкой Руси, выше теоретическихъ вопросовъ, основный изъ которыхъ – составляютъ ли малороссы и великороссы одинъ народъ, или два отдѣльные народы”⁴⁴. Партійна структуризація українофільської орієнтації змусила русофілів реорганізувати власний політичний центр – на початку 1900 р. було проголошено утворення Руської (“Русской”) народної партії (РНП).

⁴¹ Прибудь розум – щастя буде! Розмова Русина з Турчанського повіту з послом Константином Телішевським. Львів, 1891.

⁴² Программы и исторія // Галицкая Русь. 1892. 8 (20) января.

⁴³ Мужаймося! // Галичанинъ. 1894. 18 (31) іюня.

Отзывъ. (Обнародованный въ 287 н-рѣ “Галичанина” за 1899 г.) // Съѣздъ мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организація. Изданіе полит. Общества “Русская Рада” во Львовѣ. Львовъ, 1900. С. 5.

Програмна декларація РНП, попри її тлумачення москвофільськими діячами як рішуче маніфестування своїх поглядів, усе ж зберігала звичну для галицьких русофілів у попередній період ієрархічну систему “галицко-русское население – малорусское племя – русский народ”, яка залишала можливості для маневру щодо національної ідентичності галицьких русинів. У декларації стверджувалося: “Русско-народная партия в Галичинѣ исповѣдуетъ, на основаніи науки, дѣйствительной жизни и глубокого убѣжденія, національное и культурное единство всего русского народа, а по сему признаетъ своими плоды тысячелѣтней культурной работы всего русского народа. (...) Принимаючи во вниманіе принадлежность русского населенія въ Галичинѣ къ малорусскому племени русского народа, а также мѣстныя условія, русско-народная партия признаетъ природную необходимость и целесообразность просвѣщать русское населеніе въ Галичинѣ на его собственномъ галицко-русскомъ нарѣчій, не отказуючись однако отъ помощи, якую для русского народа въ Австріи можетъ дати и дѣйствительно даетъ общерусскій языкъ и общерусская литература...”⁴⁵. Ці формулювання були компромісними для двох течій галицького русофільства – старорусько-русофільської та москвофільської.

З початку ХХ ст. стосунки між українофілами й русофілами в Галичині неухайно загострювалися. У русофільській течії міцніло москвофільське угруповання, яке пов’язувало себе з Росією і, на відміну від своїх попередників, не намагалося відкласти питання національної ідентичності на завтра задля єдності галицьких русинів сьогодні. Русофільська преса дедалі агресивніше виступала проти “української” програми національного руху⁴⁶, засуджувала радикалізацію політичної боротьби, звинувачувала українофілів у провокуванні поляків⁴⁷. Ідейно-теоретичною підставою галицького москвофільства початку ХХ ст. стала низка публіцистичних праць редактора русофільського часопису для селян “Русское слово” Осипа Мончаловського⁴⁸. За його

⁴⁵ Там само. С. 8-9.

⁴⁶ [Б. Ї. ій]. “Самостійна українська” вѣра. Голосъ изъ края // Русское слово (Львів). 1902. Ч. 9. 1 (14) марта; Украинская “наука”. (Письмо Ив. Политики) // Русское слово. 1902. Ч. 11. 15 (28) марта та ін.

⁴⁷ Що то значить нерозумная политика? // Русское слово. 1902. Ч. 38. 20 сентября (3 октября); Послушайте, якои то “Украины” нарobili непрощены опѣкуны нашего селянина! (Письмо Ивана Политики) // Русское слово. 1902. Ч. 38. 20 сентября (3 октября).

⁴⁸ Мончаловскій О.А. Литературное и политическое украинофильство...; Його ж. Живые вопросы. I. Клинь клиномъ. II. Мазепинцы. [Отпечатка изъ “Галичанина”]. Львовъ, 1900.; Його ж. Необходимость организаціи русско-народной партіи. Рефератъ О.А. Мончаловского // Съѣздъ

твердженням, “самобытность или самостоятельность малорусскаго народа не была и не есть тѣмъ несомнѣннымъ фактомъ, который можно бы легко уложить въ болѣе или менѣе изящныя построения челоѳической фантазіи”⁴⁹, розмежувати малоруське та великоруське фактично неможливо, а без переконливого доведення окремішності малоруської нації від великоруської концепції самостійної України – це “не болѣе, какъ бредъ полупомѣшаннаго маньяка”⁵⁰. На зламі XIX–XX ст. полеміка всередині русофільського руху концентрувала-ся навколо мовного питання: якщо старші діячі відстоювали збереження витвореного ними ж галицько-руського письма, то молодші пропонували запровадити в культурний простір Галичини російську літературну мову⁵¹.

Загострення антиукраїнської лінії РНП ставило перед її діячами складну дилему щодо врегулювання відносин із поляками, надзвичайно тонку не так з точки зору політичної, як психологічної, оскільки наріжним каменем галицького русофільства другої половини XIX ст. було протистояння полякам як носіям ворожої “русскому духу” західної культури. У 1898–1908 рр. русофіли користувалися негласною підтримкою вищих органів крайової влади в Галичині, завдяки якій повернулись у парламентські органи. Польські політики таким чином намагалися послаблювати єдиний український політичний табір. Підтримка русофілів також відповідала інтересам польської націонал-демократії, яка орієнтувалася на Росію в розв’язанні польського питання. Русофільські політики цінували цю підтримку, всіляко намагаючись протиставити “радикалізму” українофілів свою “поміркованість”.

Логічним наслідком польсько-русофільського союзу стало оголошення обома сторонами українофілів своїми головними суперниками й ворогами. “Они не видятъ, – звинувачував у 1907 р. “Галичанинъ” прихильників співпраці з українофілами в русофільському таборі, – что разница между нами усугубляется не по годамъ, а по днямъ и по часамъ, что мы передъ собой мужей довѣрія русско-народной партіи и ея организація... С. 19-32; Його ж. Святая Русь. Львовъ, 1903; Його ж. Главные основы русской народности. Львовъ, 1904; Його ж. Участіе малоросовъ въ общерусской литературѣ. Львовъ, 1904.

⁴⁹ Мончаловскій О.А. Литературное и политическое украинофильство. [Отпечатка изъ “Галичанина”]. Львовъ, 1898. С. 134.

⁵⁰ Мончаловскій О.А. Живые вопросы... С. 60.

⁵¹ Дндицкий Б.А. Своелитъевые записки. Львовъ, 1908. Ч. II: Взглядъ на школьное образование галицкой Руси въ XIX ст. / Оттискъ изъ „Вѣстника Народного Дома”. С. 61-63.

имѣемъ людей, различающихся отъ насъ названіемъ, языкомъ, пріемами, характеромъ, стремленіями, культурой и даже – самое главное – понятіемъ нравственности. Мы отстали другъ отъ друга такъ далеко, что чувствуемъ себя въ ихъ обществе болѣе чуждыми, чѣмъ в обществѣ какихъ бы то ни было инородцевъ”⁵². Співпраця між русофілами й польською владою в Галичині сягнула свого апогею на виборах 1908 року до Галицького сейму. Укладений напередодні цих виборів блок русофілів з польськими антиукраїнськими силами дав змогу русофілам чисельно збільшити своє сеймове представництво, але остаточно зруйнував щодо них моральний кредит довіри, який ще зберігався в певних колах суспільства, котрі противилися чіткому вибору національної ідентичності.

Ідеологічні пристрасті, що вирували в русофільській течії у зв'язку з незгодою москвофільських діячів на староруські концепції, призвели врешті-решт до її розколу. У підсумку на ґрунті ставлення до українства на початку 1909 р. завершилося формування двох русофільських курсів: традиційного, представники якого дотримувалися концепції всеруськості (тобто не отожднювали себе з росіянами), залишаючи історії відповідь на питання про національну самостійність українського народу, та нового, прихильники якого бачили різницю між Україною і Росією, але свідомо орієнтувалися на останню, цілком заперечуючи українству його право на національний розвиток. Розкол на старо- та новокурсників не приніс русофілам бажаної визначеності. Сконструйований ними світ розсипався, залишаючи після себе значно більше запитань, аніж відповідей. Впливи русофілів в українському суспільстві Галичини після розколу стрімко зменшувалися. У російського професора Олександра Погодіна, що відвідав Львів навесні 1909 р., русофільська молодь міста викликала “глибокий жаль”, справила враження “людей розтерняних і не тямущих, що з собою робити, куди йти”⁵³.

Австрофільська, полонофільська, русофільська та українофільська орієнтації були в підавстрійській Галичині складовими частинами українського руху, чинниками формування національної свідомості. Упродовж тривалого часу вони перебували в гармонійному взаємозв'язку, утворювали певну цілість. Кожна з них виконувала роль своєрідного пограничного знака і вказівника, окреслюючи межі та позначаючи напрям для оновлення на-

⁵² Печальное явленіе // Галичанинъ. 1907. 9 (н. ст.) жовтня. Ч. 216.

⁵³ Проф. О.А. Погодін про свій побут у Львові // Діло. 1910. Ч. 118. 30(17) травня.

ціонального руху. “Як не парадоксально, – стверджував Ярослав Дашкевич, – але всі політичні тенденції в комплексі та в перехресній дії (...) сприяли зміцненню української (руської – для того часу) національної свідомості на західноукраїнських землях: полонофільство диференціювало українців від росіян, москвофільство – від поляків та угорців, австрофільство – від поляків, росіян, частково від угорців, мадярофільство – від росіян. В результаті, методом проб і помилок, остаточно утвердилася і перемогла незалежницько-соборницька (разом зі Східною Україною та рештою українських земель) тенденція”⁵⁴. Вилучення навіть однієї з цих орієнтацій негативно позначилося б на динаміці українського руху загалом.

Співвідношення між орієнтаціями з часом змінювалося, вказуючи на перемогу українофільства. Українофільська орієнтація, позбувшись тягаря в особі русофілів, полонофілів та австрорусинів, втратила багатолітніх критиків, до яких звикла. Відразу ж виявилось, що для повноцінного національного розвитку замало усвідомити його напрям і мати вільну від внутрішніх опонентів дорогу. Українці ще тільки мусили навчитися вести прагматичну політику захисту національних інтересів. Перша світова війна та розпад Австро-Угорщини співпали з періодом, коли західноукраїнські політики почали це усвідомлювати, однак заміна малорезультативних ультиматумів на узгодження позицій вимагала не одного року клопіткої праці, на що історія не залишила часу. Серйозні розходження й відверті конфлікти між діячами обох частин України, повторюваність яких свідчила, що їх спричиняли глибші, аніж особисті амбіції, мотиви, усе ж не ставили під сумнів прагнення галичан до української соборності. Отож, очевидно, саме зв'язок з Великою Україною дав галицьким русинам щось таке, чого не можна було компенсувати з інших джерел. По-перше, галицькі русини не мали достатніх матеріальних та інтелектуальних ресурсів, аби самостійно розв'язати два ключових для національного руху завдання – стандартизувати мову і створити її словник, а також сформувані власну цілісну національну концепцію історії. Одне й інше було перенесене з Наддніпрянщини і пристосоване до умов Галичини. По-друге, ідентифікація з Наддніпрянщиною була вкрай необхідна галичанам з огляду на конструювання сили, здатної за кількістю населення і територіально протистояти полякам. По-третє, найбільшим за-

⁵⁴ Дашкевич Я. “Весна народів” 1848 року та її передісторія в Україні // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 3. Львів, 2000. С. 6.

позиченням галичан від наддніпрянців став етнонім “українці”, що дозволив подолати русофільство⁵⁵.

* * *

Сучасність характеризується світовою трансформаційністю. Глобалізація, інформаційна революція, інтеграційні тенденції у світі, міграційні процеси тощо свідчать про те, що практично кожна з держав змінює параметри своєї загальної і політичної життєдіяльності. Кожна країна відчуває зміни, трансформується, адаптується до нових умов світової динаміки, що впливає як на характер взаємин з іншими країнами, так і на відносини між суб'єктами політичної взаємодії всередині країни на рівні політичних інститутів, соціально-політичних спільнот, окремих особистостей. Останнє потребує нового типу політичної культури, нових форм і технологій, формування яких є однаково важливим завданням для всіх країн⁵⁶. Постійного переосмислення вимагає також поняття національної ідентичності. На сьогодні вже не викликає сумніву те, що ідентичність має процесуальну природу, вона постійно змінюється і конструюється як особистістю, так і соціумом, залежно від історичних і соціальних змін⁵⁷; “ніколи не може бути чимось сталим та завершеним, це процес створення нового простору для буття особистості, яка завжди існує в умовах недостатнього рівня самоусвідомлення та самоздійснення, а тому прагне до все нових вчинків, які вважає уральненням особистої ідентичності”⁵⁸.

⁵⁵ *Мудрий М.* Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 115-147; *Мудрий М.* Ідейні витоки ЗУНР: національні та політичні орієнтації галицьких українців у XIX – на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. Львів, 2003. С. 96-110.

⁵⁶ *Остапенко М. А.* Політична культура суспільства. С. 3.

⁵⁷ *Козловець М.* Ідентичність: сакральне та профанне // Філософська думка. Київ, 2008. № 4. С. 137. Також див.: *Konflikty etniczne. Źródła – typu – sposoby rozstrzygania. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 5–7 grudnia 1994.*

⁵⁸ *Куцепал С.* Ідентичність модерна та постмодерна // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Київ; Полтава, 2007. Вип. 17. С. 14.

Ще в середині ХХ ст. поява ряду нових країн внаслідок деколонізації спонукала західних науковців і політиків до розробки теорій і заходів для підтримки їх “розвитку” та “модернізації”. Під “модернізацією” загалом розумілася заміна “традиційних” соціальних і культурних цінностей, норм, уявлень і моделей поведінки їхніми “модерними” наступниками, внаслідок чого мали постати демократичні національні держави. Розвиток вимагав формування національної ідентичності й ефективного державного апарату, а модерні цінності, норми, уявлення та моделі поведінки мали впроваджуватися за допомогою, головним чином, освіти, комунікації та урбанізації. Думка суспільствознавців стосовно постколоніальних країн виявляє дивовижну подібність до цих теорій. Розвиток і модернізація знайшли свої пострадянські відповідники у “трансформації” та “глобалізації”⁵⁹.

Важливим чинником в оцінюванні змін у пострадянських суспільствах є культурний. Культурні цінності тісно переплетені з ідентичністю. Культура є водночас і вираженням ідентичності, і засобом її розвитку та збереження. Новоствореним державам необхідно формулювати нову національну ідентичність. Проблема всіх постколоніальних суспільств полягає в тому, що нова національна ідентичність у своєму культурному вимірі повинна скоріше включати, а не виключати всі різноманітні ідентичності, що існували в попередньому колоніальному суспільстві. Культурні цінності, з якими люди мають себе ідентифікувати, повинні мати характер достатньо загальний для громадського визнання або гармонійної інтеграції різних ідентичностей. Проблема такого суспільства, як українське, в тому, що радянський режим придушував вираження української ідентичності, нав’язуючи усереднену “радянську” ідентичність, що насправді виражала головні символи ідентичності російської. Внаслідок цього у процесі конструювання нової ідентичності суспільство має відновити українську ідентичність шляхом відродження культурних та історичних символів минулого. З іншого боку, воно має універсалізувати цю ідентичність шляхом творення нових елементів української культури, з якими могли би знайти зв’язок усі інші ідентичності в Україні⁶⁰.

⁵⁹ Мотиль О. Україна в теоретичній перспективі: песимістичні прогнози, оптимістичні контраргументи та одна чи дві провокації // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За редакцією професора Всеволода Ісаїва. Київ, 2004. С. 30-31.

⁶⁰ Ісаїв В. Суспільні перетворення – оцінка соціально-політичних змін // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. С. 14-15.

Прямою реакцією на десятиліття ізоляції, радянзації та зневаги до європейської культури стала надмірна перейнятість інтелектуального дискурсу посткомуністичного світу питаннями “європейськості”. Жодного разу терміни “Європа” та “європейський” не вживалися так часто, як сьогодні, означаючи все те, що є цивілізованим, демократичним, сповненим гідності й духу співпраці із Західною Європою, зв’язок із коренями західної цивілізації, християнськими моральними принципами. В Україні наголос на “європейськості”, крім того, що він виражає засудження згубних наслідків радянсько-російської культурної гегемонії, також виступає і ствердженням національної української ідентичності по відношенню до Росії. Відкриваючи свої європейські корені, українці водночас стверджують свою окремішність від Євразії⁶¹. Така ситуація актуалізує у свідомості сучасних українців, передусім західного регіону, вже призабуте відчуття присутності польського чинника як “вікна в Європу”.

Останнім часом серед українських науковців точаться відносно жваві дискусії про співвідношення історії України, національної ідентичності та ролі іншонаціональних чинників в історії України. Вони виникають у різних галузях суспільствознавства, а об’єднуючою їх ланкою є наростаюче відчуття невдоволення “націонал-патріотичною”, “державницькою” версією історії України, що залишає поза увагою (фактично – фальсифікує) чимало важливих питань щодо формування національної ідентичності в минулому і вже зовсім неспроможна сформувати в суспільстві таку історичну пам’ять, яка б адекватно реагувала на виклики сучасного світу. Яскравим прикладом цього є дискусія щодо змісту шкільних підручників з історії⁶². “Ті концепції, що годилися для періоду бороть-

⁶¹ Процик А. “Європейськість” як чинник ідентичності // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація. С. 149-150.

⁶² “Основою національної ідентичності, – стверджує Наталя Яковенко, – як відомо є колективне уявлення про спільне минуле: спільних предків, спільно освоєну / здобуту територію, спільні перемоги / поразки, спільних героїв / зрадників тощо. Утверджується цей тип уявлень (“історична пам’ять”) не внаслідок того, що пересічна людина досліджувала історію, а внаслідок того, що вона її просто “знає”, причому підставою для такого “знання” служить передусім шкільний курс історії. (...) Складніша ситуація, коли в спільноті, що являє собою народ однієї країни, функціонує декілька різних за змістом, або й потенційно конфліктних, канонів “історичної пам’яті” (а отже, й “образів себе”). Класичним прикладом такої ситуації служить, на жаль, сьогоднішня Україна” (Яковенко Н. “Образ себе” – “образ Іншого” у шкільних підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців. Ма-

би за власну державність, навпаки, можуть провокувати комплекс меншовартості всіма ображеної і кривдженої країни, – стверджує Григорій Фрейман. – Стара концепція сприяє формуванню конфронтаційного мислення, що дуже небезпечно в умовах сучасних викликів”⁶³. Додатковим свідченням ідейно-світоглядної несвободи сучасної української історичної дидактики визнана присутня в шкільних підручниках тема колоніальної в минулому залежності України. Її зовнішня антиросійськість при ближчому розгляді зводиться до нездатності українських авторів вирватися з ідейно обмеженого російського дискурсу. Ця залежність від Росії настільки велика, що автори, нехтуючи науковим інструментарієм, “піддаштовують” і Річ Посполиту, й монархію Габсбургів під російські імперські стандарти. Своїм бажанням довести колоніальний статус України автори шкільних підручників мимоволі опиняються в лещатах російських історичних міфів – про триєдиний російський народ, про українську ідентичність як штучний витвір поляків тощо⁶⁴.

Виявленню загального розуміння і проблемних моментів формування української національної ідентичності в історичній пам’яті сьогодення було підпорядковане опитування студентів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, проведене в листопаді–грудні 2008 року. Задумуючи це опитування, авторка скористалася досвідом львівських істориків Зої Баран і Мар’яна Мудрого, які в жовтні–грудні 2000 року серед школярів Львова та студентів Львівського національного університету імені Івана Франка провели опитування для з’ясування їх інтересу до Польщі та оцінки ними українсько-польських відносин в історичній ретроспективі (усього було опитано 289 осіб). Запропонована респондентам анкета складалася з 20-ти питань, які передбачали конкретні й лаконічні відповіді (на зразок тестів)⁶⁵.

теріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Український інститут національної пам’яті; упорядкування та редакція Н. Яковенко. Київ, 2008. С. 119). Також див.: Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії. Київ, 2000. Пор.: *Ronikier J. Mit i historia. Mitotwórcze funkcje podręczników szkolnych. Kraków, 2002.*

⁶³ Короткі записи “круглого столу” „Сучасні виклики історичної освіти”, що відбувся на річній конференції ВА „Нова Доба”. Модератор П. Вербицька. Київ, 5 грудня 2008. Робочі матеріали. С. 4.

⁶⁴ *Мудрий М.* Тема “колоніального статусу” України у підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців. С. 105-106.

⁶⁵ *Баран З., Мудрий М.* Кордони реальні й уявні: львівські школярі та студенти про Поляків і Польщу // *Nauczanie blokowe i zintegrowane przedmiotów humanistycznych w zreformowanej szkole / Uniwersytet*

Аналіз отриманих анкет дав змогу відобразити основні тенденції у сприйманні молодими галичанами польського чинника, однак не дозволив відтворити мотиви і спосіб їх мислення. Крім того, з часу проведення опитування минуло вже вісім років, накопичився новий суспільний досвід, поглибилися знання з історії. Тому потреба нового опитування, матеріали якого забезпечили б сучасний зріз суспільних уявлень, не викликала сумнівів.

Опитування було проведене серед студентів IV–V курсів. Це майже сформовані фахові історики, які вже найближчим часом стануть учителями, викладачами, науковцями, а відтак самі впливатимуть на формування історичної свідомості. Головною метою дослідження було домогтися від студентів формулювання власних думок і відтворення своїх уявлень. З цією метою студенти в довільній формі виконали декілька письмових робіт, про тематику яких не були завчасу попередженими. Тема першої роботи була сформульована так само, як і дане дослідження: “Польський і російський чинник у формуванні модерної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід та сучасні паралелі” (20 робіт). Ознайомлення з отриманими роботами спонукало до розширення тематики. Другу роботу студенти виконували на тему “Історичні стереотипи щодо міжнаціональних відносин у сучасній Україні. Чи можна їх подолати?” (30 робіт); третю – на тему “Історична пам’ять у сучасній Україні: джерела формування, структура, базові цінності” (42 роботи). Таким чином, усього проаналізовано 92 студентські роботи (зберігаються в авторки статті) під кутом зору того, яке місце польський і російський чинники займають в історичній пам’яті сучасних галицьких українців, а також простеження ширшого контексту – як сьогоднішня молода людина розуміє поняття історичної пам’яті – власної та загальнонаціональної, як ставиться до проблеми стереотипного мислення в міжнаціональних відносинах і що думає про можливості й перспективи їх подолання.

Назагал студенти виявили розуміння того, що історична пам’ять не тотожна з простим знанням історії чи викладенням її у підручниках. Відправною точкою їх роздумів можна вважати тезу “історична пам’ять – це культурна згода всього суспільства”⁶⁶. Історична пам’ять постає як постійно змінюваний у часі процес поєднання сукупності історичних поглядів на ту чи іншу подію, особу, явище у власній історії та певних стереотипів сучасної епо-

Zielonogórski; redakcja naukowa T. Jaworski, B. Burda, M. Szymczak. Zielona Góra, 2002. S. 147-163.

⁶⁶ Робота Довжинського Володимира.

хи⁶⁷, або ж постійне переосмислення віхових подій в історії, поєднання об'єктивної і суб'єктивної точки зору сучасників⁶⁸. Чимало студентів наголосили на наявності індивідуальної історичної пам'яті, яка формується в кожній людині по-своєму, під впливом навчання, оточення, власного досвіду, інколи навіть “іноземця, що випадково зустрівся на вулиці”⁶⁹. Рідше трапляються згадки про роль у формуванні індивідуальної історичної пам'яті локальної історії та місцевих пам'яток⁷⁰, що свідчить про збереження загальної орієнтованості галицьких українців на загальнонаціональну / загальнодержавну площину. Зустрічається в роботах також і повне ототожнення історичної пам'яті зі сформованими стереотипами⁷¹, як і наголос на дуже вибірковій функції історичної пам'яті: “ми пам'ятаємо лише те, що хочемо пам'ятати”⁷². Викривлення в часі, підтасування під ідеологічні запити опитані респонденти назвали основним недоліком історичної пам'яті⁷³.

Історична пам'ять сьогоденних українців оцінюється доволі критично, як “не дуже глибока”⁷⁴, по суті “синонім національної”⁷⁵, або ж “державницької”⁷⁶. Побудова “національно свідомої”, “патріотичної” історії стала елементом становлення сучасної незалежної держави, що, своєю чергою, призводить до викривлення подій, творення міфів, псевдогероїв, відсуває на задній план сусідні нації, вириває історію України зі загальносвітового історичного процесу⁷⁷. Прикметою сьогодення стала звичка згадувати лише “погані сторінки”, страждання українського народу, хоча періоди поразок можна знайти в історії кожної країни, однак їм не відводиться роль базових цінностей⁷⁸. Першим джерелом історичної пам'яті є підручники, в яких українці постають як вічно гноблений народ, а сусіди – як ті, хто тільки тим і займався, що їх гнобив⁷⁹. “У наших шкільних підручниках з історії, – стверджує один із студентів, – нічого не змінилося від того часу, як я закінчив школу, і до моменту,

⁶⁷ Робота Данилів Марії.

⁶⁸ Робота Филипів Андрія.

⁶⁹ Роботи Лукачук Олени, Фецин Ольги, Паршина Іллі та ін.

⁷⁰ Робота Соломахи Олега.

⁷¹ Робота Романик Наталії.

⁷² Робота Календарової Леніє.

⁷³ Робота Стасіва Ярослава.

⁷⁴ Робота Забитко Наталії.

⁷⁵ Роботи Пермякова Віктора, Замори Дмитра, Тертичної Олени та ін.

⁷⁶ Робота Миронюка Андрія.

⁷⁷ Робота Парцей Галини.

⁷⁸ Робота Календарової Леніє.

⁷⁹ Робота Замори Дмитра.

коли мені довелося викладати”⁸⁰. Назагал майбутні історики природно наголошують на значущості історичної пам’яті (“без минулого немає майбутнього”), хоча й визнають, що в сучасному суспільстві чимало людей воліють не згадувати про минуле, жити теперішнім і майбутнім⁸¹. Однак у деяких роботах присутні застереження щодо небезпечності надмірного акцентування уваги суспільства на історії, а особливо історичних образах: “Історичне знання може бути не тільки корисним, а й шкідливим. У нашому сьогоденні, в умовах світових глобалізаційних процесів, саме історія і тільки історія може становити серйозний бар’єр на шляху інтеграції такого типу держави як Україна до світової спільноти”⁸².

Доволі одностайно студенти відзначили те, що в сучасній Україні історична пам’ять переживає процес бурхливого формування (“трансформації”⁸³, “метаморфоз”⁸⁴, “радикальної зміни”⁸⁵, “так званого редагування”⁸⁶). Назагал у роботах простежується розуміння неоднозначності цього процесу. З одного боку, стверджується, що на сучасному етапі державотворення історична пам’ять народу відіграє чи не найважливішу роль; саме на її основі формується патріотизм, національна свідомість, система культурних і моральних цінностей українців; визнається необхідність якнайшвидшого повернення до історичної пам’яті широкого загалу фактів, які раніше свідомо замовчувалися чи перекручувалися⁸⁷. З іншого боку, в сучасній Україні історична пам’ять дедалі більше стає предметом далеких від науки й загалом здорового глузду політичних спекуляцій⁸⁸. У непоодиноких випадках студенти відзначили, що ключову роль у формуванні історичної пам’яті на сьогодні відіграють засоби масової інформації, “вони ж найбільше її спотворюють”⁸⁹.

Студентська аудиторія фактично навпіл розділилася щодо розуміння актуальних завдань формування історичної пам’яті в Україні. Одна частина наголошує на пріоритетності національно-патріотичної версії історії України: “нація без історичної пам’яті приречена на загибель”⁹⁰, кожній нації для підвищення самооцінки

⁸⁰ Робота Палія Богдана.

⁸¹ Робота Паршина Ілії.

⁸² Робота Стасіва Ярослава.

⁸³ Робота Цебенка Андрія.

⁸⁴ Робота Арбатова Кирила.

⁸⁵ Робота Леги Ярослава.

⁸⁶ Робота Данилів Марії.

⁸⁷ Робота Куровського Юрія.

⁸⁸ Роботи Куровського Юрія, Мраки Ірини, Замори Дмитра.

⁸⁹ Роботи Куровського Юрія, Фецин Ольги та ін.

⁹⁰ Робота Забитко Наталії.

потрібні національні герої, національні перемоги і трагедії, “історична пам’ять повинна містити в собі події, які не лише близькі кожному з громадян України, але й несуть певне смислове навантаження, формують національну гордість, любов до Батьківщини та ін.”⁹¹, історичну пам’ять ми зобов’язані передавати з покоління в покоління та ін.⁹². Ці студенти зазвичай вважають, що ключову роль у формуванні історичної пам’яті має відігравати держава, позитивно оцінюють її останні зусилля в цьому напрямі⁹³ (зокрема, вшанування жертв Голодомору). Вони наголошують, що основна функція історичної пам’яті спрямована в майбутнє: будувати національну спільноту, українську державу і громадянське суспільство зі спільним майбутнім⁹⁴, “зробити свій аналіз і на майбутнє бути гідним громадянином України”⁹⁵, консолідувати Україну⁹⁶ тощо.

Інші студенти, навпаки, наголошують на потребі якнайшвидшого подолання ідеологічних напшарувань у царині історичної пам’яті, виявляють розуміння того, що структура історичної пам’яті значно складніша, ніж національно-патріотична версія історії, включає в себе не лише політичні події, а й малодосліджені на сьогоднішній день аспекти щоденного співжиття різних суспільних і національних груп, врешті, що українці увібрали елементи історичної пам’яті сусідніх народів⁹⁷. “На сьогодні, – стверджується в одній із таких робіт, – образ нації є глибоко заідеологізованим. Інші нації присутні насамперед у лінійній (націоналістичній) історіографії України. Так як “українська нація споконвіку боролася за свій державний статус”, то й інші нації визначаються за їх роллю у цій боротьбі. Таким чином, шведи є позитивними, ідеалізованими, росіяни і поляки є негативними”⁹⁸.

Для виразників таких поглядів характерне розуміння, що конфліктні події в історичній пам’яті сусідніх народів, як правило, закарбовуються по-різному (як-от українсько-польська війна), що не можна негативно оцінювати цілі історичні періоди (бо у складі різних імперій українське суспільство також розвивалося)⁹⁹. Студенти наголошують, що історичну пам’ять українців як нації не можна ототожнювати з історичною пам’яттю в Україні як дер-

⁹¹ Робота Сенік Галини.

⁹² Робота Ільчишин Оксани.

⁹³ Робота Пермякова Віктора та ін.

⁹⁴ Робота Зброжко Ольги.

⁹⁵ Робота Рой Марії.

⁹⁶ Робота Івах Катерини.

⁹⁷ Робота Поважнюк Наталії.

⁹⁸ Робота Гордієнка Дмитра.

⁹⁹ Робота Голосної Анни.

жаві, так, для прикладу, від етнічного поляка, що проживає на території України, не потрібно вимагати позитивної пам'яті про діяльність УПА¹⁰⁰. У ряді робіт містяться застереження про неприйнятність утвердження в історичній пам'яті “агресивних” чи “не-нависних” поглядів щодо інших національностей і держав¹⁰¹, а також занепокоєння з приводу того, що значна частина історичних питань, винесених тепер на розгляд суспільства, сформульовані конфліктно, викликають несприйняття його частини, інколи навіть доволі значної: “саме ці питання не дозволяють українському суспільству стати зрілою політичною нацією”¹⁰².

Одним із завдань, які ставилися перед студентами під час опитування, було виокремити й укласти в певній логічній послідовності ряд фактів, подій, явищ, діячів української історії, які стали базовими для сучасної історичної пам'яті, свого роду символами України. Студенти продемонстрували розуміння епізодичного, фрагментарного характеру суспільної пам'яті, яка базується на подіях, що найяскравіше виразилися¹⁰³. “Історична пам'ять, – стверджується в

¹⁰⁰ Робота Куровського Юрія.

¹⁰¹ Робота Сенік Галини.

¹⁰² Робота Арбатова Кирила. Далі автор цієї роботи ствердив, що сучасна Україна як держава постала завдяки широкому суспільному договору, що продемонстрували наслідки референдуму 1 грудня 1991 р. Такі результати не були би можливими без широкого консенсусу в суспільстві, якби представники інших народів на території України з власною історичною пам'яттю не переосмислили себе в новій історичній реальності, на українській землі. На момент отримання незалежності історична пам'ять в Україні була спільною й доволі лінійною, майбутня держава прогнозувалась як успішний проект успішного суперетносу. Лінія історичної пам'яті виглядала таким чином: незалежна Україна – високорозвинута правова держава успішних особистостей і успішного народу – ми перемогли фашизм – ми пережили війни і трагедії – ми стали законними спадкоємцями своєї частини імперії – ми разом захищали нашу державу від ворогів, а наших братів від кривди – ми створили багату культуру і мову – ми прийняли хрещення й увійшли в європейську сім'ю народів. Натомість зараз українському суспільству пропонують суттєво змінений варіант: Україна – понад усе – ми прагнемо в Європу з Польщею, наздоганяючи Німеччину – Україна – жертва тоталітарних режимів – український народ споконвіку гноблений – багата культура його зазнавала тільки утисків – нас оточують вороги, а всередині держави – зрадники – вшануймо жертв Голодомору (незрозуміло, чому це слово пишуть з великої літери, як Бог або Батьківщина). “Боляче дивитися, підсумовує автор, – як з народу-героя та переможця роблять “жертву” з мультфільму про сімейку Адамсів”.

103 Робота Дробко Надії.

одній із робіт, – це не об’єкт дослідження, це національна самобутність, це архів прикладів¹⁰⁴. Чимало студентів звернули увагу на те, що базові символи української історичної пам’яті пов’язані не з моментами перемог, а з хвилями невдач і поразок, і наголосили на потребі змінити таку ситуацію: “Скільки я себе пам’ятаю, стільки нас вчили, що такий то винахід винайшов той чи інший американаець чи англієць. А наша українська історична пам’ять базується на символах доволі сумних, як-от руйнування Батурина. Не можна брати за символ історичної пам’яті тільки смутні моменти історії, а потрібно віднаходити моменти триумфу, і саме ці моменти обрати за базові символи історичної пам’яті”¹⁰⁵.

Студенти визнали, що український національний міф сформований насамперед на міфі козаччини¹⁰⁶. У переважній більшості робіт подіями, що найяскравіше закарбувалися в пам’ять українського народу, названо визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького і Переяславську раду, а серед діячів – того ж Богдана Хмельницького. Для даного дослідження цей наголос особливо важливий з огляду на те, що ці історичні події змінили “польський” вектор розвитку України на “російський”. В одній з робіт цей перелом влучно визначений як “час звільнення від шляхетського панування, що плавно переходить у 500 років російського гніту”¹⁰⁷. Серед інших подій / періодів, які часто згадуються в роботах – Трипільська культура, хрещення Русі, (рідко – монголо-татарська навала), Люблінська унія, Брестська унія, період Івана Мазепи, гайдамаччина, коліїщина, скасування кріпацтва, визвольні змагання 1917–1921 років з особливим виділенням подій під Крутами, встановлення більшовицької влади в Україні, голодомор, боротьба ОУН-УПА, (рідко – акція “Вісла”), Чорнобильська катастрофа, проголошення незалежності України, Помаранчева революція¹⁰⁸.

Як і з самого цього переліку, так і з неодноразових згадок у студентських роботах випливає, що більшість базових символів української історичної пам’яті пов’язані саме з боротьбою проти польської чи російської влади. Базовими символами українсько-російських відносин у минулому названо: Переяславську раду, Полтавську битву, Валуєвський циркуляр, репресії проти україн-

¹⁰⁴ Робота Рой Марії.

¹⁰⁵ Робота Палія Богдана.

¹⁰⁶ Робота Гордієнка Дмитра, Пітко Світлани та ін.

¹⁰⁷ Робота Филипів Андрія.

¹⁰⁸ Найчіткіше викладено в роботах Довжинського Володимира, Миронюка Андрія, Филипів Андрія.

ства у ХХ столітті¹⁰⁹. Студенти розуміють поверховість і потенційні загрози такого логічного ряду “Голодомор – наслідок Переяславської ради, – відзначив автор однієї з робіт, – таке трактування нав’язується сьогодні суспільству, хоча на цьому історичному відтинку можна було б знайти ще кілька десятків базових символів українсько-російських відносин і по-різному їх інтерпретувати. Символи нав’язуються особі ще в початкових класах”¹¹⁰.

Базовими символами українсько-польських відносин стали Люблінська і Брестська унії, війна Б. Хмельницького, гайдямаччина і коліївщина, поділи Польщі, акція “Вісла”. Загальним спостереженням є невисокий інтерес суспільства до польсько-литовської доби, що тягнеться ще від радянської історіографії¹¹¹, а також невиправдане обмеження сучасної політики національної пам’яті в державі подіями ХХ століття¹¹².

Студенти наголошують на неоднозначності базових символів історичної пам’яті для різних частин суспільства й навіть окремих осіб: “Для когось це Мазепа, Хмельницький, Грушевський, для іншого – Петро I, Катерина II, Сталін. Це залежить від умов, у яких формувалася історична пам’ять. Пересічному українцеві не завжди вдається відокремити історичну пам’ять від національного міфу”¹¹³. Залежно від розуміння конкретної людини одна й та ж історична подія або постать може нести або позитивне, або негативне забарвлення. В історичній пам’яті сучасної України значно більше базових символів, які роз’єднують, ніж тих, які об’єднують (серед останніх названо, наприклад, хрещення Русі)¹¹⁴. Місце події

¹⁰⁹ Робота Голосної Алли та ін.

¹¹⁰ Робота Палія Богдана.

¹¹¹ Робота Соломахи Олега.

¹¹² Робота Пермякова Віктора.

¹¹³ Робота Данилів Марії. Ірина Коваль для ілюстрації цієї тези поділилася враженнями від останніх відвідин Одеси: “У транспорті спілкувалася з двома старшими людьми, які відреагували на Львів: “та у вас там всі бандерівці, ніде не працюють, їх годує Канада та Америка”. “Це маленький приклад історичної пам’яті в сучасній Україні, – стверджує авторка, – де джерелом формування швидше всього були спогади власні і спогади попередніх поколінь, які відображають лише суб’єктивну сторону, враховуючи регіональні особливості. Як на мене, не варто застуджувати цих двох старших чоловіків, оскільки в них свої сформовані стереотипи. Адже місто Одесу заснувала Катерина II і майже вся історія цього міста оберталася навколо російської політики. Базовим символом для них є власне заснування рідного міста. Для львів’ян таким символом є “Руська трійця”, заснування Львівського університету” (Робота Коваль Ірини).

¹¹⁴ Робота Мраки Ірини

в історичній пам'яті визначають наслідки, які вона мала, а також їх пізніше осмислення: “Так як образ доброго шведа чи злого москаля спричинені історичними подіями, яким дано певну оцінку, так і зміна їх залежить від історичних подій та їх осмислення”¹¹⁵.

У більшості студентських робіт у тій чи іншій мірі присутні міркування про чіткий поділ історичної пам'яті і стереотипів щодо власної історії та міжнаціональних відносин в Україні за регіональною ознакою. Структура історичної пам'яті в Україні розглядається як “чітко регіональна”, “по Дніпру”, відповідно з тяжінням до польського і російського простору. Таке формування пояснюється тривалим поділом українських земель саме між “Росією” та “Польщею”¹¹⁶. В одній із робіт цей поділ окреслюється навіть як “прірва”¹¹⁷. Прикметно, що у відносно незначній кількості робіт при цьому згадується перебування західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) монархії, що “сформувало тут дещо інший тип мислення”¹¹⁸. Попри конфронтаційні моменти в історії, вирішальним у сьогоднішньому сприйнятті є все ж чинник близького сусідства: у Галичині об'єктивнішим є сприймання поляків, у Східній Україні – росіян¹¹⁹.

Опитані студенти переконані, що на сході України немає негативних стереотипів щодо росіян через віки співжиття¹²⁰, що там панує сильне прагнення повернутися “під російську владу”, яке старше покоління насаджує молодшому (тоді як на Заході люди орієнтовані на приклад Польщі, Прибалтики; тут чомусь не хочуть повернутися під владу іншої держави, тієї ж Польщі, бачать Україну вільною¹²¹), що мешканцям Східної України притаманна сильна ностальгія за радянськими часами, боязнь європейської та євроатлантичної інтеграції, пріоритетність українсько-російських взаємин як “перевірених досвідом” і таких, від яких “буде більше користі”. На Заході “вважають винними у всіх своїх бідах росіян, а точніше москалів”. Натомість на Заході побутує “образ доброго, в міру хитруватого поляка, який свого часу допомагав українській стороні формувати національну ідею, будувати свої перші державотворчі кроки, у якого треба ще багато чому повчитися і головне – саме він є тим, хто допоможе прокласти місток до Євро-

¹¹⁵ Робота Гордієнка Дмитра.

¹¹⁶ Роботи Лукачук Олени, Коваль Ірини, Козел Надії, Романик Наталії та ін.

¹¹⁷ Робота Рутара Володимира.

¹¹⁸ Робота Перцак Олени.

¹¹⁹ Робота Зброжко Ольги.

¹²⁰ Робота Сеницької Вікторії.

¹²¹ Робота Голосної Анни.

пи і засвідчить в історичному вимірі європейську приналежність українців”¹²². Назагал Західна Україна, де переважав вплив поляків, оцінюється як “більш національно свідомі”¹²³. У мешканців Східного регіону, навпаки, образ поляка асоціюється зі свого роду “ворогом”, тобто особою, яка свого часу забрала частину України під свою опіку, тим самим розділивши українську спільноту на дві частини¹²⁴. Винесення на широкий розгляд суспільства болючих моментів української історії не сприяє формуванню єдиної української історичної пам’яті, навпаки, посилює її поділ на національну пам’ять Сходу і Заходу¹²⁵.

Студентам спеціалізації “новітня історія України”, які прослухали декілька спецкурсів з історії півдавстрійської Галичини, було запропоновано без спеціальної підготовки виконати роботу на тему “Польський і російський чинник у формуванні модерної національної свідомості галицьких українців”. Абсолютно всі студенти виявили розуміння того, що сучасна національна ідентичність українців у півдавстрійській Галичині формувалася шляхом взаємодії різних національно-політичних орієнтацій, під постійним впливом, з одного боку, польського, а з іншого – російського чинника. Роль польського і російського чинника у формуванні модерної національної свідомості галицьких українців, стверджується в одній із робіт, лише на перший погляд видається негативною. Насправді ця свідомість у півдавстрійські часи і формувалася шляхом усвідомлення себе галицькими українцями як чогось відмінного від поляків і росіян, у певному просторі між ними¹²⁶. Польща була галичанам ближчою, бо вона частіше окупувала українські землі. До Росії галицьких українців тягнуло, бо вона була сильною. У взаємодії між польським і російським чинниками сформувалася українська національна свідомість¹²⁷, відбувся остаточний вибір “українського шляху”¹²⁸.

Простежуючи процес формування новочасної національної свідомості галицьких українців, студенти – як на вихідний її пункт – звернули увагу на територіальні претензії Росії та Польщі на Галичину як на “свою”, “споконвічну” територію. Як поляки, так і росіяни намагалися придусити почуття національної окре-

¹²² Робота Лукачук Олени.

¹²³ Робота Романик Наталії.

¹²⁴ Робота Лукачук Олени.

¹²⁵ Робота Пермякова Віктора.

¹²⁶ Робота Вонса Святослава.

¹²⁷ Робота Пітко Світлани.

¹²⁸ Робота Червонюка Олександра.

мішності українців, що, за логікою, мало б сприяти швидкому забуттю галичанами власної духовної культури та їх асиміляції, однак “якби не парадоксально це звучало, розчарування як в ідеях, які несли поляки, так і росіяни, послужило основою для формування власної самобутньої ідентичності; відмови від якогось покровителя чи “старшого брата”¹²⁹. Формування ідентичності певного народу – дуже тривалий і важкий процес, особливо якщо він перебуває в чужому державному організмі. І поляки, і росіяни виступали для галичан як загарбники. Боротьба між росіянами і поляками за використання українців сприяла формуванню їх окремишнього світогляду, відмінного від імперського, демократичного¹³⁰. Очевидність того, що Росія і Польща дбають про свої національні інтереси на чужій території, змусила галицьких українців перейти до боротьби за своє власне “я”, свій “власний дім”¹³¹.

Постійні конфлікти з поляками вже на початку ХХ ст. переконливо демонстрували, що українці не зможуть жити з ними разом, не створять якусь ідеальну Річ Посполиту¹³². Польський вплив був для галицьких українців “домінуючим”¹³³, “провідним у формуванні національної свідомості, насамперед через співіснування на одній території, а також суперництво за владу у краї. Польські ідеї були галичанам ближчими, зрозумілішими”¹³⁴, польський чинник відіграв роль рушія у формуванні української національної свідомості¹³⁵. “Польський чинник, – стверджується в одній з робіт, – можна вважати додатковим стимулом, такою собі “червоною шматою” для бика, подразником для українського політичного руху Галичини. А все це протистояння можна порівняти з коридою, хоча боротьба була нерівною”¹³⁶. Загроза колонізації активізувала зусилля галицьких українців до боротьби за самозбереження, змушувала їх до згуртованості і солідарності. Конкуренція в боротьбі за політичну владу змушувала українців вдосконалювати свої вміння політичної діяльності до рівня їх опонентів – поляків. У багатьох роботах наголошується на численних запозиченнях українців від поляків у сфері національно-політичного розвитку: поляки були водночас для українців у Галичині і воро-

¹²⁹ Робота Паньків Мар'яни.

¹³⁰ Робота Григорчука Василя.

¹³¹ Робота Горбачевського Тараса.

¹³² Робота Горбачевського Тараса.

¹³³ Робота Коваль Ірини.

¹³⁴ Робота Назар Олени.

¹³⁵ Робота Фецин Ольги.

¹³⁶ Робота Камінського Максима.

гом, і прикладом для наслідування¹³⁷; українці вчилися здебільшого від поляків¹³⁸, у поляків галицькі українці, не маючи власного державотворчого і націотворчого досвіду, переймали різноманітні методи боротьби за популярні в XIX ст. національні ідеї¹³⁹.

Чимало студентів наголосили, що польський вплив у Галичині був безпосереднім, а російський – опосередкованим. Російський чинник мав зовнішні (зовнішня політика) та внутрішні (москвофільство) вияви¹⁴⁰. Заборони й утиски російської політики в Наддніпрянщині не сприяли симпатіям галичан до Росії, можливо, саме через це й зазнало поразки москвофільство¹⁴¹. Російський царизм, теорія панславізму, а пізніше і радянська Росія в галицьких українців формували страх, несприйняття і російського народу, і Росії як держави, і під впливом цих чинників українці були готові робити, що завгодно, аби в Галичині не було російської влади. Оскільки такі ж інтереси були в поляків, у підсумку це створювало передумови для українсько-польського порозуміння¹⁴². Якщо в XIX ст. симпатії галицьких українців до поляків були мінімальними, бо вони асоціювалися з “гнобленням”¹⁴³, то згодом ця сума “першість перейшла до російського чинника”¹⁴⁴. Ряд студентів зауважили, що з часом галицькі українці самі почали трактувати польський і російський чинники інструментально, використовувати їх для кристалізації національної ідентичності: галицькі українці на зміну симпатизували то полякам, щоб зменшити російський вплив, то росіянам, щоб зменшити польський¹⁴⁵. Також відзначено, що самоусвідомлення себе галичанами як частини ширшого руського простору послужило містком до об’єднання з Наддніпрянською Україною¹⁴⁶. Лише одна студентка звернула увагу на те, що польський і російський чинники були не єдиними у формуванні національної свідомості галицьких українців, вказавши, для прикладу, на вплив чехів¹⁴⁷.

Наступним аспектом студентських робіт стали спроби дати загальні оцінки ролі польського й російського чинників у форму-

¹³⁷ Робота Шевціва Андрія.

¹³⁸ Робота Бараболі Валентини.

¹³⁹ Робота Лукачук Олени.

¹⁴⁰ Робота Шевціва Андрія.

¹⁴¹ Робота Камінського Максима.

¹⁴² Робота Бараболі Валентини.

¹⁴³ Робота Юзви Володимира.

¹⁴⁴ Робота Назар Олени.

¹⁴⁵ Робота Юзви Володимира.

¹⁴⁶ Робота Лукачук Олени.

¹⁴⁷ Робота Козел Надії.

ванні національної свідомості галицьких українців не лише в історії, а й провести паралелі з сучасністю, відобразити уявлення про поляків і росіян, які побутують сьогодні в Галичині, виявити стереотипні підходи. На підставі аналізу робіт можна виділити як спільні / подібні характеристики, що рівною мірою стосуються як поляків, так і росіян, ставлять їх ролі в українській історії нібито в одну площину, так і розмежування уявлень про ці два народи і навіть їх протиставлення.

Найперше, що об'єднує уявлення про поляків і росіян, – це визнання за ними пріоритетного впливу на історію України з-поміж усіх інших народів: “наша історична пам'ять обертається навколо двох полюсів – Росія і Польща”¹⁴⁸, коливання між пропольською і проросійською орієнтацією склалися історично, як коливання між Сходом і Заходом¹⁴⁹ тощо. Стереотипи у сфері міжнаціональних відносин щодо поляків і росіян названі “найяскравішими”¹⁵⁰, “найпоширенішими”¹⁵¹, “особливо упередженим ставленням” та ін. Практично всі студенти наголосили, що сьогодишнє стереотипне уявлення про поляків і росіян сформоване історично: обидва народи закарбувалися в історичній пам'яті українців як завойовники їх земель¹⁵²; найпоширеніший історичний стереотип щодо поляків – це “панське ярмо”, “вічні поневолювачі”, щодо Росії – стратегічний ворог¹⁵³; “поляк, як зрештою і росіянин, у свідомості середньостатистичного українця не просто сусід, а “злий”, “поневолювач”¹⁵⁴. “Постійна боротьба за свою національну ідентичність, – стверджується в одній із робіт, – призвела до того, що у свідомості галицьких українців саме поняття “нація” зводиться до чогось такого, що може протистояти шовіністичним планам Росії та Польщі. Ці два чинники призвели до появи націоналістичних поглядів галицьких українців. Відповідно збереглися і історичні стереотипи: росіяни стараються будь-якою можливістю, аби нашкодити Україні; поляки теж нетерпимі до українців, бо вважають, що ті живуть на їхній етнічній землі”¹⁵⁵.

Найпоширенішим спільним закидом у бік поляків і росіян на сучасному етапі є їх “зверхність” / “пихатість” щодо українців, на-

¹⁴⁸ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁴⁹ Робота Юзви Володимира.

¹⁵⁰ Робота Парцей Галини.

¹⁵¹ Робота Козел Надії.

¹⁵² Робота Паршина Ілі.

¹⁵³ Робота Филипів Андрія.

¹⁵⁴ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁵⁵ Робота Горбачевського Тараса.

самперед через відсутність у них державницької традиції¹⁵⁶. Ряд студентів звернули увагу на те, що стереотипи в міжнаціональних відносинах є обопільними: росіяни вважають українців “меншим братом”, поляки – неосвіченими, здатними виконувати лише важку фізичну працю¹⁵⁷. Якщо українці односторонньо намагатимуться подолати стереотипи, а в інших щодо українців вони залишатимуться, то в українців неминуче сформується нові стереотипи щодо цих народів; такі питання потрібно вирішувати не на національному, а на міжнародному рівні¹⁵⁸. У декількох роботах важливим чинником формування стереотипів у міжнаціональних відносинах названо тиск з боку поляків і росіян у релігійній сфері¹⁵⁹. Низка студентів також звернули увагу на те, що сьогоднішні оцінки галичанами як поляків, так і росіян, є доволі суперечливими. Насмішки, особливо щодо туристів, які приїжджають до Львова, переміщуються з певними почуттями захоплення щодо вищого рівня життя в цих країнах тощо. Такі хитання пояснюються особливостями історичної пам’яті, а також історичними міфами, що викладаються в школі або ж передаються з покоління в покоління¹⁶⁰.

Відправною точкою у характеристиці образу поляка в українській історичній пам’яті стали наступні визначення: “завойовник”, “нахабний, безжалісний кривдник”, “зверхні люди як спільнота”¹⁶¹, “шляхта, вельможі, панство, сформована державність (а українці – холопи, раби, які повинні їм підкорятись)”¹⁶², “польські шляхтичі, які гнобили українських селян”¹⁶³, синонім слова “пан”¹⁶⁴ (“поляк – це пан, а ти – пропав”¹⁶⁵), а також – особи “фальшиві”, “нецирі”, які ніколи не говорять те, що думають; “противні і кляті, не хочуть, щоб була Українська держава, не люблять українців”¹⁶⁶. Основним джерелом таких негативних стереотипів названі шкільні підручники з історії, де поляки згадуються в конфліктних подіях, а їх взаємини і співпраця з українцями в культурі й економіці ігноруються¹⁶⁷. У поодиноких випадках сту-

¹⁵⁶ Робота Фещин Ольги та ін.

¹⁵⁷ Робота Филипів Андрія.

¹⁵⁸ Робота Філіп Олени.

¹⁵⁹ Роботи Фещин Ольги, Дробко Надії та ін.

¹⁶⁰ Робота Вонса Святослава.

¹⁶¹ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁶² Робота Парцей Галини.

¹⁶³ Робота Фещин Ольги.

¹⁶⁴ Робота Паршина Іллі.

¹⁶⁵ Робота Козел Надії.

¹⁶⁶ Робота Бараболі Валентини.

¹⁶⁷ Робота Босої Ольги.

денти згадали родинний галицький досвід загострення стосунків із поляками навіть на побутовому рівні: “Ще сьогодні можна спостерігати у певному сенсі комічні випадки, коли бабця, розповідаючи про свою молодість, каже, що їй тоді байдуже, ким був її наречений, лишень аби не був поляком або католиком. На сьогодні це здається безглуздом”¹⁶⁸. Однак зустрічаються і твердження про те, що негативний родинний досвід успішно передається з покоління в покоління й засвоєний “більшістю сучасної молоді”¹⁶⁹.

Серед позитивних характеристик поляків згадуються: вміння добре господарювати¹⁷⁰, “шляхетність”, “настирливість” і “впертість”¹⁷¹, запозичення українців у сфері політичного розвитку, державотворення і демократичних перетворень¹⁷², патріотизм і глибока повага до власної історії (“поляк чітко знає, що він поляк і представник польської держави, певний інтерпретатор і охоронець польської історії, чого не можна сказати про українця”)¹⁷³, врешті не найвдаліше сформульована, однак не позбавлена глибокого внутрішнього змісту теза, що “поляк – це краще, ніж москаль”¹⁷⁴. Лише в одній роботі міститься згадка про збереження в історичній пам’яті українців позитивного образу Речі Посполитої як могутньої спільної держави, прикладу мирного співжиття поляків і українців – і в даному випадку цей виняток радше підтверджує загальне правило¹⁷⁵.

Найбільша концентрація позитивних висловів щодо Польщі пов’язана зі сучасністю (фактично, йдеться про період після 2004 року, а виразний перелом пов’язується з підтримкою польською владою, політиками й суспільством “Помаранчевої революції”). “Коли ми приїжджаємо сьогодні до Польщі, – стверджується в одній з робіт, – саме ставлення поляків до нас викликає почуття захоплення, немовби ти не в чужій країні, а на Батьківщині, ці почуття не можна порівняти, коли ти знаходишся в Росії”¹⁷⁶. Для більшості галицьких українців Польща є головним (дуже часто також – єдиним) містком у “західноєвропейський” світ; саме відвідини Польщі, порівняння рівня життя з українським нерідко ставали для галичанина відправним пунктом його особистих ев-

¹⁶⁸ Робота Івах Катерини.

¹⁶⁹ Робота Бараболі Валентини.

¹⁷⁰ Робота Паршина Ілі.

¹⁷¹ Робота Коваль Ірини.

¹⁷² Робота Юзви Володимира.

¹⁷³ Робота Лукачук Олени.

¹⁷⁴ Робота Козел Надії.

¹⁷⁵ Робота Лукачук Олени.

¹⁷⁶ Робота Ільчишин Оксани.

роатлантичних устремлінь. Усвідомлення “кращості” зробленого поляками також має певну поколіннєву традицію, інколи виявляється в незначних, на перший погляд, однак насправді доволі важливих побутових дрібницях. Одна зі студенток проілюструвала це на наступному прикладі: “Моя бабуся приїхала у Львів на екскурсію (побачила видатні пам’ятки архітектури), і тут вона звернула увагу на два пам’ятники: це Адаму Міцкевичу і Івану Франку. Вона сказала, що біля “польського” пам’ятника було приємніше стояти, ніж біля пам’ятника Івану Франку, і пояснила це тим, що біля Адама Міцкевича насаджено багато квітів, а біля Франка лише один бетон”¹⁷⁷. Такі порівняння виразно зачіпають національну гідність молодих галичан, що назагал можна вважати позитивним моментом: “багато хто дивиться, як зроблено в поляків, наприклад, якийсь музей чи ще щось, і намагаються так само зробити, а не думають, що можна інакше і краще”¹⁷⁸.

Фактично всі студенти відзначили різке покращання українсько-польських відносин на сучасному етапі, “незважаючи на проблеми в минулому”¹⁷⁹, і вказали на ключову причину цього – ідею євровибору України та сподівання на допомогу Польщі на цьому шляху. Спільне бажання обох країн бути в новій Європі змусило їх докласти зусиль до переосмислення негативних моментів у минулому і взаємного вибачення. Одним із виявів цього стало пошанування місць національної пам’яті, спорудження пам’ятників. Завдяки цим заходам “зараз Україна і Польща стали набагато ближчі одне до одного”, а стереотипи щодо поляків в Україні руйнуються¹⁸⁰. Студенти бачать, що формування позитивного образу Польщі належить до важливих аспектів політики влади в Україні, що інколи переступає раціональні межі і стає нав’язливим: “в історії змальовують лише позитив із цих відносин”¹⁸¹, “нав’язується стереотип близькості поляків і українців як двох європейських народів, пропагується дружба та партнерство”¹⁸². Сподівання на Польщу як на “адвоката України на її шляху до євроінтеграції” в одній із робіт прирівняні навіть до безпідставних надій галицьких українців у XIX ст. на Відень і “доброго цісаря”¹⁸³.

Із загального контексту студентських робіт випливає, що іс-

¹⁷⁷ Робота Рой Марії.

¹⁷⁸ Робота Бараболі Валентини.

¹⁷⁹ Робота Перцак Олени.

¹⁸⁰ Робота Сеницької Вікторії.

¹⁸¹ Робота Рой Марії.

¹⁸² Робота Воробйова Дениса.

¹⁸³ Робота Шевціва Андрія.

торичний стереотип щодо поляків у Галичині все ще присутній, навіть серед молоді. Відзначаючи всі позитивні зрушення в українсько-польських відносинах останніх років, студенти все ж радше сходяться на думці, що “остаточно стати “братом” поляк не зможе, доки матиме живильні соки козацький міф у самоідентифікації українців”¹⁸⁴. “Щодо стереотипу міжнаціонального, який стосується поляків (ляхів), то в мене самої чомусь він присутній, – визнала одна зі студенток. – Хоча вони мені нічого поганого не зробили. Але йдеться про їх поведінку як господарів у Львові і на Західній Україні і зверхнє ставлення до нас, як до нижчих від себе і до менш достойних. У сучасній Україні існують різні думки щодо стереотипу стосовно поляків. Один із них є той, що несе на собі історія (“далека”). Так вже сталося, що поляки були “на крок попереду” від українців у боротьбі за незалежність, чи за її збереження. Можливо тому, що в них була більш національна свідомість чи національно сформована інтелектуальна еліта, або, можливо, що їм просто більше щастило і ми їм заздрили? Чи можна їх подолати? Можливо, потрібно новим поколінням історію вивчати не з точки зору, щоб “винити поляків у всіх наших бідах”, а, можливо, з точки зору, що ми робили якісь помилки, або недостатньо робили для того, щоб бути від них “на крок попереду”, або просто залишитись у мирному сусідстві”¹⁸⁵.

У більшості студентських робіт підкреслюється, що внаслідок і під безпосереднім впливом подій першої половини ХХ ст. галицькі українці переорієнтували пріоритет негативного сприймання іншої нації з поляків на росіян, і цей процес триває й сьогодні. Подолати стереотип щодо Росії в Західній Україні значно складніше, ніж щодо Польщі, адже “українська історична пам’ять щодо Росії існує у стереотипних формах у царині суспільної думки як щось нехороше, навіть відразливе, сприймання росіян у виражено негативній формі, особливо на Західній Україні”¹⁸⁶. “Російські впливи”, “русифікована частина населення” є в очах галичан ключовою проблемою сучасної України¹⁸⁷. З роками російський чинник стає ще негативнішим і ще впливовішим. Загроза російської експансії згуртовує галицьких українців і спонукає їх до прозахідної лояльності. Присутність численної та впливової російської громади в Україні, русифікованість східних областей тільки посилюють відчуття національної окремішності

¹⁸⁴ Робота Гордієнка Дмитра.

¹⁸⁵ Робота Колядинської Тамари.

¹⁸⁶ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁸⁷ Робота Романик Наталії.

в галицьких українців. По суті, теперішній російський чинник подібний до польського чинника часів Австро-Угорщини: він уособлює образ ворога¹⁸⁸.

Серед негативних “ментальних” рис росіян (“русской души”) студенти назвали: “невихованість”, “некультурність”, “сильне прагнення до авторитарної влади”, синдром “старшого брата”, особливо щодо українців¹⁸⁹, “агресивність”¹⁹⁰, пияцтво; в одній особі на означення стереотипного сприймання галичанами росіян знаходимо навіть вислів: “варвар у косоворотці з балалайкою, який хоче насадити населенню Галичини і України низьку політичну й суспільну культуру”¹⁹¹. “Росіян я чомусь вважаю дуже нахабними людьми, – зауважила одна зі студенток, які незважаючи на свою правду чи неправду завжди домагаються того, що хочуть, не думаючи про інших”¹⁹². У нейтрально-позитивному ключі студенти вказали на “відкритість”, “відвертість” і “щирість” росіян, які в непоодиноких випадках протиставили “фальшивості”¹⁹³ поляків. Також вони відзначили патріотизм росіян, їх готовність завжди підтримувати й захищати свою владу (“деяким українцям не завадило б позичити в них трохи самовпевненості”)¹⁹⁴.

Студенти виявили схильність шукати історичні корені українсько-російських непорозумінь у дуже давній історії: “Історичні корені цього давніші. І зараз багато хто з українців думає, що росіяни забирають нашу історію, хоча це не так”¹⁹⁵. Непорозуміння між росіянами й українцями розпочалися від дискусії, кому належить спадщина Київської Русі. У свідомості сучасних українців у Галичині чітко зафіксований причинно-наслідковий зв'язок між Переяславською радою й негативним досвідом ХХ століття – репресіями, утисками, голодоморами тощо¹⁹⁶ – “в українській ментальності цей період сприймається особливо гостро”¹⁹⁷, а „сама Росія відякує галичан своєю “безпредельністю”, за часи перебування у Союзі галичани пережили стільки страху і неспокою, що не хочуть про це згадувати”¹⁹⁸. Саме “страх” є найбільш вживаним терміном у

¹⁸⁸ Робота Шевціва Андрія.

¹⁸⁹ Робота Парцей Галини.

¹⁹⁰ Робота Паршина Ілі.

¹⁹¹ Робота Камінського Максима.

¹⁹² Робота Фещин Ольги.

¹⁹³ Робота Паршина Ілі.

¹⁹⁴ Робота Фещин Ольги.

¹⁹⁵ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁹⁶ Робота Ільчишин Оксани та ін.

¹⁹⁷ Робота Стасіва Ярослава.

¹⁹⁸ Робота Горуни Тараса.

спробах студентів якнайзагальніше окреслити ставлення західних українців до Росії: “досі дуже багато українців не можуть побороти свого рабського страху перед Росією”¹⁹⁹.

Відмінності базових символів української та радянсько-російської історичних пам’ятей впливають із цільового призначення останніх. Якщо українська модель спрямована на утвердження України як держави, де титульною нацією є українці, то російська – на інтеграцію України до російського простору. В обох моделях частина базових символів є спільною, але їх трактування є відмінним – ставлення до УПА, Голодомору, встановлення радянської влади в Україні. Водночас базові символи, які мають різну пріоритетність, можуть повністю ігноруватися, або навпаки. У сучасній Україні відбувається гостра політична боротьба у сфері історичної пам’яті, оскільки національне самоусвідомлення значної частини її мешканців досі ще є нестабільним, розмитим, хитким, а отже піддатливим на впливи та маніпуляції. З іншого боку, в Україні ще не остаточно сформована політика національної пам’яті. Є дві концепції: українська і радянська (російська), яка базується на тезі про “одвічне братерство” українського й російського народів. Такий перехідний етап зумовлює кризу історичної пам’яті в пересічного українця, особливо у старшого покоління, яке змушене переосмислювати свої старі уявлення про історію, але також у молодшого, яке є свідком політичної конфронтації довкола національної історії²⁰⁰.

У багатьох студентських роботах міститься твердження, що Росія досі не може змиритися з втратою України й докладає всіх можливих зусиль, аби її повернути, використовуючи насамперед інформаційний простір і культурні впливи²⁰¹. Власне найпоширенішим стереотипом галицьких українців щодо росіян названо тезу про те, що Росія на протязі всієї історії нищила українську національну ідентичність і все ще становить поважну загрозу: “російська мова, культура, російський народ і влада – це погано, воно знищить все українське і погано впливає на людей”²⁰². Здебільшого студенти розуміють, що такі міркування “дуже суб’єктивні й деколи навіть не зовсім виправдані”²⁰³. У ряді робіт підкреслюється негативне ставлення галичан до російської мови, небажання її “ні чути, ні тим більше вчити”, неприйняття можли-

¹⁹⁹ Робота Поважняк Наталії.

²⁰⁰ Робота Шевціва Андрія.

²⁰¹ Робота Паньків Мар’яни.

²⁰² Робота Бараболі Валентини.

²⁰³ Робота Лукачук Олени.

вості запровадження російської мови в Україні як другої державної²⁰⁴. Підтримка негативного налаштування щодо Росії відзначена як свідомо політика української влади: “ламається стереотип приятних стосунків українців і росіян, а нав’язується стереотип російського імперіалізму, якому українці мають протистояти, аби начебто вижити”²⁰⁵.

Назагал усі опитані студенти погодилися на тезі, що серед галицьких українців на сьогоднішній день утверджується позитивне бачення поляків із деяким “негативним присмаком історичного досвіду”²⁰⁶. Польський чинник впливу на сучасному етапі має “демократичний, євроцивілізаторський характер”, що зумовлюється “побутуванням міфу європейськості Галичини і брата-поляка, який намагається допомогти в євростремліннях українцям”²⁰⁷, розглядається як “наше вікно в Європу”. Натомість російський чинник асоціюється зі “східним”, “азіатським” (у негативному розумінні; зустрічається навіть вислів “азійські орди”²⁰⁸) вектором розвитку України, поверненням до всіх негативів радянського способу життя²⁰⁹, загрозами національній безпеці й навіть існуванню українців як нації: “це наше ставлення до росіян як до чогось поганого чи не надто хорошого, яке закріпилось у свідомості українців через твори українських класиків та міжнаціональні зв’язки українського і російського народів”²¹⁰.

Студенти мають різні думки про глибину впливу російського й польського чинників на національну свідомість сучасних українців. Частина вважає, що цей вплив залишається доволі помітним навіть на рівні глибинних механізмів національного самоувідомлення. Так, російський чинник сприяє акцентуванню на відмінностях між “братніми народами” в напрямі “ми кращі”, а водночас – усвідомленню галичан себе як “інших” по відношенню до населення східних і центральних областей, що “негативно впливає на оцінку галичанами іншої України”. Натомість польський чинник посилює “європейську” складову в українській ментальності, прихильність до базових цінностей “західної”, “європейської” цивілізації, що – як це не парадоксально на перший погляд – у підсумку сприяє формуванню загальноукраїнської єдності: “ми такі ж самі, як і україн-

²⁰⁴ Роботи Бараболі Валентини, Фецин Ольги та ін.

²⁰⁵ Робота Воробйова Дениса.

²⁰⁶ Робота Вонса Святослава.

²⁰⁷ Робота Камінського Максима.

²⁰⁸ Робота Мартиненка Тараса.

²⁰⁹ Роботи Вонса Святослава, Камінського Максима.

²¹⁰ Робота Фецин Ольги.

ці на Сході”²¹¹. Такі й подібні підходи характерні для студентів із високим рівнем успішності. Чимало студентів висловили переконання, що польський і російський чинники на сьогоднішній день не є суттєвими для формування національної свідомості галицьких українців: “якщо поглянути на це з новішої точки зору, то на національну свідомість галицьких українців не впливає ніякий з вище вказаних чинників, а існує українська свідомість, яка, будемо в це вірити, уже сформувалась”²¹², сьогоднішні галичани – це люди національно свідомі, з цілком сформованою ідентичністю, тому вплинути якось на її зміну вже неможливо; вони “чітко усвідомлюють свою окремішність і готові цю окремішність захищати”²¹³.

Врешті ще ряд студентів висловили переконання, що “національну свідомість у сучасній Україні не можна вважати остаточно сформованою”²¹⁴. “Сьогодні, – відзначається в одній з таких робіт, – більшість населення не може сформулювати національну ідею. Значні удари по ній наносить російська імперіалістична пропаганда. Вона розділяє Україну на 2 частини, піднімає питання двомовності, сепаратизму. Поляки ж не такі активні, хоча і вони шкодять її розвитку, зокрема розвивають шовіністичні ідеї, на свій розсуд трактують історію України. Що ж до влади, то вона займає, як і австрійська, пасивну позицію. Вона не поширює національну ідею, не відповідає на ворожі недобросусідські дії Росії, гальмує розвиток національної свідомості своєю бездіяльністю”²¹⁵. Така концепція не є домінуючою серед майбутніх істориків, однак вона присутня в їх середовищі й відображає настрої, безумовно ширше представлені в галицькому суспільстві.

Останнім блоком питань, які розглядали студенти, були стереотипи щодо міжнаціональних відносин у сучасній Україні, причини їх виникнення та шляхи подолання. Студенти продемонстрували розуміння стереотипного мислення як необхідного атрибуту мислення людини в суспільній площині загалом; виявили ширше від загальноприйнятого із негативним забарвленням тлумачення цього терміну. “Сучасна людина, – відзначається в одній із робіт, – це стереотип, що поглинає в себе інформацію, яка надходить із зовнішнього світу”. Лише одиниці вириваються з цього кола і творять щось нове, започатковують якесь інше сприймання”²¹⁶.

²¹¹ Робота Вонса Святослава.

²¹² Робота Горуни Тараса.

²¹³ Робота Паньків Мар'яни.

²¹⁴ Робота Фещин Ольги.

²¹⁵ Робота Шири Юрія.

²¹⁶ Робота Рутара Володимира.

Стереотип – це погляд на події та явища, які сприймаються в “закостенілому” вигляді, усталений погляд на речі, який сформувався протягом тривалого періоду у вигляді схожих уявлень на одні й ті ж речі чи події значної кількості людей²¹⁷. Стереотипи оточують людину, формуються в ранньому віці, сім’єю, оточенням²¹⁸. Наше життя просякнуте стереотипами, в тому числі історичними. Вони нерідко впливають на сприйняття світу, що нас оточує. Інколи люди навіть вирішують свою долю, спираючись на них і не задумуючись, чи є вони правильними і звідки взялися²¹⁹.

Для більшості робіт характерний наголос на тому, що сучасні українці є особливо благодатним полем для утвердження й функціонування різного роду стереотипів, навіть порівняно з іншими народами, особливо європейськими. Для українців стереотипи є “певною мірою ментальною рисою”, – наголошується в одній з робіт²²⁰. До найпоширеніших належать “українець-кріпак”, “народ кріпаків”, “людина неіснуючої держави”²²¹. Стереотипи приходять до людини зі шкільної лави. Ними просякнуті шкільні підручники з історії. Найпопулярніші – “бідний український народ, стражденний і змучений, тягне ярмо панщини, яке накинули пани (переважно поляки)” і “важка доля українства в російській неволі”. Важливим джерелом формування стереотипів у ранньому віці стають батьки, які “не завжди можуть дати однозначні відповіді”²²² в силу браку ґрунтовної освіти, власних стереотипних уявлень тощо. Стереотип українців, що в історії “всі їх гнобили”, намагаються перенести й у сьогодення, вбачаючи в кожному кроці сусіда якусь антиукраїнську спрямованість і нехтуючи самозрозумілою тезою, що кожному народу й державі йдеться насамперед про політику відстоювання власних інтересів. Теза про гноблення є суттєвою ознакою українського народу, яку навряд чи вдасться швидко подолати, а це, своєю чергою, перешкоджає сприймати прагматично інші народи²²³.

Студенти-історики, як правило, вважають, що стереотипні уявлення як історичне явище є природним, абсолютно нормальним продуктом суспільного інтелекту, коли формуються уявлення “свій” (добрий) і “чужий” (поганий)²²⁴. Стереотип навіть є

²¹⁷ Робота Дробко Надії.

²¹⁸ Робота Філіп Олени.

²¹⁹ Робота Замори Дмитра.

²²⁰ Робота Лукачук Олени.

²²¹ Робота Рутара Володимира.

²²² Робота Замори Дмитра.

²²³ Робота Леги Ярослава.

²²⁴ Робота Філіп Олени.

необхідним для розуміння себе через протиставлення іншому; стереотипи щодо іншої нації існуватимуть доти, доки буде існувати розуміння та самоідентифікація нації як певної цілісності та окремішності. Змінюватися може лише етичне ставлення до іншого (добрий – поганий, союзник – ворог тощо). Ця зміна залежить як від самого історичного процесу, так і від процесу його переосмислення²²⁵. Історичні стереотипи щодо міжнаціональних відносин визначаються як уявлення, типові образи, які склалися впродовж тривалого часу в однієї нації щодо іншої²²⁶. Вони з'являються там, де є близьке сусідство²²⁷, виникають тоді, коли нам щось незрозуміле чи незвичне; тоді відбувається їх перебільшення чи трансформація в думки, часом і хибні²²⁸. Відзначається, що історичні стереотипи в сучасній Україні власне й є найгострішими у сфері міжнаціональних відносин, що зумовлено українською історією²²⁹ (доволі часто – радше її тлумаченням). Стереотипи щодо інших етносів доволі сильно вкорінені в сучасному українському суспільстві, абсолютна більшість із них торкається поляків, росіян та євреїв як етносів, що найчастіше контактували з українцями протягом історії²³⁰.

Доволі поширеною є думка про те, що проблема стереотипів полягає в елементарному незнанні історії та культури своєї та сусідніх націй²³¹: “ці стереотипи існують переважно у людей, які не займаються професійно історією, вважають за правду те, що їм нав'язують, не думають, або в націонал-радикалів”²³². Безліч стереотипів призвели до того, що в українській історії вималювалася картина безперервних сварок і боротьби, нехтується співпраця українців із поляками чи росіянами, замовчуються взаємні впливи²³³. Історичні стереотипи кожної людини можуть змінюватися, залежно від оточення. Хоча здебільшого людей, які впевнені, що хтось є загарбником і бандитом, і ці заяви пройшли вже через ряд поколінь, важко переконати в чомусь протилежному²³⁴. Ряд студентів звернули увагу на те, що на сучасному етапі активну роль у формуванні стереотипів щодо національних відносин відіграють політики, іс-

²²⁵ Робота Гордієнка Дмитра.

²²⁶ Робота Босої Ольги.

²²⁷ Робота Зброжко Ольги.

²²⁸ Робота Парцей Галини.

²²⁹ Робота Рутара Володимира.

²³⁰ Робота Воробйова Дениса.

²³¹ Робота Процика Андрія.

²³² Робота Парцей Галини.

²³³ Робота Александрової Мар'яни.

²³⁴ Робота Фецин Ольги.

торики “у псевдонаукових працях”²³⁵, засоби масової інформації²³⁶ та “державні програми”²³⁷, загалом, що “в сучасній Україні якось “брудно” маніпулюють “проблемою” іншості націй ті люди, яких, по великому рахунку, не можна віднести до жодної нації”²³⁸.

Серед націй, щодо яких в українців вироблене стереотипне мислення, окрім поляків і росіян, називаються ще євреї, турки, кримські татари, цигани. Прикметно, що в жодній із робіт не згадуються угорці, що свідчить про невисокий інтерес та обізнаність галицьких істориків з історією та ментальністю українського населення географічно близького Закарпаття. Розвиваючи тезу про те, що стереотип є неодмінним атрибутом національної самоідентифікації як такої, ряд студентів висловили переконання, що на зміну старим стереотипам обов’язково приходитимуть нові²³⁹. Серед стереотипів, які на зміну історичним формуються на наших очах, названі стереотипи щодо США і НАТО²⁴⁰, щодо осіб, які приїжджають в Україну на навчання – вихідців із Азії, Африки; щодо мешканців Кавказу²⁴¹, врешті стереотип “хорошого життя у середовищі європейської спільноти”, аби тільки туди потрапити²⁴². “Стереотипи подолати майже неможливо, – стверджується в одній із робіт, – але їх можна витіснити іншими стереотипами, що успішно і проводиться тими, хто в цьому зацікавлений, оскільки стереотип є засобом маніпуляції діями суспільства. Замінивши стереотип, дуже легко викликати ворожнечу з тим етносом, з яким її раніше не було, а натомість також легко сформуванати образ “друга” для тої нації, яка завжди поставала суперником”²⁴³.

Студенти мають різні думки щодо шкідливості / корисності й можливості / неможливості подолання історичних стереотипів у міжнаціональних відносинах у сучасній Україні. Доволі значна група вважає, що історичні стереотипи в міжнаціональних відносинах застаріли²⁴⁴, що вони шкодять розвитку суспільства в сучасному глобальному, орієнтованому на майбутнє світі²⁴⁵ (“ніхто

²³⁵ Робота Процика Андрія.

²³⁶ Робота Календарової Леніє.

²³⁷ Робота Воробйова Дениса.

²³⁸ Робота Зброжко Ольги.

²³⁹ Робота Босої Ольги, Паршина Іллі та ін.

²⁴⁰ Робота Сеницької Вікторії.

²⁴¹ Робота Филипів Андрія.

²⁴² Робота Лукачук Олени.

²⁴³ Робота Воробйова Дениса.

²⁴⁴ Робота Стасіва Ярослава, Фецин Ольги та ін.

²⁴⁵ Робота Перцак Ольги.

ж не сприймає німців, як фашистів”, у США всі народи живуть мирно)²⁴⁶, “нормальній взаємодії і співпраці”²⁴⁷. У багатьох роботах повторюється думка про те, що історичні стереотипи потрібно “ламати” (“причому змалку, бо в зрілому віці це вже складно зробити”)²⁴⁸, “долати”, будувати відносини з іншими народами, “абстрагуючись від попередніх стереотипів”²⁴⁹, “руйнувати”, бо сьогодення не варто будувати на минулому²⁵⁰, “не недооцінювати будь-які впливи, бо рано чи пізно крапля стає морем”²⁵¹.

Частина студентів продемонструвала переконаність у тому, що будь-які стереотипи можна подолати, адже вони є лише загальноприйнятими припущеннями, які не завжди обґрунтовано заміняють правду²⁵². Більшість із них вважає основним шляхом до подолання стереотипів щодо міжнаціональних відносин “об’єктивне”, “наукове” вивчення історії та представлення її широкому загалу (“в українців історії ніхто не забирав, але ми самі її неправильно вивчаємо”²⁵³). Для цього пропонується розглядати історію України як складний процес, який має свої розгалуження і залежить від багатьох чинників²⁵⁴, вивчати українську історію в контексті світової²⁵⁵, доходити до порозуміння з іншими народами шляхом взаємовизнання помилок в історії та поваги одне до одного²⁵⁶; подолати надмірний націоналізм і сформувати таке мислення, яке передбачатиме не оціночне сприймання історії, а її проекцію в сьогоденний день²⁵⁷.

Важливу роль у подоланні історичних стереотипів щодо міжнаціональних відносин студенти відводять діям органів влади. На їх думку, саме вони зобов’язані проводити роботу в цьому напрямі – за допомогою роз’яснень, взаємного культурного обміну, вивчення історії України, відокремленої від міфів²⁵⁸; утвердженням толерантного ставлення до всіх національностей і забезпеченням вільного розвитку всім національним меншинам, внаслідок чого

²⁴⁶ Робота Стасіва Ярослава.

²⁴⁷ Робота Дробко Надії.

²⁴⁸ Робота Палія Богдана.

²⁴⁹ Робота Сеницької Вікторії.

²⁵⁰ Робота Савчук Вікторії.

²⁵¹ Робота Паньків Мар’яни.

²⁵² Робота Замори Дмитра.

²⁵³ Робота Стасіва Ярослава.

²⁵⁴ Робота Александрової Мар’яни.

²⁵⁵ Робота Івах Катерини.

²⁵⁶ Робота Горбачевського Тараса.

²⁵⁷ Робота Стасіва Ярослава.

²⁵⁸ Робота Перцак Олени.

стереотипи всередині держави “самі себе відживуть”²⁵⁹; утвердженням тези, що діти не можуть нести відповідальності за дії попередніх поколінь, які жили в інші часи, мали інші цінності²⁶⁰; шляхом спілкування між людьми різних національностей, бажання й волі з обох сторін, чіткого розрізнення дій влади і простої людини²⁶¹. Для студентських робіт властиві радше критичні оцінки дій сьогоденської української влади в цьому напрямі; стверджується, що спекуляції на різних стереотипах стали нормами; офіційна пропаганда абсолютно бездарна і неспроможна суттєво змінити ситуацію; змінювати стереотип потрібно формуючи освічену людину, здатну задуматися над питанням, чи є стереотип правдою²⁶². Також відзначається, що подолати історичні стереотипи можна, лише роблячи українство “престижним”, підвищуючи рівень життя українців²⁶³. Чимало студентів наголосили на важливості утвердження загальнолюдських цінностей, розуміння того, що поведінка кожної людини залежить не від національної приналежності, а від обставин і своєї волі²⁶⁴, потреби сприймання будь-кого насамперед як людини, а не як представника якоїсь національності²⁶⁵.

З іншого боку, доволі значна група студентів висловила сумніви щодо можливості подолання стереотипів. Діапазон цих сумнівів хитається від припущень, що стереотипи можна подолати “частково”²⁶⁶, “остаточно не вдасться”²⁶⁷ – до тверджень, що подолати історичні стереотипи щодо міжнаціональних відносин у сучасній Україні не можна²⁶⁸, подолати неможливо на сьогоднішній день, для цього потрібний тривалий час²⁶⁹, “найближчим часом не вдасться подолати, бо Україну охопив політичний та економічний застій, вона ніяк не може вирватися в число передових держав, і Росія ще довго вважатиме себе “старшим братом”²⁷⁰; “важко викоринити не те що на сьогоднішній день, але й у найближчі сто років. Адже повинні пройти десятки десятків і більше зміни по-

²⁵⁹ Робота Процика Андрія.

²⁶⁰ Робота Фещин Ольги.

²⁶¹ Роботи Сеницької Вікторії, Парцей Галини.

²⁶² Робота Замори Дмитра.

²⁶³ Робота Фукса Олега.

²⁶⁴ Робота Зброжко Ольги.

²⁶⁵ Робота Фещин Ольги.

²⁶⁶ Робота Івах Катерини.

²⁶⁷ Робота Перцак Олени.

²⁶⁸ Робота Рой Марії.

²⁶⁹ Робота Романик Натаалії.

²⁷⁰ Робота Голодовської Надії.

колінь, щоб забулись усі образи, які творились іншими народами у перешкоді виокремлення української самобутності”²⁷¹ тощо.

Врешті ще частина студентів висловила припущення, що долати стереотипи взагалі не потрібно. Причини цього пояснюються по-різному: історичні стереотипи в міжнаціональних відносинах потрібні, бо допомагають уникнути помилок минулого й тому відіграють позитивну роль²⁷²; долати стереотипи не варто, адже вони мають глибокі корені, сформовані цілими поколіннями²⁷³; шлях подолання стереотипів – неправильний, невідомо, чи він узагалі існує; має минути час, щоб проблеми розв’язалися самі собою, а результат не завжди може стати таким, яким прогнозувався на початку²⁷⁴; подолати їх практично неможливо, можна лише на державному рівні послабити їх вплив на різні суспільні групи²⁷⁵ тощо. Один із студентів навіть апелював до ідеї, яка пролунала в колишній Югославії: “один із діячів порадив припинити викладати історію в школах і вузах”²⁷⁶. Ряд студентів також висловили переконання, що в сучасній Україні “не так вже й гостро” проявляються стереотипи щодо міжнаціональних відносин, міжнаціональної ворожечі як такої немає²⁷⁷. “Навіть при існуванні історично сформованих стереотипів, – відзначається в одній із робіт, – українці залишаються толерантною нацією. Тому власне стереотипи мають місце на якомусь побутовому рівні. Даний вид стереотипів цілком прийнятний, адже є атрибутом кожної нації. Як, наприклад, нас сприймають німці чи французи? Винятково за стереотипами”²⁷⁸.

* * *

Зважаючи на фрагментарні успіхи сучасної української історіографії у вивченні національної ідентичності, питання національних стереотипів має перед собою великі дослідницькі перспективи, зокрема із застосуванням міждисциплінарного підходу. Вивчення національних стереотипів не є тотожним до досліджень національної ідентичності, однак тісно з ними пов’язане. Досліджувати національні стереотипи найкраще в ситуації, коли ризко

²⁷¹ Робота Палія Богдана.

²⁷² Робота Голосної Анни.

²⁷³ Робота Коваль Ірини.

²⁷⁴ Робота Филипів Андрія.

²⁷⁵ Робота Філіп Олени.

²⁷⁶ Робота Воробйова Дениса.

²⁷⁷ Робота Перцак Олени.

²⁷⁸ Робота Паршина Ілі.

змінюються стосунки в системі держава – народ – національні групи – міждержавні структури. Такі зміни змушують спільноти, особливо ті, що опиняються в ситуації національних держав, заново інтерпретувати національну ідентичність. Отож не дивно, що в умовах сучасної України, яка, дедалі глибше усвідомлюючи відмінності між ментальністю свого сходу й заходу, мусить шукати взаємоприйнятну формулу спільної національно-політичної ідентичності, такі дослідження почали користуватися попитом. Нова національна ідентичність у культурному вимірі повинна радше включати, а не виключати різноманітні ідентичності з попереднього суспільства, а культурні цінності – мати достатньо загальний характер для громадського визнання.

Сучасна Україна стоїть перед завданням відновлення української ідентичності шляхом відродження культурних та історичних символів минулого, а, з іншого боку, – універсалізації цієї ідентичності шляхом творення нових елементів української культури, з якими могли би знайти зв'язок усі інші ідентичності в Україні. З-поміж інших народів, з якими стикалися українці, визначальну роль як у формуванні новочасної української національної ідентичності, так і у процесах її кристалізації та модернізації відігравали польський і російський чинники. Порівняльний аналіз цієї ролі на різних етапах служить осмисленню механізмів формування історичної пам'яті. При цьому під ролю зовнішніх чинників у формуванні національної ідентичності слід розуміти не дії політичних еліт різних народів щодо українців, а уявлення (почасти – й стереотипні) про їх стосунок до українського минулого й майбутнього, які побутували в середовищі самих українців.

Стрімкі процеси модернізації уявлень про націю і державу в Галичині припали на півторастолітній період її перебування у складі Габсбурзької монархії. Формування сучасної національної свідомості відбувалося в умовах і в час, коли національні цінності детермінували політичну площину. Становлення і перемога в Галичині сучасної української національної ідентичності не було безальтернативним. Декларації української самобутності неодноразово виявлялися короткочасним сплеском, на зміну якого приходили дискусії та невизначеність. Важливу роль у перетворенні галицьких українців у частину новочасної української нації відіграли позаукраїнські національні й політичні орієнтації, насамперед полонофільство і русофільство. Ці орієнтації були складовими частинами українського руху, чинниками формування національної свідомості. Кожна з них виконувала роль своєрідного пограничного знака і вказівника, окреслюючи межі та позначаючи напрям для оновлен-

ня національного руху, а вилучення однієї з них негативно позначилося б на загальній динаміці українського руху.

На етапі формування новочасної нації першочерговим завданням ідеологів українського руху в Галичині було відмежування від польського інтелектуально-духовного і політичного простору. Перехідною ланкою стали особи з подвійною русько / українсько – польською ідентичністю, однак вони не тільки ігнорували наростаючі польсько-українські конфлікти, а й намагалися їх заперечити, а теза про вітчизну без кордонів стала ознакою архаїчного мислення. Конституційні перетворення спрямували українсько-польські відносини в русло легального суперництва за владу в Галичині, поставили кожного перед чітким національним вибором. Прагнення польських політиків втримати українців, неготовність зробити вибір між “історичною” та “етнічною” Польщею давало зворотній ефект: українське питання займало дедалі більше місця в ідеології польських сил, тоді як українські діячі закликали подбати про “цивілізоване розлучення”. Українсько-польські відносини в Східній Галичині лише почасти можна формалізувати за схемою зіткнення на одній території “західної” та “східної” націотворчих моделей, бо аргументи поляків і українців взаємно перехрещувалися. Український і польський національні рухи на етапі модерного націотворення були тісно взаємозв’язані: українці й поляки одночасно становили одні для інших загрозу національним інтересам, об’єкт експансії та взірць для наслідування.

Однією з найскладніших в історії українського національного руху в Галичині є проблема русофільської (москвофільської) орієнтації, лише широкий аналіз якої дає дослідникові “ключ” для розуміння процесів формування української національної ідентичності. Ця течія користується дедалі більшою увагою істориків, які відмовляються від трактування галицького русофільства як вияву “національної зради”. Русофільство формувалось як реакція на нехтування польськими політиками національними прагненнями українців. Наукові розвідки галицьких учених середини XIX ст. дозволяли розмежувати руський і польський етнічні масиви й водночас показували спорідненість галицьких русинів із великим східнослов’янським простором у Російській імперії, а уявлення про цей простір були невиразними. Важливим джерелом підживлення русофільських настроїв служив видимий зрусифікований стан Наддніпрянської України. Русофільство становило наступний після полонофільства етап розриву галицьких українців зі середньовічними наївно-монархічними почуттями лояльності до австрійського цесаря й виконувало функцію відособлення від чу-

жої національної спільноти. У цьому сенсі його можна вважати чинником становлення української національної свідомості.

Останнім часом серед українських суспільствознавців точаться дискусії про співвідношення історії України, національної ідентичності та ролі іншонаціональних чинників. Їх об'єднуючою ланкою є наростаюче невдоволення “націонал-патріотичною” версією історії України, що залишає поза увагою / фальсифікує чимало важливих питань національної ідентичності в минулому і неспроможна сформувати в суспільстві таку історичну пам'ять, яка б адекватно реагувала на виклики сучасного світу. Реакцією на десятиліття ізоляції, радянзації та зневаги до європейської культури стала надмірна перейнятість інтелектуального дискурсу посткомуністичного світу питаннями “європейськості”. Жодного разу терміни “Європа” та “європейський” не вживалися так часто, як сьогодні, означаючи все те, що є цивілізованим і демократичним, зв'язок із коренями західної цивілізації, християнськими цінностями. В Україні наголос на “європейськості” також використовується для ствердження української ідентичності по відношенні до Росії. Це актуалізує у свідомості сучасних українців, передусім західних, призабуте відчуття присутності польського чинника як “вікна в Європу”.

Проведені авторкою статті опитування громадської думки в середовищі львівських студентів-істориків продемонстрували їх критичну оцінку історичної пам'яті сучасних українців як не дуже глибокої, синоніму національної або державницької. Побудова “національно свідомої”, “патріотичної” історії призвела до творення міфів, вилучення історії України з європейського контексту. Студентська аудиторія навпіл розділилася щодо розуміння актуальних завдань формування історичної пам'яті. Одні наголосили на пріоритетності національно-патріотичної версії, інші, навпаки, вказали на потребу подолання ідеологічних нашарувань, ствердили, що історична пам'ять повинна включити малодосліджені аспекти щоденного співжиття різних суспільних і національних груп, врешті, що українці увібрали елементи історичної пам'яті сусідніх народів. У ряді робіт простежується занепокоєння через те, що винесені на розгляд суспільства історичні питання сформульовані конфліктно й “не дозволяють українському суспільству стати зрілою політичною нацією”. Чимало осіб звернули увагу на те, що базові символи української історичної пам'яті пов'язані не з моментами перемог, а з невдачами і поразками, та наголосили на потребі це змінити.

Студенти продемонстрували розуміння фрагментарного характеру суспільної пам'яті, яка спирається на події, що найяскравіше виразилися. Більшість базових символів української історич-

ної пам'яті пов'язані з боротьбою проти польської чи російської влади. Майбутні історики розуміють поверховість і потенційні загрози такого логічного ряду. Загальним спостереженням є обмеження сучасної політики національної пам'яті в державі подіями ХХ століття, поділ за регіональною ознакою. Перше, що об'єднало уявлення про поляків і росіян, – визнання за ними пріоритетного впливу на історію України з-поміж інших народів. Студенти ствердили, що коливання між пропольською і проросійською орієнтацією склалися історично, як коливання між Сходом і Заходом, а сучасна українська національна свідомість сформувалась у взаємодії між цими орієнтаціями.

“Найяскравішими” названі й стереотипи щодо поляків і росіян. Практично всі студенти наголосили, що обидва народи закарбувалися в історичній пам'яті українців як завойовники їх земель. Найпоширенішим спільним закидом у бік поляків і росіян на сучасному етапі є їх “зверхність” / “пихатість” щодо українців, насамперед через відсутність у них державницької традиції. Ряд студентів звернули увагу на обоюсторонність стереотипів: росіяни вважають українців “меншим братом”, поляки – неосвіченими, здатними виконувати лише важку фізичну працю. Низка студентів звернули увагу на те, що сьогоднішні оцінки галичанами як поляків, так і росіян, суперечливі: поєднують насмішки з певними почуттями захоплення щодо вищого рівня життя в цих країнах тощо.

Відправною точкою в характеристиці образу поляка в українській історичній пам'яті стали визначення: “завойовник”, “нахабний, безжалісний кривдник”, “зверхній”, “польські шляхтичі, які гнобили українських селян”, синонім слова “пан”, а також – особи “фальшиві”, “нещирі”, які “не люблять українців”. Основним джерелом таких стереотипів названі шкільні підручники з історії. Лише в поодиноких випадках згадано родинний досвід. Серед позитивних характеристик поляків названо: вміння господарювати, “шляхетність”, “впертість”, патріотизм, повага до власної історії. Найбільша концентрація позитивних висловів щодо Польщі пов'язана зі сучасністю. Для більшості галицьких українців Польща є головним (часто – єдиним) містком у “західноєвропейський” світ; у роботах нерідкі твердження, що в Польщі галичанин почуввається “як на Батьківщині”, а її відвідини стають початком особистих євроатлантичних устремлінь. Співставлення рівня життя польського суспільства з українським зачіпають національну гідність українців. Ключовою причиною покращення українсько-польських відносин названо сподівання на допомогу Польщі в реалізації євровибору України. Спільне бажання обох країн бути в

новій Європі змусило їх докласти зусилля до взаємного вибачення негативних моментів минулого. Формування позитивного образу Польщі названо важливим аспектом політики влади в Україні, що інколи переступає раціональні межі.

У роботах підкреслюється, що внаслідок подій першої половини ХХ століття галицькі українці переорієнтували пріоритет негативного сприймання іншої нації з поляків на росіян. Подолати стереотип щодо Росії в Західній Україні значно складніше, ніж щодо Польщі. Загроза російської експансії згуртовує галицьких українців і спонукає їх орієнтуватися на Захід. Присутність численної російської громади в Україні, русифікованість східних областей, посилюють у галицьких українців відчуття національної окремішності. По суті, теперішній російський чинник подібний до польського часів Австро-Угорщини: він уособлює образ ворога. Серед негативних “ментальних” рис росіян студенти назвали: “невихованість”, “некультурність”, “сильне прагнення до авторитарної влади”, синдром “старшого брата”, особливо щодо українців, “агресивність”, пияцтво. У нейтрально-позитивному ключі вказано на “відкритість” і “щирість” росіян, які протиставлено “фальшивості” поляків; відзначено їх патріотизм, готовність підтримувати свою владу (“деяким українцям не завадило б позичити в них трохи самовпевненості”). У свідомості галичан чітко зафіксований причинно-наслідковий зв'язок між Переяславською радою й негативним досвідом ХХ століття. Найпоширенішим стереотипом щодо росіян названо те, що Росія завжди нищила українську національну ідентичність і все ще становить загрозу, бо не може змиритися з втратою України. Такі міркування визначаються як “дуже суб'єктивні й деколи навіть не зовсім виправдані”. У ряді робіт підкреслюється негативне ставлення галичан до російської мови. Підтримка негативного налаштування щодо Росії відзначена як свідома політика української влади.

Майбутні історики мають різні думки про глибину впливу російського й польського чинників на національну свідомість сучасних українців. Стереотипні уявлення вони, як правило, вважають, природнім і нормальним продуктом суспільного інтелекту, що сприяють формуванню уявлень про “своє” і “чуже”. Сучасне українське суспільство трактується як благодатне поле для утвердження різних стереотипів, найпопулярнішим із яких є “важка доля українства в чужоземній неволі”. Перенесений у сьогодення, він веде до вбачання в кожному кроці сусіда антиукраїнської спрямованості. Поширеною є думка, що проблема стереотипів заключається в незнанні історії та культури – своєї та сусідніх на-

цій. Ряд студентів висловили переконання, що на зміну старим стереотипам приходитимуть нові, серед них – щодо США і НАТО, осіб, які приїжджають в Україну на навчання – вихідців із Азії, Африки; щодо мешканців Кавказу, врешті стереотип “хорошого життя у середовищі європейської спільноти”. Висловлюються різні думки про можливість подолання історичних стереотипів щодо міжнаціональних відносин у сучасній Україні – від потреби “об’єктивного” вивчення історії, формування освіченої людини, здатної самостійно відокремлювати стереотипне мислення від реалій – до тези, що стереотипи долати не потрібно, бо вони є невідминним елементом історичної пам’яті.

Olena ARKUSHA

Polish and Russian Factors of the Formation of Modern National Consciousness of Galician Ukrainians: Historical Experience and Contemporary Parallels

The author considers the role of Polish and Russian factors in the formation of modern national consciousness in Galicia in the 19th and the beginning of the 20th centuries, and its representation in current historical memory. Polonophilism and Russophilism of Galician Ukrainians at the stage of modern nation formation are treated as constituents of Ukrainian national movement that influenced profound mechanisms of self-identification. Due to the events in the middle and the second half of the 20th century, the Russians, instead of Poles, began to be seen by Galician Ukrainians as external enemy, and the Polish factor began to be considered as helping European integration of Ukraine. The article also examines a number of stereotypes concerning Poles and Russians that are rooted in the problematic moments of the common past. Study on the stereotypes that are related to the international relations is considered to be a part of the general process of the formation of historical memory in nowadays Ukraine. It facilitates overcoming of regional divides and acceptance of cultural elements of the neighboring nations.

Роман ГОЛИК

“Западенці, москалі та східняки”: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів

Історичні стереотипи (особливо негативні) у культурному просторі Східної Європи – не лише доволі “вдячна” тема для різноманітних досліджень (історичних, політологічних, літературознавчих, етнолінгвістичних), але й досить дошкульна суспільна проблема, що позначається на політичному, культурному і навіть економічному житті регіону. Тому тему їхнього “подолання” в останні десятиліття підіймають щораз частіше. Так, завдяки зусиллям вчених Московської, Варшавської та Люблінської славістичних шкіл вже з’явилося кілька ґрунтовних праць, присвячених взаємному сприйняттю поляків та росіян, а також порівняльному аналізу ментальності обох народів на різних етапах історичного розвитку¹. Особливою монографією дочекалася й проблема рецепції українців у Польщі (від закінчення Другої світової війни до початку 90-их років ХХ ст.)².

Натомість питання міжнаціональних стереотипів у трикутнику (Східна) Галичина – Росія – Східна Україна залишається актуальним (а, отже, й невирішеним) принаймні три останні століття. Звичайно, у тій чи іншій формі його вже намагалися порушити й детальніше вивчити, насамперед, в політологічному та соціологічному, а, частково, історичному плані, однак, переважно, у контексті інших тем. Нижче ми намагаємося розглянути галицьку візію (чи точніше – галицькі візії) Росії і російську візію (чи російські візії) Галичини, маючи на увазі, що елементи однієї й іншої стали складовими ментальності України в цілому, насамперед східної її частини. Крім того, слід зауважити, що присутні в сучасній суспільній свідомості історичні стереотипи є дійсно на-

¹ Поляки и русские глазами друг друга. Москва, 2000; Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. Москва, 2002; *Bartminski J, Sandomirskaja I, Telija V. Ojczyzna w polskim i rosyjskim językowym obrazie świata // Etnolingwistyka. Lublin, 1999. T. 11. S. 25-49; Toporow W. Ewolucja rosyjskiej samoświadomości trwa // Etnolingwistyka. Lublin, 2000. T. 12. S. 11-24. Bartminski J. Polska dola – rosyjska sud’ba // Ibid., s 25-37; Левкиевская Е. Современный русский исторический миф и способы его воспроизведения // Ibid., s. 97-120 та ін.*

² Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів, 1992.

слідком історичного розвитку, тобто реліктами минулих періодів розвитку української та російської культури. У ході їхньої еволюції вони зароджувалися, завмиralи і нерідко реставрувалися, або просто штучно використовувалися – у новому контексті і у новій формі чи з новим змістом. Тому мета цього нарису – ескізно простежити проблему в синхронному та діахронному вимірі, від перших “симптомів” її появи до сучасного стану.

Генеza

Ранньонові стереотипи

Витоки модерних галицької візії Росії та російської візії Галичини слід шукати ще в ментальності XVI–XVII ст. Саме тоді культурні та політичні еліти Московського царства скеровують свої погляди на “південно-руські” землі. Вони поступово вибудовують концепцію “Москви як Третього Риму” і намагаються її реалізувати. Ідеологема територіального розширення, “збирання всіх руських земель” зароджується поступово. Спочатку території сучасної України перебувають на маргінесі російської ранньової політичної свідомості. Потім в планах Московської держави з’являється інтерес до окраїнних територій Речі Посполитої, згодом він поширюється і на Центральну Україну³. В уяві ж руських мешканців Речі Посполитої, на яких поволі звертала увагу Москва, відбувалися аналогічні процеси. Представники тогочасних українських церковних та політичних еліт (насамперед – козацтва) почали конструювати значною мірою міфологізований образ північного сусіда як форпосту православ’я, сприймаючи його за свого конфесійного союзника та оборонця від “ляхів”⁴. Галицькі українці (русини) знаходилися, умовно кажучи, на периферії цих процесів. З одного боку, в уявленні російських інформаторів похід Богдана Хмельницького 1648 р. в Галичину був чимось не дуже важливим. Про нього у Московській державі судили лише на підставі невиразних чуток, оскільки “західні” плани гетьмана цікавили царський двір менше, ніж “східні” та “південні”. Тому, наприклад, повідомлення про облогу Львова та інших галицьких міст в свідомості росіян злилися зі звістками про битву під Пилявцями і

³ Детальніше про це: *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005.

⁴ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ 2005; *Савченко С.* Московія очима України-Русі XVI–XVII ст. // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15]. Львів, 2006–2007. С. 282–297.

перетворилися на “стояння у Волинській землі”⁵. (Таке бачення було характерним для російської ранньонової історичної пам’яті: літописна традиція північно-руських князівств переважно вважала княжий Львів волинським, а не галицьким містом, і загалом асоціювала західну межу руських земель з Волинню). Уявлення галичан про Московську державу XVI–XVII ст. було також не дуже виразним, точніше – двоїстим. Так, Михайло Гунашевський, відвертий симпатик православ’я та козаків, схоже, вважав легітимним володарем московського царства Аже-Дмитрія, оскільки того підтримував король. Водночас він радів з “московської поразки польських військ”, вважаючи її наслідком презирливого ставлення до місцевих жителів. Саме на цьому ґрунтується його версія польсько-московського протистояння у перших роках XVII ст.:

*Того ж року цар московський ся явив і ве Львові бул. Мнішко, воевода руський, дочку за него дал і до Москви его провадил на панство і осадил его бул. Єднак же ляхи хотіли верх мати над Москвою, почали їх зневажати. Москва, видівши, що зле змінила царя, убили і людей много, а других в неволю побрано, і Мнішко сиділ. І з того ся война у Москві (...) Потім през присягу поддалсь була столиця гетьманові Жолкувському. Потом знову облягла їх була Москва і так їх трапили, же не мали що їсти, ані пити (...) не только псов, ...альбо шуров, але й людей їли, а моч свою пили*⁶.

Разом з тим, події у сучасній Гунашевському Московській державі 30–50-х років XVII ст. цікаві йому настільки, наскільки вони пов’язані з подіями у Речі Посполитій. У такому дусі він розглядав новий польсько-російський конфлікт середини 30-их років. Тут козаки, якими Гунашевський захоплювався, виступають вмілими воїнами доброго польського короля (Владислава IV) та пострахом для московських полководців: “Потом до короля козаков пришло много і другії еще шли, а Шагін, коли тоє вчул, перестрашився і мусил ся поддати”⁷ Водночас прихильники православ’я у Галичині розглядали міцніючу Московську державу як територію “рідно” їм віри. Цю ідею частково підтримували й ті не дуже численні росіяни, які почали контактувати з галицькими українцями. Так, в уяві друкаря Івана Федорова Львів постав “богообраним” місцем (“з ласки Божої до богоспасенного міста, що називається Львів, прийшов, і все, що в дорозі мені траплялося, ні в що поставив, щоб тільки до Христа ближчим бути” – зазначав він у передмові

⁵ Брехуненко В. Московська експансія... С. 214.

⁶ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. С. 102-103.

⁷ Там само. С. 112-113.

до “Апостола” 1574 р.). Водночас вигнанець з Москви не приховував існування дистанції між собою та Львівською Руссю і загалом православною частиною міської спільноти: “І заплакав я гіркими сльозами, що не зайшов ні любителя, ні помічника, не тільки серед руського народу, але й серед греків”⁸.

Іншу модель сприймання Галичини у Москві та Москви у Галичині бачимо в російських текстах кінця XVII ст. На той час образ галицьких русинів у свідомості жителів Московської держави став чіткішим: їхні взаємні контакти стали безпосередніми і частішими. Так, Борис Михайлов, який побував у Львові ще 1692 р., повідомляв начальству, що перед від’їздом у “Яворово” таємно (“за езувіцкім костелом”, а пізніше – “в стайне на уединении”) зустрівся з прихильником Москви – галицьким “шляхтичем” “імянем Юрья Попара”. У тексті російського посланця галичанин змальовує картину тотального переслідування православних підступними уніатами на чолі з Шумлянським та “езувітами”: “уже їх у ніщо обернули, і постало на церкви Божії велике гоніння, і більш 700 церков в унію навернули (...) А нині, мовляв, і останню львівську єпископію, і піде в унію...”.

Водночас галицький інформатор виразно декларував свою промосковську позицію, конструюючи образи “добрих православних царів” – уже покійних на той час Михайла Федровича та Олексія Михайловича (“бував він у Москві (...) при (...) Михайлі Федоровичу і цілував його царської величності руку не один раз”). При цьому “Попара” подавав себе, по суті, у ролі таємного агента одного з московських бояр – Артемона Матвеева. Більше того, він ставив собі в заслугу зміну геополітичної карти регіону на користь Москви і на шкоду Речі Посполитої, підданим якої був: “Нібито його службою на укладений строк в андрусівських договорах (...) Київ на боці царської величності утриманий і полякам не відданий” – з певним ваганням констатував Михайлов, хоч і характеризував свого співбесідника як “вельми старого і чесного мужа”⁹. Зрештою, крім таємних, існували і офіційні чи напівофіційні контакти представників того ж таки Львівського братства з посланцями Москви. Так, І. Нікітін 1700 р. спілкувався у своїй світлиці з “авовцями” Георгієм Корендевичем, Стефаном Ласковським, Георгієм Коун Драгоновичем, які “були у Судейкині для слухання Божественної літорії” (тобто літургії). Риторика їхніх скарг не дуже відрізняється від тої, яку подавав Михайлов вісім років перед тим: ворожі езуїти, домінікани та уніати пересліду-

⁸ Історія Львова в документах і матеріалах. Львів, 1986. С. 39.

⁹ Там само. С. 89.

ють, “притісняють” і погрожують благочестивим людям “греко-російської” віри, закривають їм давні церкви. забороняючи будувати нові, примушуючи до унії “останню львівську єпископію”, тільки б до кінця знищити благочестя у Польщі. Натомість місцеві православні ніколи добровільно в унію не підуть – зазначав Нікітін. З цих наскрізних елементів (переслідування православних, їхній опір унії, пошук доброго царя-заступника тощо) склалася певна стереотипна схема, крізь призму якої Москва й бачила Галичину зламу XVII–XVIII ст.

Поруч з тим, для галицької Русі Московське царство й надало залишалося чужим. Львівські українці XVI–XVIII ст. звикли до концепції чотирьох народів чи націй, що живуть у мурах їхнього міста – української (руської), польської, вірменської та єврейської (жидівської)¹⁰. Подібно чулися і городяни менших міст. У свідомості галичан мешканці Московії перебували далеко поза межами їхньої ойкумени. Навіть конфесійна спорідненість з “народом грецької віри” не наближала їх до Галичини. Невипадково Йосиф Шумлянський, аргументуючи свою проунійну позицію, не лише відкинув можливість підпорядкування московському патріархові на підставі історичної пам’яті (“бо до нього Русь наша ніколи не належала”), а й використав мотив віроломної “Москви” (“Москвою були зламані наші права, зокрема пакти св. п. Владиславські”¹¹). Крім того, у цьому тексті доцільно звернути увагу на термінологію. Рецепція ранньомодерної Галичини у Москві та ранньомодерної Москви становили водночас і семіотичну проблему – точніше, питання етнічних суперечок. Уже починаючи з XIV ст., на східнослов’янських етнографічних територіях починають активно використовувати терміни “Велика Русь”, “Мала Русь”, “Біла Русь”, “Червона Русь”; “Велика Росія” і “Мала Росія”; однак поруч з ними окремо виділяють “Москву”, “Московське царство” тощо. Обсяг і зміст цих термінів постійно варіюється – насамперед, під впливом етнополітичних чинників, і це, врешті решт, веде до конфлікту назв¹². У свідомості галичан до XVIII ст. *Русь* загалом відокремлена від *Москви* / *Московії* та її жителів. Перших називають *руссю* чи *руссю православною*, *народом руським*, *людьми (греко)-руської релігії*, *русинами*, *руснаками*, а у версії творців

¹⁰ Пор.: Історія Львова в документах і матеріалах. С. 69-70; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). Львів, 2003..

¹¹ Собори Львівської єпархії XVI–XVIII ст. / Упор. І. Скочиляс. Львів, 2006. С. 116.

¹² Див. зокрема: *Плохій С.* Наливайкова віра. С. 360-362.

сарматизму – роксоланами тощо. Другі, натомість, фігурують як москва, москвитини (московитини), мосхове (у Севастіана Фабіяна Кльоновича – моски) (так їх називає Бартоломій Зіморович), а пізніше – і як москалі. Паралельно, починаючи з XVI ст., у руському (україно-білоруському) православному дискурсі починають розрізняти Велику Русь – Московську державу і Малу Русь – українські землі Речі Посполитої, яку самі представники Московського царства спочатку вважають загалом Білою Руссю, а її населення – білорусцями. Серед галицької русі XVI–XVIII ст. таке слововживання також частково прийнялося. До прикладу, афонський галичанин Іван Вишенський рекомендує своїм опонентам з католицького табору відвідати “осяяну чудесами” територію “святої” церковнослов’янської мови – Великую Росцію, а якщо ні – то принаймні сакральні місця на сході рідної Речі Посполитої (тобто фактично, Малої Росії, хоча цього терміну у його тексті нема). При цьому, перша постає у нього своєрідною моделлю, взірцем для другої:

*Пойди, Скарго, в Великую Россию и прочитай житий оных святых мужей, чудотворцов великих, которые и по смерти (...) явно чудотворили. А навет, если не хочеш плодоносия спасительного языка словенского от Великой России доведоватися, доступи в Киевѣ в монастырь Печерский, а ту же у себѣ вдома, в державѣ Польской, не ленися и выспрашивай о святых оных, чудотворством мало не равно великороссийским от бога почтенным святым мужем*¹³.

Водночас свою малу батьківщину галичани вважали просто Руссю, а в текстах високого стилю вона фігурує як Россія. Тому звертання до галицьких українців на зразок “кир Григорію Кіриніцькому, в Росіи Львовскія землі обывателю” були звичним і добре зрозумілим адресатові шаблоном ранньонової української літератури¹⁴. Звідси – відоме прославлення руського Львова у європейсько-російському контексті на початку “Просфоними”:

Герб тезоименатого князя Льва град сей маєт

*Его же имя во всей Европи росьсийский род знает*¹⁵.

Місцеві латиномовні автори також окреслювали галицькі землі переважно назвою *Russia*. Ідеологи сарматизму включали ці території до складу утопічної Роксоланії чи Сарматії / Савроматії. Проте, навіть той же Севастіан Фабіан Кльонович у своїй “Роксоланія” не просто називає об’єкт свого опису Руссю, але й вдаєть-

¹³ Вишенський І. Твори. Київ, 1959. С. 218.

¹⁴ Українська поезія. Середина XVII ст. Київ, 1992. С. 199.

¹⁵ Українська поезія. Кінець XVI– поч. XVII ст. Київ, 1978. С. 137.

ся до каламбуру, створюючи образ багатой безкрайними лісами, звіром, отже, хутрами країни, яка межує з далекими північними територіями:

*Добре у руській землі живеться ведмедям, оскільки
До опівнічних країв тягнеться ця сторона.
“Russia” – як лише зміниш порядок двох літер, то вийде
“Ursia” – назва її, тобто ведмедів земля¹⁶.*

Московське ж царство, яке “межує з Литвою”, асоціюється у Кльоновича з тамтешніми купцями (мосхами), але передусім зі списком товарів, які вони продають¹⁷:

*Шкури везуть з тих земель горностаяєві та соболеві,
Сірі завозять також шкури ненатлих вовків,
Зячі шкурки так само, лисиць і куніць мнооцінних,
Шкурки тхорів і твої, білко з пухнатим хвостом¹⁸.*

Цілом ймовірно, що у повсякденній свідомості жителів галицьких міст XVI–XVIII ст. московські землі також пов’язувалися не стільки з образами їхніх жителів, скільки з “московськими речами”, які нерідко постачали, в основному, посередники – вірменські купці.

Іншими словами, попри окремі прямі контакти, Росію (Московію) бачили як щось дуже далеке від Русі. Наприклад, хоча львівський хроніст Бартоломій Зіморевич і виводить етимологію назви *Россія / Russia* з біблійного образу “розсіяння народів” (“... розпорозив їх Господь по всій землі. Чи не тому саме русинів по-слов’янському *россіянами*, тобто розсипаними, названо” – здогадується автор “Потрійного Львова”¹⁹), проте чітко відмежовує “розсіяну” Русь від Москви. Цю країну він асоціював зі смертю польських воїнів, які, на думку хроніста, у 1610–1611 рр. мали усі шанси її знищити чи принаймні підкорити: “Надія на Московію, випущена з рук поляків, була похована у (...) могилі, і в Московії нічого більше від поляків не залишилося, крім пустого імені, написаного за звичкою хлопчиків-школярів на стінах: на цьому місці колись були поляки” – заявляє Зіморевич у характерній для нього патетичній манері²⁰. Уявлення про “віроломну”, “дурну”, “горду”, “невірну” Москву були доволі розповсюдженими у польському соціумі XVI–XVIII ст. загалом і серед галицьких поля-

¹⁶ Кльонович С.Ф. Роксоланія / Перекл. М. Білика. Київ, 1987. С. 43.

¹⁷ Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. Москва, 2002. С. 48.

¹⁸ Кльонович С.Ф. Роксоланія. С. 48.

¹⁹ Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopoldis Triplex. Львів, 2002. С. 24.

²⁰ Там само. С. 144.

ків зокрема²¹. Їхні українські співмешканці, як бачимо, спочатку вагалися між симпатією і нейтрально-відчуженим ставленням до своїх єдиновірців зі Сходу. Прийняття ж унії у Галичині остаточно розмежувало їх у конфесійному плані. Тому, коли Петро Перший проводив радикальну “політико-семіотичну” реформу, називаючи свою державу *Росією* (*Російською імперією*) чи *Великоросією* на противагу *Малоросії*, а патріарх московський іменував себе “патріархом усїєї Русї”, галицькі унійні митрополити не змінили своєї титулатури, залишаючись також владиками “*всєї Росїї*”, хоч і поза сферою впливів оновленої Московської держави. Вони були відмежовані від неї і географічно, і еклезіологічно, і світоглядно. Тому, вважаючи себе частиною старої, традиційної *Росїї*, що перебуває у володіннях Речі Посполитої, не бачили особливої потреби оглядатися на нову Росію – принаймні до 1772 р.

Загалом же, попри велику часову віддаль, російські та галицько-українські етнонаціональні стереотипи XVI–XVIII ст. періодично реанімувалися і в XIX, і в XX ст. Частина з них – у дещо оновленій формі – експлуатують і сьогодні, на початку XXI ст., особливо у сфері релігійної культури та у контексті міжконфесійних взаємин в Україні та в Росії. Зрештою, саме ранньоновий період заклав у підсвідомість пізніших поколінь перші шаблонні уявлення про “православних”, “уніатів”, “москалів” і “русинів / українців”, – підставу для численних інтерпретацій та дискусій.

Стереотипи XIX – початку XX століття

Інкорпорація колишніх червоноруських земель Речі Посполитої у наддунайську монархію принесла не лише зміну їхнього статусу. Приєднуючи нові землі, австрійська влада намагалася хоч би для проформи реанімувати уявлення про історичну тяглість між новими володіннями Австро-Угорщини і давньою власністю Угорської корони. Саме тому й з’явився образ *Галиції і Лодомерії* (релікт уявлень про передпольське Галицько-Волинське князівство), а, отже, і нове розуміння Галичини. Усе це не могло не вплинути і на ментальність місцевого населення, і на його рецепцію з боку “сторонніх спостерігачів”, у тому числі й росіян та мешканців підросійської частини української етнічної території.

Російську візію Галичини у перші десятиліття XIX ст. добре ілюструють, зокрема, записки свідка наполеонівських війн Федора Глінки. Враження цього російського офіцера про Львів, який він відвідав, уже з самого початку дещо амбівалентні. Він бачить у

²¹ Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре. С. 44.

ньому “прекрасну і багату, достойну столицю Галиції”, але водночас місто з трьома назвами. “Я был в тому городе, который немцы называют Лембергом, французы Леополем, а русские Львовом” – зауважує Глінка²². Тому, хоч офіцер і розповідає про місцевий театр, “маскарад” і “академію” з анатомічним кабінетом і бібліотекою, проте його увага сконцентрована на “слов’яно-руській” чи “російській” (з його точки зору) спадщині міста. Глінка не лише розглядає у львівській бібліотеці “давній рукопис – слов’янське Євангеліє”, а й апелює до історичної пам’яті росіян. Львів і галицькі землі для нього – символи та свідки колишньої територіальної експансії Російської держави. Його творців, а навіть і окремих завойовників Глінка вважає персонажами давньої історії власної Батьківщини, ідентифікуючи Русь з Росією. Серед них автор “Записок російського офіцера” особливо виділяє галицько-волинських князів та свого улюбленого героя – Богдана Хмельницького, якому присвятив окремий твір і здобутки якого щодо Галичини виразно перебільшив:

*Город Львов построен в 1245 году сыном самодержавного князя России Данишлы Романовича Львом Даниловичем. Сей последний женился на дочери венгерского короля Беллы, и новопостроенный город назвал своим именем. Львов принадлежал потом многим российским князьям, у которых отбит поляками, а в 1654 году знаменитый Хмельницкий осадил и взял сей город казацкими войсками. Так переходят города из рук в руки! Не только Львов, но большая часть Галиции принадлежала России. Обширна была держава Русская!*²³

Інший російський інтелектуал, П. Кеппен, натомість, відвідує 1822 р. не Львів, а Лемберг, історію якого йому пропонують вивчати на підставі латиномовного “Потрійного Львова” Бартоломія Зіморовича, яка, проте, належить Онуфрїївському монастирю. Загалом місто в очах росіянина майже відповідає західній, латинській культурі. Його університет побудований єзуїтами, і в його бібліотеці мінімум слов’янських книг. Натомість Кеппен шукає тут саме давні (“історичні”) рукописи (наприклад, Печерський патерик та документи) – свідки історії Галичини і Володимирії, у якій він певною мірою поінформований. Вченого цікавлять релікти княжої Галиції, до яких він, щоправда, ставиться з певною обережністю і недовірою:

У М. Гриневецкого видел я подлинную (?) грамоту, пожалованную (Галицким?) князем Львом Даниловичем, который сидел сперва в Галиче, потом во Львове, Лаврову преподобного отца Онуфрия монастырю... Грамота сия пожалована на землю с полями, лесом и

²² Історія Львова в документах і матеріалах. С. 101.

²³ Там само.

ставы и млинами и медовимы даньми. Она писана на пергамене XIII века, печать не уцелела, остался один только шелковый шнурок²⁴.

Такі уявлення і прагнення серед російських інтелігентів початку XIX ст. були закономірними. Поява Мусін-Пушкінського видання “Слова о полку Ігореве”, у якому йшлося про “галичского Осмомысла Ярослава” на “золотокованому престолі”, а також історичних праць Ніколая Карамзіна та Васілія Татіщєва зробили свою справу. В уяві росіян виникав, насамперед, образ не сучасної їм австрійської Галиції, а Галиції історичної, княжої, яку вони вважали генетично “своєю”.

Серед галицьких українців того ж часу образ Росії формувался на підставі двох основних тенденцій: офіційної державної точки зору, згідно з якою у Російській імперії бачили сусіда-конкурента, та популярного та той час слов’янофільства, для якого Росія була, навпаки, одним з центрів розповсюдження слов’янської культури та слов’янської ідеї. Такий образ цієї держави з’являвся на сторінках праць Павла Йозефа Шафарика. Учений зображав її православною країною, прямою спадкоємицею старослов’янської культурної спадщини, дивувався їй “нечуваною величиною”, величезною кількістю (53 мільйони) населення, що замешкує “цей незміряний простір у Європі та Азії”, етнічною строкатістю, поєднаною в одну непорушну цілість тощо²⁵. Зрештою, його захоплював і характер російської мови, і багатство російської літератури. При цьому в його уяві культурний та мовний простір Росії, фактично, поглинув також і “русинів у східній Галичині”. Правда, їхнє наріччя, за Шафариком, – варіант “малоросійської мови”, носії якого – люди “уніатського богослужіння, які мають “свою кириличну друкарню у Львові”²⁶.

Через авторитет Шафарика таке бачення російської культури вплинуло і на симпатиків слов’янофільства у Галичині, зокрема на галицьких “будителів” – оточення “Руської трійці”. Одним з найбільш послідовних прихильників русо-, а пізніше і москвофільства у цьому середовищі став Яків Головацький. Його наукові праці (зокрема, виданий у Москві збірник галицьких пісень) та, особливо, автобіографія – це, до певної міри, історія поступового зближення російських слов’янофілів з частиною галицьких українських інтелектуалів. Унаслідок такого зближення “руська ідея” цих галичан була поглинена загальноросійською (“общерусской”) ідеєю їхніх

²⁴ Там само. С. 103.

²⁵ Šafárik P.J. Dejiny slovanskeho jazyka a literatúry všctkých nářečí // Spisy Pavla Jozefa Šafárika. Košice, 1992. Sv. 1. S. 92.

²⁶ Ibid. S. 94-95.

московських та Санкт-Петербурзьких візаві²⁷. На початку і навіть у середині XIX ст., зауважує Головацький, росіяни ще мало орієнтуються у галицьких містах, де сліди “руського” минулого були приховані за ширмою сучасної польсько-німецької чи німецько-польської цивілізації. Як свідчення цього, він детально описує перший візит до Львова М.П. Погодіна – знакової фігури тогочасної російської науки та його супутників. У 1835 р. вони, підкреслює автор, з трудом віднаходять у місті рідні і менш-більш знайомі для себе символи і об’єкти, трактуючи уніатські святині як “русские” чи, принаймні, малоруські, пов’язані з історією козаччини:

Русские посетители блуждали по городу Львову, как в лесу, и случайно, проходя по Жолковскому предместью, увидели колокольню, на которой были написаны иконы св. Антония и Феодосия Печерских с церковнославянскими надписями. М. Погодин первый заметил, что это, должно быть, русская церковь и русский монастырь. Путешественники пошли по каменным ступеням, и (...) увидели большую каменную плиту с славянской надписью (...): “Львовского мещанина Золотаренко”, фамилия, известная из истории Малой Руси, где между казацкими старшинами находились Золотаренки. Тогда русские ученые прямо зашли к настоятелю Святооуфрейского монастыря и прокурору Василианских монастырей, Варлааму Компаньевичу, и познакомились с ним²⁸.

Цю зустріч Головацький подавав, фактично, як переломний момент у подоланні бар’єру стереотипів між російськими та галицькими прихильниками слов’янської ідеї. Зрештою, його “Пережитое и перестраданное” – це і спроба подати галицькі реалії як свої для російського читача, і картина досить своєрідного симбіозу двох культур (українсько-галицької та російської) та мов у свідомості самого письменника. Тут він майже без адаптації чи перекладу подавав поняття та реалії інтелектуального й матеріального

²⁷ Про історію русо- і москвофільства в Галичині див.: *Wendland A.W. Die Russofilen in Galicien. Wien, 2000; Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. Москва, 2001; Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Ф. Стебля. Львів, 2001. С. 254-280; Миллер А. Субсидія газете «Слово»: галиційские русины в политике Петербурга // Там само. С. 332-338; Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст. Львів, 2003; *Osadczy W. Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji. Lublin, 2007.**

²⁸ Цит. за: *Головацький Я. Пережитое и перестраданное // Письменники Західної України 30-50 рр. XIX ст. Київ, 1965. С. 269.*

життя галичан: чужі російському читачеві назви польськокомовних книжок, діалектні вирази, уривки пісень та цілі діалоги галицьких українських селян тощо. Його власний текст, зрештою, наскрізь просякнутий “галицькими українізмами”, етнографізмами та характерними для тогочасної західноукраїнської літературної мови запозиченнями з польської, німецької та латинської: так, автор “*после вакацій*” хоче “*занятися студиями*” в університеті, у семінарії бачить *супериоров, пасторалистов*, пропускає *время ригорозов*, зустрічається із *спиритуальным отцом*, дістає *презенты*, не розраховує *ни на чьи дармотки*, його друг Шашкевич “*составил альбум “Русская зоря”*”, мандруючи в селі Головацький бачить *сердаки, рушники, домик, крытий гонтом*, чує *коломыйки*, наймає *фуру*, їсть *жентицю*, спостерігає за *винобраньем*, переходить через *Городецкую рогатку (во Львове)* тощо. Інколи Головацький намагається замінити галицькі назви доступнішими для росіян і супроводжує їх характерними примітками, перекладаючи *капусняк* як *кислые щи*, *урду* як *овечий творог*, *плаи* як *лесные тропинки*, *колыбу* як *шалаш* тощо. Так він прагне сконструювати в уяві російськокомовного читача загальний образ *Галицкой Руси*, опорними пунктами якої для Головацького стають *Львов, Галич, Розвадов, Николаев, Судова Вишня, Мостиска, Навария, Щирец, Ясень, Болехов, Долина, Бондаров, Коломыя, Гвоздец, Днестер, Пыстинка, Хмелев и Олеев, погорье Стрыйское и Станиславовское, Бучач, Микулинцы, Тернополь, Розгорчье, Стрый, Перемышль* включно з *родными Чепелями*, та місцевими мешканцями – бойками, гуцулами (у *Восточной Галиции*) лемками (у *Галиции Западной*).

Проте основою, яка споріднювала цю Русь з Росією, для багатьох галицьких москвофілів та російських інтелектуалів XIX ст. залишалася не сучасна їм народна культура, а сфера історичної пам'яті про спільну спадщину, втілену у церковнослов'янській мові та її давніх пам'ятках. При цьому частина прихильників загальноруської єдності в Галичині усе ж таки прагнули до певного світоглядного компромісу. З одного боку, вони отожднювали свою Русь з іншою, Великою Руссю, з іншого – розмежовували їх. Так, наприклад, Денис Зубрицький пише свою історію галицько-волинського князівства російською з широкими церковнослов'янськими цитатами. Ці дві мови репрезентують у його свідомості елітарну культуру. Натомість пропозиції писати про княжу добу “*наріччям галицької черні*” викликають у Зубрицького лише обурення: він бачить у ньому стару загальноруську мову, zdeформовану польськими домішками. Однак, щоб довести вищість старослов'янської над народною

мовою навіть представникам низів, він використовує досить двозначний з точки зору загальноруської єдності аргумент. Церковнослов'янська – мова київських і галицьких літописів, а тому рідна для русинів:

Правда, найдется может быть какой либо скотопасъ и скажет: “Се не наше”, но ему возразитъ всякій образованный читатель настоящимъ Русскимъ словомъ: “Это подлинно наше”, это написано княземъ господсвовавшимъ в Южной Руси, не въ Москвѣ, а в Киевѣ²⁹.

Так чи інакше, саме історія Галицько-Волинського князівства та середньовічної Галицької Русі загалом стала однією з основних територій спільних наукових інтересів для вчених Російської імперії та українських науковців Галичини середини – кінця ХІХ ст. Не випадково в спеціальній праці, виданій у Москві, Яків Головацький оплакує долю “погублених” і “украдених” галицько-волинських пам'яток як “памятников русской старины” – “достояния князей наших”³⁰. Про те, що погляди галицьких українських і російських науковців ХІХ ст. на історію Галицько-Волинської Русі у певних моментах перехрещувалися, свідчив, зокрема, виданий у Тернополі збірник праць М. Смирнова, М. Дашкевича та І. Шараневича “Монографіи до истории Галицкой Руси” (1886)³¹. Прикметно, що вміщений першим у цьому збірнику переклад розвідки М. Смирнова (оригінальне видання 1860 р.) змальовував “долю Галицької Русі до поєднання її з Польщею”. Її автор, щоправда, говорив про багатонаціональність княжої Галичини, однак підкреслював її переважно *русский* характер та наголошував, що саме ці землі стали одними з перших, де латинство (католицизм) боролось з православ'єм, причому часто застосовуючи щодо останнього насильство³².

Схожий образ давньої Галицької Русі як західного форпосту “землі руської” давали й популярні енциклопедичні видання останніх десятиліть ХІХ ст. При цьому межування давньої Галичини із заходом у свідомості росіян було не надто позитивним фактором: наближена до латинства, Галицька Русь ризикує відпасти від континентальної Русі та засимілюватися, цьому перешкоджає лише її православне віровизнання. Енциклопедія Брокгауза і Еф-

²⁹ *Зубрицький Д.* Історія древняго Галичско-Русскаго княжества. Львовъ, 1852. С. 47.

³⁰ Див.: *Иоаннисян О.* Об изучении галицких древностей в России второй половины XIX века // Осмислення спадщини Давньої Русі. Галицько-волинське князівство в історіографії. Львів, 2007. С. 21.

³¹ Монографіи до истории Галицкой Руси М. Смирнова, М. Дашкевича и дра И. Шараневича. Тернополь, 1886.

³² Там само. С. 51, 54-55.

рона зазначала:

Часті контакти з Заходом..., особливо в епоху Данила [Романовича] не пройшли безслідно для Галицької Русі. Відрізана після татарської навали від решти Русі, Галицька область тісніше примикає до Заходу та засвоює західну культуру. Релігійних упереджень проти західних європейців тут не було; але галицька Русь зберегла православну віру, що сприяло їй збереженню народності³³.

Зрештою, середньовічна і ранньомодерна Галицька Русь викликала інтерес російських науковців XIX–XX ст. саме як арена протистояння Заходу і Сходу, православ'я, католицизму та унійної церкви³⁴. Так, один з класиків російського слов'янофільства (“почвенничества”) Микола Данилевський, різко протиставляючи Росію Європі, згадував у цьому контексті також і “руських” австрійських слов'ян. Для нього вони – жертви австрійської та польської інтриги, яка заважає їм правильно саморухатися у бік Росії. Іншими словами, це австро- чи полонофіли – слов'яни зі сплутаною ментальністю:

Комусь привиджується ще якась ідея Австрійської держави, якої уже давно немає на білому світі, якої навіть і ніколи не було, а була тимчасова випадкова ціль для спілки народів. На інших напушений новий польсько-європейський туман, що подає їм рідне слов'янське обличчя російського народу у вигляді страховища з оскаленими зубами, яке намагається їх проковтнути і обернути у склад власного величезно-страхтливого тіла³⁵.

Вони живуть у “Галичі” – частині Росії, яка через політичні інтриги опинилася у руках австрійців, яким ніяк не мала належати. “Якщо при розділі Польщі була несправедливість з боку Росії, то вона полягала тільки у тому, що Галич не був возз'єднаний з Росією” – різко заявляв теоретик панславізму³⁶. Проте і ці “загублені” слов'яни, на думку Данилевського, рано чи пізно мусять відчутти притягальну силу Росії як “магніту”, який “перетягне” їх з “часткового австрійського Слов'янства” у “Всеслов'янську Федерацію” від Адріатичного моря до Тихого океану; лише так вони збережуть власну ідентичність³⁷. Не випадково автор “Росії та Єв-

³³ Кивлицькій Е. Галицкое княжество // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1892. Т. VII а. С. 912.

³⁴ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 г. Санкт-Петербург, 1901; *Его же*. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1903; 1912.

³⁵ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Москва, 1991. С. 345.

³⁶ Там же. С. 28.

³⁷ Там же. С. 350, 362-365.

ропи” робить епіграфом до розділу про “різниці у психологічному складі” народів відповідну цитату з галицького сатиричного журналу “Страхопуд”³⁸ і бачить “усю Галіцію та Угорську Русь” у межах майбутньої Російської імперії³⁹.

Загалом же у науковій свідомості українських та російських вчених XIX ст. історична Галицька Русь поставала як особлива зона східного слов'янства, яку не дуже зачепило “татарське лихоліття” і яка частково зберегла релікти домоногольської цивілізації. Тому це – теорія архаїчного фольклору і такої ж історичної пам'яті: “Галичина (в оригіналі – *Галиччина*) ж і Волинь продовжували (...) після розгрому Києво-Переяславської землі татарами, те життя, яке переважало у всій удільній Русі в XII ст.” – стверджували Володимир Антонович і Михайло Драгоманов, реконструюючи для читачів Російської України “пісні віку княжого і дружинного” на підставі переважно галицького матеріалу⁴⁰. Водночас концепція дуже архаїчної Галичини викликала неприйняття частини російських учених у контексті боротьби за спадщину Київської Русі. Наслідком цього стала дискусія, яку почав ще М. Погодін, але довів до кульмінації Олександр Соболевський. Основною тезою його концепції було те, що Галичина не є наступницею домоногольської Русі, принаймні у лінгвістичному плані. Давній київський говір – заявляв він – це, генетично, говір південно-великоросійський. Саме він існував у Києві до Батиєвого нашествия і, можливо, аж до XV ст., коли первісне населення Києва остаточно витіснили галицькі, волинські та подільські прибульці: “Якщо давній київський говір ще зберігався до XV ст., (...) часті вторгнення кримської орди в київську область повинні були до XVII ст. зменшити кількість тих, хто на ньому говорив настільки, що вони уже не змогли протистояти проти асиміляції з багаточисельними вихідцями з Волині, Поділля і Галичини і повинні були прийняти їхні говори” – формулював свою гіпотезу російський вчений⁴¹. Така теорія викликала протести з боку тогочасних науковців східної та центральної України (зокрема Агатангела Кримського) не тільки через прихований у ній образ мовної експансії чи агресії Галичини у бік “колишньої Росії”, а й через те, що у такій візії фактично не залишалось місця для автохтонних східних українців. За Со-

³⁸ Там же. С. 173.

³⁹ Там же. С. 388.

⁴⁰ Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. Киев, 1874. Т. 1. С. XII.

⁴¹ Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. Изд. 4. Москва, 1907. С. 284.

болевським, вони виявлялися нащадками галичан, які замінили нібито первісних киян – великорусів⁴². Загалом же такі концепції сприймали як віддзеркалення негативного російського стереотипу України, що втілювався у ряді антиукраїнських санкцій Російської імперської адміністрації.

На цю ситуацію по-своєму реагували й галичани. Значною мірою до цього спричинився культ Тараса Шевченка, у позацензурних творах якого Російська імперія поставала царською деспотією, що всіляко прагне поховати Україну “у глибокій домовині” – країною селянських трагедій на тлі дикого кріпацтва, якою керують бездушні й дурні солдафони (капрали і унтери) тощо. Разом з “Русалкою Дністровою” тексти Шевченка, а пізніше й інших східноукраїнських письменників причинилися до того, що аморфна *слов’янська ідея* у свідомості галицьких українців чітко розділилася щонайменше на дві: українофільську / народовську (чи народовецьку) і русофільську / москвофільську. Так, Іван Гушалевич міг ще з ентузіазмом говорити про солідарність, яка об’єднує Русь від Уралу до Вислока:

Сторгнем напір, черноока.

Гей, вторує нарід нам

Від Уралу до Вислока

*На погибель ворогам*⁴³.

Однак у другій половині XIX ст., а тим більше при його кінці та на початку XX ст., галицьким українським інтелектуалам слід було вибирати: концепція “єдиного русского народа от Тиссы до Амура и от Карпат до Камчатки” чи картина невоzz’єднаної (Австрійської та Російської) України “від Сяну до Дону”. Тому, коли Микола Устиянович у російськомовній поезії “Моим друзьям” (1878) пригадував “верным галичанам” ідилічне “единство” “патриотов незабвенных” “в грозу тридцатых лет”, шкодував за “роздором”, який розриває “святу Русь” та закликав “к согласию минувших лет”⁴⁴, його слова мали тільки риторичне значення. Надія на примирення між орієнтацією галичан на Москву і на Київ уже майже повністю втратила сенс.

Цьому сприяла, зокрема, й популяризована романтиками теорія душі чи духа народу – думка про те, що кожен народ має набір властивих тільки йому психологічних рис, живе у відносно замкненому колі власної мови та культури, які й визначають його світогляд та стосунки з іншими націями. Ця концепція чітко про-

⁴² Кримський А. Филология и погодинская гипотеза // Його ж. Вибрані твори у 5-ти т. Київ, 1973. Т. 3. С. 23-118.

⁴³ Письменники Західної України 30-50 pp. XIX ст. С. 511.

⁴⁴ Там само. С. 606-608.

глядається у передмові до першого тому “Історії літератури руської” Омеляна Огоновського. Він включає у свій текст класичні для українського дискурсу XIX ст. стереотипи українця та росіянина. Насамперед, учений наполягає на їхній генетичній чужості. Українці-русини є спадкоємцями справжньої Русі, натомість росіяни, як суміш слов’ян та фінів, присвоїли собі чужу назву (Русь). Це веде до численних мовно-ідеологічних непорозумінь навіть у Галичині: “Прихильники “об’єднання” стали писати *русский* (з двома с), так як се слово пишуть тепер росіяни. Українці же, придержуючись давнього переказу, пишуть *рускій* (зам. *Руській*)... Саме слово, чи то пише ся *рускій* або *руській* чи *руський*, виражає (...) поняття одно” – скаржитися філолог⁴⁵. Образи зразкового росіянина та українця у трактуванні Огоновського наділені протилежно-симетричними антропологічними та інтелектуальними параметрами. В уяві вченого українці фізично досконалі: мають струнку тілесну поставу, рівний ніс, чорняве волосся, чорні очі. В них добрий смак (люблять музику й спів), тверді сімейні устої та демократичні соціальні принципи (“нахиляються до демократичного ладу суспільного”), поетична вдача, а водночас – прагнення до порядку і краси у побуті. Рахом з тим, холеричний темперамент українців, поєднаний з елегійним настроєм, – наслідком “історичної недолі”. “Прозаїчні” ж росіяни (*москал*), за Омеляном Огоновським, належать до зовсім іншого фізичного та психологічного типу. Вони низькі, з кирпатим носом, синіми чи голубими очима та білявим волоссям, у сімейному житті ставлять жінок далеко на другий план, “не оказують замилованя до співу” і загалом мають більш прагматичний, приземлений підхід до життя та домашнього господарювання, аніж русини-українці:

Из-за того Россіане люблять такі роботи, котрі приносять хосенъ; они займають ся радо торговлею, та йдуть далеко свѣт за очи, не побиваючись тугою за родиною... В селахъ украинськихъ стоятъ гарні хаты въ садахъ, мѣжъ-тѣмъ коли Россіане до-воляють ся бѣдными хижками, що не стоятъ подъ захистомъ деревини. Коли села украински принадне маюť положене, красуючись на горбкахъ або въ дольнахъ въ зеленой гуцавинѣ деревъ, то хаты Россіанъ стоятъ в однімъ простѣснкомъ ряду и творять въ селѣ тѣлько одну улицю⁴⁶.

Через таку протилежність у національних характерах, – інформує далі Огоновський своїх читачів, – українські селяни, навіть проживаючи поруч з росіянами, не створюють з ними спільних сі-

⁴⁵ Огоновскій О. Історія літератури рускої. Львів, 1887. Ч. 1, С. ІХ.

⁴⁶ Там само, С. Х.

мей. Образ кардинальної опозиції між українцями та росіянами пронизує текст “Історії літератури руської” загалом. Він постійно акцентує на продуктивності української ідеї та негативно оцінює тих, хто у той чи інший момент асоціювався з московським панславізмом (до цього списку в Огоновського потрапили насамперед Яків Головацький, Богдан Дідицький та Іван Наумович. Однак, “непевна” концепція східноукраїнця Пантелеймона Куліша в “Истории воссоединения Украины с Россией” також викликає у галицького вченого підозри у панславістичних нахилах: ідеалом українця для нього залишався Тарас Шевченко та його різка критика царату).

Аналогічні оцінки Огоновський поширював не лише на окремих письменників, а й на цілі суспільні рухи. (Так, на думку галицького вченого, суть “національного відродження” на Східній Україні у 60-их роках ХІХ ст., – насамперед у декларуванні “національної самостійності українців супроти Великорусів або Москалів”⁴⁷). Звідси – одне з головних гасел його праці: “Той бо народъ [український], що має всяки услѡвья жизни, остане ся самостѡйнымъ и на-будуще, хоча-бъ московскіу панслависты намагались его зъединити зъ народомъ російскимъ”⁴⁸.

Натомість учень, а водночас критик Омеляна Огоновського Іван Франко дивився на Росію та росіян вже з іншого погляду. Частково до цього причинилася його власна світоглядна еволюція, у ході якої приналежність до русофільського студентського “Академіческого кружка” змінилася виразним українофільством. З іншого боку, цьому сприяв постійний критицизм письменника, у тому числі щодо міжнаціональних стереотипів. Він нерідко дуже критично ставився до галицьких українофілів, вважаючи їх позиції частково показовою маскою, за якою приховується австрофільська лояльність. Проте й галицьке москвофільство для “зрілого” Франка було також неприйнятним явищем, плодом “наипаскудніших штучок збанкрутілих москвофілів”: “Москвофільство не потребувало виробляти ніяких ідеалів і ніякої програми, живучи надією на швидке прилучення Галичини до Росії, ворожнечею до поляків і українофілів, і тим святим переконанням, що прихід російського царя і російського чиновника зробить кінець усій галицько-руській мізерії” – саркастично зауважував Франко у 1910 р.⁴⁹. Зрештою, в ментальності українських середовищ Східної (Російської) України він теж бачив кон’юнктурність, бажання

⁴⁷ Огоновскій О. Історія літератури рускої. Львів, 1884. Ч. IV, С. 2.

⁴⁸ Огоновскій О. Історія літератури рускої. Ч. 1. С. XVI.

⁴⁹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Його ж. Зібрання творів у 50-ти т. Київ, 1984. Т. 41. С. 347.

дотримуватися запозичених з російської культури стереотипів і пристосовувати до них українську культуру й літературу:

В Росії вбивала її потрохи цензура, а потрохи конкуренція багатої і високо розвитої російської літератури. Освоєні від шкільної лави з тою літературою, українці привикли все міряти її міряти її мірою; на всі інші літератури, навіть на польську й німецьку, вони дивилися з маловаженням; обертаючися у сфері думок, утертих у російській журнальній критиці, вони в осуджуванні своєї літератури звичайно не виходили поза ту сферу. Таким способом українські письменники, які в усякій іншій літературі могли б зайняти видне місце, особливо ж галицькі письменники, збуджували серед українців лише сміх та глузування, а найбільш толерантні відмовляли їм усякої вартості задля їх язика⁵⁰.

Тому, попри все, у дискурсі Франка простежується протиставлення Галичини як джерела українсько-руського “патріотичного духу” та підросійської України, яка виступає більше акцептором, аніж донором цього духу⁵¹.

І. Франко та його однодумці, ймовірно, дотримувалися уявлення про “подвійну Росію”: багату новими культурними ідеями і навіть у чомусь прогресивну країну, але водночас імперію, репресивний апарат якої грубо придушує ліберальні рухи та національно-культурні прагнення ув'язнених у ній народів. Тому, з одного боку, позитивний образ Росії як “землі Тургенева, Гончарова, Некрасова, Достоевського, Толстого”, а також Желябова, Бакуніна, Герцена тощо, серед молодих галичан зламу XIX–XX ст. був доволі популярним. Тексти російських письменників швидко стали для них частиною літературного канону, сприяли появі поширеного уявлення про “таємницю російської душі”, а опосередковано утверджували й образ Росії як “особливої” країни, здатної переломити хід світової історії.

Проте у свідомості тогочасних галицьких українців існував і негативний образ “Росії під владою царів” (відомий з-поза цензурних текстів Степняка-Кравчинського): вона асоціювалася з жандармами (“охранкою”, III відділенням імператорської канцелярії), цензурою, стратами декабристів у середині і арештами “нігілістів” наприкінці XIX ст., русифікацією “іногородців” (утисками українського друкованого слова – Емський та Валуєвський укази) та антисемітизмом (чорна сотня, погроми) тощо. Саме такий образ репрезентували публікації мешканців Східної України, наприклад, відома сатира Володимира Самійленка “Ельдорадо”, опублікова-

⁵⁰ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Там само. С. 495.

⁵¹ Там само. С. 505.

на у стрийському збірнику “Ватра”. Тут штампи вільної, щасливої країни, у якій панують свобода слова, соціальна рівність та згода між народами, якими описували Російську імперію в офіційному дискурсі, сконфронтовані з цілком протилежними образами переслідування інакомислячих, пригноблення бідних багатими, безправ’я тощо, які зливаються у гротескную картину ксенофобії та міжнаціональної ворожнечі:

*Там зібрались всі народи:
Москалі, «хахли», поляки,
І живуть вони так дружно –
Як собаки, як собаки.
Там живе племін усяких
Престрашенна мішанина,
І за те той край зоветься
Русь єдина, Русь єдина⁵².*

Такі враження українців з самої Російської імперії суттєво впливали й на уявлення про неї галичан. Однак у сприйманні Росії галицькою міською інтелігенцією важливими були й інші стереотипи. Серед них, зокрема, образ російської жінки – курсистки, емансипованої інтелектуалки, яка нарівні з чоловіками бере активну участь у громадській, науковій та літературній роботі. Для частини представників галицької еліти, зокрема для того ж таки Івана Франка, цей образ був знаком соціального прогресу. Натомість інша частина галичан (і особливо – галичанок) оцінювала його, навпаки, як аномалію, що суперечить прийнятим суспільним нормам, симптомом деградації, занепаду суспільної моралі, свідченням неупорядкованого особистого життя тощо. Крім цього, боротьба українофілів та москвофілів також підсилювала амбівалентність сприйняття російської жінки у Галичині “в розгарі партійної, коли то зав’язалося “Общество русских дам” (...) настали дами “тверді”, або “госпожі”, і жінки “м’які”, або “пані” – згадував Андрій Чайковський⁵³. До цього додавався і не надто позитивний образ російського інтелігента – позбавленого манер, “оглади”, доброго виховання “соціаліста”, соціал-демократа, анархіста-бомбіста, прихильника радикальних ідей та дій (на зразок Желябова, Бакуніна чи Кропоткіна), або, навпаки, “богошукача” з текстів Федора Достоєвського чи Льва Толстого, який розповсюджує неканонічні релігійні погляди тощо. (Крізь призму схожих стереотипів консервативно налаштовані представники галиць-

⁵² Самійленко В. Твори. Київ, 1958. Т. 1. С. 148.

⁵³ Чайковський А. Спомини з перед десяти літ // Його ж. Спогади. Листи. Дослідження. Львів, 2002. Т. 1. С. 50.

кої інтелігенції розглядали Михайла Драгоманова та його прихильників⁵⁴). Зрештою, у свідомості самого Івана Франка образ російського інтелігента як носія “загальноросійської ідеї” також не раз викликав роздратування. Саме тому, попри усю повагу до Михайла Драгоманова, Франко, врешті решт, різко скритикував концепцію вишості великоруської літератури над українською та галицькою, її автора зачислив до категорії *gente Rutenum natione Russum*, а його плани реформування Росії визнав безперспективними: “се було банкрутство “общерусизму на українським ґрунті”, і Драгоманов, що почував себе у першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою”⁵⁵.

Зі свого боку, сам Драгоманов дивився на Галицьку Україну дійсно дуже критично. Урядова, адміністративна Галичина 70-их років ХХ ст. здалася йому продуктом діяльності антиросійськи налаштованих поляків: “Галичина – безспорно зостаток Польщі з державного погляду, і тому не дивно, що тут поляки чиновники поспішаються помститись над Москвою, над усяким москалем, котрий попадеться їм у лапи”⁵⁶. Водночас українська Галичина цього часу не викликала у нього позитивних емоцій: її українофільська еліта, поглинена грою в карти, читає набагато менше, аніж мешканці російських уїзних містечок, дотримується штучних правил бонтону у товариському житті, яке в Росії є набагато вільнішим. До того ж, галицькі українці видалися йому конформістами, бо в присутності польських урядовців переходили з руської на польську⁵⁷. Русофільське віче у Галичі, на якому Драгоманов побував, також не справило на нього доброго враження, його організатори говорили занадто довго і церемонно, не підносили соціальних і політичних питань, у розмові намагалися послуговуватися “чистим русским літературним языком”, якого добре не знали⁵⁸. Саме тому Драгоманов намагався перевиховати галичан у руслі своїх власних переконань, де русо- та українофільство ставали двома боками однієї медалі.

Однак перспективи реалізації таких планів на галицькому ґрунті відлякували і прихильників традиційного консервативно-го українофільства, і москвофілів, які орієнтувалися на офіцій-

⁵⁴ Чайковський А. З часів переполоху (спомини й рефлексії) // Там само. С. 167.

⁵⁵ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. С. 491.

⁵⁶ Драгоманов М. Австро-руські спомини // Його ж. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. Київ, 1970. С. 249.

⁵⁷ Там само. С. 254-255.

⁵⁸ Там само. С. 255-257.

ну культуру Російської імперії та канонічні уявлення про Росію. Так, одним з наскрізних мотивів у художніх творах та публіцистиці Івана Наумовича стала боротьба з негативним стереотипом москаля, який, на його думку, творили українофіли. Для цього він конструював альтернативу – образ народовця, здатного лише “все обругати, все збурити”, аби лиш протиставити себе росіянам і створити з російських земель утопічну Україну, в реальність якої Наумович не вірив:

Найперше треба народови отняти вѣру, (...) сказати ему (...), що найбільшим ворогомъ свободы и добра словянскихъ народовъ есть Москаль, а понеже у Москаля есть языкъ русский, то нашъ має бути «руський» (...) мы на злѣсть Москалеви, будемъ собѣ по украински писати, такъ щобы насъ не одинъ Москаль не розумѣвъ, но и мы сами себе. А идею будемо мати страшно велику! Мала Русь выжене москаля съ Вкраины, Въ Києвѣ, Харьковѣ, въ Одесѣ заведе собѣ «руський» языкъ въ высшихъ школахъ..., границу Малои Руси обставится козаками, щобы «грязь Москвы» не смѣла осквернити Вкраину, а тогда буде «въ своей хатѣ своя правда и воля»⁵⁹.

У такий спосіб Наумович карикатуризував основні тези українофільського дискурсу: думку про окремішність української мови та орфографії від російської, надію на звільнення українських етнічних територій з-під влади Російської імперії, популярні образи українських козаків, які воюють з ворогами (“москалями”), зрештою часто використовувані у текстах народовців шевченкові ідіоми (“грязь Москвы”, “в своїй хаті своя правда, і сила, і воля” тощо). Натомість прихильник загальнооруської ідеї пропонував образ Росії як основної захисниці православної віри перед мусульманським світом (Туреччиною) та католицизмом (Польщею). Конфлікт між Росією і Польщею для Наумовича – історична законність; Польщу в його уявленнях репрезентує “езуїтське ярмо”, яке загрожує православним і веде до “матеріальної та моральної руїни”. Росія ж, пояснює Наумович, мусить вдатися навіть до зброї, щоб запобігти поширенню езуїтської експансії та занепаду моралі і остаточно не занапастити “руський” народ. У тому ж руслі письменник пояснює й різницю у збереженні *русской* ідентичності у російській та польській зонах культурного впливу. Саме під Польщею “нашъ малорусскій язык (...) сильно перепольщився” – мова zdeформувалася, загальмувала свій розвиток, відійшла від “первісних коренів”, тоді як у Росії – навпаки. Тому відокремлення

⁵⁹ Собрание сочинений И.Г. Наумовича. Первое полное издание. Львовъ, 1927. Т. 3. Кн. I. С. 81.

від Російської імперії, наголошував Іван Наумович, цілком чуже малоруській ментальності та “здоровій народній логіці” (“маса народа всегда прилягает до сильнішого”). Це ж прагнення до вищого і кращого відчуває також і “нашъ галицькій мужик”, проте його дезорієнтують пропольські “попи” і прихильники малоруської ідеї⁶⁰. Наумович виводив ідею роздрібненої Русі, яку треба наново об’єднати, рестравруючи втрачене, бо “нема границь межи Великою и Малою Руссю, и Велика Русь премного взяла и нынѣ еще бере от Малой Руси, якъ то видимо въ нынѣшной великорусской литературы, котра чѣмъ разъ зближаеся до насъ”⁶¹.

Натомість у чисто художніх оповіданнях і повістях для народу письменник (а водночас священик) пропагував напівказкову картину Росії. Одним з опорних пунктів цієї картини став напівфольклорний образ “білокамінної Москви – матушки”, міста з екзотичним Кремлем, площами, соборами: якъ она велика, яки сорокъ сороковъ церков, якій золотoverхій Кремль, яка церков великого Ивана, якій царь-колоколь, царь-пушка, яка Сухарева башня (...) всѣ слушають и не могутъ переслухатися та начудоватися московским дивам”⁶². Інший образ, з яким Наумович асоціював Росію – Сибір, що символізував для нього і заслання, і суворість клімату, і великі простори країни. Загалом Росію Наумович малював “країною царської справедливості”. Так, героїня однойменного тексту Наумовича (“Нагида Черниковъ”) з оригінальним іменем Нагида – дочка несправедливо засланого у Сибір чиновника Чернишова з “містечка Нікітіна”, незважаючи на гострий сибірський клімат йде пішки через цілу Росію у Санкт-Петербург й таки вимолює прощення у доброго “батюшки-царя”⁶³.

Проте класичним прикладом трактування проблеми взаємовідносин Росії з Галичиною стала повість Івана Наумовича “Два брата”⁶⁴. Її головні персонажі – львів’яни-українці, – кардинально відрізняються своїми етнополітичними уподобаннями. Старший Никола піддається антиросійській (пропольській) агітації і у 1863 р. виступає проти Росії на боці польських повстанців (“буду рубати Москалів – ворогів, гнати їх в їх леди, сніги, а з нашого польського краю вижену!” – заявляє він). Молодший – Роман, натомість, ві-

⁶⁰ Там само. С. 97.

⁶¹ Там само. С. 111.

⁶² Собрание сочинений И.Г. Наумовича. Первое полное издание. Львовъ 1927. Т. 1. Кн. 3. С. 442.

⁶³ Там само. С. 426-441

⁶⁴ Собрание сочинений И.Г. Наумовича. Первое полное издание. Львовъ 1927. Т. 2. Кн. 1. С. 70.

рить у Росію і намагається переконати брата у шкідливості його намірів, проте даремно – Никола бореться з російськими військом і потрапляє в полон. Його ведуть у Сибір, і по дорозі галичанин поступово бачить справжню Росію: “милосердну”, “прихильну до селян”, яких позбавлено панщини і наділено соціальними благами, “добру до русинів”, віру і культуру яких тут всіляко підтримують. У різних місцях росіяни (як “народ усюди дуже доброго серця”) виходять назустріч полоненим, “Христа ради” дають їм їжу, наївно дивуються ксенофобії своїх ворогів та демонструють віру в доброго царя: “Въ самой матушці Москвѣ, коли стали на площади, выходили купці и богачѣ и щиросердечно имъ приговорювали: За чѣмъ вы воювали нашего батюшку царя? И съ милосердіємъ обдаровали ихъ всякими рѣчами”⁶⁵. Проте справжньою ареною розповіді стає Сибір. Наумович не шкодує фарб, щоб описати його як землю чудес. Це – величезна територія, більша за усю Європу, куди Росія висилає бунтівників і злочинців, “благословенна і буйна”, дуже родюча земля, тисячі миль якої не бачили плуга, відколи Бог її створив”. Тут страшна спека літом і холод зимою, ростуть гігантські рослини (жито “схоже на тростину, така широка трава, стебло високе, і колос три рази такій, як нашого жита, и зерно три рази більше”), хмари птахів і тварин. У такому благодатному середовищі живуть сибіряки: їжа їм сама приходиться до рук (“коли хто хоче на обід або сніданок зайця, не треба лиш одной стаи перейти, а вже його має” – повчає читачів Наумович). Сибіряки мають усе, тому нічого не вирощують на продаж, зате вони дуже відважні і займаються мисливством. У такому оточенні галичанин Никола потрапляє у Тобольськ, а потім Іркутськ. Тут місцеві жителі знову ж таки приносять бунтівникам дарунки, жаліють їх і повчають, щоб ті не “пхалися до справ заграничних”, а губернатор також демонструє свою щедрість: виймає “з пуляреса” 25 рублів і дає полоненим на цигарки. Проте навіть за таких умов “Никола залишається злісним поляком, підступно намагаючись “повалити Росію”. В результаті, приїхавши в Галичину і остаточно втративши віру, “перекинчик” вішається на сливці, зате його брат, як прихильник Росії і Бога, живе у добрі й щасті – радісно підсумовує автор “Двох братів”⁶⁶.

Молодші прихильники Наумовича активно розвивали його погляди. З одного боку, вони конструювали “для росіян” образ нещасного “русского народа”, який ледве зводить кінці з кінцями. Під владою Австро-Угорщини, зазначали ці прихильники, *руських*

⁶⁵ Там само. С. 94.

⁶⁶ Там само. С. 154.

усіляко утискають: їм доступні тільки нижчі сходинки суспільної ієрархії, їхніх дітей навчають єврейські та польські вчителі, “русских уніатов” реформують єзуїти, а православні тут взагалі позбавлені прав⁶⁷. Москвофіли цього покоління намагалися ще активніше творити образ руських галичан, яким слід повернути їх справжню національну ідею: галичани – не рутени, а “русские, такі ж як у Києві та Москві”⁶⁸. З іншого боку, вони всіляко пропагували образ російських міст як центрів слов’янської ідеї та культури. Москвофільські організації також активно розповсюджували у Галичині культ Пушкіна, як найбільшого загальноросійського поета, котрого повинні вшанувати також “русские галичане”, на противагу культові “менш значного” Шевченка⁶⁹. Невипадково Ф. Яворський намагався подати зібрані на Прикарпатті українські народні казки як варіанти пушкінських сюжетів⁷⁰. Загалом, використовуючи свої інституції, зокрема читальні ім. М. Качковського, москвофіли прагнули поширити ідилічний образ Росії – православної, монархічної і “слов’янофільської” держави, яка єдина здатна врятувати Галичину від колонізації.

Прихильники ж української ідеї вважали погляди галицьких москвофілів ідеологічним непорозумінням, зрадою національних інтересів та елементом політичної кон’юнктури, повністю залежної від фінансування з боку державних органів російської імперії. Звідси – різко карикатурний образ промови Івана Наумовича – “воз’єдиненного галичанина” з однойменного вірша Володимира Самійленка:

*Хоча тепер в краю моїм
Ще всі русинами лишились,
Але вже стидно їм самим,
Що не в Москві вони родились.
Повірте, що вони батьків
Соромляться з біди тієї.
Ах, дайте, дайте сто рублів
Слузі всеруської ідеї!*⁷¹

Зі свого боку, галицькі українофіли кінця XIX–XX ст. розповсюджували зовсім інший образ Росії. Прикладом може послужити опис цієї країни у щорічному ілюстрованому календарі “Товариш” (одно-

⁶⁷ Дудыкевич В. Русские в Австро-Венгрии // Живое слово. Львовъ, 1899. С. 3-6.

⁶⁸ Яворский Ф. Литературные замѣтки // Там само. С. 43.

⁶⁹ Живое слово. Львовъ, 1899. С. 130.

⁷⁰ Там само. С. 285-293.

⁷¹ Самійленко В. Твори. С. 174.

му з органів “Просвіти”) за 1905 рік⁷². Хоча Росія і схарактеризована тут як Європа, проте її державний лад подано як напівокультурну – напівпримітивну суміш азійського деспотизму з елементами європейського адміністрування. Саме у цьому автори тексту бачили специфіку Російської імперії, її відмінність від інших країн, про які говориться поруч. При цьому тон самого опису балансує між нейтральним та різко критичним. По суті царську Росію презентують як небезпечну для життя країну, де панує безправ'я та повсюдне насильство держави над людиною. Так, тілесне покарання тут скасовано лише з нагоди народження престолонаслідника, однак неофіційно її застосовують і надалі; поліцейське насильство може бути скероване проти будь-кого, громадянських свобод у Росії немає майже ніяких, народи імперії повністю безправні, зокрема, українцям російська держава забороняє розвивати власну мову тощо. Етнонаціональну ситуацію у Росії автор “Товариша” бачить крізь призму протиставлення типових росіян (великоросів) та “наших” людей – українців. Антропологічно росіяни в його уяві – високі, грубі, плечисті мужчини з грубим широким лицем, які часто мають біляво-руде, розчесане на обидва боки волосся та носять бороду, щоб бути схожими на Христа. Ще однією ознакою пересічних росіян зламу XIX–XX ст. “Товариш” вважає їхній одяг: чорні оксамитові штани, поверх яких – червона сорочка та синій каптан. Відповідно подано й психологічні характеристики типових великоросів. Це – дуже добрі, гостинні, підприємливі у промислі і торгівлі, проте дуже забобонні “формалісти у справах віри”. “За тип великоросів можуть нам служити буковинські Пилипони”⁷³ – інформує популярне видання, водночас різко відмежовуючи етнографічних росіян (народ) від його еліти. Так, російська інтелігенція тут постає зборищем “однаково нещирих для народу” зайд та ренегатів, які роблять Росію не слов'янською, а “якоюсь німецькою” державою. Водночас автор імпліцитно розмежовує “несправжню” та “правдиву” російську інтелігенцію: з останньою русини-українці ще можуть жити, тоді як з першою – ні. Зрештою, й російська мова не викликає у автора захоплення – це суміш слов'янського та неслов'янських елементів, яка дуже відрізняється від української і яку галичанам, та й українцям взагалі, вчити може й варто, але дуже складно. Календар категорично підсумовував:

Такі слова, як пр.: шляпа (німецьке...), фут, дюйм (голяндські слова), карандаш, чемодан, чердак, кірпіч (татарські слова...) і

⁷² Товариш. Ілюстрований календар на рік звичайний 1905. Річник IV. Львів, [1904]. С. 135-149.

⁷³ Там само. С. 139.

множество інших не підходять зовсім під поняття Русина (...) они для него чужі (...) Так само мусить учити ся і російської вимови, бо коли каже посвому «один» або «оден», то по російськи треба казати «адін» (...) Наконєць велику трудність робить русинові й наголос російських слів і він ніколи не виучить ся правильно по російски говорити. По наголосі у вимові пізнають зараз Росияни Русина-Українця та кажуть глумливо: «Ето хохол!» (...) Для того неправда те, що давніше говорено, а що ще й нині повторяють, що русин за годину (в адін час) виучиться по-російски. То однак ж (...) російська мова і красна і богата в літературу, тому у кого воля і охота, нехай її учить ся. Але накидати російську мову (...) цілому рускому народови значить (...) спиняти его розвій (...) Хто так робить, єсть ворогом руского народу⁷⁴.

Отже, дві візії Росії в Галичині кінця XIX – початку XX ст. – москвофільська та українофільська – були діаметрально протилежними. Москвофіли, обстоюючи ідею загальноруської єдності, дивилися на прихильників народовецької концепції крізь призму *україноманії*, *хвороби на Україну* тощо. Натомість галицькі українофіли бачили у своїх опонентах *кацапів*, які *служують москалям*. Разом з тим, між прихильниками двох поглядів на Росію існували й певні точки дотику. І ті й інші нерідко бачили себе борцями з польською етнокультурною асиміляцією та захисниками місцевої народної культури. До того ж, їх зближувало спільне місце проживання – галицькі міста і села. Саме це відбивалося на щоденному спілкуванні. Богдан Лепкий так згадував своє дитинство:

“Ти м’який”, а ти “твердий”, “ти українчику”, “а ти кацапе” – прозивалися хлопці, але до ударів з цього приводу не доходило. Я найближче жив із (...) Ярославом Гургулою. З Гургулою, хоч він був, як тоді казали, “твердий”, едало нас велике прив’язання до родини і до рідного села, до всього, що своє, аж до народної пісні включно⁷⁵.

Зі свого боку, російські інтелектуали, змальовуючи розвиток українсько-руського середовища Галичини у XIX ст., інколи намагалися лавірувати між москвофільською та українофільською точкою зору. До прикладу, К. Арабажин, створюючи у 1892 р. образ “галицько-руського літературно-суспільного руху” для російського читача, намагався відмежуватися і від традиційних українофілів, і від москвофільства. Москвофіли та старорусини не знають справжньої російської мови, пишуть язичієм, і взагалі ведуть свою культурно-просвітницьку роботу “дуже неохайно”, а тому не заслуговують на довіру. Народовці ж здатні піти навіть на

⁷⁴ Там само. С. 140.

⁷⁵ Лепкий Б. Твори у двох томах . Київ, 1991. С. 499.

компроміс з поляками, лиш би відстояти ідею окремішності малоруського народу та ворожості до Росії. Натомість у тій же статті Арабажина до енциклопедії Брокгауза та Єфрона постійно простежується мотив “благодетельного” російського впливу на галицьких українців. Старорусини, пояснював він, орієнтувалися на Росію тому, що у ній бачили солідне соціальне підґрунтя: тут було не лише селянство, але й “вищі класи”⁷⁶. Натомість прогресивні молоді радикали через Росію засвоювали культуру західної Європи, останні досягнення літератури, соціології тощо⁷⁷. Тож єдиною “позитивною” політичною течією серед галицьких русинів для російського оглядача поставала лише одна сила – галицько-руська радикальна партія. В уяві Арабажина вона поєднувала водночас кращі риси україно- і москвофільства: “Радикальна партія в Галіції – єдина, близька до Росії” – категорично резюмував автор⁷⁸.

Загалом же у дискурсі російської наукової інтелігенції кінця XIX ст. фігурував кількавимірний образ Галіції / Галичини, що складався з кількох основних елементів:⁷⁹

1. Адміністративна специфіка. Галичина поставала перед російськими читачами як “королівство Галичини і Володимирії”, територія Австро-Угорщини, частина Ціслейтанії.

2. Географічні особливості. Галичина асоціювалася, зокрема, з Карпатами (Бескидами) та Чорногорою з її найвищими піками (Говерла, Піп Іван) та мальовничим рельєфом: “Пологі схили гір утримують товстий шар плодючої глини (...), на якій ростуть прекрасні ліси і розміщені на високих місцях розкішні гірські луки. Долини карпатських рік живописні і привабливі. Вони вирізняються живою зеленню у низьких місцях, схили їх покриті лісами, а вище від них часто видно гірські луки”⁸⁰. При цьому, описуючи галицькі гори, той же Г. Величко зупиняється на моментах, які могли б зацікавити насамперед мандрівника, зокрема специфіці карпатських транспортних мереж на їхній південно-західній межі: “Гори легко прохідні зимою та літом, і шосе, які з’єднують Г[аличину] і Угорщину, завжди порожні. Навіть залізничні дороги, які прорізають Карпати, викликані, швидше, стратегічними міркуваннями та приносять постійний фінансовий збиток”⁸¹.

⁷⁶ Арабажин К. Галицко-русское литературно-общественное движение // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург, 1892. Т. VII а. С. 918.

⁷⁷ Там же. С. 920.

⁷⁸ Там же. С. 921.

⁷⁹ Величко Г. Галіція // Там же. С. 902-909.

⁸⁰ Там же. С. 903.

⁸¹ Там же.

3. Поліетнічність і поліконфесійність Галичини. Галичина для російських авторів XIX – початку XX ст. – це арена конкуренції і навіть антипатії між малоросами (русинами) і поляками, які майже повністю розділили демографічну картину регіону⁸². Водночас виникає образ польсько-єврейської Галіції – країни польських міст і єврейських містечок: “За винятком Львова (...) і Кракова, усі значні галицькі міста населені євреями”⁸³. Дещо незвичною для росіян особливістю краю було визначення національності за конфесійною приналежністю (католики, протестанти, “уніати” і протестанти, іудеї): “Віросповідання має особливо велике значення у Галичині, оскільки воно часто вирішує, до якої народності хто себе зараховує. Поляки-католики, русини-уніати (...) більшість німців – протестанти (...) євреї майже усі раввіністи, караїмів дуже мало”⁸⁴. При цьому той же словник Брокгауза і Єфрона відновує тенденцію до поступової колонізації Галичини – ріст кількості польського населення, однак зауважує, що цей процес насправді дуже відносний: “Але цей зріст ілюзорний і залежить почасти від того, що багато євреїв зачисляють себе до поляків; до тієї ж категорії віднесено багато русинів-католиків, які зовсім не говорять польською”⁸⁵. Перед російським читачем поставала картина національної несправедливості та “польської інтриги” у політичному устрої галицького краю: “Виборча система така, що поляки завжди мають перевагу”, “в Галицькому сеймі та Львівському університеті звучить переважно польська мова”, за винятком “деяких руських кафедр” тощо⁸⁶.

4. Нарешті, картина економічної Галичини у свідомості росіян кінця XIX ст. не була блискучою, радше навпаки. Її промисловість обмежена нафтовими родовищами, паровими млинами, винокурнями та пивоварнями, тобто відверто слабка; сільське господарство дуже примітивне, “порівняно (...) навіть з німецькими і чеськими провінціями Австрії”, врожаї малі⁸⁷.

Разом з тим, у дискурсі “простого народу”, до якого апелювали і російські автори, і галицькі москвофіли та українофіли, образ Галичини (з російського боку) та Росії (з українського) на зламі XIX–XX ст. залишався усе ще дуже нечітким і, переважно, опосередкованим. Важко сказати, яким він був у свідомості російських селян: і геогра-

⁸² Там же. С. 907.

⁸³ Там же. С. 908.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Там же.

фічно, і культурно Галичина була для них чимось дуже віддаленим. Натомість у свідомості галицьких українських селян існував роздвоєний образ Росії та її жителів. З одного боку, сформоване зусиллями інтелігентів-українофілів ставлення до росіян та Російської імперії у цьому середовищі коливалося між нейтральним та негативним. Нерідко воно було дуже розмитим. Так, Андрій Чайковський у контексті своїх боснійських мемуарів згадував “пісню про москалів”, яку виконували його підлеглі – селяни з Самбірщини та Дрогобиччини, зазначаючи, що вона відігравала роль похідного маршу та була звичною складовою тогочасного армійського фольклору. Її головні герої поставали персонажами перевернутої дійсності, незвичного світу навпаки: “Машерують москалі (bis) / Машерують, серденько, москалі (bis) / У- га- га! Москалі (bis) / А за ними капітан (bis) і т.д. Чудна якась тота екзерцирка у москалів, що капітан іде ззаду!” – зауважував з цього приводу Чайковський⁸⁸.

У фразеології галицьких селян XIX – початку XX ст. стереотип росіянина (на відміну від образу поляка) також відігравав маргінальну роль. Росію / Москву і пов’язані з нею реалії тут згадували у досить обмеженому контексті, здебільшого з негативними конотаціями: *московське пожалуване* (“важка кара”), *пеня московська* (“напасть”), *попам’ятати московський місяць* (“надовго запам’ятати”) тощо⁸⁹. Натомість тогочасні галицькі українофіли прагнули, фактично, інкорпорувати у масову свідомість галицьких українців фольклорні формули, відомі за популярною збіркою східноукраїнських прислів’їв та приказок М. Номиса. Тут, як і в поезії Шевченка, образ росіянина був роздвоєним. З одного боку, їх асоціювали з селянами північних губерній Російської імперії, а з іншого – із солдатами російської армії. Власне ця солдатська іпостась і стала ключовою для ментальності східних українців, втілившись в образі москаля, де національний елемент був нерозривно пов’язаний із соціальним⁹⁰. Цей шаблон будувався переважно з негативних атрибутів, у центрі яких стояв загальний образ Чужого, Іншого: *москаль казенна вещь, москаль не свій брат*. У збірці ж Номиса образ солдата-росіянина пов’язаний, переважно, з “чужою” мовою та культурою (*не випадає москаля дядьком звати, а все: дядюшка*), яка у чомусь перетинається з єврейською

⁸⁸ Чайковський А. Спомини з перед десяти літ. С. 64.

⁸⁹ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Вид 2-ге. Львів, 2006. Т. 2. С. 554.

⁹⁰ Lebovics V. Москалі и малороссы. На основе анализа рассказа Г. Квитки-Основьяненко «Салдацький патрет» // Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Peter Mihály 70. születésnapjára. Budapest, 1998. P. 361-369.

(московський час, як жидівський зараз), а також зі злодійством, брехнею, лайкою (москаль викрутнями відбувається, тім же він скрізь погано лаєця), безпощадністю і недовірливістю (москаль на сльози не вдаря), бідністю, злиденністю, невибагливістю у побуті (за москалем панство: коло ноги ремєняки – і усе господарство; чортзнащо в лаптях, тай то москаль, москаль ликом чваниця; Москва на злиднях будована та й злиднями годована) і навіть демонічним началом (москалеві годи як тряси, а все одно бісом дивиться; москаль тоді красти перестане, як чорт молицця Богу стане), а, отже, з потенційною небезпекою (од чорта одхристисся, а від москаля не одмолисся; від москаля поли вріж та втікай)⁹¹. На підставі цих кліше значною мірою ґрунтується типовий образ росіянина в східноукраїнській літературі середини ХІХ – початку ХХ ст. (“Москаль-чарівник” Івана Котляревського, “Салдацький патрет” Григорія Квітки-Основ’яненка, рання поезія Тараса Шевченка, гуморески Степана Руданського тощо). Звідси вони вже принаймні з 60-их років ХІХ ст. проникали й у літературний та ідеологічний дискурс галицьких українців, а на зламі століть стали його органічною частиною.

В уяві частини галицьких селян під впливом діяльності москвофільських організацій виник прямо протилежний позитивний образ Росії – заступниці і, відповідно, уявлення про росіян як доброзичливий і дуже релігійний народ. Свідченням цього став перехід ряду сіл Східної та Західної Галичини у православ’я. Його започаткувала скандальна конверсія Гниличок, яку зініціював Іван Наумович. Розповсюдженням “русофіль” чи “кацапства” і популярністю православ’я серед галицьких селян були серйозно стурбовані ті сільські греко-католицькі священики, які дотримувалися українофільських поглядів. Так, Филимон Тарнавський скаржився, що серед мешканців галицьких сіл, розміщених на кордоні з Російською імперією, дотримуються дуже неортодоксальних, на його думку, поглядів. Серед “кацапських селяни”, підкреслював він, поширюється культ царя та царського війська, що символізують, відповідно, наближеність до “простих людей”, релігійний пієтизм, багатство та упорядкованість суспільного життя у Росії. Ці риси в уяві селян були протилежністю до “австрійського безпорядку”, “беззаконня та неповаги до релігійної обрядовості”. Як приклад “москвофільської агітації”, найближчим джерелом якої Тарнавський вважав Почаївський монастир, він наводив висловлювання жителів Манаєва, де був парохом, та мешканців навколишніх сіл:

⁹¹ Українські приказки, прислів’я и таке інше. Спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. С. 18.

*Ой, треба руского царя, щоб навчив наших офіцерів, як мають поводитися в церкві. Я був у Почаєві, видів там царя і едноралів (тобто генералів). Як прийшли до церкви, то хрестилися і поклони били, а менталі (то є медалі) по підлозі іно хлясть та хлясть. А наші (тобто австрійські офіцери), як прийшли, то навіть не перехрестилися нині в церкві*⁹².

Тезу про москвофільську загрозу в прикордонних з Росією селах, на думку Филимона Тарнавського, лише підтвердила його розмова з анонімним селянином із Батієва. Тут також фігурували Почаївська лавра, як втілення православної обрядовості, та уявлення про економічну і соціальну справедливість у Росії на тлі несправедливої Австрії. При цьому сільський прихильник москвофільства був переконаний, що лише перехід під царську владу (“прихід царя”) може забезпечити добробут у Галичині: “Доки тут цар не прийде, то добра не буде!”⁹³. Дуже важливим для свідомості цих галицьких селян був ідеалізований образ царя як захисника “хлопів” перед “панамі”. Так, на питання того ж Тарнавського, для чого у хаті галицької селянки та в її сусідів з російсько-австрійського пограниччя висить портрет царя, та дає характерну відповідь: “Бо то наш правдивий хлопський цар, а наш (себто австрійський), то панський”⁹⁴. Інший селянин, з яким теж розмовляв Тарнавський, ставив у заслугу царю боротьбу з аристократією. Для нього вона була виявом рівності усіх громадян перед законом: “Там є рехт, цар не питає, чи він граф, чи не граф і запах графа до арешту. Але чи наш цісар замкнув би графа? Ой здало б ся і нам царя на наших панів”⁹⁵. Цікаво, що, коментуючи такі твердження своїх співрозмовників, автор цих споминів, з одного боку, вболівав над їхньою появою, а з іншого – вважав їх виразом “несвідомої” душі народу, до якого “промовляла” москвофільська політика. Так, в уявленнях тієї ж таки селянки, яка вірила у доброго царя, Филимон Тарнавський бачив протест проти національної та соціально-економічних диспропорцій у тогочасній Галичині, зокрема проти “панування поляків”:

*Ця жінка не була ще свідомо російської політики. Вона була в Росії і бачила, що там людям багато краще живеться, ніж нашим під польським пануванням в Галичині. Тому й уважала, що руский цар то хлопський, а наш, цісар, панський, бо все віддав панам в руки*⁹⁶.

⁹² Тарнавський Ф. Спогади. Торонто, 1981. С. 52.

⁹³ Там само. С. 53.

⁹⁴ Там само. С. 52.

⁹⁵ Там само. С. 54.

⁹⁶ Там само. С. 52.

Достатньо активна пропаганда православ'я у Галичині до Першої світової війни суттєво відбивалася на свідомості сільських мешканців. На такі нечітких ментальних орієнтирів вона вела до гібридизації їхнього релігійного світогляду. Наслідком цього стали, зокрема, суперечки щодо конфесійної приналежності уже серед першої хвилі українських емігрантів у Канаді. Частина з них не могла себе чітко позиціонувати у трикутнику православ'я / римо-католицизм / греко-католицький обряд, а частина взагалі ідентифікувала свою віру з православ'ям, вважала центром своєї церкви Священний синод, захоплювалася російськими службами та вважали російську мову особливо близькою й зрозумілою⁹⁷. Такі уявлення, зрозуміло, не були загальноприйнятими. Галицькі українці, навіть москвофільського спрямування, усе таки ототожнювали свою віру з греко-католицизмом, а не з православ'ям. Для росіян же симпатії до “схизматичного” галицького обряду були взагалі винятковим явищем і поширювалися на дуже вузьке коло представників інтелектуальної та соціальної еліти. Лише близький до Андрея Шептицького Леонід Фьодоров – майбутній екзарх греко-католицької церкви у Росії – намагався оцінити ситуацію з “уніатської”, а не синодальної точки зору, тому з жахом писав:

*Усе сильне, катастрофічне мене лякає (...) Що буде, якщо Унія в Галиції щезне під напором Росії? Де ж слава Божая? Де кров св. Йосафата? Де кров холмських та інших мучеників? Де безчисельні Євхаристичні жертви? Це усе пропаде, щезне як дим!*⁹⁸.

Проте вже у радянській Росії, на самому початку 20-их років, той же Фьодоров намагався строго відмежувати “оригінальну російську традицію” від “замуленої західними впливами” галицької: “Ми можемо елінізувати обряд, але ніяк не латинізувати його. Тому-то ми так строго відмежовуємося від усього Галицького у сфері обряду, де нема східної творчості, а тільки груба імітація латинства”⁹⁹.

Шаблони часів першої світової війни

З такими поглядами один на одного галичани і росіяни наблизилися до Першої світової війни, яка зіштовхнула їх безпосередньо і чи не вперше серйозно струснула основами їхнього сві-

⁹⁷ *Дмитриев М.* Брестская уния: 300 лет спустя // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаевича. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15). Львів, 2006-2007. С. 579.

⁹⁸ Цит. за: *Василій, диакон ЧСВ.* Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. С. 255.

⁹⁹ Там же. С. 464.

тогляду. Прихід російських військ у Галичину галицькі українці зустріли дуже по-різному. Для москвофілів поява нової влади була закономірним поверненням “галицьких руських” до своєї великої батьківщини. Так, самбірський педагог та пізніший автор історичних романів Іван Филипчак, який до Першої світової війни був близьким до місцевого москвофільського середовища, опинився у числі тих, хто у цей час вирішив виїхати в Росію. Його позитивного ставлення до російської армії не змінили ні страх перед царськими козаками, ні прибуття до Самбора екзотичної “дикої дивізії”, сформованої з “інородців” – уродженців Кавказу, ні підозріливе ставлення російських офіцерів, яким не подобалися “проукраїнські” картини і книжки у квартирі письменника (одна Самбірська російська адміністрація у його спогадах постає загалом чесною, справедливою і прихильною до міщан, тому він охоче з нею співпрацює¹⁰⁰). Після війни, виступаючи вже з виразно українофільських позицій, письменник пояснював свої дії, з одного боку, прагненням перевірити власні етногенетичні та історичні уявлення, “розглянути зблизька” російську реальність та вивчити російську мову, а з іншого – зробити добру кар’єру у завойованій Галичині, яка, на його переконання, мала й надалі залишатися частиною Росії:

Я давно хотів пізнати Росію (...) Отже я хотів зблизька переконатися (...) чи є два руські народи, чи один руський, а другий український. Я був істориком, мене цікавила давнина, я хотів зблизька на все подивитись і саме тому дуже радо хотів поїхати на курси з надією, що мої сподівання себе оправдають (...) Поїхав у незнану країну – Росію, щоб вивчати російську мову, скласти потрібний іспит і відтак дістати кращий заробіток в Галичині, зайнятій під ту пору Росією¹⁰¹.

Цікаво, що навіть особиста трагедія (смерть дружини), матеріальні нестатки та помітна зміна поглядів у післявоєнний час мало вплинули на загалом позитивний образ Російської імперії у филипчачових споминах. Так, за ними, у Петрограді групу галичан-москвофілів очікує “еліта тутешнього світу” (на чолі з ще одним галичанином, Дмитром Вергуном, який редагує “найбільший російський часопис “Новое время”)¹⁰². Прибульці з Галичини, підкреслює Филипчак, опиняються у центрі уваги російської інтелігенції: “Ми стояли на естраді і на нас були спрямовані по-

¹⁰⁰ Цит. за: Сорока П. Іван Филипчак: Літературний портрет. Тернопіль, 2001. С. 35-39.

¹⁰¹ Там само. С. 38.

¹⁰² Там само. С. 39.

гляди усього петроградського світу”. Тому на тлі дуже некомфортних умов проживання та скромної суми, виділеної на утримання (45 рублів на місяць), галичани захоплені своєю новою столицею: “Петроград мені сподобався, навіть більше, ніж Відень” – зауважує Филипчак¹⁰³. Дуже позитивним у його мемуарах є й образ російського православного “батюшки”, який виступає тут втіленням простоти, щирості і толерантності, протидією католицькому священникові: “Батюшка Птіцин, людина сердешна, простодушна, без пози на вченого, викладав різницю між папством а католицтвом. Він жодної віри не хулив, як то буває у католицьких священників”¹⁰⁴. Разом з тим, самбірський учитель усвідомлював, що для мешканців Російської імперії він залишався “пришельцем”, Іншим; ситуації не змінило навіть отримання у 1915 р. російського підданства: “Мені у Вінниці не довіряли, вважали чужинцем, багато урядовців навіть з вищою освітою не знали різниці між англійцями і галичанами”¹⁰⁵. Однак попри усі життєві невдачі, перебування у Росії та в підросійській Україні Филипчак вважав великою інтелектуальною пригодою – “прозрінням”, якого не могла дати Галичина:

*Щойно там я почав вчитись і тільки там мені «відкрились очі» (...) У Галичині цього всього не було. Під час тих майже п'яти літ я багато скористав і багато навчився й за це вдячний тій хвилині, коли поїхав до Росії. Там я пізнав, що таке правдива наука, якій немає кінця...*¹⁰⁶

На протидію цьому, галицькі поляки, як відомо, зустріли появу росіян майже виключно вороже. У їхніх спогадах російська влада асоціюється, насамперед, з єврейськими погромами у Львові та небезпечним для усіх міщан антисемітизмом козаків. Тому в спілкуванні з цими “напівварварами” львів'яни вдаються до своєрідного “оберегу”:

*Неначе за поданим сигналом, на всіх кам'яницях, де мешкали католики, ба навіть і на жидівських (...) з'явилися образи Пресвятої Діви Марії, які мали боронити мешканців від козацької культури (...) Не знаю, кому першому спала така чудова думка, але (...) такі дії якоюсь мірою вберегли мешканців від диких інстинктів загарбників, які, попри усе, були християнами*¹⁰⁷.

¹⁰³ Там само. С. 40.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само. С. 43.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Розповідь очевидця. Львів після російського вторгнення // І. Незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29. С. 194.

Царська армія для львівських поляків зливалися у сіру масу носіїв деспотизму і насильства: “Я (...) був на вулиці, де побачив кінних російських вояків. Одні стояли, інші рухалися, мали різні мундири, але при боці неодмінно був скіпетр культури – нагайка”¹⁰⁸.

Натомість в очах пересічних галицьких українців Російська імперія поставала у подвійному світлі. З одного боку, вони сприймали російські війська на власній території як чужі, на відміну від “своїх” – австрійських. Спочатку їх сприйняли як втілення ксенофобії і реальну небезпеку для життя, від якої слід утікати. Таким уявленням сприяли, зокрема, ті ж антисемітські настрої, які панували у російському війську, а також мародерство, яке супроводжувало воєнні дії. Галицька вчителька Марія Данилевич-Савчак згадувала:

*1914 року почалася війна австрійсько-моск[овська]. Мої добрі родичі посадили нас четверо на віз і самі сіли і поїхали до Краснопуці, але ми довго не були, бо всюди вже було царське військо. Поїхали просто звідтам до села Урмань. По дорозі вже нас затримували вояки та питали, що ми за одні, чи не жиди. Ми тоді мусли хреститися (...) По дорозі марширувало військо і то дуже багато. Ми вернули додому, до Розгадова, з хати нам позабирали постіль. Моя Мама дала срібне накриття, всунула в солому в ліжку і то залишилося*¹⁰⁹.

Водночас своє життя під царською владою галицькі українці сприймали не так вже й однозначно. В їхній уяві виник образ царської Росії як заможної країни, мешканцям якої живеться “дуже добре”. Крім того, вимушені контакти на побутовому рівні інколи також сприяли зближенню прибульців і галичан. Тому, наприклад, постаті царських офіцерів у мемуарах тієї ж Марії Данилевич постають у нейтральному і навіть позитивному світлі:

*Пізніше був у нас штаб російський з генералом. Варив кухар як йому не горіло, то кидав велику кохлю смальцю під кухню. Було військо заможне, все мали. Було літо і обідали старшини з генералом в саді. Якийсь молодий старшина все брав мене до обідь. Хотів мене забрати до Росії до своїх батьків*¹¹⁰.

Цікаво, що український промисловець з Глинян Михайло Хамула також описував період перебування російських військ у своєму рідному містечку (1914–1915 рр.) як час відносного економічного добробуту:

За російської окупації населення не відчувало голоду. Російська армія не реквізувала нічого, крім сіна, і то на самому початку,

¹⁰⁸ Там само. С. 194.

¹⁰⁹ Цит. за: Голик Р. Історія двох душ: образ галицької вчительки у колі гендерних стереотипів кінця ХІХ- першої половини ХХ ст. (у друці).

¹¹⁰ Там само.

зате забезпечувала населення харчами. Російські купці привозили різні товари: муку, риж, крупу, цукор, чай, цигарки і тютюн. Такий стан тривав до червня 1915 року¹¹¹.

Разом з тим, у спогадах того ж таки Хамули перебування росіян у Глинянах асоціюється з поліцейським свавіллям, відсутністю політичних свобод, розгромом українофільських організацій і процвітанню москвофільства. У цьому контексті нейтральний образ *росіянина* трансформується у постать *москаля*:

*Станиця російської поліції ганебно поводитися із українцями. Москалі замкнули філію “Просвіти”, читальню “Просвіти”, не дозволили жодних імпрез, навіть аматорських вистав чи концертів (...) Наші люди були дуже пригноблені, зате москвофіли тріумфували...*¹¹²

Подібною була реакція українців також і в інших містах Галичини. Так, у щоденнику етнографа Володимира Шухевича російська окупація у Львові постає як катастрофічний “кінець унії”, синонім поступового витіснення української мови та культури і неминучої русифікації місцевого населення¹¹³. Контакти українських діячів з російською владою у Львові зображені тут крізь призму взаємного нерозуміння¹¹⁴. Самі ж російські солдати в уяві українського галицького вченого – типові азіати, несимпатичні низькі люди з чотирикутними монголоїдними обличчями¹¹⁵. Схожі враження від російської армії фіксувала у своєму щоденнику також й Іванна Блажкевич, яка перебувала тоді на провінції. При цьому письменниця чітко відокремлювала антиукраїнські налаштованих офіцерів російської армії від тих, що були етнічними українцями або ж толерантно ставилися до “української справи” і всіляко намагалася збудити в них “національну свідомість”. Натомість галицький митрополит Андрей Шептицький у своїй проповіді у Волоській церкві 6 листопада 1914 р., з одного боку, закликав до зближення православних росіян з галицькими українцями-греко-католиками, але, водночас, назвав російське православ’я “державно-казенним”, протиставивши його “природному” православ’ю галичан-українців. Це викликало відповідну інтерпретацію жандармів, миттєву реакцію російської окупацій-

¹¹¹ *Хамула М.* Глиняни – місто моїх килимів. Нью Йорк, 1969. С. 58.

¹¹² Там само.

¹¹³ *Петрій І.* Щоденник Володимира Шухевича як джерело до історії російської окупації Львова 1914-1915 рр. // Львів: місто, суспільство, культура. За ред. О. Аркуші і М. Мудрого. Т. 6: Львів-Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. Львів, 2007. С. 468.

¹¹⁴ Там само. С. 469.

¹¹⁵ Там само. С. 473.

ної влади і стало вигідним приводом для того, щоб інтернувати Шептицького у Наримський край.

Однак воєнні події 1914–1915 рр. дійсно спричинили перший безпосередній масовий контакт між австрійськими та російськими українцями. Так, мешканець Долобичева на Холмщині Федір Малицький описує російсько-австрійську війну як час, коли герой його повісті “Бистрий Буг” бачить заграви галицьких сіл, вперше відвідує “галицьке місто Сокаль”, а пізніше бачить галицьких вигнанців з віддалених регіонів Галичини, зокрема екзотичних гуцулів у білих вишиваних кептарях, які женуть свою “маржинку”¹¹⁶.

Дещо по-іншому виглядала Галичина та Росія з погляду російських та австрійських вояків-галичан. Той же Малицький у своїй повісті прагне реконструювати фольклорний образ Галичини 1914–1915 рр. в устах російських солдатів і офіцерів. На момент Брусиловського прориву у ньому домінують тріумфальні мотиви: “У Львові обідаємо, у Перемишлі ночуємо”¹¹⁷. Натомість на час контрнаступу австрійських військ у піснях російських солдат з “Бистрого Бугу” Галичина стає синонімом карпатських гір, які тепер символізують загибель та “злу солдатську долю”, “смертельний засів” тощо:

Скажи им: отец на далеких Карпатах

Засеял немало земли...

И севом богатым в карпатскую землю

Солдатские кости легли.

Горы, вершины, я вас вижу вновь,

*Карпатские долины – кладбища удальцов*¹¹⁸.

“І мимоволі постають перед очима карпатські долини, засіяні кістками, хрестами російської армії” – коментує пісні своїх персонажів Федір Малицький¹¹⁹. Принаймні частина росіян, які прибули до окупованої Галичини, захоплено сприймали її архітектуру, історичні та етнографічні пам’ятки, вважаючи цей край специфічним закутком Росії, відірваним від материнської землі. Саме у цій світоглядній парадигмі були створені нариси В. Верещагіна про “старовинний Львів”, а також текст Д. Вергуна, який пояснював росіянам, що таке Галичина¹²⁰.

У піснях їхніх супротивників, галицьких українців, які служили в австрійській армії, Росія фігурує як одна з головних воро-

¹¹⁶ Малицький Ф. Дороги життя. Київ, 1980. С.60.

¹¹⁷ Там само. С. 48.

¹¹⁸ Там само. С. 56.

¹¹⁹ Там само. С. 60.

¹²⁰ Верещагин В. Старый Львовъ. Петроградъ 1915; Вергунъ Д. Что такое Галиция. Петроградъ, 1915.

жих країн. Початок Першої світової війни у історичних співанках Прикарпаття зображають як протистояння австрійців, які воюють з Сербією, і російського імператора, який її захищає: “Як почали австріяки з Сербійов ся бити, / А московський цар Микола іде боронити”¹²¹. В розгорнутому варіанті цього сюжету протистояння Росії (москалів) та Австрії набирає епічних розмірів. На східному кордоні імперії Габсбургів збирається величезна російська армія. На цьому тлі у фольклорному тексті розгортається словесна боротьба: гордого російського царя (“москаля”) з не менш амбітним “німцем”, яка переростає у страшну кровопролитну війну, що у неї втягнулися союзники Росії:

*Чути вістку невеселу з другої сторони,
Москаль військо ізбирає, господи, борони!...
Уже стоїт на границі штири міліони.
Зібрав штири міліони, зачив си грозити,
А то піде на Австрію серби боронити.
Німець письма посилає тому москалеві,
Телеграму посилає самому цареві:
“Ти, москалю, гордий царю, будеш банувати,
Щоби тебе не кортіло тепер воювати”.
“Я не хочу воювати, не хочу си бити,
Лише Сербію від Австрії хочу боронити,
А Сербію від Австрії конче обороню,
В мене войска міліони, ничо си не бою”.
Єк німцеві відповідли, він лиш здригнувся,
Пустив горді дивізії та лиш усміхнувся,
Пустив горді дивізії, бо так му си хоче,
Віддав войну москалеві темньенької ночі.
А Франція москалеві стала помагати,
Проти німця досить держав стала підмовляти.
Ци ви чули, люди добрі, чи ви цисте знали,
На Австрію і на німця десять держав стало?”¹²²*

В офіційному дискурсі, під яким рекрутували галицьких українців до боїв на східному фронті, було зроблено акцент на негативному образі Російської імперії як “поневолювачки народів”, яку слід знищити. У такому ідеологічному контексті, зокрема, відбувалося формування Українських січових стрільців, що згодом відобразилося у стрілецькому фольклорі: *Ідуть наші стрільці січовії у кривавий тан / Визволяти рідну Україну з московських*

¹²¹ Співанки – хроніки (новини). Упор. О.І. Дей, С.Й. Грица. Київ, 1972. С. 179.

¹²² Там само. С. 200.

кайдан. Відповідно, бої УСС з російськими військами на горі Ма-ківці та Лисоні у середовищі української галицької інтелігенції були сприйняті як героїчний акт. Звідси й образ протистояння москалів та “стрілецьких лицарів” над Стрипою у творі колишнього офіцера Петра Франка. Російські війська тут виступають як однозначно ворожі:

Москалі почали стріляти кулями дум-дум, щоби за всяку ціну спинити стрілецький і німецький наступ. Геть-геть дальше (...) виступав поручник Яримович, перший лицар в леґіоні, і москалі відходили за Стрипу (...) Враз ударили австрійські гармати й градом важких стрілен засипали шанці москалів. У російських окопах гамір, крики (...) Рушили сотні до останнього наступу на багнети! І москалі піддалися. Поручник Воевідка бив і бив зі своїх з гавбиць, що видавали такий приятний для нас басовий гомін, кров плила в землю, й труп загачував проходи...¹²³

Однак у піснях та історичній пам'яті галицьких селян воєнні дії на російсько-австрійському фронті стали асоціюватися, насамперед, з російським полоном та узагальненим образом “дуже далекого” Сибіру, куди потрапляють галицькі жовніри і звідки їм особливо важко повернутися:

*Єх жовніра молодого в неволю забрали,
На далеку чужиночку, на Сибір заслали...
А в Сибір тепла нема, зима не згибає,
Молодому жовніреві жите пропадає...
Не один набідувався і біді набувси,
Та не один в десять років додому вернувси,
Вернутися додомочку вже не мав надії,
Бо він стратив у полоні літа молодії¹²⁴.*

У самих галичан-військовополонених ставлення до Росії, де їх утримували, було дуже різним. Листи, які вони надсилали рідним у Галичину, проходили сувору військову цензуру, тому зазвичай у текстах залишався, переважно, лише позитивний образ їхнього перебування у Російській імперії. Нерідко він зводився до стандартних фраз, які зустрічаємо, зокрема, у листуванні урізького селянина Федора Голика з родиною: “Незле я так жию слава богу, все міні добре (...) мине більше до такої роботи берут і білше шю”¹²⁵.

¹²³ Франко П. Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. Львів, 1992. С. 5.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Голик Р. “И с щирого серци и с души”: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне явище // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. Львів, 2004. С. 344.

Зрештою, місцеві мешканці, росіяни, у середовище яких потрапляли полонені, часто брали до уваги якраз професійні їх якості, а не національну чи державну приналежність. Це допомогло багатьом галичанам відносно добре адаптуватися “на чужі сторони”. Про це красномовно свідчать довідки, видані у 1918 р. сільським старостою, а пізніше – головою сільської ради села Шелканогова тодішньої Тобольської губернії тому ж таки Федору Голику. Перша з них засвідчувала, що галицький селянин перебував у цій місцевості з 1915 року як аполітична особа “на работах у крестьян, в партии не в какия не поступал и в армиях ни в каких не был”¹²⁶. Друга – давала військовополоненому ще позитивнішу характеристику, що також свідчила про його рецепцію серед місцевих російських поселенців: “Он прибыл 1915 года в нашу деревню (...) все время работал и помогал солдатским семьям себя содержал ревностно и честно невчемъ вособеномъ замечень небылъ поетому и преть жилають оставить по возможности на работах”¹²⁷.

З іншого боку, у тих же гуцульських співанках можна помітити і певне співчуття до супротивників-росіян, які загинули Карпатах:

*Міліони москаликів генерали гнали,
На високій Чорногорі всіх їх закопали,
На високій Чорногорі всіх їх закопали,
А потому по рокові з соромом вертали*¹²⁸.

Навіть якщо мати на увазі, що ці слова записані у 1940 р., тобто уже після приєднання Східної Галичини до УРСР, і, ймовірно, були наслідком політичної кон’юнктури, вони частково відображали й цілком реальні суспільні настрої.

Отже, Перша світова війна стала не лише приводом для створення негативних стереотипів галичан у Росії і росіян у Галичині, але й, як не парадоксально, підставою для ламання цих трафаретів, створення позитивних образів у міжнаціональному спілкуванні тощо.

Уявлення міжвоєнного періоду (1918-1939)

Створені війною шаблони не переставали існувати й після її закінчення. Показовими у цьому плані є мемуари Лонгина Цегельського. З одного боку, він зі співчуттям описує свою зустріч з російськими військовополоненими. Для Цегельського це – звичайні “москалі з Рязані, Тули, Орлова”, російські селяни, які повертаються на свою батьківщину і бачать у ньому “доброго барина”:

¹²⁶ Там само. С. 335.

¹²⁷ Там само. С. 336.

¹²⁸ Співанки – хроніки (новини). С. 202.

*“Спасіба! Спасіба, барін!” – прощались вони із мною. Я їхав у свою дорогу та думав, скільки то миль чи верстов іти їм, бідним, від Збруча до Уралу! (...) У нас бодай бує лад, сяк-так хтось ними зайнявся. А там, де божевільна революція все зруйнувала, де ні залізничного руху, ні сталої влади, де людські серця закам'яніли – як вони проб'ються додому? Думаю, що й половина їх не добилася*¹²⁹.

Натомість основними носіями проросійської ментальності у споминах діяча ЗУНР виступають, як не дивно, селяни з “Великої України” – колишні солдати російської армії у складі військ УНР: “І та стотисячна армія вже тоді не виглядала мені надійною. Я дуже сумнівався, чи схоче вона піти на нову війну за якусь там “Галицію” та “Львов”, що їх вони вважали тоді чужою землею”¹³⁰. Що більше, Цегельський бачить певні ознаки русифікації навіть серед українських січових стрільців східноукраїнського формування: “Щохвилини чути: “єрунда” та “чепуха” – слова, що були тоді в моді, особливо в молодих галичан”¹³¹. Зі свого боку, представники київських УСС у 1918 р. розглядали Галичину саме в контексті протистояння між Україною і Росією, а не між УНР і Польщею. Їхня уява малювала новий “Брусилівський прорив”, наслідки якого були б катастрофічними: на їхню думку, Галичину слід було рятувати не від “польської”, а від “російської загрози”. Якщо Київ під владою Скоропадського стане частиною відродженої Російської імперії – стверджували прихильники цієї точки зору, то й Львів також буде російським¹³².

Можливість реалізації такого сценарію, як відомо, підтвердилася лише частково, і не у 1918, а у 1920 році, коли Галичина вперше безпосередньо зіткнулася з Червоною Армією. Слід підкреслити, що образ нової, комуністичної Росії у Галичині складався поступово. Спочатку він зводився лише до констатації листопадових подій 1917 р: “конгресу робітничо-жовнірських рад, який вимагав “миру без анексій і відшодувань”, а згодом і Жовтневої революції”¹³³. При цьому лише окремі польські та українські напівлегальні соціалістичні видання (“Narząd”, “Вістник драгоманивської організації”) відразу стали формувати виключно позитивний образ Леніна та нової Росії. На їхніх сторінках вона

¹²⁹ Цегельський А. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 року. Львів, 2003. С. 124.

¹³⁰ Там само. С. 128.

¹³¹ Там само. С. 129.

¹³² Золоті Ворота. Історія корпусу січових стрільців 1917-1919 р. Львів; Рочестер, 2004. С. 102-104.

¹³³ Під прапором Жовтня. Львів, 1957. Т. 1. С. 45-49.

вперше почала асоціюватися з пролетаріатом, який, щоб не загинути, мусить “підняти меч проти гнобителів” і змінити Європу, а поки що пропонує ворогам “світлі російські услів’я миру”¹³⁴. “Велика революція... Чарівливі народини нового ладу... Перед нами нагло твориться новий світ, і наша душа купається в цілім хаосі великий мрій, великий надій та сподівань... Російська революція омолодила нас (...) підняла високо соціалістичне знам’я, ясно висказала всі наші кличі” – з пафосом зазначав той же “Вістник” драгоманивців ще в грудні 1917 р.¹³⁵

У 1918 та 1919 роках, після повалення УНР і виникнення радянської України галицька українська інтелігенція мала вже далеко менше ілюзій щодо намірів молодого радянської республіки. У своїй російськомовній прокламації Центрвиконком ради робітних селянських і червоноармійських комісарів України фактично визнавав Галичину “військовою базою петлюрівців” та “галицьких січовиків”, які “підняли руку свою на брата свого” і яких слід знищити. Як компроміс, він пропонував галичанам об’єднання з революційною Угорщиною та Україною у рамках “всесвітньої Радянської Соціалістичної Республіки”¹³⁶. Проте, по суті, лише 1920 р. в масовій свідомості жителів радянських Росії та України почали формувати образ знедолених галичан, які “ненавидять польську шляхту та зрадника Петлюру”, який примусив працювати на поміщиків. При цьому радянські газети підводили читачів до висновку, що усі галичани сподіваються на визволення зі Сходу: “Народ дуже змучений і чекає більшовиків, як спасителів” – повідомляв “Коммунист” у серпні 1920 р.¹³⁷ (Цікаво, однак, що центр Галичини – Львів у повідомлення РОСТА та російської “Правди” від того ж серпня 1920 р. асоціюється виключно з безробіттям, панікою та обшуками серед єврейського населення міста; про інші національності тут не йдеться¹³⁸).

У міру наближення Червоної Армії до Галичини її образ у радянському пропагандистському дискурсі зазнавав коректур. Так, у зверненні Реввійськради до солдатів Червоної Армії, які переходили на територію Галичини, рекомендувалось поправити імідж російського солдата, зіпсований у першій світовій війні: “Пам’ятайте, що ви прийшли в Галичину не за тим, щоб поневолити та завоювати, щоб притіснити та грабувати мешканців,

¹³⁴ Там само. С. 67.

¹³⁵ Там само. С. 57.

¹³⁶ Там само. С. 105-106.

¹³⁷ Там само. С. 280.

¹³⁸ Там само. С. 281.

як це робили у старі часи царські війська, а (...) щоб допомогти робітникам та селянам Галичини утворити власну робітнично-селянську владу”¹³⁹. Паралельно російськомовна радянська преса формувала новий образ Галичини, яка “палає вогнем повстань”: націонал-зрадники та шляхта ведуть тут страшну війну проти місцевих робітників та селян. Замість цієї картини автори газетних публікацій пропонували дуже оптимістичну візію комуністичного майбутнього галицького краю. У цих проектах він ставав стратегічним пунктом, звідки у певний момент всесвітня революція повинна була охопити решту Європи, а тимчасово слугувати кордоном між капіталістичним і соціалістичним світами:

*Радянська Галичина буде живим зв'язком з західноєвропейським пролетаріатом (...) У той же час Карпатські гори, у підніжжі яких лежить Галичина, будуть доброю захисною лінією проти імперіалістичної Антанти і білої Угорщини. Встановлення радянської влади в пригніченій Галичині нанесе прямого удару капіталістичній Франції, яка (...) встигла захопити важливі нафтові промисли Борислава, Дрогобича, Калуша (...) Панська Галичина повинна стати Радянською і ввійти в Радянську федерацію, яка буде простягатися від Кавказьких гір до Карпат – лінії оборони Радянських республік від хижаків імперіалізму*¹⁴⁰.

Нарешті, в адресованих “побідним червоноармійцям” документах Галревкому та Галоргкому КП(б)У радянська Галичина поставала природною союзницею радянської України та Росії. Автори цих звернень також настійливо апелювали до попереднього воєнного досвіду солдатів. З одного боку, вони й далі ідентифікували Галичину з ворогом у вигляді “смертельно пораженого хижачького капіталу”, “націонал-зрадників”, “польських панів”, “тупої обивательщини та вузьколобого міщанства” тощо. Водночас у зверненнях акцентували на тому, що ментальність “трудова” галичан, їх ставлення до росіян та українців Сходу після закінчення Першої світової війни докорінно змінилося. Цікаво, що основними союзниками Червоної Армії у цих текстах поставали гуцули, трансформовані в метафоричних “гірських орлів”:

Ідіть же, товариші, вперед і заткніть червоний побідний прапор у Львові, Перемишлі та Кракові. Ще раз ви зміряєтесь з ворогом над берегами Стрипи, Нараївки і др. місцях, які вам так добре відомі з всесвітньої війни. В Карпатах ви не зустрінете вже більше ворожих вам гуцулів, а стрінете орлів, які з своїх високих гір будуть вбивати свої гострі пазури в серця поль-

¹³⁹ Там само. С. 336.

¹⁴⁰ Там само. С. 338.

ської шляхти. Галицькі селяни і робітники привітають вас, як рідних дорогих друзів (...) Галицький бідняк – це не тутешній куркуль, який закопує свій хліб, а ви, голодні, робите свої велике діло. Він поділиться з вами своїм останнім куском хліба, бо ви його визволителі!¹⁴¹

Зі свого боку, радянські політвідділи були зобов'язані пояснювати братнім мешканцям Галичини мету Червоної Армії Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки: стратегічну – з'єднати “робітників цілого світу у одну братську спілку” і тактичну – створити незалежну країну, яка “повинна належати галицьким робітникам і селянам, як Україна – українським”¹⁴². Образ цієї “країни”, який агітатори подавали “червоноармійцям України і Росії” мав сформувавши уявлення про тотальну економічну та соціальну відстаість регіону, зруйнованого воєнними діями ще більше, ніж рідні їм території:

*Галичина – це країна горя і нужди. Галичина зрита окопами, поорана снарядами від початку великої імперіалістичної війни, села, містечка й міста попалені, зруйновані й пограбовані. Ви зустрінете там людей, які донині ще не мають даху на головою, бо їх хати спалила війна, цілі села живуть у землянках і пухнуть з голоду, бо хліб забрала війна. Ось така ця країна, куди ви несете визвольні прапори!*¹⁴³

Навзаєм галичанам пропонували засвоїти позитивний образ Червоної Армії – інтернаціональної та “між класової” за своїм складом, героїчної переможниці “підступних капіталістів”. Разом з тим, як добре видно зі звернення командування Першої Кінної армії до “працюючого люду Галичини”, історія цього війська була подана майже виключно в контексті реалій радянської Росії, а не України. Не випадково її названо тут насамперед російською, і лише в другу чергу українською, а далі взагалі йшлося про невідзначений єдиний народ:

*Червона Армія – російсько-українська, робітничо-селянська армія, армія того народу, котрий повстав і переміг. Ми, російські і українські робітники і селяни, звалили кривавого царя, звалили своїх капіталістів, поміщиків, генералів. Зруйнували армії царських генералів Каледіна, Корнілова, Олексієва, Краснова, Колчака, Денікіна, Юденіча. Товариші, ми ведемо боротьбу на вашій землі проти ваших і наших ворогів ...*¹⁴⁴

¹⁴¹ Там само. С. 350.

¹⁴² Там само. С. 336, 353.

¹⁴³ Там само. С. 363.

¹⁴⁴ Там само. С. 365.

Віртуальна географія Галичини у свідомості червоноармійців охоплювала як східну, так західну (Краків) її частину, проте її стратегічним ключовим центром вони вважали Львів, який сподівалися невдовзі захопити, завершивши таким чином завоювання краю. Щоправда, наприклад, у свідомості інформаторів російської “Правди” “Галичиною” стала й етнографічна Волинь, зокрема Ковельський район¹⁴⁵. Поруч з цим, в текстах більшовицьких листівок все ж проглядалося історичне кліше “Львів – княже місто”. Радянська летючка повідомляла:

*А Галичина вже вільна. Ще день, ще два, а на Львівській ратуші, у славному городі – столиці галицької землі – замах червоний прапор, прапор великої світової революції, прапор остаточного визволення галицьких робітників і селян*¹⁴⁶.

Треба зауважити, що Галичина і галичани у дискурсі проводирів радянської влади зразка 1920 р. фігурували незалежно від українців. В уявленнях працівників радянського агітпропу вони утворювали окремих “загін” інтернаціональної армії робітників і селян, який лише частково мав окреслене національне обличчя, а лише територіальну локалізацію. Це значно розширювало обсяг самого поняття “Галичина” і “галичанин”, але водночас робила їх розпливчатими і нечіткими. Та ж “Правда”, розповідаючи про події “у радянській Галичині”, із задоволенням повідомляла, що “галицькі селяни” відмовляються читати комуністичну літературу польською мовою, то ж “просять дати на галицькій” (sic!)¹⁴⁷. Не випадково в декреті Галревкому від 16 серпня 1920 р. про загальну мобілізацію йшлося про всіх галичан, без огляду на національну приналежність, що проживають на території України і Росії¹⁴⁸.

Згодом, 6 вересня 1920 р., голова того ж Галревкому В. Затонський у листі до голови Раднаркому В. Леніна вже намагався відійти від загально-патетичного погляду на Галичину, пропонуючи більш-менш “аналітичну” картину життя у “новій радянській республіці”. Тут уже не йдеться про галичан як єдине ціле. Насамперед їх поділено за національною ознакою на українську частину населення Східної Галичини і “польський елемент”. Галицькі українці, у трактуванні Задонського, налаштовані майже повністю прорадянськи і не лише бачать у червоноармійцях “визволителів від польського ярма”, але й ідентифікують себе з Червоною Армією та вступають в її лави (“в масах не спостерігається

¹⁴⁵ Там само. С. 522.

¹⁴⁶ Там само. С. 491.

¹⁴⁷ Там само. С. 522.

¹⁴⁸ Там само. С. 406.

тяжіння до створення окремої галицької армії. Червону армію називають не інакше як “наша”¹⁴⁹. Далі автор листа пропонує Леніну дуже своєрідну соціально-психологічну класифікацію галичан. Він намагається вибудувати шкалу (чи піраміду) їхньої лояльності до радянської влади. На самому дні, а фактично навіть за межами цієї шкали, опиняються “найгірші” – офіцери УГА – фактично, петлюрівці, які випадково пристали до комуністів. Для них радянський функціонер не шкодує негативних епітетів, одночасно характеризуючи галицьких інтелігентів: “Це – рафіновані представники галицької інтелігенції, найбільш дріб’язкової, склочної, кар’єристської і продажної в цілому, здається, світі...”¹⁵⁰

На нижніх щаблях ідеологічної піраміди опиняються пересічні представники галицького села – “придушеного”, забитого та вишколеного на західноєвропейський лад (sic!), бо вони досить повільно розстаються зі своїм “націоналізмом”. Однак і це середовище позбувається непевних елементів (колишніх війтів, орендарів млинів та “куркулів”) – звітує голова Галревкому. Найлояльнішими В. Затонський вважає три типи галичан. До першого належать ті, “які пройшли школу російської революції”. Своєю чергою, їх поділено на три підтипи: найлояльніші – “туркестанці”, менш лояльні – “сибіряки”, і найбільш ненадійні – галичани, пов’язані з комуністичною партією на Україні. На один щабель з “російськими галичанами” за рівнем довіри Затонський ставить галичан, які повернулися з еміграції: селян, які їздили на заробітки до Америки або ж робітників, які працювали у німецьких та австрійських індустріальних центрах. Усі вони потрапляють у розряд “американців”, який керівник ревкому далі поділяє на звичайних заробітчанин (“доларщиків”) та “класово свідомих хлопців”, орієнтованих на українських комуністів в Америці – різких опонентів політики Володимира Винниченка. Останні й мали, на думку Затонського, стати опорою радянської влади в Галичині. Разом з тим, в уяві радянського діяча галичани є, радше, “теоретичними”, а не “практичними” комуністами. Їхній природний “комунізм” Затонський трактує в руслі нативізму – як стихійну, первісну рису селянської “галицької” ментальності:

*Я зустрічав у глухих селах таких розумних хлопців-пролетарів, які розбираються в усіх тонкощах комуністичної політики, що їх сміливо можна посадити в будь-який губком. Тільки в практичній будівництві Радянської влади вони нічого не розуміють і наївні як діти*¹⁵¹.

¹⁴⁹ Там само. С. 515.

¹⁵⁰ Там само. С. 516.

¹⁵¹ Там само.

Очевидно, цим мотивувалися також і його далекосяжні надії на “гуцульських повстанців”, які мали “загородити Петлюрі шлях до відступу в Румунію”, та ще “на 12 сотень галичан” з Угорської Русі, серед яких автор листа бачить “цілком надійних людей”¹⁵². Проте понад усією цією ідеальною ієрархією (“рожевою картиною”) у Володимира Затонського домінує образ злиденної – “безкінної” Галичини (“взагалі в безкінній Галичині (...більше половини селянських господарств зовсім не мають коней”)¹⁵³. Для нього це – регіон, поділений на маленькі, порівняно з російськими уїздами, повіти з “чудовими” (теж порівняно зі Росією) шосе та залізницями і телеграфною сіткою, але водночас майже без транспорту та технічного зв’язку¹⁵⁴.

Проте Галицька радянська республіка, яка охоплювала в основному Тернопільщину, виявилася короткотривалим явищем, і заміри В. Затонського не були реалізовані. Для галицьких поляків вторгнення на західноукраїнські землі кінної армії Будьонного залишилося ворожим актом “Червоної Росії”, від якого їх врятувало лише “диво над Віслою”. Для більшості ж галицьких українців, які опинилися поза владою рад, безпосередня зустріч з радянською Росією, фактично, так і не відбулася, хоча наближення червоних військ й сприяло певному поширенню прокомуністичних настроїв.

В офіційній версії новітньої історії, яку культивували в СРСР 20–30 років ХХ ст., Галичина фігурувала майже виключно у контексті цього “визвольного походу Червоної армії”. Так, на сторінках міжвоєнного “ідеологічного катехизму” – сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)” згадка про цей регіон стає ще однією ілюстрацією “справжнього обличчя троцькізму”. Війна проти польських панів – наголошували автори “курсу”, – була вже практично виграною: Червона армія дійшла до Варшави та опинилася біля “воріт Львова і Галичини”¹⁵⁵. Однак в цей ідеальний план, – підкреслювали вони, – несподівано втрутився Троцький, через якого “червоні” втратили Львів та Галичину, і театр воєнних дій радикально змінився на користь Пілсудського:

Що стосується військ південного фронту, які стояли біля воріт Львова і стиснених там поляків, то цим військам (...) Троцький заборонив узяти Львів і наказав їм перекинути кінну армію

¹⁵² Там само. С. 517.

¹⁵³ Там само. С. 519.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Под ред. Комиссии ВКП(б). Одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год. Москва, 1945. С. 230.

(...) далеко на північний схід, нібито на допомогу західному фронту, хоча не важко було б зрозуміти, що взяття Львова було б єдиною можливою і кращою допомогою західному фронту. Але вивід кінної армії (...) і відхід її від Львова означали (...) відступ наших військ також і на південному фронті. Отже, шкідницьким наказом Троцького було нав'язано військам (...) незрозумілий і ні на чому не обґрунтований відступ – на радість польським панам. Це була пряма допомога, але не нашому західному фронту, а польським панам та Антанті¹⁵⁶.

Таким чином, за задумом укладачів “Курсу”, згадка про Львів та Галичину остаточно утверджувала “антитроцькістську” версію партійної історії зокрема та історії СРСР загалом. У такому вигляді вона була закріплена в радянському ідеологічному дискурсі майже впритул до вересня 1939 р. і не втрачала своєї актуальності навіть після нього. Загалом, радянські ідеологічні працівники 20–30 років ХХ ст. використовували образ Західної України порізному – залежно від зміни зовнішньополітичних пріоритетів. З одного боку, на загальносоюзному рівні Галичину розглядали як частину ворожої соціалізму “панської Польщі”, що її свого часу не вдалося знищити: тоді згадки про українських мешканців краю відходили на другий план або взагалі зникали. Однак паралельно з тим її виокремлювали із загального польського контексту у тандемі “Західна Україна – Західна Білорусія”. Ще у 1923 р. в радянському офіційному дискурсі з'явився мотив спільного російсько-українського протекторату над “невоз'єднаними” українцями Східної Галичини, турботи про їхню долю та інтереси – штамп, відновлений згодом у 1939 році. Якщо участь Східної Галичини, населеної тією ж народністю, що і союзна Росія Україна, буде вирішена без участі радянських республік, то в результаті всього цього виникнуть нові вогнища сутічок у майбутньому. Неможливо допустити, щоб український народ залишиться байдужим до долі своїх одноплемінників, які заселяють Східну Галичину. Якщо за Ризьким договором Росія й Україна відмовились від прав на території, розташовані на заході від нового польського кордону, то це зовсім не значить, що доля цих територій для них байдужа – заявляв від імені Народного комісаріату іноземних справ РРФСР Чичерін у спеціальній ноті протесту від 13 березня 1923 р.¹⁵⁷

Показовим у цьому плані є також виразно заідеологізоване економічне дослідження стану “польського села”, яке підготував уже в середині 30-х років московський Міжнародний аграрний

¹⁵⁶ Там же. С. 231.

¹⁵⁷ Під прапором Жовтня. Львів, 1964. Т.2. С. 96.

інститут¹⁵⁸. Основною метою цієї монографії було характерне для радянського дискурсу розвінчування й засудження “буржуазної Польщі”, “фашистський” режим якої сприяє “феодалній поміщицькій” та церковній експлуатації і тотальній пауперизації селянства. “Галиція”, що фігурує водночас і як “Західна Україна”, постає у тексті роботи одним з найбільш яскравих прикладів злиденності Польщі 30-х років: при величезній перенаселеності, інформують автори, тут панує значне “подрібнення земель” між селянськими господарствами, т.зв. “черезполосиця”; земля – дефіцит, а до того ж бідняки, які потребують грошей, мусять заставляти її багачам (“куркулям”) на необмежений термін, що робить їх безправними “босяками” і “батраками” – жертвами напівсередньовічного “фашистського терору”¹⁵⁹. Автори спеціально підкресливали, що складне становище селян та сільськогосподарських робітників – наслідок польської окупаційної політики на східних землях, яка має риси етнічної сегрегації:

...Ще нижчий рівень зарплати (...) на окупованих територіях – в Західній Україні (...) де польські поміщики особливо сильно експлуатують як робітників-поляків, так і у першу чергу – українців (...) де панування польського окупанта веде до ще більшої деградації сільського господарства за рахунок широких трудових мас, де економічне пограбування підсилюється лютим терором і національним гнітом¹⁶⁰.

Таке підкреслення польської окупації і національного гноблення на західноукраїнських землях було значною мірою знаковим і мало, очевидно, стратегічну мету. (Цікаво, що текст цього збірника був укладений переважно з окремих праць прокомуністично налаштованих польських, а не українських авторів: Б. Тарашкевича, С. Влодавського, А. Пазурека, Я. Ясинської тощо). Однак, попри фінансову підтримку КПЗУ, офіційна Москва лише інколи звертала увагу на ці “окуповані території”. Кардинальна зміна планів партійної еліти щодо Галичини наступила, по суті, лише напередодні Другої світової війни.

Дещо іншою була ситуація у тогочасній радянській Україні. У 1920-х роках тутешні радянські функціонери та науковці поширювали відносно об’єктивний образ Галичини як “іншої України” – відсталой аграрної країни, яка “перебувала під гнітом австро-угорських та польських феодалів”, але водночас дала світові Фран-

¹⁵⁸ Польская деревня во время кризиса / Под общей ред. В. Коларова. Москва, 1935.

¹⁵⁹ Там само. С. 37, 42.

¹⁶⁰ Там само. С. 95.

ка, Стефаніка, Черемшину тощо¹⁶¹. Наприкінці тих ще 20-х культурні діячі УСРР вже недвозначно поділяли галицьку українську інтелігенцію на два ідеологічні табори: “один тягне до фашистських, різко націоналістичних настроїв і гуртується навколо Донцовського “Літературно-наукового вісника”, другий орієнтується на Радянську Україну (...) Між цими двома таборами є чимало обивательськи настроєних, безідейних поетів...” – так характеризував літературне середовище Галичини Олександр Дорошевич у 1929 р.¹⁶² Ця схема стала канонічною, а згодом, під впливом директив центральних союзних органів, набрала ще жорсткішої форми: на середину 30-х років “фашистів” бачили не лише серед націоналістів, а й навіть серед галицьких радянофілів.

Натомість серед тогочасних галицьких українців побутували три основні підходи до російсько-“радянської” (“совітської”) проблеми. Насамперед, виключно позитивний образ міжвоєнної Росії був поширений серед невеликої кількості прихильників комуністичних та лівих ідей. Упродовж 20–30 років галицькі радянофіли намагалися розповсюдити картину квітучого, щасливого, інтенсивного економічного та культурного життя в індустріалізованих радянських республіках, які веде за собою Росія. Діячі КПЗУ в 1932 р. інформували галичан:

*У світі соціалізму будується нове життя, виконується переможно п'ятилітній план в чотири роки, могутньо зростають нові гіганти промисловості, як Магнітогорськ, Кузнецьк Дніпробуд, тракторні заводи в Сталінграді, Харкові, Челябінську, автомобільні заводи в Н. Новгороді, в Москві (Амо, нині ім. Сталіна)*¹⁶³.

Лейтмотивом дискурсу галицьких комуністів, особливо у 30-х роках, стала тема воєнної загрози з боку буржуазного світу, спрямованої проти Росії та СРСР. З приходом до влади в Німеччині Адольфа Гітлера прихильники КПЗУ почали зображати усіх політичних опонентів представниками “західноукраїнської буржуазії – союзниками фашизму та ініціаторами майбутньої агресії проти країни Рад”¹⁶⁴. Вони дотримувалися усталеного тлумачення СРСР як бастиону соціалізму, оточеного з усіх боків ворогами, котрі постійно прагнуть, але не можуть побороти державу рад. Як негативну протидеяльність, йому протиставляли незалежну польську

¹⁶¹ Коряк В. Галичина // Його ж. Нарис історії української літератури. II. Література буржуазна. Харків, 1929. С. 333-441.

¹⁶² Дорошевич О. Підручник історії української літератури. Київ, 1929. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1991. С. 313.

¹⁶³ З історії революційного руху у Львові. Львів, 1957. С. 463.

¹⁶⁴ Там само. С. 480-481, 482-483, 485.

республіку, що в їхньому дискурсі втілювала соціальний і національний визиск, порушення прав людини і народу, мілітаризм, агресивність тощо. Прихильники радянської ідеї намагалися знайти у цьому негативі якийсь позитив, – те, що можна було трактувати як боротьбу пролетаріату проти капіталізму. З цього погляду, будь-які вияви соціального протесту – страйки, маніфестації тощо можна було трактувати як аналоги революційних подій і, більше того, як вияви війни пролетаріату з буржуазією (“страйкові бої”). Так, зокрема, виник штучно створений галицькою комуністичною пресою образ “Галицької Лени” 1926 р. Символічну роль російської Лени (розстрілу робітників на річці Лени 1912 р. як імпульсу революції) мав, на думку галицьких комуністів, виконувати підкарпатський Стрий:

Кривава середа в Стрию для революційного руху Західної України матиме таке значення, як для революційного руху коли[шньої] Росії Ленський розстріл робітників золотопромислової компанії “Ельзито”. Можна сміло сказати, що Стрий – це Лена Західної України. Бо так, як Лена в бувшій абсолютистсько-царській Росії, так і тепер “Підкарпатська Лена” в “демократичній” Речі Посполитій – це не тільки трагедія, але й сигнал до боротьби (...) Бо так, як чотирнадцять років тому розстріли робітників у далеких сибірських тундрах запалили маси революційним вогнем, таким же вогнем запалить працюючі маси Західної України робітничі кров, пролита на вулицях Стрия¹⁶⁵.

Упродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя комуністи Галичини добре усвідомлювали утопічність перенесення російського досвіду в Галичину. Картина змінилася аж у 1939 р., однак цілком незалежно від їхніх проєктів.

Різкими антагоністами радянофілів у 20–30-ті роки були прихильники “донцовських” теорій, зокрема адепти УВО та ОУН. Донцовський “Вістник”, довкола якого групувалися емігранти зі Східної України, презентував галичанам дуже відразливий образ радянської Росії. Уже починаючи з 20-х років вона поставала перед читачами як всепоглинаючий Молох, країна всезагально-го червоного терору, розв’язаного ВЧК під керівництвом Леніна, Троцького та Дзержинського. Радянська Росія – постійно наголошували “донцовці” – робить радянську Україну однією з своїх колоній, русифікуючи та визискуючи її задля швидкого розвитку власної індустрії. Поруч з негативним стереотипом злого росіянина у вістниківівському дискурсі експлуатувався негативний образ “російського / радянського єврея”:

¹⁶⁵ Під прапором Жовтня. Львів, 1964. Т. 2. С. 213.

У СРСРському Союзі Москва дає не лише загальний напрям, а захопивши у свої руки всі матеріальні ресурси країни (їх розподілює т.зв. союзний фактично російський уряд, бо там нема ні одного Українця) робить, що хоче (...) Росія намагається викачувати з України вугілля, залізо та ріжну сировину для свого аграрного росту, перетворюючи Україну у свій аграрний додаток, без якого дуже тяжко будувати “соціалізм” у Росії (...) Мало того, Росіяне та Жиди захопили в свої руки ринок праці та всякі служби (нині на СРСРській Україні лише 50 % українських робітників та службовців, а решта переважно складається з Росіян або Жидів), так що українським селянам та робітникам доводиться голодувати на ґрунті безробіття або тікати світ за очі¹⁶⁶.

Навіть ще наприкінці 20-х років “вістниківці” прокламували у галицькому середовищі свій власний міф: думку про зростаюче невдоволення жителів радянської України “російською колоніальною політикою”, про “антимосковський рух”, який веде до “української національної революції”¹⁶⁷. Її підтримував і редактор “Вістника” Дмитро Донцов, який у тому ж сенсі виголошував тезу про “смерть програми московського імперіалізму” і, як наслідок “кінець переяславської легенди” (образу України, навечно поєднаної з Росією) у свідомості українців. Донцов вважав, що їх остаточно витіснили з колективної свідомості трагічні образи відносно недавнього протистояння між УНР і радянською Росією:

*І так як по Корсуні безнаслідною виявилася гадяцька спроба, так не воскресне вже на Україні і переяславська ідея по Крутах, Базарі, Жмеринці і Барі, по збомбардованім Київі. Поворотні удари, ясна річ, не виключені. А з ними і втома, і нова переяславська манія, але у зневірених одиниць як (...) нав'язлива ідея анахоретів, ніколи як творчий історію факт!*¹⁶⁸

Однак такі погляди, як відомо, виявилися утопією. У 30-ті роки образ радянської Росії замінила ще похмуріша картина сталінського Радянського Союзу: жахливе НКВД, масові розстріли, депортації, концтабори тощо. Зі свого боку, навколовістниківські автори намагалися пояснити галичанам такий стан справ з використанням модної на той час антропології і расової теорії. Так, Юрій Липа у своїй “львівській” праці “Призначення України” (1938) змальовує схему “Великої втечі Москви”. В його історіософії “Москва”-Совіти, поруч з Римом (фашистською Італією) та Берліном (нацистською

¹⁶⁶ Дуб'Я. Большевицька революція та визволення України // Літературно-науковий вістник. Львів, 1929. Т. 93. Кн. III. С. 239, 245, 246.

¹⁶⁷ Там само. С. 249.

¹⁶⁸ Донцов Д. Переяславська легенда // Там само. С. 277.

Німеччиною) – одна з тоталітарних держав-блоків, які “шліфують” людей під свій власний стандарт. Водночас Рим і Берлін у Липи опиняються по один бік класифікаційного бар’єру, а Москва – по іншій: у неї немає віри у “свою кровну спільноту”¹⁶⁹. Тому, а також з інших причин, “московський гравець”, за “геополітикою” Липи, може програти битву за Україну з двома іншими – німецьким та англійським – гравцями. Взагалі на віртуальній карті цієї концепції образ політично домінуючої Москви несподівано контрастує з образом економічно домінуючої України.

*Крах багатьох теорій і занепад сучасної адміністративної бюрократії Москви викликав втечу не тільки на полі історичних ідей, але й у ділянці геополітики (...) Не допомогли (...) зусилля більшовицьких володарів: не вдалося пересунути ваги промислу на північний схід (...) Можна сміливо говорити про поворот до України як найголовнішої бази промислового постачання (залізо, вугілля) земель під Москвою. І тепер головним завданням Москви стало геополітично зв’язатися з Україною. Московський грач поспішає. Його завдання нелегке*¹⁷⁰.

Саму ж Москву Липа характеризує крізь призму усталеного стереотипу про фінсько-монгольське кочове походження росіян, які поділяють “азіатське” захоплення деспотичною владою і силою. Росія, заявляє автор “Призначення України”, утворилася з хаотичної суміші народів та культур, а потім узагалі стала безнаціональною:

*Кільканадцять урало-алтайських племен без культури й держави підбили київські, а пізніш новгородські культуртрегери в X–XII ст. їх християнізували, нав’язавши їм богослужбову мову Києва, кріпацтво (для більшого економічного визиску) і назву, що вказувала на приналежність до Києва-Руси (“руськіє”). Світська Москва в цій хвилині – це лишень адміністративно-поліційно-воєнний центр (...) Московії зосталась тільки насильницька влада: християнство, не зв’язане органічно з номадським фінським субстратом, упало, богослужбова мова Києва, що стала підставою т.зв. “русского языка” – у розладі*¹⁷¹.

Росіяни етнічно і расово чужі для України, а їхня кров не сумісна з українською навіть як домішка¹⁷². До того ж, російська ментальність ґрунтується на принципі рефлекторної простоти, а це також не співпадає з ускладненим народним світоглядом українців,

¹⁶⁹ Липа Ю. Призначення України. Львів, 1992. С. 19.

¹⁷⁰ Там само. С. 87.

¹⁷¹ Там само. С. 126.

¹⁷² Там само. С. 128-129.

– переконував автор своїх читачів: “Для московських примітивістів-відрухівців (“широкая натура”) українець завжди буде заскладний (“хитрий”), його воля занадто мало піддається зовнішнім впливам (“упертий”)”¹⁷³. Щоб заманити українців у свої сіті, росіяни протиставляють і героїзують монголів, розповсюджують слов’янофільство та комуністичні ідеї, але ці “неморальні” ідеї лише каламутять розум і сіють розбрат між народами¹⁷⁴. Зрозуміло, що ці теорії слід відкинути, і саме тоді може наступити відродження України – до такого висновку імпліцитно підводив Юрій Липа галичанин.

Не поділяючи радикалізму “вістниківців”, галицька інтелігенція міжвоєнного часу протестувала проти поділяла багато їхніх уявлень про радянську Росію. Це було помітно навіть на рівні “позитивної”, об’єктивно відстороненої інформації, яку давали тогочасні наукові та енциклопедичні видання. Так, в укладеній за зразком словника Брокгауза УЗЕ (Українській загальній енциклопедії), на яку орієнтувалися галичани, Росія поставала у двох іпостасях. Одну словникову статтю автори енциклопедії присвятили власне “Росії” / “Московщині”, другу – “Російській Соціалістичній Федеративній Совітській Республіці”. Першу описано лише як історичну реальність, яка залишилася у минулому¹⁷⁵. Це – величезна країна, яка “займала територію майже цілої східної Європи, північної й середньої Азії” і яку заселяли “переважно росіяни (москалі)”¹⁷⁶, а також “українці, білоруси, німці, жиди й багато турецько-монгольських народів”¹⁷⁷. В історичному ж вимірі Російську імперію тут презентували як державу, що виникла на фінсько-слов’янському пограниччі у басейні Оки і у підсумку перетворилася на радянську республіку, яка згодом стала основою СРСР¹⁷⁸. Саму ж РСФСР розглядали як країну, сформовану з “великоруських земель європейської Росії”, населену переважно хліборобами, які виробляють жито, пшеницю, ячмінь тощо, а також займаються тваринництвом, рибальством та хатньою промисловістю. На цьому тлі автори енциклопедії виділяли три індустріальні центри сучасної їм Російської Федерації (Ленінград, Тула та Москва), а також подавали детальну карту країни із зазначенням усіх автономних рес-

¹⁷³ Там само. С. 132.

¹⁷⁴ Там само. С. 205-211.

¹⁷⁵ Росія // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання в 3-ох томах. Під ред. Івана Раковського. Львів; Стайславів; Коломия. Б.р.в. Т. 2. Ст. 1280-1283.

¹⁷⁶ Там само. Ст. 1280.

¹⁷⁷ Там само. Ст. 1283.

¹⁷⁸ Там само. Ст. 1283-1284.

публік¹⁷⁹. Симптоматичним є й вміщені в галицькій енциклопедії характеристики окремих російських міст, насамперед Москви. Її – “головне місто СРСР”, осередок його промисловості, зображено тут у стилі туристичного путівника як комплекс різнофункціональних споруд:

Усередині міста на горбі Кремль (...): великий комплекс різних (...) урядових будинків і церков, будованих впродовж 700 літ і через те стилево дуже строкатих; на окраїнах нових частин міста фабрики, перемішані з низькими, часто деревяними мешкальними домами, далі – вілли, великі сади (...) в м-і М. багато церков, “сорок сороков”, справді 600; університет, комуністична академія, численні наук[ові] установи, музеї та галерії образів, великий залізничний вузол (найбільший на всю східну Європу)¹⁸⁰.

Однак у політичному плані галицькі інтелігенти 20–30-х років ХХ ст. асоціювали Росію насамперед з негативними сторонами комуністичної дійсності: насильницькою колективізацією, масовими розстрілами тощо. Звідси – характерні для сатиричної галицької преси цього часу гротескні образи “червоної Москви – столиці нового, більшовицького деспотизму” (де “славний Кремль, червоний від ідеї, де Сталін-бог субсидії дає, де Ленін-бог спочив у мавзолеї, де Троцький-чорт одержав за своє”) і загальні характеристики більшовиків на кшталт “Москалі тепер чисту скаженину дістали – розстрілюють наліво і направо”¹⁸¹. Особливо гостру реакцію з боку галичан викликав штучний голод 1932–1933 років, ініціатором якого вони бачили Москву і який вважали спробою радикальної русифікації Східної та Центральної України. Не випадково в одній з тодішніх карикатур зображена смерть у будьонівці, яка кличе людей у лаптях і з трьохрядками, тобто росіян, на опустілі українські землі: “Ходіть, ребята, ходіть! Я зроблю вам місце на Україні”¹⁸².

У відповідь радянська пропаганда почала розповсюджувати серед жителів СРСР образ “голодної Галичини”. Так, газета “Комуніст” у квітні 1935 р. описувала наслідки “гуманітарної катастрофи” на Гуцульщині у 1933 р., на Яворівщині, в гірських регіонах Бойківщини і Лемківщини та на “заможному Поділлі – Тернопільщині” у 1934–1935 рр.¹⁸³ Її автор, прихований за псевдонімом С.О.,

¹⁷⁹ Російська Соціалістична Федеративна Совітська республіка // Там само. Ст. 1275-1278.

¹⁸⁰ Москва // Там само. Ст. 775-776.

¹⁸¹ Цит за: *Сніцарчук Л.* Українська сатирично-гумористична преса Галичини 20-30 рр. ХХ ст. Львів, 2001. С. 138, 139.

¹⁸² Там само. С. 134-135.

¹⁸³ Під прапором Жовтня. Львів, 1966. Т. 3. С. 241-244.

намагався створити вагомий “анти-міф”, фактично, новий шаблон, який вписувався у стандарти радянських ідеологічних вимог:

Українська фашистська буржуазія веде шалену кампанію брехні проти СРСР, а особливо проти Радянської України, намагаючись казками та вигадками про “голод” на ній стримати збентежені голодом та визиском селянські маси Західної України від боротьби проти поміщицько-капіталістично-окупантської кабали, що довела їх до голодної катастрофи. Не вийде, панове! Трудящі Західної України знають про справжні причини свого лиха і (...) про єдиний вихід з нього¹⁸⁴.

Зі свого боку, для тих галичан, які вважали себе національно свідомими і патріотично налаштованими, такі твердження були абсурдними і обурливими, а радянська Росія та Україна зразка 30-х років залишалися, переважно, країнами зла і жаху. Таке враження підсилювалося історичними аналогіями. Так, на формування історичного шаблону “Москви – загарбниці” вплинула дуже популярна у 30-ті роки трилогія Богдана Лепкого “Мазепа”. Кульмінацією “антимосковської” риторики тут став відомий опис жорстокого знищення Батурина, підставою якого став мотив “людей-звірів”:

Москалі заливають Батурин. Гасять пожар кров'ю і трупами людей. Живих кидають туди, дітей, що відбилися від своїх батьків і бігали по городі, розпучливо взиваючи рятунку, ловлять і з насолодою, якої не виявляють навіть звірі, знущаються над жертвами своїми, кидають у жар, як на сковороду м'ясо, як вареник в окріп. Неймовірно, страшне, автодафе (...) Перемога, порічка, заірське божевілля! (...) Так лютує і скаженіє тільки вода, прорвавши греблю (...) так скаженіє бездумне й бездушне живило (...) це не війна, а різня, не здобута твердиня, а сам спід, сам останній круг пекла. Не здержати того злочину страхітливого, не спам'ятати побідників, не пригадати їм, що й вони люди. Ні, ні!... Втікати, втікати від них¹⁸⁵.

Негативний образ Росії простежувався майже в усіх науково-популярних текстах Б. Лепкого. Ранньонова Москва, наприклад, тут поставала основним заборолом, яке стримувало розвиток гуманізму в Східній Європі, пропагуючи, натомість, “орієнтальні” ідеали. Розвиток “московського суспільства” XIV–XV ст. письменник подає як значний регрес порівняно з культурою давнього Києва. Для нього це деградований, темний, позбавлений будь-яких принципів соціум, що відкидає світлі, людські ідеали та звільняє

¹⁸⁴ Там само. С. 244.

¹⁸⁵ Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. 1. Не вбивай. Батурин. Дрогобич, 2004. С. 405-406.

темні людські інстинкти. Лепкий ще у 1912 р. пояснював галичанам на сторінках свого курсу історії української літератури, який у різних формах з'являвся також і у міжвоєнні роки:

...Брехав цілий народ. Тьма і брехня, а над нею цар. Ні про-
світи, ні промислу, ні штуки – нічо (...) І тоді, як на заході Європи
йшла борба о свободу віри і волю совісти (...) “православний Росі-
янин” видирав собі очи за те, чи (...) ніп повинен ходити з боро-
дою чи без. Коли на заході, на дворі Кузьми чи Льоренца Медичеїв
збиралися такі вчені, як (...) Фічіно, Пульчі, Мірандоля (...) в Ро-
сії люди відхрещуються від науки, мов від злого духа (...) Коли на
місце схолястичної форми приходив критичний дослід – ідеалом
Москаля було говорити “от священних книг”. Світ йшов, вони по-
давалися взад (...) Така то чорна хмара нависла була над нами з
північного сходу, тоді як на заході свитало сонце ренесансу¹⁸⁶.

Схожий образ російської історії популяризувала й видана у Львові 1930 р. віршована історія княжої України – книга емігранта Олександра Олесь (Кандиби). Призначена для дітей, вона максимально просто і опукло подавала стереотипний погляд на середньовічних росіян – “москалів”. Їхнє походження тут однозначно гібридне: “Біля озера Ільменя / Став великий Новгород / Збудував його слов'янський / З фінським змішаний народ” – витлумачував Олесь, чітко відокремлюючи розділ “москалі” від вірша про “Початки Києва”¹⁸⁷. Далі у тексті ця концепція була лише підсилена сценою зруйнування Києва Андрієм Боголюбським. Руйнівники Києва, суздальські князі, – пояснював читачам письменник, – прийшли з дуже вбогого краю над Волгою і Окою, де ледве животів московсько-фінський народ. У дискурсі Олесь ці князі постають, фактично, зрадниками – нащадками Мономаха, які почали служити “москалям”. Усе це, на думку поета, і пояснює їхню ворожість та дику жорстокість у стосунку до “матері руських городів”:

*Залишили рідну мову,
Прийняли нову, нову,
Збудували місто Суздаль,
Володимир і Москву.
А думки летять над південь,
До плодючої землі,
І ідуть на Україну
З дужим військом москалі...
А уранці вже в ворота*

¹⁸⁶ Лепкий Б. Начерк історії української літератури. Коломия, [1912]. С. 251-252.

¹⁸⁷ Олександр Олесь. Твори. В 2-х томах. Київ, 1990. Т. 1. С. 320.

*В місто вдерлись дикуни,
Всіх підряд грабують, нищать,
І вбивають без вини.*

Врешті-решт, акцент на “жорстокості” середньовічних росіян для письменника – зайвий шанс показати облудність російського слов’янофільства:

*Все забрали, обібрали:
І палати, і хати...
Кажуть: всі брати-слов’яни,
Кажуть: всі вони – брати¹⁸⁸.*

Природно, такі уявлення не могли не вплинути на масову свідомість галицьких українців, у якій закріпився стійкий шаблон недружньої Москви та її мешканців.

Натомість становище галицьких москвофілів після приходу до влади більшовиків стало двозначним. До листопада 1917 р. вони поділяли точку зору офіційної Росії. Але з моменту жовтневого перевороту “офіційною Росією” став комуністичний режим, погляди якого русофіли відкидали. Тому прихильники “загальноросійської ідеї” переорієнтувалися на російську еміграцію, а їхній дискурс залишився фактично передвоєнним. Поширюючи культ російських класиків, москвофіли поширювали також ідеальний образ “доброї дореволюційної Росії”, віру в її майбутнє відновлення, яке одночасно мало б стати воскресінням “єдиної Русі”: “Съ новымъ годомъ / Полететь волною / Отъ Карпатъ по Ураль и Сибирь. / Съ новымъ годомъ / И Русь засіяетъ / И воскреснетъ родная моя. / Съ новымъ годомъ, / Какъ бури устануть, / загремитъ ея слава шумя” – пророкував у своєму новорічному привітанні 1931 р. М. Мацан¹⁸⁹. Одночасно вони й надалі виступали як проти польських державних чинників, так і проти українських організацій, відстоюючи давню концепцію “русских галичан”, які добре усвідомлюють власну єдність і бережуть “справжнє” національне ім’я. У тому ж 1931 р. В. Ваврик стверджував:

Раздѣленіе Галицкой Руси на русскихъ и украинцевъ граничитъ съ абсурдомъ, так какъ народная масса отъ незапамятныхъ временъ (...) называетъ себя русской (...) Термины: Русь, русинъ, руснакъ, русский, руський по обѣмъ сторонамъ Карпатъ не есть пустые звуки. Галицкое население бережетъ эту святыню до послѣдней капли крови, чему дало доказательство въ 1914 году, идя за свое национальное имя в нѣмецкіе вѣзницы (sic!) и на смерть. Наоборотъ, украинскимъ галицкое население никогда,

¹⁸⁸ Там само. С. 379.

¹⁸⁹ Мацанъ М. Съ Новымъ Годомъ! // Временникъ. Научно-литературныя записки Львовскаго Ставропигиона на 1931 год. Львовъ, 1931. С. 80.

*рhишительно никогда, себя не называло, а “русинскимъ” тhмъ паче. Послhдній терминъ придуманъ поляками*¹⁹⁰.

Поруч з тим, до 1939 р. представники галицького москвофільства разом зі своїми російськими однодумцями пропагували образ спорідненої з “народною Росією” Карпаторосії – “Галичини, Буковини й Підкарпаття в їх сукупності і взаємозв’язку” – як доказ того, “що й за межами Росії простягається Русь. Це – п’ять мільйонів корінного русского населення Галицької, Буковинської та Угорської Русі, що являє собою невелику, але стійку частину обширного русского світу” – заявляв той же Ф. Аристов¹⁹¹. Тим він намагався пояснити освіченим росіянам, що “карпато-россы” – не українці і не “брати-слов’яни”, а власне недержавні “русские”, тобто “россіяне”¹⁹².

Близькі до галицького москвофільства діячі активно розповсюджували в міжвоєнній Польщі російську культуру. Так, у 1931 р. вдруге з’явився підручник російської мови, автор якого, Іларіон Свенціцький, намагався навчити поляків, зокрема, “справжньої вимови інтелігентної верстви московської суспільності” (тобто жителів міста Москви)¹⁹³. Однак і для більшості галицьких українців, і для поляків, і для представників комуністичної Росії дискурс галицьких москвофілів та їхніх російських прихильників був маргінальним явищем, яке мало впливало на перебіг і сприймання подій.

Переломними у цьому плані стали, як відомо, події вересня 1939 р. Прихід Червоної Армії і встановлення радянської влади в Галичині було несподіванкою для більшості галичан, які вважали, що “Москва” / “Сталін” не дуже цікавиться Західною Україною: “Правда, всі знали з радія про договір Сталіна з Гітлером, знали про те, що там сказано про західних українців, але цього поважно не брали. Поляки були переконані, що большевики дотримують мирного договору з Польщею, а українці не сподівалися, що Польща так скоро розлетиться” – згадував Антін Чернецький¹⁹⁴. Певною ілюстрацією ставлення до росіян та східних українців були самі умови, в яких генерал О. Лянгер передав Львів у руки представників радянського командування. Тут чітко проявилися елементи слов’янофільської (а частково й польської національно-демократичної) ідеології. Так, напередодні, 19 вересня 1939 р., львівська преса розмістила звер-

¹⁹⁰ Ваврикъ В. Справка о русскомъ движеніи на Галицкой Руси // Там само. С. 99.

¹⁹¹ Аристовъ Ф. Карпато-русская библиографія // Там само. С. 54, 58.

¹⁹² Там само. С. 59.

¹⁹³ Swiencickij H. Praktyczna metoda języka rosyjskiego. Lwów; Warszawa, 1931. S. 2.

¹⁹⁴ Чернецький А. Спомини з мого життя. Лондон, 1964. С. 87.

нення Слов'янського Комітету Оборони із закликом об'єднати зусилля поляків, росіян, українців і білорусів проти одвічного ворога слов'ян – німців¹⁹⁵. На переговорах щодо передачі міста 21–22 вересня генерал Лянґер також кілька разів підкреслив, що, на його думку, набагато краще здати Львів “слов'янській” Червоній Армії, ніж німецьким неприятелям усєї Слов'янщини¹⁹⁶.

В уявленні ж галицьких українців нові прибульці – “совети” – по-стали у подвійному світлі. З одного боку, їх спочатку асоціювали з несподіваною українізацією Галичини. Дійсно, поверхнева українізація співпадала з політичною лінією, якої на початках дотримувалися представники нової влади. Недарма харків'янин Юрій Шевельов, який у той час відвідав Львів, зі здивуванням зауважив зміну акцентів у постановці соцреалістичного “Богдана Хмельницького” на західноукраїнській сцені. Порівняно зі східноукраїнським оригіналом, відзначав він, у Львові “Корнійчуків “Богдан Хмельницький” має посилені антипольські мотиви і трохи притамовані проросійські”¹⁹⁷. Водночас “большевики”-визволителі в уяві галичан залишилися сумішшю росіян, російських євреїв та русифікованих українців, между між якими не завжди можна було чітко провести. До того ж, українізованість останніх нерідко виявлялася показовою – за нею приховувалася радянська ментальність. Антін Чернецький стверджував:

*Підлабузники вдавали великих визволителів, українців, що демонстративно говорили по-українськи. Інші свого українства на зверх не виявляли. Пригадую собі, як одного разу один з них К. сказав мені по російському: “Вважай на Х., бо хоч він з тобою по-українському говорить, то я кажу тобі, що це непевний тип”*¹⁹⁸.

Як наслідок, у ментальності галичан виник збірний образ “москалів”. У спогадах галицьких поляків вони виразно асоціювалися з Азією. Це – малоосвічені “монголи” або “калмики”, трохи схожі на солдат російської армії зразка 1914–1915 років:

*Нещасні, малі, огидні, косоокі, з ломбровізьськими обличчями, одягнуті в бурі шинелі, що нагадували, швидше, шмати до підлоги, ніж военні мундири. Худі шкапи, яким з-під шкіри стирчали ребра, тягнули гармати, попідв'язувані там і тут шнурками замість ременів*¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Włodarkiewicz W. Lwów 1939. Warszawa, 2007. S. 179-180.

¹⁹⁶ Там само. С. 186.

¹⁹⁷ Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Харків; Нью-Йорк, 2001. Т. 1. С. 262.

¹⁹⁸ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 90.

¹⁹⁹ Dabulewicz-Rutkowska J. Poezja, proza i dramat. Pamiętnik nastolatki. Lwów 1939-1941. Wrocław, 1999. S. 31.

Відчуженість, замкненість, інакшість прибульців зі Сходу викликала стурбованість також і серед місцевих українців:

...Ті вояки (...) йшли похмурі, з рушницями на плечах мовби пробивалися крізь ворожі лави, яких не було. Їхали вантажівками стоячи й не дивлячись на людей, тільки час до часу котрийсь із них викликав якесь слово, що його не можна було зрозуміти. Повіяло від них запахом юхти і ще чимось нез'ясованим, що ще більш здушило серце тугою і тривогою (В. Марська “Буря над Львовом”).

Поступово у їхній свідомості і радянський режим, і “східні” люди, які впроваджували його у життя, також почали пов'язуватися з чимось нерідним, дивним, “азійським”. Тодішній львів'янин, а згодом історик Лев Білас згадував:

...Щоб зігріти помешкання, люди нищили дерев'яні огорожі й паркани. Місто, головню на периферії, справляло через це незвичне враження (...) Настрій, який навівала ця картина, поглиблювала ще невідома мелодія чужої тонації, яка долітала до нас здаля, і ми прийшли до думки, що за вироком долі опинилися в Азії, з поняттям якої пов'язували культуру напівдикунів – з усіма ще поки що невідомими наслідками цього факту²⁰⁰.

Росіян й східних українців асоціювали, насамперед, з Червоною Армією та російською мовою на вулицях галицьких міст. Вивчення “російської мови та літератури” в школах стало для галичан “новиною”²⁰¹, яка, однак, не викликала особливо позитивних емоцій. Так, за споминами Романа Волчука, на лекції професора політехніки Казимира Бартеля (який читав лекції польською) новоприбулий студент зі сходу запитав професора, як перекласти один з термінів російською. Викладач навіть відповідники цього поняття німецькою, французькою і англійською, натомість з іронією заявив, що “не знає, як це сказати по-російськи”, для цього, мовляв, треба “заглянути до Леніна”. Реакція присутніх українців та поляків була симптоматичною: “Заля розсміялася, не так, може, оцінюючи гумор Бартеля, як із вдовolenня, що дісталася по носі “москалеві”²⁰². Уніформа, зброя і мова, так само як ідеологія, були не лише розрізнявальними знаками, а й бар'єрами, які відокремлювали новоприбулих від місцевих жителів. Ті стали бачити в червоноармійцях саме мілітарну силу – потенційну загрозу та знаряддя репресій:

²⁰⁰ Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922-2000 рр. і передумане. Львів, 2005. С. 82.

²⁰¹ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. Київ, 2002. С. 75.

²⁰² Там само. С. 83-84.

Через вулиці Львівську й Костюшка в'їхали на Ринок московські танки (...) До міста прибувало кожного дня чимраз більше більшовицького війська. Одні частини приходили, інші відходили, це діялося цілими днями. Від війська у місті аж роїлося, скрізь крокували якісь сотні, співаючи московських пісень “Если завтра война”, “Москва моя родимая” та інші (...) По вулицях вешталися більшовицькі “бойцы”, зате цивільного населення не було видно, бо вулиця “для подозрительного” була непевна²⁰³.

Водночас у свідомості українців Галичини росіяни та “східняки” поставали людьми, для яких Західна Україна є “раєм на землі”: вони викупувають тут усе, що лише бачать²⁰⁴. Не надто звичні до європейських обставини ці “пришельці” переважно погано, неестетично вдягнені. Так, жіночий одяг “прибульців зі Сходу” (гімнастюрка, “немодна” вузька блузка, спідниця, чоботи, військова шапка) з погляду галичан здавався еклектичним і архаїчним поєднанням цивільного строю і військового мундира²⁰⁵. Це не дивно, бо східні українці та росіяни – вихідці зі світу, у якому панує виняткова бідність: таке враження винесли, зокрема, представники галицької інтелігенції. Тому вони – за спогадами російського режисера Юрія Габриловича – прагнуть “приладнатся”, тобто перейняти місцеву моду. Зі свого боку, той же А. Чернецький не випадково наводив історію безіменної молоді жінки-росіянки, яка приїжджає в Галичину перед самим вибухом Другої світової війни і вимушено повертається додому: “Вона оповідала про нужденне життя її батьків, які мешкають у поганому бараці під Москвою. З жалем повернулася вона назад на три дні перед вибухом (...) війни. Життя на Західній Україні їй дуже подобалося”²⁰⁶. Однак, на думку тих же галичан, врешті-решт усе відбулося якраз навпаки: своїми соціально-політичними та економічними реформами східні українці та росіяни перетворили “цивілізовану” Галичину у люмпенізований край: “Найчепурніші львівські ресторани прибрали безгляд ординарного шинку. Коли ви відкривали двері, ви бачили безліч шапок на людських головах. Крім того, всі сиділи в плащах”²⁰⁷.

Таким чином, за російсько-українськими “советами” закріпилося відразу принаймні два негативні атрибути: невміння добре одягатися та цивілізовано поводитися. Звідси – поширений у

²⁰³ Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір. Львів; Самбір; Ютіка, 1999. С. 174.

²⁰⁴ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 89.

²⁰⁵ Західня Україна під большевиками IX.1939 – IV.1941 / 36. за ред. М. Рудницької. Нью-Йорк, 1958. С. 85.

²⁰⁶ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 89.

²⁰⁷ Західня Україна під большевиками. С. 77.

спогадах сюжет з жінкою радянського (російського) офіцера, яка прийшла до львівського театру в нічній сорочці, бо не могла відрізнити її від пристойнішого одягу. Невміння “належно” користуватися благами цивілізації закидали росіянам та східним українцям не лише галичани. Невідповідність між “східним” і “західним” побутовими стандартами визнавали й представники російської та східноукраїнської інтелігенції: “В одному львівському готелі після появи в ньому радянських громадян на стінці ватер-клозета з’явився такий напис “На ее садятся, а не стоят ногами” – сакрастично нотував у своєму щоденнику Петро Панч²⁰⁸. Незвичним для галичан став також перехід на новий – “московський час”, який також відчутно змінював їхні життєві звички, і до якого вони не були пристосовані. Галичани могли побачити також інший феномен – радянізацію і русифікацію самих галицьких українців в умовах комуністичного режиму. А. Чернецький повідомляє:

Був між “визволителями” і один галичанин Безносюк, який дістава з австрійської армії у російській полон, там залишився і пристав до большевиків (...) Це була злобна людина, гірша за російського більшовика. Щастям людей було, що його шефом був старий комуніст жид Матюхін, який був вирозумілий і як тільки міг боронив селян²⁰⁹.

Росіяни та українці Сходу ставилися до галичан також дуже неоднозначно. На рівні офіційного дискурсу в їхньому спілкуванні домінували, звичайно, позитивні та оптимістичні мотиви. Так, “Красная армія” у жовтні 1939 р. змальовувала картину дуже швидкого, інтенсивного відновлення мирного життя у Львові. Попри опір “реакційних елементів, польських прислужників, офіцерів, жандармів, поліцаїв”, Червона Армія – повідомляли кореспонденти – звільнила населення міста від страхів війни:

До приходу Червоної армії місто відчувало гостру недостачу продуктів. Зникли хліб, цукор, масло. Погас газ (...) Горіли будинки, пробиті снарядами. Місто було зрито і покрито барикадами (...) Зараз населення зітхнуло вільніше. Тягар війни для нього закінчився (...) Поступово стало налагоджуватися життя. Слово “поступово” тут звучить дуже умовно. Воно значить неймовірними темпами²¹⁰.

РСЧА (Робітничо-Селянську Червону Армію) подавали як визволительку економічно відстаої, некомуністичної Галичини “з-під

²⁰⁸ Культурне життя в Україні 1939: Західні землі. Київ, 1995. Т. 1. С. 77.

²⁰⁹ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 90.

²¹⁰ Радянський Львів. 1939-1955. Документи й матеріали. Львів, 1956. С. 28-29.

ярма польських панів”. У цьому відношенні цілком логічним був, наприклад, текст привітального листа Вченої ради Московського держуніверситету до своїх львівських колег від 25 жовтня 1939 р. Львівський університет поставав тут лише інструментом буржуазної політики, натомість Московський – прогресивним навчальним закладом, який відповідає радянським науковим стандартам. Тому останній мав би стати інтелектуальним донором для першого:

*Львівський університет, який був у панській Польщі знярядям класового і національного гніту, повинен стати центром культури і науки вільних народів Західної України (...) Московський державний університет пропонує своє сприяння в справі швидкого підйому Львівського університету на висоту, яка відповідає інтересам і гідності визволених народів Західної України*²¹¹.

Шаблон “визолених від духовного гніту народів Західної України”, які “вперше в історії дістали доступ до вільної науки” і з’єдналися з дружніми їм “народами СРСР”, звучить і в офіційному зверненні представників Ленінградського університету від 29 жовтня 1939 р.:

*Багато століть розділяло народи Радянського Союзу і Західної України штучними державними і адміністративними перегородками, але вони не могли погасити почуття взаємної симпатії і братської любові між ними. В знак цієї любові до Вас, тепер, коли наша могутня Червона Армія змела ці перегородки, ми закликаємо Вас, дорогі товариші, до спільної роботи і обміну науковим досвідом*²¹².

Своєю чергою, радянська пропаганда доносила до росіян та жителів Східної України виключно позитивні інформаційні сигнали, які свідчили, що галичани розуміють “історичну місію радянського народу” та його російської складової, і саме там сподіваються дістати підтримку. Так, в одному з газетних повідомлень було зроблено спеціальний акцент на виступі депутата Народних Зборів “товариша Франка”, який передавав галицьким українцям “привіт від столиці світу – Москви”²¹³. У тому ж ключі газети висвітлювали обмін досвідом між львівськими робітниками та передовиками з союзного центру, що мав покласти початок “соціалістичному змаганню” між московськими та львівськими кондитерами. При цьому “московські гості” наперед поставали фаворитами, носіями передових технологій та учителями “менш досвідчених” львів’ян:

До Львова приїхали робітники-стахановці московських кондитерських фабрик “Красный Октябрь” і “Большевик”. Вони тут

²¹¹ Там само. С. 134-135.

²¹² Там само. С. 136.

²¹³ Там само. С. 70.

ознайомлять львів'ян з новими методами праці. Серед прибулих є група карамельників на чолі з бригадиром стахановцем тов. Кузнецовим, всесоюзна рекордсменка-загортальниця тов. Юдіна. Робітники Львова дуже радо зустріли своїх дорогих гостей з червоної столиці (...) Сьогодні вони (...) наочно покажуть львівським робітникам свої методи стахановської роботи²¹⁴.

Набагато складнішою була спроба розкрити образ старої і нової Галичини з “російської перспективи”, яку зреалізувала у фільмі “Мрія” (“Мечта”, 1940) група московських кінематографістів на чолі з режисером Юрієм Габриловичем. Візуальною метафорою дорадянської Галичини Габрилович зробив “пансіонат з мебльованими кімнатами” під символічною назвою “Marzenie / Мечта”, розташований в анонімному польському Місті, за яким виразно проглядався Львів. Жителі цього будинку мали символізувати галицьке суспільство з його єврейськими власниками будинків (“мадам Скороход”), інтелектуалами (її син – інженер Лазар), польськими “паннами на виданні” та “панамипройдисвітами”, українською прислугою і польськими ж фактично інтернаціоналістами-революціонерами (Томаш). Усі мешканці “Мрії” мають свою мрію: інженер-єврей хоче побудувати новий завод, польська стара панна – вийти заміж, українська прислуга – просто краще жити і стати вільною. Проте усі вони замкнуті у “безвихідному колі буржуазної дійсності” і не можуть зреалізувати своїх сподівань. Щоправда, герої фільму Габриловича прагнуть вирватися з цього зачарованого кола, проте безуспішно: підпільника-революціонера страчують, стара панна кінчає життя самогубством, а мрійник-інженер разом зі служницею-українкою хоче втекти в Радянський Союз, але за це потрапляє у в’язницю. Лише приєднання Західної України до СРСР остаточно розрубує гордіїв вузол, а українська служниця стає повноправним репрезентантом нового порядку. У буржуазному суспільстві мрії нездійсненні, лише радянська влада здатна зробити їх дійсністю – такою була прихована мораль кінострічки.

Популярності фільму, за задумом його творців, мала надати присутність у головних ролях відомих російських акторів, зокрема Фаїни Раневської. Однак він не викликав захоплення у партійних критиків і надовго заліг на полиці. На той момент це було, певною мірою, закономірно. Фільм – хоч дуже тенденційно та спрощено – показував Галичину в контексті її власної матеріальної культури, зображав “Інше”, порівняно з радянським, суспільство, з Іншою ментальністю та Іншими порядками.

²¹⁴ Там само. С. 101.

Цей соціум у 1939–1940 рр. хоч і був формально інтегрований у радянське суспільство, залишався, насправді, таким, як і раніше. Усе це, на думку партфункціонерів, могло лише дезорієнтувати потенційних глядачів – зразкових радянських громадян. До того ж, таких спроб пояснити галицьку дійсність мовою російської культури було дуже мало, тому стереотип пригнобленої, неосвіченої Галичини залишався ідеологічною “відмичкою до усіх дверей”. Своєю чергою, галичани бачили у “перших більшовиках” в основному небезпечних “темних типів” – кар’єристів та бюрократів, підлабузників і донощиків, таємних співробітників радянських каральних органів – загалом “чужих”, які відбирають у місцевих людей майно, а їх самих депортують: “Таки вночі приходили нові жителі, монголо-москвичі, які на чужому майні розпановувалися, а його володарі пропадали у сибірській тайзі”²¹⁵.

Отже, до зближення, а тим більше повного порозуміння росіян та “місцевих” в Галичині 1939–1941 рр. було далеко. Проте найсильнішим джерелом виникнення і підсилення негативних стереотипів стали останні дні червня 1941 р., коли під час відступу Червоної Армії у тюрмах НКВС було по-звірячому замучено тисячі в’язнів, а ще частина евакуйованих галичан зникла безвісти. Ця акція була однозначно сприйнята як “злочин комуністичної Москви”, а її виконавці, відповідно, як “московські нелюди”, “московські садисти”, “НКВД-івські опричники” тощо. Характерно, що у спогадах свідків вони фігурували або як люди, що користуються виключно російською мовою, або просто як “москалі”, які мстяться галичанам за ідею незалежної України: “Московські кати, виконавши свою злочинну роботу, реготалися мов ті скажені звірі та викрикували на все горло: “Вот вам ваша самостоятельная Украина! Всем вам туда дорога...!”²¹⁶. З таким, різко негативним образом більшовицької Росії, галичани зустріли нову, радянсько-нацистську війну, трактуючи її в етнічному плані як “російсько-німецьку”.

Післявоєнні й сучасні візії

Здобуття Україною незалежності викликало появу “нових старих” стереотипів Галичини у Росії і Росії у Галичині. Частина з них – старі кліше, які знову стали складовою суспільного дискурсу та ментальності, частина – гібридні образи, в яких старий зміст пристосований до нової форми, або навпаки – нова форма стає носієм старого змісту.

²¹⁵ Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір. С. 175.

²¹⁶ Злочини комуністичної Москви в літі 1941 року. Дрогобич, 1991. С. 37.

Так, у час міжконфесійного протистояння 90-х років ХХ ст. актуальними стали кліше, характерні для ранньоновітньої полеміки між православними та діячами унійної церкви, а поруч з ними – радянські уявлення про “уніатів”. Тому, у масовій свідомості галичан виник образ “чужої, московської церкви” (УПЦ МП), котра всіляко гальмує легалізацію відроджуваних греко-католицької та автокефальної церков в Галичині, як підступно захопленої нею території. Зі свого боку, представники Московського патріархату почали використовувати тезу про Галичину як про власну канонічну територію, з якої її виганяють підступні католики. Так виник образ “болі і страждань переслідуваних католиками православних християн”, який свідомо повторював дискурс ранньоновітнього часу не лише риторикою, але й аргументацією. Зокрема, одним з наскрізних моментів у міжконфесійних суперечках з православного боку, стала історична аналогія: як у ХVІІ ст. “уніати” виганяли галицьких православних з їхніх храмів, так само і у кінці ХХ ст. відбирають святині у їхніх канонічних власників²¹⁷. Прихильники московського православ'я стали спиратися на створені у радянську епоху негативні стереотипи унійної церкви як антиросійської, такої, яка колаборувала з фашистами, а також на сконструйований у 1946 р. образ добровільного розформування греко-католицької церкви та масового переходу галичан у “рідне їм по духу” православ'я. Попри те, що реальні міжконфесійні конфлікти в західній Україні вже вичерпані, ці уявлення залишаються актуальними для релігійної свідомості росіян і наприкінці 2000-х років, періодично з'являючись у текстах представників Святішого синоду російської православної церкви. З другого боку, експлуатується негативний образ “московської руки” у релігійних справах галицьких українців – вірних православної автокефальної та греко-католицької церков.

Ще резонансним за гостротою і частотою вживання став створений у післявоєнну добу негативний образ Галичини як осередку “бандерівського” руху. В російському ідеологічному дискурсі, поширеному також і в східних регіонах України, надалі активно використовується асоціативний ланцюг: “*бандеровці*” / “*бандери*” → *бандити*. У ці рамки вписується весь національно-визвольний рух на західноукраїнській землях. Його представників й надалі зображують як українських “фашистів” – садистів, зоологічних антисемітів та загалом ксенофобів, які “люто ненавидять” росіян та українців Сходу. Відповідно, картина тотальної *бандеризації* Укра-

²¹⁷ *Портнов А.* Упражнения с историей по-украински (Заметки об исторических сюжетах общественно-политических дебатов в постсоветской Украине) // *Ab Imperio*. 2007. № 3. С. 104-105.

їни після Помаранчевої революції, джерелом якої стає Галичина, у політичній мові сучасної Росії перетворюється на синонім агресивності українських націоналістів та України загалом, головної загрози, спрямованої проти російської державності. У радикальному ж варіанті російського неопанславізму Галичина виступає фактором постійної нестабільності. Саме підступні галичани, стверджують прихильники цієї течії, постійно підтримують “хворобливу” ідею України як чогось окремого від Росії і вносять розлад між братніми (східно)слов'янськими народами (у “пом'якшеному” варіанті панславістичної концепції), або ж узагалі розривають загальноруський національний організм, створюючи уявну “українську спільноту”, яка насправді не повинна існувати, бо не має жодного історичного підґрунтя (“жорстка” модифікація панславізму).

У модерному чи постмодерному російському ліберальному дискурсі візія Галичини – дуже своєрідний синтез “радянських” уявлень та поглядів, характерних для російської інтелігенції зламу ХІХ–ХХ ст. Насамперед, це стосується образу галицьких міст на чолі зі Львовом. Вони викликають здивування і навіть захоплення як “перехрестки Європи” – рідкісні для пострадянського культурного простору автентичні елементи європейської цивілізації. Цей погляд часто поділяють й представники східної України. Не випадково Григорій Суркіс (президент Федерації футболу України), пригрозивши Львову виключенням зі списку міст, які прийматимуть європейський футбольний чемпіонат 2012 року, водночас “висловив жаль з цього приводу”, назвавши це місто пунктом, де Україна контактує із “Заходом” (“Львов – это точка нашего соприкосновения с западным миром”).

Позитивний образ Галичини як медіатора, посередника чи “мосту” між цивілізаціями у ментальності російських інтелектуалів доповнюється цілим рядом негативних уявлень. Як і у спогадах Катерини Короткової про післявоєнну Галичину, Львів та довколишні території й надалі залишаються прекрасними, але й небезпечними землями, мешканці яких поділяють націоналістичну ідеологію, поклоняються Степану Бандері, Дмитру Донцову та іншим ворогам Росії й приховано ненавидять росіян. Так виникла концепція, яка проглядається, зокрема, у деяких нарисах Ігоря Клеха та Олександри Матюхіної. У них Галичина, насамперед Львів – це “оаза Європи” на теренах колишнього СРСР, “плавильний тигель” різних націй, культурний феномен, що залишився у спадок від Речі Посполитої, Австро-Угорщини та довоєнної Польщі. Проте його нинішні власники – українці цього не усвідомлюють. Їхня “сільська” за походженням культура дисонує

з урбаністичним європейським архітектурним середовищем, “не підходить” чи “не доростає” до нього. Тому вони примітивізують пам’ятки чужої – “латинської” цивілізації, руйнують їх, намагаються переробити на свій лад, примушують “говорити своєю мовою” тощо. Натомість росіяни Галичини, як діти міської культури, здатні чіткіше відчувати і прочитувати спадщину минулого, дух і стиль часу тощо. Тож якби скарби галицької культури були залишені у спадщину саме їм, вони б подбали про них як належить, і не довели б до жалюгідного стану: такий загальний висновок прихильників цієї точки зору.

З нею у чомусь перегукується концепція, висловлена ще у середині 90-х років ХХ ст. одним з організаторів російського товариства ім. А. Пушкіна у Львові С. Сокурова. На його думку, за післявоєнні десятиліття росіяни настільки адаптувалися до культурної атмосфери Галичини і частково злилися з представниками інших націй, які вже тут жили, що виник новий субетнос російського народу – галицькі росіяни (“галицкие русские”). У цій концепції, що виникла не без впливу популярної теорії етногенезу Льва Гумільова, бачимо і певні аналогії з русо- та москвофільськими теоріями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. і віддалений прообраз концепції “євроросіян” (“єврорусских”), актуальної вже в реаліях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Разом з тим, у сучасному дискурсі подібні концепції слугують також і для того, щоб обґрунтовувати російські претензії на Галичину і Львів. У цьому плані основними аргументами стають тези про те, що значна кількість росіян (а також російськомовних мігрантів зі Сходу України, які себе з ними ідентифікували) після війни брала участь в посиленій індустріалізації Галичини, а потім залишилася в ній на постійне проживання і має право на власну частку галицької культурної спадщини.

У російському науковому дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ ст. можна також побачити певні вагання у трактуванні галицької проблеми. Так, в сучасній російській історіографії бачимо спроби відродження дорадянської і радянської ліній у трактуванні спадщини Галицько-Волинського князівства як спільного давньоруського надбання: у перевиданих наприкінці 90-х – на початку 2000-х років російських перекладах Галицько-Волинського літопису мешканці цього регіону постійно фігурують як “русские”. Так само можна зустріти різні трактування галицького москвофільства кінця ХІХ – початку ХХ ст: від нейтрально-об’єктивних, де цей рух постає у вигляді ідеологічної течії, що стала вигідним інструментом у політичних планах царського уряду (праці О. Міллера), до загалом тенденцій-

них, де “Галицко-русское движение в Галиции” постає як позитивне явище – фактор поєднання слов’янських народів (праці Пашаєвої). Різні тенденції можна спостерігати й у сучасній російській етнології, яка розвивається переважно у рамках “слов’янознавства”. Галичина тут постає як частина архаїчного карпатського (зрідка карпатоукраїнського) культурного ареалу, у якому дослідники нерідко шукають слов’янські старожитності, зокрема корені чи аналоги народної культури “російської Півночі” (“русского Севера”).

Починаючи від національно-культурного відродження кінця 80-х років ХХ ст., у свідомості галицьких українців, поруч з нейтральним чи позитивним, почав актуалізуватися й негативний образ Росії. На тлі зростаючих антикомуністичних настроїв події, пов’язані з московським путчем та його ліквідацією у 1991 р. і навіть протистоянням парламенту та президента Росії (включно з розстрілом московського “Білого Дому”), у Галичині сприймали як перемогу російської демократії над “комунофашизмом”, чорносотенством. Образ першого президента РФ Бориса Єльцина та його оточення певний час слугував символом лібералізму і навіть проукраїнських симпатій з боку російської інтелігенції, а демократичній Росії було приписуване бажання позбутися “ганебної спадщини” СРСР як “імперії зла” та Російській імперії – як “тюрми народів”.

Паралельно набирало популярності перечитування історії України під кутом зору її боротьби з різними іпостасями російського імперіалізму. На цьому тлі не випадковою є еволюція тексту стрілецької пісні “Ой у лузі червона калина”. Так, на початку 90-х років її первісний текст при виконанні піддався певній цензурі: герої пісні – січові стрільці – “вирушали у кривавий тан / Визволяти рідну Україну з вікових кайдан”. Натомість згодом політкоректна редакція була замінена первісним варіантом, і *вікових* знову замінили, як в оригіналі, на *московських*. Поступова ж реабілітація УПА, батальйонів *Роланд* і *Нахтігаль*, дивізії “Галичина”, що викликала особливі протести з боку росіян та жителів сходу України, була вже відкрито вписана у парадигму *антимосковської пропаганди*. Крім того, в історичній пам’яті галичан були наново сконструйовані чи реставровані образи українсько-російських конфліктів, які уклалися у певний ідеологічний ряд, як-от: Полтавська битва і зруйнування Батурина, ліквідація Запорозької Січі, розстріли україномовних киян військами “шовініста Муравйова” в 1918 р. тощо. Поруч з ними в широкий ментальний обіг увійшли негативні образи Брусиловського прориву і окупації Галичини царськими військами, приходу “перших советів” у 1939 р., “московських злочинів” у західній Україні в останні дні червня 1941 р., появи

“других советів” у 1944 р., трагедії дивізії Галичина у “Бродівському котлі”, антиповстанської операції “Червона мітла” та ліквідації УГКЦ у перші повоєнні роки, масової русифікації у пізніший період існування СРСР. Противагою цим символам поразки у масовій свідомості галичан 90-х років стали бої УСС на Маківці, образи “героїв Крут і Базару”, “переможний бій” військ УНР під Мотовилівкою у 1918 р. тощо. До цього, багато в чому міфологізованого ряду, потрапили навіть “походи Сагайдачного на Москву” в XVII ст. – з одного боку, та “диво над Віслою” у 1920 р. – з іншого, в яких бачили боротьбу українців та поляків проти “спільного ворога”.

Причиною культурологічних непорозумінь стала й оновлена семіотична боротьба за етнонім *Русь, русини*. Галицькі інтелектуали опосередковано звинувачували росіян у маніпулюванні “украденим іменем” (однойменна робота Євгена Наконечного), одночасно вважаючи російською інтригою “русинське питання”, яке періодично виникало на західноукраїнських землях уже від початку 90-х років ХХ ст. Вони намагалися розвінчати історичний міф Росії як Третього Риму, прогнозуючи його неминучий фінал (праці Романа Кіся).

На цьому тлі загострювалося сприймання сучасних українсько-російських відносин. Одним з серйозних поштовхів до цього стала перша чеченська війна, яку галицькі масмедіа виразно подавали як протистояння *великодержавного російського шовінізму, російської солдатчини та героїзму гордого чеченського народу*. Символом чеченського збройного опору для галичан середини 90-х стала постать Джохара Дудаєва. У Галичині його почали сприймати як *символ боротьби поневоленого народу за незалежність*, шукаючи аналогій між діями першого президента Чечні і його польових командирів та вчинками провідників УПА. В уявленні галичан чеченські партизани стали “кавказькими бандерівцями”, або ж тими, хто перейняв досвід визвольної боротьби 40–50-х років в Галичині і переніс його з Карпат до Кавказьких гір. (При цьому, релігійну складову чеченської державності не брали до уваги, або ж оцінювали її як відродження давніх традицій горян, знищених Російською імперією). Публічною демонстрацією такого ставлення стало символічне перейменування вулиці Михаїла Лермонтова у Львові на вулицю Джохара Дудаєва. Це рішення депутатів Львівської міської ради згодом викликало офіційні протести дипломатів Російської Федерації: після подій 11 вересня 2001 р. вони інтерпретували його як підтримку міжнародного тероризму та ісламського фундаменталізму, а також як нехтування російською культурою. Неповагу до *великої російської літератури та прояв українського націоналізму*

росіяни вбачали також у “знакових” перейменуваннях низки інших львівських вулиць (Пушкіна, Толстого) та появі у міській топономіці Львова ворожих або принаймні чужих для них імен (генерала Чупринки, генерала Тарнавського, Коновальця, Бандери тощо). Своєю чергою, львівські урядовці вважали заміну назв, пов’язаних з “чужими” Галичині російськими діячами, іменами “своїх” людей – діячів національно-визвольного руху ХХ ст. – актом патріотизму. Виразним знаком такого трактування стало зовсім недавнє перейменування вулиці Тургенева на вулицю героїв УПА.

У такому контексті закономірним було, зокрема, перевидання майже одночасно у Києві (1995) і Львові (1996) книги вихідця зі Східної України Павла Штепи “Московство”, виданої вперше на еміграції 1968 р.²¹⁸ Стереотипи, які вона акумулювала, було помітно навіть візуально. На обкладинці “скороченого перевидання” “Московства” Росія репрезентована у вигляді низки темних дерев’яних хат (“ізб”), біля яких на колоді сидять бородаті селяни у “лаптях” (ці постаті репрезентують, очевидно, традиційну російську народну культуру). Поруч на малюнку стоїть церква з чотирма цибулястими банями та написом “Клуб” (символ російського православ’я, атеїстичної пропаганди та ставлення до релігії загалом, ще нижче видно обнесену колючим дротом вишку з кулеметом (синекдоха радянського концтабору). На звороті книжки було вміщено гібридний герб “темної Московщини”, про яку йшлося у ній – зображення двоголового орла з вмонтованим у нього серпом і молотом, обведені червоною зіркою, з якої капає кров (що мало б символізувати спадкоємність між російською імперією та радянським комуністичним режимом, а разом і його “криваву” політику). Такій символіці повністю відповідає й сам текст. Тут сконструйовано образ “москвина”, атрибутами якого є виразно негативні якості: ледачість, волоцюгство, злодійство, жорстокість, “безвласність” і “господарська безпорадність”, безбожництво, брехливість і донощицтво, розпусність, рабство, деспотія, відсутність “творчого духу” (творча яловість), месіанство, загарбництво і навіть “смертоносність”. Висновок, який завершує книгу, подає картину суперечності між Україною та Росією, причому Україна тут однозначно ототожнюється з позитивними духовними цінностями (Христос, християнство, релігія, добро) а Росія (Москва) – з негативними (Антихрист, безбожництво, зло). Так виникла підсумкова апокаліптична візія глобального протистояння між Україною та Росією, “пророком” якого у Штепи виступав, як не дивно, Богдан Хмельницький:

²¹⁸ Штепа П. *Московство*. Його походження, зміст, форми та історична тяглість. Львів, 1996.

Від першого дня заснування Москви і до сьогодні точиться (...) запекла війна між Києвом і Москвою (...) І ніщо не може цієї війни зупинити, хоч би того й хотіли обидва вороги (...) Це війна ідей. Ідей і законів Сотворителя Всесвіту з ідеями Руїнника Всесвіту. Війна сил світла з силами темряви. Війна правди з брехнею (...) Війна непримиренна, що й знали наші прадіди великі, а забули правдуки. “Дві стіни зударяться. Одна впаде, друга зостанеться”²¹⁹.

Завдяки популярному на початку 90-х років львівському часопису “За вільну Україну” (ЗВУ), текст Штепи також здобув певний авторитет серед галицьких читачів. (Не випадково ініціатори його перевидання рекламували цю книгу як “важливу подію в житті українства” – антидот проти “імперіалізму, який в’ївся у російське суспільство” та “промосковських тенденцій багатьох українських політиків”)²²⁰.

Друга чеченська війна, так само як і російсько-грузинське протистояння 2008 р. сформували в ментальності галицьких українців парадигму Росії як агресивної держави, “котла народів”, що прагне до експансії, реваншу, відтворення радянського Союзу чи Російської імперії. Ці уявлення явно чи неявно проявляються у концепції львівської “Криївки” (кафе в центрі Львова) чи на футболках зі знаковим зображенням запорозького козака і написом “Дякую тобі, Боже, що я не москаль!” тощо. Проте, поруч з негативним образом “Росії-грабіжниць” і “злого москаля” у масовій свідомості галичан існує й позитивний образ доброї Росії і, відповідно, “доброго росіянина”, з якими їх споріднюють якщо не братні, то сусідські взаємини.

Перспективи

Коли йдеться про подолання негативних стереотипів у контексті трансформації суспільства, будь-які рецепти чи рекомендації є, як правило, малоефективними.

Історичні шаблони, які відокремлюють галицьких українців від росіян, залишаються тривкими уже не одне століття і не лише не зникають, але й доповнюються новими й новими кліше. У таких випадках, як правило, стереотипи деактуалізуються (але не знищуються повністю) тоді, коли радикально змінюється історична і геополітична ситуація. Цього – принаймні у найближчій перспективі – очікувати важко.

Антиукраїнська риторика залишалася невід’ємною частиною російського політичного дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ ст. Вона

²¹⁹ Там само. С. 319.

²²⁰ Там само. С. 338.

не зникала навіть у часи Леоніда Кучми, який в останній період перебування у владі активно популяризував образ “маленької” України на тлі “гігантської” Росії, всіяко підкреслював неактуальність галицької (“незалежницької”) моделі державотворення, а поширене у Галичині моноетнічне розуміння української нації вважав пережитком минулого.

“Помаранчева революція” 2004 р., що відбулася паралельно з різким зростанням месіаністичних настроїв серед російського політикуму, лише підсилила давніші упередження. У російській масовій свідомості почали поширювати образ “бандеризованої”, “прогалицької” України, яка прагне будь-якою ціною відірватися від братньої Росії, зрадити її. Причина такої тривкості стереотипів, очевидно, у тому, що незалежна Україна взагалі не була і наразі не є реальністю російського політичного мислення. Її й надалі уявляють як сателітарну територію, етнічне продовження Росії, її мініатюрну копію (малу Росію) на межі із західнослов'янськими світом, а типові ролі українців та росіян, за влучним зауваженням Миколи Рябчука, розподіляються між культурним колонізатором, Робінзоном Данієля Дефо (“росіянин”) та його примітивним слугою-аборигеном, П'ятницею (“українець”)²²¹.

У даний час зміну подібних поглядів серед нинішньої політичної еліти Росії на протилежні треба визнати за малоімовірну, якщо взагалі можливу. Навіть повна заміна політичної еліти України та переорієнтація її зовнішньополітичного курсу з “прозахідного” на “просхідний” повністю не знищить негативного образу України (і насамперед Галичини) у свідомості російських політиків, а, отже, й пересічних жителів РФ. “Наукове просвітництво” з одного та другого боку також здатне допомогти лише частково, оскільки і російські, і українські інтелектуали досить часто глибоко поділяють ті стереотипи, з якими самі ж покликані боротися.

Разом з тим, дискусії з “важких питань” дійсно потрібні – особливо задля формування виважених наукових оцінок. Поки що безсторонність у таких диспуатах буде дуже відносною. Зокрема, образи УПА, ОУН, дивізії “Галичина” та навіть Українських січових стрільців у свідомості росіян усе одного виступають синонімами боротьби з Росією загалом, а не з російським царизмом, СРСР чи сталінським режимом. Багато міфологем та ідеалів, характерних для

²²¹ Рябчук М. До проблеми україно-російських “асиметричних” відносин: дискурс домінування // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 15). Львів, 2006-2007. С. 863-872.

ментальності галичан різних поколінь, є для росіян чужими, а то й абсурдними чи такими, що не заслуговують серйозного аналізу. Зі свого боку, галицькі українці не можуть повністю зрозуміти російське бачення Галичини, вважаючи його сумішшю імперіалізму та панславізму, ірраціональним витвором “месіаністичного розуму”.

Треба зауважити, що і з російського, і з українського боків помітні певні спроби відійти від національних стереотипів у сприйманні, припустимо, тієї ж німецької окупації чи навіть антирадянського партизанського руху. Однак тут також усе ще далеко до порозуміння. Намагання зробити історіографічний дискурс “об’єктивним”, однаково відсторонено розглядаючи, наприклад, діяльність партизанських з’єднань Сидора Ковпака і бійців УПА, нерідко веде до творення гібридних “об’єднавчих” міфів, які з обох боків стають об’єктами глузувань. Звідси, наприклад, – саркастичний образ вигданого пам’ятника “братанню комісара Руднева з генералом Чупринкою” в одному з текстів письменника Юрія Андруховича. Принагідно треба зазначити, що, незважаючи на гостру іронію, яка нерідко межує з цинізмом, тексти українських та російських письменників-постмодерністів інколи можуть слугувати моделлю для деконструкції і деструкції багатьох міфів у сфері міжнаціональних взаємин (приклад – та ж таки “Московіада” Юрія Андруховича).

Доводиться визнати, що на даному етапі навіть часткове витіснення негативних історичних стереотипів Галичини з російського боку було б великим прогресом. Можна лише сподіватися, що парадигма замилування Галичиною (її пам’ятками, замками, історичною частиною Львова) та природою (зокрема Карпатами) дещо зрівноважить у свідомості росіян образ страшного, “бандерівського” краю. (Однак тут знову треба зауважити, що у такій ідилічній картині Галичини часто прихований “ефект нейтронної бомби”. Нерідко представники російських та й російськомовних східноукраїнських політичних та бізнес-еліт цінують її як рекреаційну зону, добрий об’єкт для капіталовкладень, який “псує” лише один факт: наявність місцевих жителів).

Подібною, хоч і дещо іншою виглядає ситуація з ментальністю пересічних галичан та галицькою візією Росії. У ній час до часу спостерігаються спалахи антиросійських настроїв. Однак на глибинному рівні свідомості галицьких українців можна бачити не лише позитивне, толерантне ставлення до росіян, а й, як не дивно, тенденцію до поступової культурної русифікації. Навіть у дуже віддалених галицьких селах російська мова та продукти російської масової культури (музика, кінофільми, художня література) сприймаються, фактично, як “близькі і рідні” – на відміну, наприклад, від

“чужих і незрозумілих” польських. Попри всі намагання інтелектуалів т.зв *суржик* (фактично – креолізована українсько-російська “нова мова”) у багатьох ситуаціях витісняє українське діалектне та літературне мовлення як “непрестижне, несучасне, відстале”. Це ж стосується й історичних стереотипів. Незважаючи на зусилля низки українських інтелектуалів Галичини, міф “доброї Австро-Угорської монархії”, що мав би уособлювати європейські цінності, поступово витісняється відроджуваним у Росії (а також на Сході й Півдні України) міфом “доброї Російської імперії”. Саме “модою на царську Росію” можна пояснити доволі активну рекламу в львівських кінотеатрах фільму про ідеального російського офіцера адмірала Колчака (під характерною назвою “Адмирал”), а також назви нових львівських установ з не менш симптоматичною орфографією: *Банкъ, Презентъ* тощо. Це ж стосується й деяких моментів формування нової релігійної свідомості галицьких українців, для певної частини яких ідеальними зразками східно-християнського іконопису слугують насамперед російські ікони, а зразками східної духовності – образи російських монахів-“старців” тощо.

Тому на рівні побутового спілкування росіян і галицьких українців можна помітити водночас дві протилежні тенденції: з одного боку, взаємні використання ярликів-звинувачень на кшталт *москаль – бандера*, з іншого – спільні формули “народного слов’янофільства” на зразок (*усі ми – брати / все мы – братья*), радянської ностальгії; навіть протиставлення “щедрої, простої російської душі” та егоїстичного, дрібничкового, замкненого у собі “галичанства” у багатьох ситуаціях також виявляється спільним. З погляду “стороннього спостерігача”, тут нібито можна бачити певний шлях міжнаціонального зближення, подолання взаємних стереотипів і навіть підставу для творення нового етносу чи відродження міфологічного *єдиного руського народу*. Однак, як видається, за нинішніх обставин такий шлях рано чи пізно перетворить діалог двох народів – українців та росіян – у монолог одного – російського.

Звичайно, з точки зору наукового пізнання історичні стереотипи слід аналізувати, розкривати приховані механізми їхнього виникнення і використання та прагнути до створення відносно об’єктивної, багатомірної картини подій. З погляду ж побудови громадянського суспільства в Україні та Росії дійсно слід шукати шляхи подолання взаємних негативних стереотипів і витіснення їх позитивними уявленнями.

Варто відзначити й парадоксальний, на перший погляд, факт. У стосунках між народами історичні стереотипи слугують своєрідними “дамбами”, які розмежовують культури, нації та ет-

носи. З одного боку, цей “екран” викривляє дійсність і заважає повноцінному спілкуванню. З іншого боку, стереотипи, значною мірою, моделюють національні образи світу, а отже, формують національну свідомість та ідентичність людей. В одних випадках це – добре, в інших – ні; тож усунення деяких історичних кліше може принести не лише користь, але й шкоду.

До проблеми існування усталених шаблонів у сфері міжнаціональних стосунків треба ставитися у перспективі дуже обережного оптимізму. Можна сподіватися, що деякі з них зникнуть, деякі модифікуються і послаблять свою дію, проте значна частина, швидше усього, існуватиме й далі як зручний інструмент для політичних маніпуляцій та джерело виникнення нових упереджень.

Творення нових позитивних міфологем замість негативних старих стереотипів також може дати лише частковий ефект, або й привести до підсилення існуючих упереджень, так само як і політика “послідовного розвінчування” міфів минулого. Амбівалентним є й ще один превентивний захід, який часто пропонують державні та громадські структури: усунення інформаційних каналів, які генерують і розповсюджують стереотипні уявлення. Насамперед, контролювати цю сферу взагалі досить важко, тим більше в російсько-українському інформаційному просторі. Тут, як відомо, існує помітна асиметрія: російський інформаційний простір повністю незалежний від українського, натомість український на 3/4 перекривається російським і у багатьох аспектах є його частиною або відображенням. Через це, наприклад, офіційні спроби “витиснути” з українського ринку книги, газети, телепередачі, які розповсюджують ксенофобські уявлення (зокрема, відверто антиукраїнські концепції), як правило, малоефективні і тільки підсилюють інтерес до “переслідуваних” поглядів.

Отже, найголовнішим фактором, який можна протиставити процесу утворення негативних шаблонів мислення, насправді залишається лише один. Навіть в умовах найтіснішої євроатлантичної інтеграції Галичина і Україна не перестануть бути географічним сусідом Росії, а Росія не уникне сусідства з Україною. (Допоки, звичайно, і та й друга існуватимуть у нинішніх кордонах та у нинішніх масштабах). Відповідно, їхня історія буде й надалі взаємопов’язаною, питання лише – якою мірою і на якому рівні. Ці два моменти, зрештою, і стали причиною появи усіх міфів та стереотипів, про які ми писали. Проте вони можуть (і повинні) стати підставою для їх перегляду у ході спокійного та повноцінного міжнаціонального діалогу.

Roman HOLYK

“Moscali”, “Zapaden’ci” and Skhidnjaky: Russian Visions of Galicia and Galician Vision of Russia in the context of historical stereotypes

The article analyses the evolution of perception and attitudes towards the East Galician lands (Galicia, Galician Rus', Western Ukraine) in Russian mentality and image of Russia in the mentality of Galician Ukrainians. The author argues that, through almost all the time of Ukrainian-Russian relation (from early modern to the (post) modern period), this attitudes oscillate between extremely negative (radical nationalistic views on both sides) and extremely positive (so-called pan-Russian or Russophiles movement in Galicia) stereotypes – that is, out the neutral-pragmatic paradigm.

Оксана РУДА

До джерел міфологізації українсько-польських відносин

Сучасну Україну та Польщу об'єднує не лише спільне історичне минуле, в якому тісно переплелися долі обох народів, а й, передусім, стратегічні інтереси. Для України Польща є надійним союзником входження української держави як повноцінного партнера в європейське співтовариство, водночас для Польщі незалежна Україна є гарантом того, що польські східні кордони, а з 2004 р. і східний кордон Європейського Союзу, не перетворяться на зону невизначеності. На тлі порівняно високого рівня розвитку міждержавних відносин взаємини між українцями та поляками, зокрема, на культурно-побутовому рівні, нормалізуються повільними темпами¹. Про це свідчать матеріали соціологічних досліджень, на підставі яких можна стверджувати, що станом на 2008 р. у свідомості 31 % поляків продовжували існувати негативні образи українців та України². Неприхильне ставлення до українців у польському середовищі викликане багатьма факторами. Насамперед, йдеться про драматичне українсько-польське минуле, багате як на компліментарні приклади співпраці, взаємозбагачення культур, так і трагічні події, протистояння, військові конфлікти тощо, зумовлені культурними, мовними та релігійними відмінностями. Козацькі війни, гайдамацький рух, українське національне відродження, українсько-польська війна 1918–1919 рр., збройні протистояння поляків та українців під час Другої світової війни та в повоєнні роки, масовий наплив до Польщі у 90-х роках ХХ ст. так званих українських туристів, які з допомогою дрібної торгівлі та контрабанди намагалися покращити своє матеріальне становище, спричинили формування та поширення переважно негативних взаємних стереотипних суджень та історичних міфів, які дотепер впливають на суспільну свідомість обох народів, ускладнюючи налагодження добросусідських українсько-польських відносин.

Однак оптимізму додає те, що, згідно з щорічними соціологічними опитуваннями польського Інституту громадських справ,

1 *Телеховський Ю.* Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2001. № 2 (17). С. 496-497.

2 *Stosunek Polaków do innych narodów: Komunikat z badań.* CBOS BS/193/2008 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2008. S. 4 // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_193_08.PDF

за 1993–2008 рр. рівень антипатії поляків до українців знизився з 65 до 39 % у 2007 р., та 31 % – у 2008 р., натомість симпатія зросла відповідно з 12 до 25 % у 2007 р, та 34 – у 2008 р.³ Кількість поляків, прихильно налаштованих до українців, почала поступово зростати з 1995 р., коли рівень антипатії становив 63 %⁴. Переломним у цьому процесі став 2004 р., події “помаранчевої революції” в Україні. З 2003 р. до грудня 2004 р. симпатії поляків до українців зросли з 19 до 29 %, а антипатії знизилися з 51 до 34 %⁵. Тогочасні польські видання докладно інформували громадськість про перебіг “помаранчевої революції”. Поляки донині пишаються своєю причетністю до мирного вирішення помаранчево-біло-блакитного конфлікту. Хоча вже з 2005 р. ставлення поляків до українців погіршилося, надалі спостерігається тенденція зростання у польському суспільстві прихильності до українського народу (23 % – 2005⁶, 24 % – 2006⁷ і 25 % – 2007 р.).

Польська спільнота демонструє позитивні зміни у ставленні не лише до українців, а й до інших сусідів. Так, показник нега-

³ Sympatia i niechęć do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/144/2007 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2007. S. 4–5 // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_144_07.PDF; Stosunek Polaków do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/193/2008. S. 3–4.

⁴ Stosunek Polaków do innych narodowości: Komunikat z badań. CBOS BS/158/158/98 / Opracował M. Wójcik. Warszawa, 1998. 9 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_158_98.PDF; Stosunek Polaków do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/116/2001 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2001. 7 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_116_01.PDF; Polacy o pojednaniu z Niemcami i Ukraińcami: Komunikat z badań. CBOS BS/89/2001 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2001. 3 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_089_01.PDF; Czy Polacy lubią inne narody: Komunikat z badań. CBOS BS/1/2003 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2003. 6 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_001_03.PDF

⁵ Wpływ ostatnich wydarzeń na Ukrainie na stosunek Polaków do Ukraińców: Komunikat z badań. CBOS BS/190/2004 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2004. 2 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2004/K_190_04.PDF; Stosunek do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/1/2005 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2005. 9 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_001_05.PDF

⁶ Sympatia i niechęć do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/196/2005 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2005. 8 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_196_05.PDF

⁷ Stosunek Polaków do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/148/2006 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2006. 7 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2006/K_148_06.PDF

тивного сприйняття росіян знизився з 56 до 46 %, білорусів – з 47 до 34 %, чехів – з 28 до 15 %, словаків – з 27 до 15 %, німців – з 53 до 39 %⁸. Зауважмо, що народи, яким поляки симпатизують, проживають на захід, південь, або північ від Польщі. Натомість східних сусідів поляки сприймають переважно негативно. Можна припустити, що на це частково впливають два стереотипи: багатого “Заходу”, з яким поляки прагнуть себе асоціювати, та убогого, цивілізаційно відсталого “Сходу”. Однак на ставлення до конкретного народу впливають не лише ці стереотипи. Варто відзначити ще й історичні та етнічні стереотипи, а також особистий досвід і контактування респондентів з представниками інших націй⁹.

Матеріали соціологічних опитувань показують також залежність довіри чи недовіри до сусіднього народу від віку, освіти, регіону проживання респондентів. Так, найприхильніше до українців налаштовані респонденти вікових груп 25–45 і 55–65 років, а також ті, хто має вищу освіту. Натомість представники найстарших і наймолодших вікових груп проявили найбільше недовіри та знеохочення стосовно українців, однак причини такої їхньої позиції є різними. У сприйнятті українців молоде покоління послуговується власними спостереженнями, для них українці часто виступають людьми “другого гатунку”, убогими заробітчанами, які за рахунок Польщі намагаються поліпшити своє матеріальне становище. Натомість пам’ять минулого та закорінені в історії стереотипи найбільше впливають на думку старшого покоління – люди, яким за 65 років, пам’ятають події Другої світової війни та повоєнні конфлікти. Те саме стосується регіонального чинника. Так, найменше симпатій виявляє населення південно-східних теренів Польщі, у свідомості якого міцно вкоренилися трагічні картини українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни та післявоєнного часу. Згідно з соціологічними дослідженнями, найбільше симпатій до українців – з показником 2,78 (середній рівень дистанціювання, що вимірювався за шкалою 1–9) і до української національної меншини – 2,33 в Польщі виявляють мешканці північних і західних теренів, тоді як показники центральних і південно-східних регіонів становлять відповідно 3,18 і 2,78 та 3,48 і 3,01¹⁰. Водночас соціологічні опитування 2001–2005

⁸ Sympatia i niechęć do innych narodów: Komunikat z badań. CBOS BS/144/2007. S. 5.

⁹ Ibid. S. 6

¹⁰ *Konieczna J.* Polacy–Ukraińcy, Polska–Ukraina. Paradoksy stosunków sąsiedzkich. S. 15–18, 21 // <http://www.batory.org.pl/doc/paradoksy.pdf>

рр. дають підстави стверджувати, що польське суспільство значно прихильніше ставиться до української національної меншини в Польщі, ніж до населення України¹¹.

За результатами опитування польських та українських респондентів, проведеного Інститутом громадських справ у 2000–2001 рр., 60 % поляків оцінили українсько-польські взаємини як “скоріше добрі” і 3 % – як “дуже добрі”, 38 % опитаних визнали існування суперечливих моментів між Польщею й Україною, а 13 % з них серед невирішених питань назвали “проблеми, пов’язані з історією”. Понад 30 % польських респондентів основною перешкодою на шляху до українсько-польського зближення визнали “історію”, близько 25 % – національний характер українців і, відповідно, близько 10 % – неприязне ставлення до поляків і культурні відмінності¹². Однак з кожним роком кількість поляків, які песимістично ставляться до можливостей українсько-польського поєднання, зменшилася (з 39 до 18 %), натомість кількість оптимістично налаштованих збільшилася (з 58 до 77 %) ¹³.

Сучасні українці сприймають Польщу та поляків інакше. Більшість опитаних українців, оцінюючи сучасні відносини між Польщею та Україною, назвали їх “дуже добрими” (14 %) і “швидше добрими” (63 %). Натомість лише 4 % визнали їх “швидше поганими”. Жоден респондент не окреслив сучасні взаємини як “дуже погані”. На відміну від поляків, у свідомості українців переважає позитивна перцепція Польщі – таким чином висловилися 50 % респондентів, 39 % налаштовані нейтрально, і лише 11 % – негативно. Такий образ Польщі сформувався в основному завдяки сучасним подіям, лише 7 % посилалися на історію (козацькі війни, зокрема під проводом Богдана Хмельницького, Другу світову війну), а 9 % – на українсько-польські відносини. Натомість серед інших народів, до яких українці ставляться з симпатією, поляки посіли лише шос-

¹¹ Tożsamość narodowa Polaków oraz postrzeganie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce: Komunikat z badań. CBOS BS/84/2005 / Opracowała J. Lewandowska. Warszawa, 2005. 14 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_084_05.PDF

¹² *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. Warszawa, 2001. S. 35-41, 49-50.

¹³ Opinie Polaków o stosunkach z sąsiednimi krajami: Komunikat z badań. CBOS BS/113/2005 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2005. 10 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2005/K_113_05.PDF; Opinie o stosunkach z Rosją, Niemcami i Ukrainą. Na kim Polacy mogą polegać, a kogo się obawiać: Komunikat z badań. CBOS BS/98/2006 / Opracował M. Strzeszewski. Warszawa, 2006. 7 s. // http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2006/K_098_06.PDF

те місце (показник 2,39), поступившись білорусам (1,71), росіянам (1,78), словакам (2,17), чехам (2,31), німцям (2,36), водночас випередивши австрійців (2,45) та угорців (2,47)¹⁴.

Цікавими також є результати соціологічних досліджень, які ілюструють ставлення українців до поляків у регіональному розрізі, за вектором “схід–захід”. Індекс національної дистанції стосовно поляків на сході України виявився нижчим (3,83 за шкалою 1–7 балів), ніж на Заході (4,31). Це свідчить про те, що населенню східних областей важче визначитися стосовно етносу, відносини з яким у них практично обмежені. Іншою є ситуація у західному регіоні країни, де український і польський народи географічно “приречені” бути сусідами¹⁵.

Результати соціологічних досліджень засвідчують, що в свідомості як поляків (більшою мірою), так й українців (меншою) дотепер збереглися негативні образи минулого, а етнічні та історичні стереотипи та міфи продовжують впливати на відносини між народами. Мине ще багато часу, перш ніж українсько-польські взаємини стануть по-справжньому добросусідськими. Як зауважив польський історик А. Суліма-Камінський, відносини нормалізуються лише після усвідомлення та усунення причин взаємної ворожості, а цього неможливо досягти без всебічного обговорення та глибокого осмислення історії національної культури¹⁶. З цієї причини важливого значення набувають детальний аналіз суперечливих моментів спільного минулого, подолання успадкованої щодо них упередженості, викорінення негативних українсько-польських стереотипів і міфологем.

Перш ніж перейти до аналізу історичних міфів і стереотипів, які стоять на заваді нормалізації відносин між українцями та поляками, з’ясуймо значення понять “історичний міф” і “стереотип” в історичному контексті. Зауважмо, що саме поняття “історичний міф” донині залишається нечітко окресленим, існують різні його тлумачення. Цікавими є визначення терміна “історичний міф”, подані польськими вченими Є. Топольським, Є. Матерніцьким, Г. Маркевичем. Зокрема, Є. Топольський писав: “Міф є твердженням, групою тверджень, наративною цілісністю, загальним переконанням, яке

¹⁴ Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. S. 56, 68.

¹⁵ Шудо С. Украинско-польские отношения в социологическом измерении // *Życie społeczne Polaków na Wschodzie. Wybrane zagadnienia / Pod red. A. Bobryka. Siedlce, 2007. S. 51.*

¹⁶ Sulima-Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // *Nie jesteście ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów / Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. Wrocław, 2008. S. 356.*

набуло виняткового статусу як щось тривале та свідомо чи несвідомо заакцептоване¹⁷. Польські науковці А. Барщевська-Крупа та А.Ф. Грабський зазначали, що немає історичних праць, вільних від міфів, є лише різний ступінь їхньої присутності в них і місце, яке вони там займають¹⁸. Цієї ж думки дотримувався й Є. Топольський. Є. Матерницький запропонував таке визначення цього поняття: "Під історичним міфом розуміємо ті міфічні уявлення, які принаймні з "зовнішньої", нарраційної сторони, стосуються окреслених історичних явищ, підтверджених (істориками) з допомогою джерел, подій, постатей, інституцій. (...) Історичний міф є переказом визначених цінностей, прагнень і надій, він не стільки говорить про те, що було, скільки про те, як повинно було відбутися"¹⁹. Г. Маркевич переконаний, що історичним міфом є окреслена інтерпретація не лише минулого, а й сучасності та майбутнього, якщо вона хоч якось впливає на сьогодення та майбутнє. Він пропонує трактувати міф як історичний факт, пов'язаний з психічною та суспільною діяльністю людини²⁰. Натомість деякі вчені ототожнюють історичні міфи з історичним фальшем. Однак не всі помилкові судження про історичний факт можна вважати міфами, оскільки деякі з них можуть бути викликані незнанням чи помилковим трактуванням документів. Натомість історичні міфи найчастіше покликаються на правдиві, документально підтверджені факти, втискаючи їх в окреслені архетипічні схеми. Об'єктивно історичний міф є фальшивим, однак суб'єктивно – завжди правдивим, таким, що не викликає жодних сумнівів²¹. Міф як ірраціональне явище, не потребує доведення.

Український історик В. Потульницький переконаний, що однією з причин того, що історія пов'язана з міфом, є те, що народи,

¹⁷ *Topolski J.* Historiografia jako tworzenie mitów i walka z nimi // Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. *Studia historyczne. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. Dr. Lechowi Trzeciakowskiemu w 60 rocznicę urodzin / Pod red. J. Topolskiego, W. Molika i K. Makowskiego. Poznań, 1991. S. 245.*

¹⁸ *Barszczewska-Krupa A., Grabski A.F.* Słowo wstępne // Historia. Mity. Interpretacje / Pod red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź, 1996. S. 4

¹⁹ *Maternicki J.* Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne // Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej. Materiały konferencji naukowej w Krynicy w 1989 r. / Pod red. J. Maternickiego. Warszawa, 1990. S. 70.

²⁰ *Markiewicz G.* Rozważania wstępne nad pojęciem mitu historycznego // Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / Pod red. W. Wrzesińskiego. Wrocław, 1994. T. 9. S. 26.

²¹ *Maternicki J.* Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne. S. 70-73.

які ставили перед собою завдання з'ясувати своє історичне минуле, прагнули насамперед знайти початки. Ці славні початки не повинні були мати жодних недоліків, у них мали б втілюватися нереалізовані ідеали сучасної епохи. Зв'язок історії з міфом типовий не лише для середньовічних авторів, а й для сучасних, які намагаються дійти витоків, творячи нові міфи. Різниця між міфом та об'єктивною наукою, на думку вченого, полягає в тому, що наука приймає і неупереджено досліджує всі гіпотези та моделі умовно, до наукового доробку входять лише доведені пропозиції. Натомість міф, що за дефініцією, не підлягає законам логіки, не потребує доказів²².

Коли йдеться про історіографічні міфи, то вчені виокремлюють два їх види: фактографічні та теоретичні. Вони виникають унаслідок двох основних процесів: по-перше, як результат проникнення до історичної наративної інформації, яка не має вірогідного документального підтвердження; по-друге, через властивість людського мислення, яка полягає в небажанні піддавати власні констатації перевірці на фальсифікацію, що призводить до їхньої міфологізації²³. Зауважмо, що міфи, які творяться в історіографії, займають у ній різні місця, і, як наслідок, мають різну структуру. З огляду на це виокремлюють три види міфів: глибокі (підсвідомі переконання чи ставлення, які зберігаються в глибині свідомості істориків і керують дослідженнями та конструюванням тексту); ідеологічні (певною мірою зміфологізовані явища, що керують дослідженням, які історик свідомо чи під впливом середовища сприйняв у процесі суспільного та наукового життя) та фактографічні (утверджені в історичній наративній визначення, які стосуються певних фактів)²⁴.

Остаточо нез'ясованою залишається й схема появи історичних міфів. Однак більшість дослідників схиляється до думки, що поважну роль у їхньому формуванні та поширенні відіграють самі історики. Кожна історіографія та кожен народ має свої міфи, що є важливою складовою їхньої історичної культури. Є. Топольський виокремив чотири, певною мірою пов'язані між собою, джерела появи міфів в історіографії: психологія наукової творчості, ідеологія, маніпуляція та цензура. Вчений наголошував, що загалом міфи зароджуються у процесі здобуття знань і виступають його невід'ємним атрибутом, а також виникають зі свідомої діяльнос-

²² *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002. С. 27–28.

²³ *Topolski J.* Mity a problem prawdy historycznej // *Historia. Mity. Interpretacje* / Pod red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź, 1996. S. 18.

²⁴ *Topolski J.* Historiografia jako tworzenie mitów i walka z nimi. S. 252–253.

ті тих, кому залежить на формуванні історичної свідомості. Він виокремив декілька механізмів міфологізації історичної науки: процес універсалізації знань (висунення необґрунтованих узагальнень на підставі недостатнього джерельного підтвердження); містифікація (свідоме неправдиве зображення образів минулого з метою оборони ідеології чи власних інтересів, тісно пов'язане з такими джерелами міфологізації, як маніпуляція та цензура); персональна глорифікація (приписування історичним постатям надлюдських рис); профетизація (висунення істориками прогнозів стосовно ролі історичних фактів у формуванні майбутніх доль людства) та стереотипізація²⁵.

Попри те що історичні міфи виконують багато позитивних функцій у житті суспільств: інтеграційну, дидактичну та інші, – вони, якщо придивитися ближче, як деструктивні чинники приносять більше шкоди, ніж добра: спотворюють минуле, унеможливаючи об'єктивне сприйняття історичного процесу; ускладнюють реалістичну оцінку актуальних політичних ситуацій, тим самим породжуючи політичні міфи; творять певні ілюзії; зіштовхують між собою інтереси різних народів тощо. Саме тому історики приділяють значну увагу викориненню історичних міфів, хоча це вимагає багато часу та поважних зусиль і нерідко завершується заміною старих міфів новими.

Сучасні дослідники переконані, що повністю звільнити історичну науку від міфів неможливо. Порівняно найлегше боротися з подієвими історіографічними міфами, успішність цієї боротьби певною мірою залежить від того, наскільки наука зможе подолати фактографічні деформації, які виникли під впливом політичних, ідеологічних, релігійних та інших чинників. А.Ф. Грабський та Є.Топольський стверджували, що ця боротьба не дасть очікуваних результатів доти, поки вона не розпочнеться зі шляху джерельної верифікації фактографічних тверджень. Складнішою є ситуація з подоланням міфів, що функціонують на структуральному рівні дійсності. Кожен історик має право пишатися приналежністю до власного народу, держави, суспільного стану, тому дуже важко вимагати від нього позбутися всіх пов'язаних із цим структуральних історичних міфів, можна лише вимагати, аби він усвідомив їхній зміфологізований характер і намагався їх нейтралізувати. Найскладніша ситуація склалася з міфами, що функціонують на найглибшому, культурному рівні історичних знань. На думку А.Ф. Грабського, абсурдно вимагати від людей звільнитися від систем культури, які їх сформували. Саме тому, безсумнівно,

²⁵ Ibid. S. 245–250.

рацію мають ті вчені, які переконані в неможливості викорінення історичних міфів. Варто погодитися з істориком А.Ф. Грабським, який писав: “Сподівання, що історіографію можна вивільнити від всіляких міфів, є лише міфом”²⁶.

Як зазначалося, одним із продуктів міфічного мислення є стереотип. Сучасний польський історик Я. Блашківський зауважив, стереотипи є специфічною і складною для дослідження формою свідомості, що поєднує в собі пізнавальну та психічну структури; дескриптивні та евалюативні складові²⁷. Відповідно до цього стереотипи можна розглядати як філософське, психологічне та соціологічне явище. З філософської точки зору стереотипи – це структурна частина свідомості, яка має нормотворчий характер і здатна проявлятися у формі моральних імперативів, норм, традицій²⁸. З психологічної точки зору, стереотип – це відносно стійкий, зазвичай ірраціональний і спрощений образ соціального об’єкта (групи людей, особи, подій, явищ тощо), що склався за умов дефіциту інформації, як результат узагальнення особистісного досвіду індивіда й усталених у суспільстві уявлень. Найкоротше визначення стереотипу сформулювали соціологи – це надзвичайно стійкий, схематизований образ або уявлення про певні соціальні об’єкти й явища.

Стереотипи функціонують доти, доки вони ефективні (оскільки істинними чи достовірними їх взагалі не можна назвати). Коли ситуація чи життєві обставини кардинально змінюються, стереотипи або “модифікуються”, або руйнуються, тобто втрачають свою ефективність. Зокрема, історичні стереотипи мають здатність мінятися відповідно до настроїв, що панують у суспільстві. В науковій літературі побутують поняття національних, історичних, етнічних стереотипів тощо, які є складовими соціальних стереотипів. На взаємини між народами суттєво впливають етнічні та історичні стереотипи, вони є визначальними у сприйнятті представників іншого етносу, виокремленні “своїх” і “чужих”, ставленні до них.

У науковій літературі висловлюються різні погляди на джерела походження історичних стереотипів. Сучасний український історик Л. Зашкільняк визначальну роль у їх формуванні та збереженні в модерну добу приписує історіографії. На його думку, саме

²⁶ *Grabski A.F. Historiografia – Mitotwórstwo – Mitoburstwo // Historia. Mity. Interpretacje / Pod red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź, 1996. S. 60-62.*

²⁷ *Błaszowski J. Stereotypy narodowe w świadomości Polaków: studium socjologiczno-politologiczne. Warszawa, 2003. S. 20.*

²⁸ *Завгородня Л.В. Стереотипи породження та сприймання журналістського твору (на матеріалі газетних текстів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003. С. 3-5.*

історики та продукт їхньої діяльності – історіографія, поряд із політиками та ідеологами, стають творцями численних стереотипів, які міцно вкорінюються в суспільній свідомості²⁹. Польський історик Є. Топольський вважав, що стереотипи формуються поза історіографією, а історики лише несвідомо їм підпорядковуються. Для нього стереотипізація є лише одним із процесів міфологізації, поряд з ідеалізацією та глорифікацією³⁰. На думку сучасної польської дослідниці В. Юльковської, історіографія настільки є джерелом стереотипів, наскільки сама формує насамперед стереотип власної держави та народу (автостереотип), а згодом – стереотип інших етнічних груп. На ґрунті історичної науки відбувається постійне коригування давніх і формування нових, актуальних за певних політичних умов, уявлень як про власну етнічну групу, яка ідеалізується, так і про іншу спільноту, образ якої історіографія створює, виходячи із загального методологічного стану історичної науки, а також враховуючи її роль і місце в історичній долі власного народу. З огляду на це представників інших націй поділяють на “своїх” і “чужих”, “дружніх” чи “ворожих” тощо. Без автостереотипу не може існувати стереотип іншого народу. В. Юльковська зауважує, що за посередництвом історіографів нагромаджуються та зберігаються комплексні емоційно забарвлені образи етнічних груп, які, глибоко вкоренившись у культурі, передаються з покоління в покоління³¹. Яскравими прикладами збереження і поширення історичних міфів і стереотипів є українська та польська історіографії, які дотепер не запропонували очищеної від ідеологічних і політичних кліше візії українсько-польських відносин.

Історичні та етнічні українсько-польські міфи та стереотипи, що формувалися на основі безпосередніх контактів, своїм корінням сягають XVI, а подекуди й X–XIII ст.³² Давні польські хроністи змальовували русинів чорними барвами, а давньорусь-

²⁹ *Зашикільняк Л.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // *Український історичний журнал.* Київ, 2005. № 5. С. 94.

³⁰ Детальніше про формування та поширення стереотипів в історичній науці див.: *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996.

³¹ *Julkowska V.* Historiografia polska II połowy XIX wieku jako źródło i rezerwuar stereotypów narodowościowych // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu / Pod red. W. Bonusiaka.* Rzeszów, 2002. S. 17-18, 22-24.

³² *Сисин Ф.* З історії польсько-українських стереотипів // *Польсько-українські студії.* Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. Київ, 1993. С. 19.

кі літописці зображали диявола в подібні “ляха”³³. Зауважмо, що в українському суспільстві на окреслення представників польського народу вживалися дві лексеми: сучасний етнічний “поляк” і “лях”, що мають різні семантичні значення та функціонують як історичні терміни. Розглядаючи лексему “лях”, можна говорити про три типи конотації: історичну, релігійну та суспільну. У першому значенні, як зауважив сучасний польський дослідник Г. Петжак, про ляхів говорилося в контексті польської політичної і культурної інвазії. Тут термін “лях” має історичний характер, стосується місцевої польської шляхти та можновладства і характеризується однозначно негативним забарвленням. У другому значенні ляхів пов’язували з католицизмом та єзуїтством. Ототожнення католика-єзуїта з поляком створило стереотип підступного та фальшивого ляха. Третє значення слова “лях” пов’язане з суспільними відносинами: найчастіше в уяві українців поляк поставав як лях-пан, гнобитель українських селян³⁴. Тобто під впливом історичних подій слово “лях” втратило своє національне значення і стало синонімом слова “пан” (набуло соціального семантичного забарвлення). Поряд із образом “ляха” як споконвічного козацького ворога побутувало поняття “лядський дух”, під яким розумілися нещирість, зрадливість, пихатість поляків. Поширенню стереотипу “польських ляхів-панів” сприяла й російська історична наука, яка намагалася поляризувати українців і поляків. Водночас негативне ставлення поляків та українців один до одного також було викликано притаманним кожному традиційному суспільству сприйняттям сусіднього народу як поганого, бо чужого.

Серед причин ставлення до чужого як ворожого, окрім фізіологічної агресивності людини, вчені називають культурну традицію, оперту на історичному досвіді, а також підсвідомі пошуки винуватця національних невдач. Отже, формуючи негативний образ сусідів, народи у такий спосіб намагаються виправдати або приховати власні вади, позбутися неприємних історичних

³³ Етнічними на означення поляків (руський – лях, литовський – Lenkas, мадярський – Lengyel) походять від польського терміна *Łędzianie* (польське плем’я), що, своєю чергою, походить від польського слова *łąd* – земля, суха поверхня земної кулі. Детальніше про це див: *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 18.

³⁴ *Pietrzak H.* Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przezwyciężania // *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. S. 197-198.

спогадів тощо³⁵. Підтвердженням цього, зокрема, є період кінця XVI–XVII ст. з його постійними українсько-польськими збройними протистояннями, який зумовив формування негативних стереотипних перцепцій поляків і українців як непримиренних і ворожих. Відтак у свідомості поляків укоренився міф про Україну як втрачений, хоч і загрозливий, рай, де ріки “плинуть молоком і медом”, а в свідомості українців – “лядський світ” (безвірний і безбожний) протиставлявся світові “руському, православному”³⁶. Польські хроністи, виправдовуючи політику давньої Речі Посполитої та польської шляхти під час козацьких війн кінця XVI–XVII ст. і часів Руїни на південно-східних теренах, створили стереотип українця-варвара, жорстокого й аморального розбійника, дикуна, якому протиставлявся добропорядний польський шляхтич, що боронив від зазіхань “польську Русь”. Зауважмо, що у польських хроніках неприязне ставлення до козаків зазвичай виражалося вживанням прикметників “свавільний”, “зрадливий”, “підступний”, “гордий” тощо³⁷. Немає нічого дивного в тому, що козацька проблематика породила велику кількість міфів і стереотипів як у польському, так і в українському наукових середовищах. Як відомо, чим важливішого історичного епізоду стосується стереотипний погляд, тим він набирає виразнішого та сильнішого забарвлення. Саме тому існує так багато міфів, пов’язаних з козацько-польськими битвами, особливістю яких є те, що вони завжди акцентують на надзвичайній мужності власної армії та боюгузтві супротивників, водночас у цих міфах зазвичай описується героїчна перевага власних бойових загонів над численнішим і добре озброєним ворогом³⁸. Сформований польськими хроністами негативний стереотип козака-українця як зрадливого та підступного згодом утвердився в історичній літературі XIX–XX ст.

³⁵ Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Польсько-українські студії. Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам’янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. Київ, 1993. С. 125–132

³⁶ Яковенко Н. Брати / вороги, або поляки очима українця XVII–XVIII століть // Незалежний культурологічний часопис “І”. Львів, 1997. № 10. С. 157.

³⁷ Baranowski B., Libiszowska Z. Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu Ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1954. № 2. S. 198.

³⁸ Serczyk A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16–17 października 2000 r. w Rzeszowie / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 14–15.

Як і в польській спільноті, певні стереотипи сформувалися і в середовищі українців. В українській історичній думці середини XVII – кінця XVIII ст., окрім стереотипу “ляха-пана”, побутувало уявлення про українсько-польське “братерство / ворожнечу”, що зводилося до сприйняття поляків як братнього слов’янського народу, який покинув спільну оселю братів через корисливість і заздрість, зруйнувавши при цьому дух єдності та братської згоди, за що його очікують Божий суд і Божя кара. Польська сторона почала звертатися до стереотипу “братерство / ворожнеча” лише у XIX ст.³⁹

Низка політичних подій, серед яких поступовий, починаючи з середини XVII ст., занепад давньої Речі Посполитої та її поділи наприкінці XVIII ст. між Австрією, Росією та Пруссією, сприяли збереженню та поширенню сформованих у XVI–XVII ст. антиукраїнських стереотипів. Більшість польських дослідників у занепаді Польщі певною мірою звинувачували українців. Вони вважали, що від’єднання частини українських земель, зокрема внаслідок козацьких війн, послабило Польсько-Литовську державу та призвело до її поділів. Польська історіографія кінця XVIII – початку XIX ст. оцінювала польське минуле, в тому числі українсько-польські відносини, саме крізь призму проблеми занепаду багатонаціональної польської держави. Як наслідок тогочасні польські автори значну частину українського минулого описували як елемент польської національної історії, трактували українців у категоріях “свійщини” і, визнаючи їх етнічну окремішність, вважали складовою “польської політичної нації”.

На сприйняття поляками та українцями один одного помітно вплинули історичні конструкції, вироблені польськими істориками-романтиками, представниками школи Й. Лелевеля. Як зазначає Л. Зашкільняк, виокремлюючи специфічні риси народів (“національний дух”), польські історики-романтики зводили їх до прадавніх спільних характеристик “слов’янства”⁴⁰. На необхідності братерських стосунків поміж Польщею та Україною наголошували польські представники “української школи поетів” доби романтизму, обґрунтовуючи її потребою спільного протистояння Москві, наближення України зусиллями Польщі до західної цивілізації тощо. Саме представники цієї школи (Б. Залеський, А. Мальчевський, С. Гоцинський та ін.) витворили низку міфів і стереотипів щодо укра-

³⁹ Яковенко Н. Брати / вороги, або поляки очима українця XVII–XVIII століть. С. 158–165.

⁴⁰ Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. С. 96.

їнців, зокрема, той, що все населення козацької України відзначалося фанатичним прагненням до свободи та відданістю в боротьбі за неї. Козаки викликали в польських літераторів-романтиків певне зачарування, їх сприймали як останніх рицарів Європи, котрі зберегли ідеали часів Середньовіччя⁴¹. Водночас у працях істориків-романтиків простежувалася думка про близькість польського й козацького духу, що спирався на свободу, рівність і братерство. Зазначимо, що подібні погляди зумовили поширення стереотипу, згідно з яким у козацьких формуваннях верховодили поляки, переважно вихідці з шляхетського стану, і саме вони внесли в ранні козацькі формування свої цінності й прагнення, що сприяло перетворенню козацького люду в народ, поширенню його слави⁴².

Сприйняття України та її народу польськими вченими змінилося в першій половині XIX ст., після активізації дискусій стосовно форми відродженої Речі Посполитої. Більшість польських політичних партій виступали за інкорпоративне, а не федеративне включення українських земель до складу майбутньої Речі Посполитої. Як в історичній науці, так і в літературі чітко окреслилася тенденція до згладжування відмінностей між поляками та українцями. Ширилися міфи про те, що українці не є окремою нацією, що вони не здатні до самостійного існування, що це лише етнічна група, мова якої є діалектом польської, а культура – локальним варіантом польської культури. З другої половини XIX ст. розпочався перехід до негативних окреслень українців, зокрема козаків зображали вже не як вільних, невідданих нікому воїнів, які керувалися виключно власними інтересами, а дикими, неблаганними “різунами”⁴³. В літературі та публіцистиці Україну почали змальовувати похмурим і диким краєм, країною вічного бунту та неприборканих бажань, що проявилися в козацьких війнах, а українців – “плем’ям вояків”⁴⁴. Таке стереотипне сприйняття українців міцно вкоренилося на теренах Галичини під час українсько-польської війни 1918–1919 рр.

⁴¹ *Сосновська Д.* Стереотип України та українця в польській літературі // Незалежний культурологічний часопис “Г”. Львів, 1997. № 10. С. 89.

⁴² *Maternicki J.* Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.) // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995) / За ред. А. Зашкільняка. Львів; Люблін, 1996. С. 161–167.

⁴³ *Pietrzak H.* Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przezwyciężania. S. 199.

⁴⁴ *Сосновська Д.* Стереотип України та українця в польській літературі. С. 90–92.

Польські історики XIX ст. були переконані, що українські землі, які входили до польської держави, назавжди залишилися б у її складі, якби не козацькі війни XVII ст., які, до того ж, порушили ідеал релігійної та національної толерантності, досягнутий за доби правління династії Ягеллонів (1385–1572)⁴⁵.

Ідеалізацією часів правління Ягеллонської династії, нагадуванням про славне співіснування поляків, українців і литовців у кордонах однієї держави, апологетичним трактуванням польсько-литовської унії, зображенням поляків як цивілізаторів слов'янських теренів і захисників Західної Європи від негативного впливу Сходу польські романтики зумовили формування “ягеллонської ідеї”⁴⁶, яка міцно вкоренилася в історичній та політичній свідомості поляків. Ця “ідея” послужила історичним підґрунтям концепції поліетнічності польської політичної нації. Пік її популярності серед фахових істориків Галичини припав на 1883–1885 рр.⁴⁷ Зауважмо, що “ягеллонський міф” не багато спільного мав з історичною дійсністю. Його генеза, на думку Є. Матерницького, нерозривно пов'язана з ненормальними умовами життя, в яких опинилися поляки після поділів давньої Речі Посполитої. Історик наголошує, що силою позбавлені незалежності, переживаючи приниження та переслідування, вони не опустили рук, а вступили у нерівну боротьбу за свободу. За таких умов, польський народ намагався хоч якось компенсувати заподіяні йому кривди та нещастя. Саме тому поляки звернулися до свого багатовікового минулого, намагаючись віднайти в ньому підтвердження власної значущості та права на самостійне існування. У такий спосіб польська історія стала предметом не лише об'єктивних досліджень, а джерелом віри та надії на краще майбутнє. “Ягеллонський міф” слугував як певним цілям, так і був виявом туги за кращим світом, в якому не було насилля, а всі народи співіснували як “вільні з вільними, рівні з рівними”⁴⁸.

⁴⁵ *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 192-193.

⁴⁶ Суть ягеллонської ідеї зводилася до ідеалізації Люблінської унії 1569 р. і попередніх унійних спроб шляхом акцентування добровільного характеру об'єднання Королівства Польського, Великого князівства Литовського й Русі, рівноправності всіх народів давньої Речі Посполитої.

⁴⁷ *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka.* Rzeszów, 2004. Т. 2. С. 262-263.

⁴⁸ *Maternicki J.* Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne. S. 66-67.

Початок ідеалістичному сприйняттю польсько-литовської унії як єдиного в історії прикладу добровільного об'єднання століттями навзаєм ворожого люду поклав польський історик К. Шайноха. Однак термін “ягеллонська ідея” з'явився пізніше, лише наприкінці XIX ст., і то тривалий час не мав чіткого визначення. Початково його вживали лише публіцисти, а з перших десятиліть XX ст. – і поодинокі історики. Водночас К. Шайноха, окрім “ягеллонської ідеї”, пропагував “ідею історичної місії давньої Речі Посполитої на Сході”, суть якої зводив до того, що завдяки польсько-литовській унії польському народові вдалося протистояти орієнтальному варварству та поганству й поширити християнство та цивілізацію на схід Європи⁴⁹.

“Ягеллонський міф”, ідеалізація багатонаціональної Речі Посполитої, “ідея місії давньої Речі Посполитої на Сході” прислужилися поширенню національної ідеї, патріотизму, зміцненню національного духу в польському суспільстві. Водночас ці стереотипи виконували й інші важливі функції: наголошували на цивілізаційних заслугах польського народу перед західним суспільством, обґрунтовували необхідність відновлення незалежної багатонаціональної Речі Посполитої як бастиону західної культури на східних теренах Європи. В другій половині XIX – на початку XX ст. польські політики та історики, в умовах боротьби українців за самостійну державу, з одного боку, а поляків – за відновлення багатонаціональної незалежної Польщі – з іншого, спираючись на “ягеллонську ідею” та “ідею місії давньої Речі Посполитої на Сході”, аргументували поширення польського історичного права на східні терени Польсько-Литовської держави. Отже, окрім перелічених функцій, історичні стереотипи виконували ще й функцію політичного аргументу. Попри певні позитивні моменти, ці міфи однак принесли більше шкоди, ніж добра. Зокрема, вони ускладнили розуміння негативних наслідків Люблінської унії, ідеалізували польсько-литовсько-руське співіснування, відвертали увагу польських істориків і суспільства від західних теренів Речі Посполитої, акцентуючи на східних землях, поширювали ілюзію можливої відбудови Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Негативні наслідки цих явищ повною мірою проявилися в 1918–1921 рр., коли точилася боротьба за кордони Другої Речі Посполитої. Перебуваючи під впливом міфів, польське суспільство не могло реально оцінити актуальну політичну ситуацію на сході, не хотіло зрозумі-

⁴⁹ *Maternicki J.* Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice. Warszawa, 1990. Cz. 1. S. 56-68

ти прагнень литовців, білорусів та українців до самостійного існування⁵⁰.

Поширення у польському середовищі, під впливом соціально-економічних, політичних, національно-релігійних та інших факторів, негативних стереотипів стосовно українців, історично вкорінена звичка зверхнього та презирливого ставлення поляків до корінного населення українських етнічних земель зумовили неприяне ставлення українців, які у процесі формування національної ідентичності прагнули диференціювати себе від сусідніх народів, від польської спільноти, яку сприймали як націю гнобителів, гордовитих шляхтичів, носіїв не просто чужої, а ворожої культури. Цьому сприяли також створені українськими істориками-романтиками та представниками народницької школи архетипні образи козаків і гайдамаків – оборонців православної віри, які в XVI–XVIII ст. вели боротьбу з польською шляхтою⁵¹. Це зумовило появу міфу внутрішньо безконфліктної “козацької нації”, змушеної протистояти Польщі та Росії як національним і соціальним визискувачам українців. Цей міф не лише здобув визнання в українській культурно-політичній верхівці, а й міцно вкоренився у свідомості українців⁵². Поглибленню негативної українсько-польської стереотипної перцепції сприяла й політика сусідніх Австрії та Росії, які впродовж XIX – на початку XX ст. (а Росії – аж до розпаду СРСР) вміло використовували будь-які елементи складного історичного минулого обох народів для зміцнення у регіоні власних позицій. Саме за підтримки російського уряду, який видавав себе захисником українського населення від засилля шляхти, оборонцем православної віри від католицизму, поширювався стереотип поляка-шляхтича як національного та соціального визискувача українців⁵³.

Попри те, що XIX ст. відзначилося найактивнішим формуванням антиукраїнських та антипольських стереотипів, які вкоренилися у свідомості обох народів і поширилися під час польсько-української війни 1918–1919 рр., Другої світової війни та повоєнних подій, у цей час представники української та польської інтелекту-

⁵⁰ Maternicki J. Mity historyczne, ich geneza, struktura i funkcje społeczne. S. 72-73.

⁵¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті // Незалежний культурологічний часопис “Г”. Львів, 1997. № 10. С. 125.

⁵² Возняк Т. Моделі польсько-українського співіснування // Незалежний культурологічний часопис “Г”. Львів, 1997. № 10. С. 26.

⁵³ Гаврилюк С. Культурний аспект у формуванні і подоланні українсько-польських стереотипів // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. S. 55.

альних еліт робили спроби подолати навзаєм негативне сприйняття. Так, ще в першій половині XIX ст. у середовищі польської еліти окреслилася група діячів, які прихильно сприйняли українське національне відродження, намагалися зрозуміти сутність українців як окремого народу, вивчали його минуле. Таке прагнення до пізнання українства зумовило появу серед польської спільноти вже згаданого культурницького напрямку, відомого як “українська школа поетів”⁵⁴. Твори представників цієї школи пізніше прислужилися подоланню негативного образу українців культурними засобами. До перегляду антиукраїнських стереотипів польська інтелігенція повернулася після поразки повстання 1830–1831 рр., коли польська сторона побачила в українцях ймовірних союзників у спільній боротьбі проти російського царизму. Подальшому формуванню позитивного образу українців як народу з прадавньою історією і самобутньою культурою сприяла поява на Правобережній Україні в 50–60-ті роки XIX ст. народницько-культурної течії “хлопоманів”, зініційованої переважно вихідцями зі спольщених шляхетських родин В. Антоновичем, Т. Рильським, Б. Познанським, К. Михальчуком, П. Житецьким, П. Чубинським та іншими.

На зламі XIX–XX ст. на шлях зміни усталених українсько-польських стереотипів стали молоді вчені та громадські діячі на чолі з істориком, публіцистом і політиком В. Липинським. Для поширення українофільських ідей у польському середовищі 1909 р. вони заснували у Києві часопис “Пшегльонд Крайови” (“Przegląd Krajowy”). Автори часопису, намагаючись розвінчати антипольські стереотипи серед українців, розповідали про діяльність поляків, які проживали на етнічно українських теренах, на користь українського народу з метою піднесення його культури та духовності. Як відзначає сучасна українська дослідниця С. Гаврилюк, українські вчені О. Левицький, О. Фотинський, Д. Стрельбицький та інші намагалися зображати поляків як спільноту, яка навіть за важких політичних умов дбала про збереження свого культурного надбання. Ці вчені виступали проти нищення пам’яток польської культури, вважаючи їх невід’ємною складовою духовного життя етнічних українських земель. Однак за суспільно-політичних умов XIX – початку XX ст. заклики до подолання українсько-польських

⁵⁴ Детальніше про діяльність представників польської “української школи поетів” див.: *Konarska-Pabiniak B. Lirnik z Ukrainy w Kutnie i Płocku: w 200 rocznicę urodzin Józefa Bohdana Zaleskiego // Kutnowskie Zeszyty Regionalne. Kutno, 2001. T. 5. S. 215-228; Pszczolowska L. O wierszu “słowika ukraińskiego” // Pamiętnik Literacki. Warszawa, 2004. Zeszyt 1. S. 139-150.*

негативних стереотипів залишалися поодинокими. Ідеї, висловлені українською та польською інтелігенцією, не виходили за межі вузького кола, не поширювалися на інші суспільні верстви. З цієї причини спроби обох сторін применшити взаємну неприязнь між українцями та поляками не мали успіху. У зазначений період не лише продовжували існувати антиукраїнські та антипольські стереотипи, а й під впливом політичної ситуації зламу століть зароджувалися і поширювалися нові⁵⁵.

Кінець XIX – початок XX ст. можна вважати періодом активізації національної міфотворчості та формування негативних українсько-польських стереотипів. У цей час на ставлення польської та української спільнот одна до одної вплинули різноманітні чинники, з-поміж іншого, суспільно-політичні та культурні трансформації на українських землях і поширення неоромантичного світогляду⁵⁶. З початку 90-х років XIX ст. і перші десятиліття XX ст. тривав вирішальний для національної української історичної науки період її остаточного ідейно-концептуального та організаційного становлення. Цей період збігся з національно-політичним етапом національного відродження в Україні⁵⁷. Зростання української національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст., формування партійно-політичної системи, культурне й економічне відродження українського народу, поживавлення політичних дискусій, полеміка українських учених, зокрема, М. Грушевського, М. Кордуби, С. Томашівського, В. Доманицького, І. Крип'якевича, з польськими – М. Бобжинським, А. Яблоновським, Т. Корзоном, Ф. Равітою-Гавронським щодо місця українців на політичній арені, викликали, по-перше, спротив польських панівних кіл, які висунули концепцію польського панування у Галичині; по-друге, спричинили зміни в польських національних програмах – перехід від демократизму та лібералізму до націоналізму⁵⁸. Як зазначає Л. Зашкільняк, праці польських (М. Бобжинський, Ш. Аскеназі, В. Конопчинський) та українських (В. Антонович, М. Грушевський, І. Крип'якевич) істориків відіграли важливу роль в обґрунтуванні

⁵⁵ Гаврилюк С. Культурний аспект у формуванні і подоланні українсько-польських стереотипів. С. 57-62.

⁵⁶ Кугутяк М.В. Галичина: сторінки історії: Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. С. 99.

⁵⁷ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початку XX ст.). Київ, 2000. С. 252.

⁵⁸ Детальніше про це див.: Михальський Ю.В. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (до 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 125; Кугутяк М.В. Галичина: сторінки історії. С. 99.

національно-політичних ідеологій і програм українського та польського суспільно-політичних рухів.

Українські та польські вчені доклали максимальних зусиль для доведення історичної необхідності та закономірності державницького оформлення української та польської модерних націй. Польська історіографія кінця XIX – початку XX ст. апелювала до традицій давньої багатонаціональної Речі Посполитої, натомість українська – до невід’ємних прав кожної нації на самостійну державність. Однак в основу формування історичної свідомості обох народів було покладено різне розуміння територіальних меж майбутньої незалежної державності. З точки зору польських політиків та істориків, самостійна польська держава мала бути відбудована в кордонах давньої Речі Посполитої, з включенням етнічно непольських теренів; натомість в уявленні українців українська держава мала охоплювати землі їхнього компактного проживання, в т.ч. українсько-польське пограниччя⁵⁹. Ці дві візії майбутніх самостійних держав спиралися на міфологізовані картини минулого, що зумовило загострення українсько-польського протистояння.

Українські історики в своїх працях подавали викривлені образи Польщі та поляків, що неодмінно асоціювалися з панамішляхтичами та загарбниками України. Натомість польські історики-позитивісти другої половини XIX ст., зокрема представники краківської історичної школи (Ю. Шуйський, М. Бобжинський), намагаючись підпорядкувати розвиток українського національного руху інтересам польської державності та нормалізувати українсько-польські відносини, хоча й визнавали українців окремою нацією, однак, дотримуючись стереотипів, сформованих у добу романтизму, вважали їх “незрілим” елементом, який потребував опіки “польських вищих верств”, заперечували можливість створення незалежної української держави. Подібне трактування українців у польській історіографії зумовило відродження наприкінці XIX ст. низки антиукраїнських стереотипів: українців як малокультурного та політично несформованого анархічного народу, культурної вищості польського народу над українським⁶⁰. Зауважмо, що джерела цих стереотипів сягають польського сарматизму XVI–XVIII ст., згідно з яким польська еліта походила не з слов’янського середовища, а від іранської (сарматської) аристократії. Попри історичну безпідставність сарматизм трансформувався у концепцію вибраного шляхетського народу, покликаного

⁵⁹ *Зашикільняк Л.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. С. 97-98.

⁶⁰ *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. S. 13-14.

керувати пасивними масами⁶¹. Поширення шляхетської самосвідомості в польському суспільстві сприяло утвердженню, з одного боку, національних почуттів, а з іншого – ідеї цивілізаційної та культурної вищості поляків над іншими народами давньої Речі Посполитої. Державний статус, як і шляхетськість, були для поляків легендами, які допомагали втілювати міф про відновлення незалежної багатонаціональної “історичної Польщі”⁶².

Як зазначалося, поштовхами до реанімації негативних стереотипів і міфів стосовно українців стали неоромантичний світогляд та історіографія⁶³. Саме кінець 90-х років XIX – початок XX ст. характеризувалися появою неоромантизму в польській історіографії, який переважав до часу здобуття Польщею незалежності (1918)⁶⁴. Деякі польські історики висловлювали думки про подовження періоду тривання неоромантизму до 1939 р., а подекуди й до 1948 р. Сучасні польські вчені неоромантизм в історіографії поділяють на три етапи: перший – 1900–1906/7 рр., другий – 1908–1914 рр. і третій – 1914–1918 рр. Переломними моментами етапів, що суттєво вплинули на польську історичну думку, вони вважають революцію 1905 р. і початок Першої світової війни⁶⁵. Поява на початку XX ст. неоромантизму, що призвів до безкритичної оцінки польського історичного минулого і в подальшому посилив міфологізацію та ідеалізацію давньої Речі Посполитої, була зумовлена не вирішеністю проблем минулого “історичної” та етнічної Польщі⁶⁶. Під впливом неоромантизму зазнала змін суспільно-політична функція польської історичної науки. Історики, відмовившись від методологічних експериментів і критеріїв науковості, повернулися

⁶¹ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті. С. 122.

⁶² Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (до питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1993. Вип. 45. С. 36–38.

⁶³ Детальніше про формування неоромантичного підходу та історіографії див.: Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (до питання про соціальну функцію історії). С. 36–42; Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1958. № 1. S. 16–36; Maternicki J. Historiografia Polska XX wieku. Cz. 1: 1900–1918. Wrocław, 1982. 244 s.

⁶⁴ Maternicki J. Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914 // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. 1963. T. 3. S. 216.

⁶⁵ Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne. Warszawa, 1975. S. 19.

⁶⁶ Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ, 2002. С. 92.

до написання традиційних історичних праць, які мали пояснити долю народу; історіографія переорієнтувалася на практичні цілі та підпорядкувалася політичним інтересам⁶⁷. Наслідком участі польських учених у політичній боротьбі стали висунуті ними твердження про те, що створення спільної держави, заснованої на ідеях федерації чи інкорпорації, відповідало інтересам як поляків, так і українців. Польські дослідники намагалися знайти аргументи на користь того, що українці не можуть стати повноцінним народом, зрівнятися з польським, а розвиток українського національного руху зруйнує одвічні зв'язки, що поєднували два народи. З цією метою вони не розглядали українське національне відродження як багатогранний соціокультурний феномен, що поєднує національну свідомість, принцип національної державності й національно-визвольний рух⁶⁸, а вбачали у ньому культурний і політичний рух, зумовлений зовнішніми впливами.

Сприйняття українського народу як результат маніпуляції держав – учасниць поділів Речі Посполитої надовго вкоренився у польських політичних доктринах та історичних працях⁶⁹. Водночас в історичній свідомості поляків на довгі роки закарбувалася віра у виняткову роль власного народу у формуванні української нації. Як наслідок, прагнучи зберегти “свійськість” українських земель, польське суспільство тривалий час вживало терміни “Русь”, “русини” замість термінів “Україна”, “українці”. Для поляків “русини” були близьким народом, який, на їхню думку, мав би ввійти у відбудовану багатонаціональну Річ Посполиту, натомість термін “українці” вживався лише для окреслення активних представників українського національного руху, противників створення об'єднаної польської держави⁷⁰. Трактатування українських земель у категоріях “свійщини” зумовлювало висунення до них політичних претензій з боку польських політиків та істориків.

⁶⁷ *Зашикільняк Л. О.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). С. 38.

⁶⁸ *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початку ХХ ст.). С. 209.

⁶⁹ *Kowal P.* Przyczynki do dziejów “sprawy ukraińskiej” w Polsce // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów / Pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. Wrocław, 2008. S. 10.

⁷⁰ *Wapiński R.* Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864–1918 // Acta Universitatis Wratislaviensis № 1636. Historia CXVI. Polska-Kresy-Polacy. Studia Historyczne / Pod. red. S. Ciesielskiego, T. Kulak, K. Matwijowskiego. Wrocław, 1994. S. 55; *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початку ХХ ст.). С. 290.

Дослідницькі висновки, наукові погляди вчених використовувалися як аргументи в політичній боротьбі проти українців і стали важливими чинниками політичної пропаганди⁷¹. Наприклад, на початку ХХ ст. у польській історіографії окреслилася тенденція до підтримки з допомогою історичної аргументації “інкорпоративної концепції” націонал-демократів⁷², що ґрунтувалася на ідеї “вищості” поляків і відносила українців і білорусів до “людей нижчого ґатунку”, приписувала їм відсутність державницьких традицій. До 1914 р. у різні періоди з ендеками співпрацювали історики В. Собеський, А. Шельонґовський, Ф. Конечни, В. Конопчинський, Ф. Равіта-Ґавронський, С. Закшевський, Я. Кохановський, А. Скальковський, К. Моравський та ін.⁷³ У працях польських учених, позиційно наближених до ендеків, поряд з національними ідеями відродилися великодержавні прагнення, насамперед пов’язані з претензіями до українських земель⁷⁴. Ці претензії перепліталися з міфом “давньої Речі Посполитої”. Існування цього міфу на зламі століть підтримувалося вживанням терміна “Польська Річ Посполита” стосовно усіх підвладних Речі Посполитій теренів. Терміни “Річ Посполита до поділів”, “Польська Річ Посполита” та “Польща” вживалися як синоніми в політичній публіцистиці та історичних працях, зокрема в тих, що стосувалися ХVІІІ ст. Русь і Литва в них описувалися як складові частини не Речі Посполитої двох народів, а Речі Посполитої – польської⁷⁵. Неабияке значення мав й міф “єдиного народу давньої Речі Посполитої”. Його вплив найсильніше позначився на південно- та північно-східних теренах польської держави, саме там він найміцніше вкоренився. Одним з його основних наслідків, який чимраз виразніше простежувався з кінця ХІХ ст., було недооцінювання сили опозиції народів “східних кресів”, зокрема литовців та українців, стосовно польськості. Навіть у тих польських історичних

⁷¹ *Maternicki J.* Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914 // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego*. Warszawa, 1963. Т. 3. S. 219.

⁷² Національно-демократична партія, від абрєвіатури якої її прихильників почали називати ендеками (НД – “національна демократія”), була створена у 1897 р.

⁷³ *Maternicki J.* Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Studium historiograficzne. Warszawa, 1975. S. 25–26.

⁷⁴ *Запшкільняк Л. О.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). С. 40.

⁷⁵ *Wapiński R.* Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej // *Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w.* / Pod. red. W. Wrzesińskiego. Wrocław, 1994. Т. 9. S. 86.

середовищах, які виступали проти колонізації цих народів, і, принаймні на вербальному рівні, висловлювалися за рівноправний розвиток національного життя литовців, українців і білорусів, не до кінця усвідомлювали сили прагнень литовців і українців. Політично активний поляк, який проживав як на українських теренах, що входили до складу Польщі, так і з-поза їх меж, але котрий залишався під впливом цього міфу, міг визнавати окремішність русинів, але він максимально її мінімізував. Зазвичай поляки трактували ці народи як молодших братів, які ще не досягли того рівня розвитку, аби існувати самостійно. Відповідно до традиції політичного народу давньої Речі Посполитої, українці входили до складу “польського народу”, були “молодшими братами поляків”, частина польських політиків і вчених не заперечувала їхнє право на окреслювання себе назвою “українці”, яку зазвичай вживали лише до тих русинів, які були активними учасниками українського національного руху та перебували в опозиції до польських впливів. Однак і надалі більшість польського суспільства трактувала український рух як прояв антипольських інтриг Відня⁷⁶. Нерідко подібні оцінки підтримувалися історичними “аргументами”. Польські вчені переконували в неможливості створення незалежної України шляхом співпраці українців з імперськими урядами, а єдиним шансом для збереження державності як поляків, так і українців вважали відбудову “історично сформованої” багатонаціональної польської держави, заснованої на ідеях федерації чи інкорпорації. Водночас вони вважали, що українці не зможуть стати повноцінним народом, який би зрівнявся з польським.

Подібні ідеї активно популяризувалися в польській публіцистиці. Яскравим прикладом формування негативного, стереотипного бачення русинів-українців був варшавський часопис “Пшегльонд Народови” (“Przeгляд Narodowy”), який репрезентував політичні ідеї народних демократів. Уже в першому його номері у рубриці “Огляд польських справ” було вміщено кілька статей і фейлетонів, в яких проглядалося критичне ставлення редакції до українців та українського національного руху, генезу якого виводили з 1848 р., а появу так званої української проблеми в Галичині приписували австрійському уряду. З початку ХХ ст. з огляду на політичні події, що відбувалися в Галичині, зображення на сторінках видання українців як віроломних і невдячних стало нормою. Після смерті прихильника українсько-польського порозуміння на-

⁷⁶ Wapiński R. Mit – nawyk i kreowanie (na podstawie stosunków do narodów Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX w.) // Historia. Mity. Interpretacje / Pod red. A. Barszczewskiej-Krupy. Łódź, 1996. S. 156-158.

місника Галичини графа А. Потоцького від рук українського студента М. Січинського дописувачі видання змальовували українців як ненадійних партнерів у переговорному процесі, як таких, що домагаються свого силою та погрозами, наголошували на деморалізації всього українського суспільства⁷⁷.

Такі погляди, з одного боку, були наслідком поширення ідеї вищості поляків, міфу “єдиного народу давньої Речі Посполитої”, з іншого – прагненням зберегти “свійщину” українських теренів. Розвиток українського національного рух зруйнував би вікові зв'язки, що поєднували два народи, звідси і приписування його створення іноземним державам. Саме тому польська історична наука так довго зберігала термін “русини” і відмовлялася від вживання терміна “українці”⁷⁸. Однак такі висловлювання польських дослідників мали швидше політичний, аніж науковий характер. Польське прагнення показати український рух як іноземну “інтригу”: австрійську, російську, пруську – було наслідком існування в польській та українській націях суперечливих політичних ідеологій. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, польська політична думка за вихідну точку брала Річ Посполиту до 1772 р., у якій єдність шляхетської верстви ототожнювалася з єдністю нації. Така позиція поляків унеможливлявала їхнє примирення з ідеєю окремої української нації⁷⁹. Вони відкидали думку про те, що українці наділені такими самими правами, як і поляки. Звідси і заяви про формування українського руху сусідніми державами.

Зауважмо, що серед польських політиків та істориків були й ті, зокрема представники краківської історичної школи Ю. Шуйський та М. Бобжинський, хто заперечував думку про те, що руський (український) національний рух виник 1848 р. і був витвором віденської влади. Зокрема, Ю. Шуйський стверджував, що українська мова й культура існували задовго до 1848 р., чим засвідчили етнічну відмінність українського народу від польського⁸⁰. Руське питання у Східній Галичині він називав “суспільною проблемою з національними прагненнями” й окреслював два ви-

⁷⁷ *Białokur M.* Kształtowanie obrazu Rusina/Ukraińca na łamach warszawskiego “Przeglądu Narodowego” w latach 1908–1914 // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16–17 października 2000 r. w Rzeszowie / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 122–124.

⁷⁸ *Wapiński R.* Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864–1918. S. 55.

⁷⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням // Його ж. Історичні есе. В 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 425.

⁸⁰ *Szujski J.* Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć. Kraków, 1866. S. 8.

ходи з ситуації, що склалася між польським та українським народами: перший – зрівняння у правах українців, другий – створення польської федеративної держави. Позиція Ю. Шуйського щодо розв'язання польсько-українського конфлікту в майбутньому послужила основою для політичного напрямку, представленого краківськими консерваторами⁸¹.

На підтримку українського національного руху на початку ХХ ст. виступив також польський історик В. Фельдман. Він не належав до жодної з польських політичних організацій і загалом скептично ставився до політичної активності⁸². В. Фельдман не погоджувався з думкою про те, що руське (українське) питання – це лише продукт чиєїсь політичної інтриги⁸³. Проводячи паралелі між ставленням росіян і німців до поляків (вважали польське питання “інтригою”) та поляків до українців (зазначали, що русинів “створив” граф Стадіон тощо), історик наголошував, що українці не могли бути нічийм витвором, оскільки мали власну розвинену культуру, плеяду знаних письменників – починаючи від І. Котляревського і закінчуючи Т. Шевченком та Ю. Федьковичем⁸⁴. Однак унаслідок політичних подій 1908 р. (вбивство галицького намісника А. Потоцького українцем М. Січинським) погляди В. Фельдмана еволюціонували в бік ідеології ендеків⁸⁵.

Зазначимо, що, з одного боку, Ю. Шуйський, М. Бобжинський, В. Фельдман та інші були прихильниками порозуміння з українцями, а з іншого – негативно ставилися до побудови ними окремої держави. Отже, можливість створення самостійної України заперечували навіть помірковані польські історики. Розбіжності національної ідеології поляків (прихильники крайніх поглядів відкидали можливість існування самостійної України, помірковані історики погоджувалися поступитися українцям зонайбільше становищем толерованої меншості, натомість заперечували мож-

⁸¹ *Jaskólski M.* Naród w ujęciu J.Szujskiego i jego rola w myśli politycznej konserwatystów krakowskich // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. DXXXIII. Prace Prawnicze.* Warszawa; Kraków, 1980. *Zeszyt 86.* S. 89.

⁸² *Михальський Ю. В.* Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ століття (до 1914 р.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 1998. Вип. 33. С. 124.

⁸³ *Feldman W.* Na posterunku. Lwów, 1902. S. 99–106; *Kieniewicz S.* Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914). Wrocław, 1952. S. 319.

⁸⁴ *Ibid.* S. 318–319.

⁸⁵ *Михальський Ю. В.* Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ століття (до 1914 р.). С. 124–125.

ливність розширення їхніх політичних, освітніх та економічних прав) та українців (вимагали національної та політичної свободи, відкидали можливість створення багатонаціональної Речі Посполитої з українських земель) були суттєвими, що унеможливило компромісне вирішення польсько-українського конфлікту⁸⁶.

Відхід від міфу “єдиного народу давньої Речі Посполитої” спостерігався після подій українсько-польської війни 1918–1919 рр., яка повною мірою виявила розбіжності в національних прагненнях обох народів. Частіше українців почали сприймати як ворогів незалежної Польщі. Подальше обмеження впливу цього міфу на свідомість поляків спостерігалось під час Другої світової війни, відтоді в уяві поляків місце русинів – “молодших братів” зайняли українці – “різуни”⁸⁷.

Підпорядковуючись політиці, історія відіграла важливу роль у національному згуртуванні польського суспільства, сприяла відродженню і поширенню низки інших історичних стереотипів і міфів, зокрема “ягеллонської ідеї”, концептів загальнокультурної вищості польського народу над українським, українців як “етнічної маси” та неосвіченого селянства, козака як носія тюркських психологічних рис, козацтва як руйнівної антидержавної сили, що протистояла проникненню на українські землі польських цивілізаційних впливів, про “месіанське” призначення народу тощо, що призвело до розпалювання конфліктів між поляками та українцями. Зауважмо, що майже кожний народ, а не лише поляки, прагне зберегти або створити міф про “месіанське” призначення народу, оскільки ідея обраності зміцнює та об’єднує його⁸⁸. Міфи переконують людей у тому, що та спільність, до якої вони належать, має міцне історичне підґрунтя, є реальним втіленням спадкоємності поколінь; загалом вони відіграють виховну роль, створюючи позитивний образ предків⁸⁹.

Серед міфів і стереотипів, які позначилися на українсько-польських відносинах, необхідно назвати також ідею “передмур’я” християнського світу (польська модель католицизму, яка заперечувала існування на схід від польської етнографічної території ін-

⁸⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням. С. 426.

⁸⁷ *Wapiński R.* Mit – nawyk i kreowanie (na podstawie stosunków do narodów Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX w.). S. 160-165.

⁸⁸ Детальніше див.: *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ, 1998.

⁸⁹ *Лісовський В.* Еволюція соціокультурного змісту політичної ідентичності // <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=611>

ших форм християнства⁹⁰). Візія східних кордонів і цілої Польщі як “передмур’я християнства” постала ще в XV ст., коли не лише Польщі, а й Європі загрожували татарські орди. Ідея про виняткову історичну роль польської держави як “передмур’я Європи” була одним з етнічних міфів, поширених у польській історичній науці зламу XIX–XX ст. З польської точки зору, межа між християнством і варварством пролягала між католицизмом і православ’ям⁹¹. Сучасний український історик Я. Дашкевич зазначив, що поляків помилково було оголошено справжніми християнами-католиками, а до антихристиянства віднесено не лише православ’я, а й католицькі уніатські варіанти⁹². Саме “ідея “передмур’я” християнства” й була одним з перших стереотипів “східних кресів” польської держави, східних теренів, в тому числі етнічно українських земель, на яких витворився польський лицарський дух. Уперше політичний термін “креси”⁹³ у його сучасному значенні вжив творець польської історичної географії В. Поль у праці “Могорт” (1840–1852), яка до 20-х років XX ст. впливала на уявлення про просторові форми майбутньої відродженої Речі Посполитої⁹⁴.

Ще з кінця XVI ст. українським, литовським і білоруським землям, які входили до складу давньої Речі Посполитої, приписувалися нехарактерні для цих регіонів середземноморські, грецькі, пасторальні риси, що мали звеличувати ці маловідомі для поляків території. На цей же час припала сакралізація східних теренів як поля для хизування найкращих польських лицарів. Від початків ці креси сприймалися як території загибелі найвизначніших польських героїв, котрі полягли в боях з татарами та турками, що, як наслідок, обґрунтовувало привласнення Польщею цих земель. Поступово зникало усвідомлення того, що польський характер був штучно поширений на цих територіях, які відтепер сприймалися як споконвічно польські. Міф “східних кресів” був нерозривно пов’язаний зі свідомістю польської вищості. Саме тому повстання козаків і гайдамаків не послабили, а навпаки посилити його. На заміну татарської небезпеки постала козацька, а оборонна роль поль-

⁹⁰ Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у XX столітті. С. 122.

⁹¹ Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням. С. 426.

⁹² Wapiński R. Mit – nawyk i kreowanie (na podstawie stosunków do narodów Rzeczypospolitej na przełomie XIX i XX w.). S. 160-165.

⁹³ Детальніше див.: Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ, 1998.

⁹⁴ Лисовський В. Еволюція соціокультурного змісту політичної ідентичності // <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=611>

ського землеволодіння на сході перетворилася в своєрідну місію, яка з часом перетворилася в міф, який, незважаючи на поділи Речі Посполитої, до 1920 р. активно популяризувався. Поділи Польщі зумовили не лише зміцнення цього міфу серед польського населення навіть віддалених регіонів, а й надали “кресам” нового чуттєвого значення, оповили міф новою аурою – ностальгії. Поширенню міфу “східних кресів” сприяли не лише польські поети-романтики та історики, а й політики. Залучення в XIX ст. цього міфу до політики призвело до висунення таких політичних програм, в яких нововідбудована Річ Посполита мала постати в кордонах до 1772 р. Поширення цього міфу надовго вкоренило в свідомості поляків відчуття того, що саме польському народу, польським лицарям ці території завдячують своїм розвитком і процвітанню, що саме поляки, відповідно до історичної традиції, є справжніми власниками цих земель. Переконавання у вищості та зразковості польської культури наперед унеможливило мирну співпрацю між литовським, українським, білоруським народами, з одного боку, та поляками – з іншого, та нівелювало демократичні права цих народів⁹⁵.

У суспільній свідомості поляків дотепер збереглося сформоване впродовж декількох століть відчуття господаря цих земель, які Річ Посполита “за правом історії” трактувала не інакше як свої “східні креси”, а поляки, які тут проживали, сприймали їх як “землі предків”. Водночас для українців, литовців і білорусів це були етнічні терени. Конфлікт інтересів породив зверхнє або й вороже ставлення частини поляків до цих народів, зокрема до українців, що, своєю чергою, провокувало неприязнь українців до польського населення⁹⁶. Міф “східних кресів” підтримувала й польська кінематографія початку XX ст., акцентуючи на “єдності” всіх польських земель, і слідом за польською літературою, відроджуючи міф “втраченої Аркадії”⁹⁷. Історик Д. Бовуа переконаний, що польським ученим для забезпечення добросусідських відносин з українцями, литовцями та білорусами необхідно відмовитися від вживання терміна “креси”, оскільки креси можуть бути лише польськими, і таке окреслення згаданих територій завжди викликати спротив у їхніх східних сусідів. Він зазначає, що ці народи не можуть пого-

⁹⁵ *Beauvois D.* Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // *Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w.* / Pod red. W. Wrzesińskiego. Wrocław, 1994. Т. 9. S. 94-96, 99-101.

⁹⁶ *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ, 2007. С. 101.

⁹⁷ *Даберт Д.* Українські мотиви в польському кіно // *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 2002. Вип. 52. С. 119.

дитися з трактуванням їх як польської периферії. Навіть тоді, коли це було історично обґрунтовано, оскільки частини України, Литви та Білорусі належали до Речі Посполитої, це було несправедливо, бо гармонійної багатокультурності в польській державі ніколи не існувало. Вчений переконаний, що полякам необхідно докласти багато педагогічних і загальнокультурних зусиль, щоб у школах, підручниках, науковій та художній літературі хоча б згладити найдратівливіші аспекти цього міфу, усвідомити, що він є виявом польського нарцисизму, гарною байкою, яка ігнорує найважливіші суспільні, етнічні та релігійні проблеми⁹⁸.

Окрім згаданих міфів і стереотипів, у перші десятиліття ХХ ст. віродився і поширився міф “історичної Польщі”: право відбудови та збереження Польщі у кордонах 1772 р. (з відновленням польського панування на етнічно українських землях). Як зауважує Я. Дашкевич, ця міфологема була в працях польських учених тісно поєднана з ідеєю “окультурення” українського народу⁹⁹. За допомогою цих міфів польські історики та політики зламу ХІХ–ХХ ст. і міжвоєнної Польщі обґрунтовували включення етнічно непольських земель до складу Другої Речі Посполитої та утверджували в свідомості польського населення переконання у “цивілізаційному” та “історичному праві” на ці землі. Зауважмо, що утвердження цивілізаційної ролі польської держави на українських, білоруських і литовських теренах та обґрунтування анексії Галичини, Волині, Західної Білорусі і Віленщини було одним із основних завдань польської історіографії міжвоєнного періоду¹⁰⁰.

Однак не всі польські історики міжвоєнного часу долучилися до поширення антиукраїнського образу в польському суспільстві. Були й ті, хто сприяв налагодженню українсько-польського порозуміння та розвінчання антиукраїнських стереотипів. Позитивно налаштованих до українців польських істориків і публіцистів об’єднав навколо себе часопис “Бюлетень польсько-український” (“Biuletyn Polsko-Ukraiński”) (1932–1938), редактором якого був польський дослідник В. Бончковський. З-поміж творів польських авторів А. Василевського, Я. С. Лося, П. Дуніна-Борковського, М. Гандельсмана та інших, на шпальтах “Бюлетеня” публікувалися й українці М. Кордуба, М. Андрусак, Д. Дорошенко, І. Кедрин-Руд-

⁹⁸ *Beauvois D.* Mit “kresów wschodnich”, czyli jak mu położyć kres. S. 94, 105.

⁹⁹ *Дашкевич Я. Р.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. С. 84-85.

¹⁰⁰ *Зашикільняк Л.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. С. 98.

ницький, Б. Лепкий. Редакція “Бюлетеня” намагалася дотримуватися плану дій, який би позбавив джерела українсько-польського конфлікту живлення або, принаймні, сприяв зменшенню напруги у відносинах між народами. На сторінках часопису українська проблематика розглядалася у двох площинах: ширшій – в контексті геополітичної ситуації в Європі та вузьчій – у кордонах Другої Речі Посполитої¹⁰¹. За активної ендецької та урядової антиукраїнської пропаганди цей часопис відіграв важливу роль не лише як знаряддя впливу на свідомість інтелектуальної еліти молодшого покоління, а й як основа для створення у майбутньому паризької “Культури” Є. Гедройця¹⁰².

І хоча польській спільноті насаджувалися негативні історичні образи-стереотипи українців, а з колективної пам’яті поляків ще не стерлися події, пов’язані з козацькою війною під проводом Богдана Хмельницького, до початку Першої світової війни в польському суспільстві переважав позитивний образ українців. Радикальні зміни в сприйнятті поляками українців наприкінці Першої світової війни сталися під впливом ендецької пропаганди, яка вдало скористалася українсько-польською війною 1918–1919 рр. Підсилили й без того негативно-емоційно забарвлений образ українця антипольська діяльність УВО-ОУН, події Другої світової війни та повоєнні акції, зокрема волинська трагедія 1943 р., депортації українського населення, діяльність УПА тощо¹⁰³. Саме в міжвоєнний період і в наступні десятиліття панування комуністичного режиму в польській спільноті підсилювався і поширювався негативний образ українців, який частково зберігся донині і впливає на відносини між сусідніми народами.

За часів комуністичного режиму та сталінізації історичної науки, зокрема нав’язування їй як теоретичної бази історичного матеріалізму в його сталінській інтерпретації, сталися значні зміни у висвітленні як національної історії, так й історії сусідніх народів. За умов цензури, політичного тиску, підведення історичної науки під створені радянською історіографією історичні схеми українсько-польська проблематика відійшла на другий план. Висуваючи завдання максимально знизити рівень дослідження українсько-

¹⁰¹ *Walkowiak A.* “Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1932–1938 jako głos w kwestii ukraińskiej // *Sprawy Wschodnie*. Wrocław, 2005. № 2-3 (9-10). S. 107.

¹⁰² *Kowal P.* Przyczynki do dziejów “sprawy ukraińskiej” w Polsce. S. 13-14.

¹⁰³ *Purat A.* Stereotyp narodowościowy Ukraińca w polskiej historiografii powojennej // *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. S. 340-341.

польських відносин, влада поширювала утилітарний, спрощений образ історичних “братських” і “революційних” взаємин між російським, польським і українським народами¹⁰⁴. Українсько-польське минуле висвітлювалося через поширені ідеологічні кліше: польська східна політика критикувалася як згубна для польських інтересів, оскільки вона відвертала увагу поляків від Заходу; Люблінська та Берестейська унії описувалися як зняряддя шляхетсько-католицької експансії; події, пов’язані з козацькими війнами, зображалися з позиції “національного визволення” – спільної боротьби польських і українських селян проти феодального гноблення; українські та польські національні змагання класифікувалися як “буржуазні” інтриги, Польща була представлена як постійне вогнище загрози для “слов’янського світу”, як носій ворожих західних “імперіалістичних” ідей та католицизму тощо.

Радянській історіографії належать також концепти “визвольної боротьби українського народу проти панської Польщі в XVII ст.”, “краху шляхетської Польщі” у XVIII ст., “агресії біло-панської Польщі” проти радянських республік у 1920 р. (четвертий похід Антанти проти Радянського Союзу), “антинародної політики польського еміграційного уряду” під час Другої світової війни¹⁰⁵. Навіть така, здавалося б, далека від сучасності подія, як приєднання київським князем Володимиром Великим 981 р. Червенських городів до Русі, викликала поважні суперечки в тогочасних польських учених, перед якими постало завдання згладити цей перший русько-польський конфлікт. Радянська цензура була переконана, що акцентування на українсько-польському протистоянні могло порушити підвалини “одвічної” приязні поляків та українців, яка, своєю чергою, була однією з основ радянсько-польської дружби, а також могло поширити переконання про імперську амбіцію Київської Русі та її наступниць, в т.ч. Радянського Союзу¹⁰⁶. Зауважмо, що ця проблема викликає дискусії й у сучасних українських і польських дослідників, особливо в тих, котрі намагаються створити героїчну модель власного минулого.

¹⁰⁴ *Wetychenko S.* Oficjalny schemat przedrewolucyjnej historii Ukrainy w powojennej Polsce // Польсько-українські студії. Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. С. 33-35.

¹⁰⁵ *Зашикульняк А.* “Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії” // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. Київ, 2008. С. 37.

¹⁰⁶ *Serczyk A.* Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy. S. 13.

З 60–70-х років ХХ ст. у працях польських дослідників В. Серчика, Я. Козіка, Л. Подгородецького, С. Козака та інших центр ваги у висвітленні українсько-польського минулого почав зміщуватися з соціально-економічних на соціально-політичні та національні аспекти¹⁰⁷. Однак навіть у цей період через цензурні обмеження польські вчені повною мірою не могли розгорнути дослідження суперечливих питань історії українсько-польських відносин, водночас польсько-радянський кордон унеможливив контакти між ученими, обмін думками та вільну дискусію над спільним минулим. Це суттєво ускладнювало критичний перегляд і верифікацію усталених стереотипів. Такі дискусії розпочалися лише з 1991 р., однак позбутися негативного стереотипу “українця-бандита”, до утвердження якого в свідомості поляків доклалися польська повоєнна публіцистика та шкільна література, нелегко¹⁰⁸.

Однією з подій, яку заборонялося висвітлювати в радянській історичній літературі, оскільки вона відбувалася на теренах “братньої соціалістичної країни”, стала волинська трагедія 1943 р. Польські історики та публіцисти зосередили увагу на дослідженні повоєнної доби, зокрема боротьби з українським підпіллям на території Польщі. Десятиліттями поляків переконували в тому, що саме в Польщі велася найзапекліша боротьба УПА. Для формування цього переконання, як зазначає сучасний дослідник Р. Кабачій, були використані різні історичні події, що відбувалися на двох територіях: антипольська акція на Волині 1943 р., а також повоєнна боротьба УПА. Появі антиукраїнської та антиупівської риторики в комуністичній Польщі сприяли ідеологічні стереотипи на кшталт “бандерівщини”, “українця-різуна” і вояків УПА, що співпрацювали з німцями, або ж просто “українців”, які масово вбивали цивільне польське населення, що набули поширення в польській повоєнній літературі та белетристиці. У цей же період поширився й аналогічний український стереотип, згідно з яким вважалося, що поляки, співпрацюючи в 40-х роках ХХ ст. як з німцями, так і з радянською владою, чинили масові вбивства цивільного українського населення, а українські акції супроти поляків мали виключно відплатний характер. І донині більшість поляків у “волинській трагедії” звинувачує вояків УПА, які на За-

¹⁰⁷ *Зашикільняк Л.* Українське козацтво у висвітленні польської історіографії (1944–1989 рр.) // *Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів.* С. 264–265.

¹⁰⁸ *Konieczna J.* Polacy-Ukraińcy, Polska-Ukraina. Paradoksy stosunków sąsiedzkich. S. 2; *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. S. 14.

керзонні¹⁰⁹ протистояли польським каральним загонам, сприяючи поширенню стереотипів “вояка УПА як бандита” та зображенню українського національного руху як антипольського й антисемітського за своєю суттю¹¹⁰. Підтвердженням відродження у польській повоєнній літературі, та й у суспільстві загалом, негативних стереотипів України та українців, стала опублікована істориком М. Труханом праця “Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі” (1992). Опрацювавши тогочасну польську публіцистику та белетристику, автор віднайшов чимало прикладів поширення у них образу “неповноцінного і злого українця”¹¹¹.

Одними з перших польських дослідників, які в своїх “наукових” публікаціях торкнулися теми боротьби польського війська з “бандами” УПА, були І. Блум та Я. Герхард. Праці цих учених, як і їхніх наступників, характеризувалися тенденційним, однобічним, безкритичним висвітленням подій; містили низку фактологічних помилок, перекручень і замовчувань. Таке суб’єктивне висвітлення подій 1944–1947 рр. мало на меті не з’ясування історичної правди, а формування з допомогою літературної пропаганди негативного стереотипу “українця-різуна”. Дослідники наголошували на співпраці українських “фашистських” організацій ОУН-б, ОУН-м та УПА з гітлерівцями, з метою придушення радянського та польського рухів опору, обґрунтовували необхідність проведення акції “Вісла” боротьбою з українським фашизмом. Ці вчені своїми однобічними, фальшивими описами поширили в історичній та популярній літературі, пов’язаній з українським націоналістичним рухом, низку міфів і стереотипів, які донині живуть в історичній свідомості поляків. Лише з 90-х років ХХ ст.

¹⁰⁹ Закерзоння – науково-публіцистична назва українських етнічних територій (Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина), які знаходяться на захід від лінії Керзона та ввійшли до складу Польщі за умовами радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 р., частково зміненого в 1951 р. У 1947 р. польський комуністичний уряд провів операцію “Вісла”, внаслідок якої близько 150 тис. українців були насильно вивезені з етнічних теренів на північні і західні землі Польщі. Діям польського уряду та польських каральних частин у Закерзонні до кінця 1947 р. протистояла й УПА.

¹¹⁰ *Кабачій Р.* УПА: страх Польщі й... Україна? У дискусії з поляками на тему Української повстанської армії наша держава має спиратися на волю народу до свободи // Україна Молода. Київ, 2006. № 135. 27 липня; *Ольшанський Т.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 // Незалежний культурологічний часопис “Г”. Львів, 1997. № 10. С. 35.

¹¹¹ *Трухан М.* Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Мюнхен; Львів, 1992. 218 с.

почали з'являтися численні праці польських науковців, оперті на джерельні дослідження, автори яких Р. Тожецькі, А. Ольшаньські, Г. Мотика, Р. Внук намагалися об'єктивно представити українсько-польські відносини¹¹². Однак, згадуючи про антиупівські стереотипи в польській історичній свідомості, не слід забувати, що й самі українці не позбавлені стереотипного сприйняття вояків УПА.

Антиупівські настрої підтримували польські література та кіно 50–80-х років ХХ ст. Зусиллями комуністичної пропаганди образ України й українців формувався тут на основі викривленого трактування історичних подій Другої світової війни та повое-нних років. Кіно, література, наука, перебуваючи під особливим контролем держави, не могли дотримуватися відмінної від насадженої Польською об'єднаною робітничою партією інтерпретації польсько-українських відносин. Автори повое-нних фільмів, які висвітлювали окремі аспекти взаємин між поляками й українцями часів Другої світової війни та перших повое-нних років, відображали на екрані обов'язкову для 70-х років інтерпретацію подій, змальовували воїнів УПА та загалом українських націоналістів як бандитів, які розправлялися з мирним польським населенням, не цураючись жодних методів боротьби. Ситуація дещо змінилася у 80-х роках. Тоді були відзняті фільми, в яких українська тема інтерпретувалася по-новому і водночас не продукувалися фільми, які б поширювали антиукраїнські стереотипи¹¹³.

Зростанню зацікавлення українсько-польськими відносинами в середовищі польських науковців комуністичної доби та спростуванню негативних стереотипів сприяла діяльність еміграційного Літературного інституту та часопису "Культура", який упродовж 1947–2000 рр. був не лише найважливішим часописом східноєвропейської еміграції на Заході, а й одним із найвизначні-ших явищ польської культури ХХ ст. Керівником Літературного інституту, що у 1946–1947 рр. діяв у Римі, а згодом – у Парижі, та редактором "Культури" був політик, редактор і видавець Єжи Гедройць (1906–2000), який одним з головних обов'язків польської еміграції вважав подолання українсько-польських історич-них стереотипів, нормалізацію відносин між поляками та укра-їнцями, а також підтримку прагнень українців до незалежності. Саме він був одним з перших поляків, які невдовзі після Другої світової війни заявили, що Львів залишиться українським, а Вільнюс – литовським, поляки ж повинні навчитися гідно жити та

¹¹² Purat A. Stereotyp narodowościowy Ukraińca w polskiej historiografii powojennej. S. 342-347.

¹¹³ Даберт Д. Українські мотиви в польському кіно. С. 121-123.

розв'язувати свої проблеми у спільному європейському домі¹¹⁴. У концепції майбутньої незалежної Польщі, викладеній Є. Гедройцем та його однодумцями на шпальтах паризької “Культури”, провідною була думка про те, що не може бути незалежної Польщі без незалежної України. Свою ідею Є. Гедройць зумів донести не тільки до читачів поза межами Польщі – поляків та українців, а й до читачів у Польщі (журнал потрапляв до Польщі нелегально)¹¹⁵. Окрім Є. Гедройця, тон публікаціям “Культури” задавали Є. Стемповський (Павел Гостовец), Ю. Мерошевський, Ю. Лободовський. Зокрема, Ю. Лободовський статтею “Проти почвар минулого”, видрукованій у “Культурі” (1952, № 2–3), започаткував дискусію на тему українсько-польських відносин, яка точилася близько року та сприяла тому, що середовище цього часопису, перше в еміграції, виступило за перегляд кордонів 1939 р., що означало згоду з повоєнним українсько-польським кордоном і підваження стереотипів “історичних кордонів давньої Речі Посполитої 1772 р.”, ягеллонського міфу тощо¹¹⁶. Однак в історичній свідомості польського народу згадані стереотипи не зникли відразу.

З редакцією паризької “Культури” тісно співпрацювали українські вчені. На шпальтах часопису публікувалися Є. Маланюк, М. Глобенко, Б. Осадчук, Б. Левицький та один з найвидатніших істориків української еміграції І. Лисяк-Рудницький. Попри те, що цей учений опублікував на сторінках “Культури” лише один текст – “Новий Переяслав” (1956, № 6, 7–8), його вплив на українську лінію часопису був вагомим. Саме з ініціативи І. Лисяка-Рудницького, котрий добирав теми публікацій “Культури”, у часописі з'явилася низка статей, які руйнували сформовані міфи та стереотипи. Зокрема, він зініціював публікацію статті Б. Левицького “Українці та придушення Варшавського повстання” (1952, № 6), яка розвінчала стереотип про участь українців у придушенні цього повстання 1944 р., та працю А. Ортинського “Правда про українську дивізію” (1952, № 11), присвячену історії створення української дивізії СС “Галичина”. Водночас, як відзначає сучасна польська дослідниця Б. Бердиховська, заслугою І. Лисяка-Рудницького було те поважне

¹¹⁴ *Возняк Т., Павлишин А. Памяті Єжи Гедройця // Поступ. Львів, 2000. № 154 (598). 16–17 вересня.*

¹¹⁵ *Гнатюк О. Сто років самотності. У липні минає сто років від дня народження Єжи Гедройця. У вересні минає шість років від дня його смерті // Дзеркало тижня. Київ, 2006. № 26 (605). 8–14 липня.*

¹¹⁶ *Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької “Культури” // Простір свободи: Україна на шпальтах паризької “Культури” / Упор. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 15-16, 26-27.*

місце, яке “Культура” відводила критичному аналізу національної політики міжвоєнної Польщі¹¹⁷.

Польські та українські дописувачі паризької “Культури” намагалися зацікавити українсько-польською справою міжнародну спільноту, переконати поляків, що найважливіше не повернення втрачених “східних кресів”, а те, якою буде майбутня, звільнена від комунізму Польща і як їй будувати відносини з Україною. Саме Є.Ґедройць та його журнал “Культура” заклали фундамент польсько-українського історичного примирення 90-х років ХХ ст.¹¹⁸

Роль “Культури”, яка знайомила польських читачів з творчою спадщиною європейських письменників, істориків, філософів тощо та сприяла врегулюванню українсько-польських відносин, з кінця 70-х – початку 80-х років ХХ ст. частково перебрала на себе польська опозиційна література т.зв. другого видавничого обігу. У позацензурних часописах і працях українська тематика була на чільному місці. У цей час були видані книги таких знаних польських істориків, як Я.Радзейовський, В. Серчик, Я. Качмарчик, Т. Хинчевська-Геннель та інших, які намагалися переосмислити українсько-польські відносини з урахуванням як польської, так і української точок зору.

У радянські часи в Україні антипольські стереотипи довгі роки без змін підтримувалися системою освіти та офіційною комуністичною ідеологією. Крізь призму державної політики поляки, як уже зазначалося, подавалися як “пани-шляхта”, “завойовники-поневолювачі” українців, з якими ті вели постійну боротьбу за визволення і возз’єднання з Росією¹¹⁹. Водночас конфлікти між простим українським і польським населенням, які могли порушити засади “одвічної” українсько-польської приязні, основи польсько-радянської дружби”, згладжувалися¹²⁰. Як і в польському суспільстві, більш об’єктивні та зважені думки щодо спільного українсько-польського минулого висловлювали представники українських емігрантських кіл, зокрема

¹¹⁷ Там само. С. 22-23, 26-29.

¹¹⁸ Інтелектуал, який підштовхнув нашу історію. До 100-річчя Єжи Ґедройць // Україна Молода. Київ, 2006. № 218. 23 листопада.

¹¹⁹ Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej odbytej 16–17 października 2000 r. w Rzeszowie / Pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 63.

¹²⁰ Serczyk W.A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. S. 13.

М. Стахів, Т. Гунчак, М. Демкович-Добрянський, згаданий уже І. Лисяк-Рудницький¹²¹. В українській діаспорі перші спроби українсько-польського діалогу, подібно як у польських еміграційних колах завдяки паризькому виданню “Культура”, робилися за участі місячника літератури, мистецтва та суспільного життя “Сучасність”¹²². Цей часопис, який постав на базі двотижневика “Сучасна Україна” і місячника “Українська літературна газета”, з 1961 р. упродовж трьох десятиліть видавався спочатку в Німеччині (Мюнхен), потім – у США, а від січня 1992 р. – у Києві. “Сучасність” інформувала читачів про культурні, національні, соціально-політичні, економічні та демографічні процеси в Україні та СРСР, а також про зміни ідеологічних та історіографічних течій Західної Європи. На шпальтах часопису свої праці публікували В. Вовк, О. Ізарський, А. Камінський, В. Кубійович, І. Лисяк-Рудницький, О. Прицак, У. Самчук, Ю. Шевельов, Р. Шпорлюк. Автори статей критикували політику національної дискримінації та русифікації республік СРСР, політику Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, а також певною мірою прислужилися до налагодження українсько-польських відносин і досягнення взаємного порозуміння.

Проте, польські та українські вчені та літератори, які намагалися подолати старі стереотипи, в загальній масі як польського, так і українського суспільств залишалися в меншості. Історичні стереотипи та міфи, породжені давніми українсько-польськими конфліктами, продовжували впливати на свідомість поляків та українців.

Дослідження проблематики українсько-польських відносин активізувалися після проголошення незалежної Польщі та незалежної України. Відтоді головна увага зосереджувалася на заборонених радянською цензурою конфліктних моментах українсько-польського минулого. На конференціях, наукових симпозіумах, семінарах, круглих столах, на сторінках численних наукових і публіцистичних видань українські та польські дослідники, хоча й з певними труднощами, однак частково зуміли порозумітися щодо висвітлення українсько-польського протистояння XVI–XVII ст., однак дуже важко доходять згоди щодо подій XX ст. Особливо гострі дискусії викликало обговорення польсько-українського збройного протистояння у 1918–1919 та 1943–1944 рр., депортацій українського та польського населен-

¹²¹ *Зашикільняк Л.* Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. С. 99.

¹²² *Возняк Т.* Моделі польсько-українського співіснування. С. 31.

ня тощо¹²³. Зокрема, під впливом подій на Волині в роки Другої світової війни (чотири хвилі депортацій польських громадян у 1940–1941 рр., вбивства поляків з листопада 1942 р. по серпень 1943 р.), внаслідок яких, згідно з польськими джерелами, загинуло понад 100 тисяч осіб польської національності, у масовій свідомості польського народу міцно вкоренилися і наклалися на попередні (зазвичай негативні) уявлення про українців стереотипи “Волинь – місце жорстокої розправи над мирними поляками”, “волиняни (українці) – бандити”, “волинські події – це геноцид польського народу”¹²⁴. Ще однією історичною подією, яка породила низку міфів і стереотипів, які донині перешкоджають нормалізації українсько-польських відносин, здебільшого не на міждержавному, а на культурно-побутовому рівні, було виселення українського населення із західних теренів українських етнічних земель, які відійшли до складу Польщі, що тривало з 28 квітня по жовтень 1947 р. і відоме під назвою операція “Вісла”. На жаль, польська історіографія до кінця ХХ ст. намагалася пояснити та виправдати події 1947 р., спогади про які падають тінню на українсько-польські відносини, за допомогою міфів і стереотипів (як-от: причиною переселення українців на західні та південні землі Польщі була необхідність ліквідації УПА; операція “Вісла” була ініційована комуністичною Москвою; керівництво ОУН постановило винищити польське населення без серйозного їх документального підтвердження. Ще один міф, виокремлений Я. Дашкевичем, – про братовбивчу боротьбу, на думку цього дослідника, не може бути застосований до польського та українського народів, оскільки йдеться про дві окремі повноправні й рівноцінні нації, поєднані спільним історичним минулим, в яких взаємних братерських почувань завжди було мало, а починаючи від XVI і до середини ХХ ст. польсько-українські відносини були затьмарені воєнними сутичками та українськими повстаннями проти польського панування¹²⁵. Зауважмо, що ці міфи та стереотипи донині перешкоджають нормалізації українсько-польських відносин здебільшого не на між-

¹²³ Докладніше див.: *Кресло А. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003)*. Львів, 2005. 128 с.; *Дашкевич Я.Р. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети*. С. 84.

¹²⁴ *Каращук Г.* Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині) // <http://ruthenia.info/txt/konf/derzh2000/23.html>

¹²⁵ *Дашкевич Я.* Подзвінне операції “Вісла” // Незалежний культурологічний часопис “І”. Львів, 1997. № 10. С. 64.

державному, а на культурно-побутовому рівні. Оскільки частина польського суспільства не може погодитися з твердженням, що в роки Другої світової війни поляки, подібно до українців, були активними учасниками взаємних винищувань, що вони діяли не лише у виправданій самообороні, а й нерідко виступали як атакуюча сторона; що для українців міста та села на сході Польщі є їхніми “малими вітчизнами”. Своєю чергою, багато українців продовжують стверджувати про “польську окупацію Львова”; називати акцію “Вісла” геноцидом, замовчуючи нищення поляків на Волині у 1940–1943 рр.¹²⁶

Історичними міфами та стереотипами стосовно українців пронизані не лише наукові та публіцистичні праці польських учених, а й підручники та посібники, в яких інформацію про Україну та українців подано в контексті історії Польщі (українські терени як частина Речі Посполитої, або Україна як сусід польської держави). Подібний підхід до висвітлення українського минулого загрожує, як стверджує сучасний польський історик В. Менджецький, небезпекою формування серед польських школярів переконання, що Україна була і залишається не самостійним об’єктом історії та сучасності, а суб’єктом діяльності інших – особливо Польщі та поляків і Росії та росіян. Таке враження підтримується й характером наррації багатьох підручників, в яких українці виступають як упосліджена група, яка бореться за свої права, але слабка і нездатна до самостійного досягнення своїх цілей. Саме тому українці впродовж віків шукають собі протектора: супроти Польщі звертаються по допомогу до Росії, а проти Росії – до Польщі. Нерідко в підручниках українці виступають знаряддям маніпуляцій сусідніх народів, зокрема австрійців і німців. Однак, як зазначає В. Менджецький, позитивом є те, що, порівняно з підручниками, виданими на початку 90-х років ХХ ст., у працях, опублікованих після 1999 р., автори уникають будь-яких тверджень стосовно України та українців, які можуть бути сприйняті як прояв ворожості, декларують визнання прав українців на власну державу, уникають тих історичних моментів, які можна трактувати як оспорювання прав українців на землі, що входили до складу Речі Посполитої, намагаються відмежуватися від низки історичних міфів і стереотипів, які вкоренилися у суспільній свідомості поляків. Загалом, учений переконаний, що ситуацію, яка склалася в сучасній польській освітній системі, можна трактувати як ситуацію перехідного періоду,

¹²⁶ *Serczyk A.* Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy. S. 15.

оскільки відбувся відхід від старої, неприхильної щодо України й українців схеми, а нова донині ще не опрацьована¹²⁷.

Не позбавлені антипольських стереотипів праці українських істориків, видані наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст., зокрема ті, в яких об'єктом вивчення є вся історія України. Автори цих творів піддаються спокусі спрощення ситуацій з українсько-польського минулого та представляють Польщу як історичного “ворога” України. Навіть праці видані у 90-х роках ХХ ст. таких знаних дослідників, як П. Толочко, О. Толочко, М. Котляр, В. Смолій, В. Степанков, В. Сарбей, не позбавлені впливу радянської історіографії щодо висвітлення українсько-польських відносин. У їхніх публікаціях кінця ХХ ст., як і в творах українських учених ХІХ – середини ХХ ст., Польща виступає “агресором” у боротьбі за спірні території, “загарбником”, “окупантом”, “гнобителем українського народу”, проти якого піднімаються “повстання народних мас”, протиставляється “українська держава Богдана Хмельницького – шляхетській Польщі”, події 1918–1919 рр. у Галичині висвітлюються як “польський бунт”. Сформований українськими істориками образ Польщі та поляків як “недоброго сусіда”, який віками прагнув поневолити українців або захопити їхні етнічні терени, ґрунтується переважно на схемах, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, та з незначними змінами, перенесеними у новітні концепції історії України¹²⁸. Проаналізувавши вміщені в підручниках і посібниках з історії України стереотипні кліше за рівнем агресивності та змістовим наповненням, Н. Яковенко виокремила два основних негативних стереотипи: 1) поляки – це окупанти, які провадили послідовну політику підкорення та денационалізації України, 2) Польща та Україна – засадничо окремі, нічим, окрім ворожості, не пов'язані політичні, соціальні та культурні організми¹²⁹.

Однією з причин переважання в сучасній українській історіографії викривленого образу Польщі та поляків є переконання, згідно з яким обов'язком національного історика є відстоювання виключно рачії української сторони у минулому. Як наслідок наукові засади

¹²⁷ Менджецькі В. Образ України та українців у польських підручниках у 1999–2005 роках // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15–16 грудня 2005 року) / Упорядник і наук. ред. Г.В. Касьянов. Київ, 2008. С. 143–144.

¹²⁸ Зашкільняк Л. “Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії”. С. 39–44.

¹²⁹ Детальніше про це див: Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках, або відлуння давнього й недавнього минулого // Незалежний культурологічний часопис “Г”. 2003. № 28. С. 295–305.

історичного дослідження у таких випадках відступають на другий план. А це, своєю чергою, призводить до того, що донині українські історики намагаються уникати “важких питань” українсько-польських відносин, перекладаючи весь тягар вини за їхній розвиток на польську або якусь третю сторону, не зауважуючи помилок української¹³⁰. Л. Зашкільняк стверджує, що закорінені в суспільній свідомості численні міфи та стереотипи стосовно сусідів, зокрема поляків, є наслідком тривалої боротьби української історіографії з сусідніми історичними науками за формування самостійної версії історії України, за утвердження в історичній свідомості як українців, так і поляків, і росіян, історичного “портрета” України. Він пише: “Українські історики так захопилися “боротьбою”, що не помітили ані змін в світовому історіописанні, ані нових історичних умов, в яких їм доводиться жити і працювати. “Привиди” історії, пов’язані з польським “шляхетським пануванням” в Україні або “старшобратством” і “єдинокровством” росіян, все ще міцно зберігаються як в історичній пам’яті, так і в свідомості багатьох українців”¹³¹. Однак у сучасній українській історіографії є й такі праці, в яких простежуються спроби позбутися залежності від минулих парадигм, відмовитися від сформованих історичних міфів і стереотипів. У них Польща виступає не ворогом, а, відповідно до конкретного історичного періоду, рівноправним елементом тогочасного політичного мислення. Авторами таких робіт є Я. Грицак, О. Русина, Н. Яковенко та інші.

Попри те що у суспільній свідомості кожного нового покоління українців образ пересічного поляка змінився і нині набуває позитивних ознак, а з-поміж поляків зростає прихильне ставлення до України, негативні архетипи продовжують існувати якщо не на офіційному та історіографічному, то на культурно-побутовому рівнях¹³². Стереотип поляка як загарбника та окупанта у свідомості українців, а українця як бандита та неприятеля є реакцією на усвідомлені, або частіше, неусвідомлені національні вади. На думку українських дослідників, стереотипність, усвідомлену чи неусвідомлену, усунути неможливо, оскільки вона формувалася впродовж століть; вплив негативних стереотипів можна лише мінімізувати¹³³. Тому завданням сучасної польської та україн-

¹³⁰ Зашкільняк Л. “Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії”. С. 38.

¹³¹ Там само. С. 35.

¹³² Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. С. 95.

¹³³ Павлишин А. Перспективи порозуміння на польсько-українському кордоні // Незалежний культурологічний часопис “Ї”. Львів, 1998. № 12. С. 140.

ської історіографії є витіснення негативних стереотипів позитивним образом “іншого”, який повинен не відштовхувати народи, а зближувати, показувати їхню причетність до цивілізаційних здобутків як спільного надбання людства¹³⁴. Успішним виявився українсько-польський науковий діалог 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. Спільні наукові конференції, семінари, круглі столи, публікації нових джерел і наукових праць, дали змогу історикам обох країн певною мірою зблизити свої позиції, виробити узгоджені оцінки. Одним з перших наукових діалогів посткомуністичної доби за участю українських і польських істориків, що заклав підвалини тривалої співпраці дослідників обох країн і мав на меті виявити та зблизити позиції сторін в оцінці причин і наслідків сформованих упереджень, стала конференція, що відбулася з ініціативи українського вченого Я. Ісаєвича та польського дослідника В. Серчика 29–31 травня 1992 р. у місті Кам’янець-Подільському. Підсумком конференції, учасники якої зосередили увагу на політичних і культурних відносинах українців і поляків та проблемі взаємних стереотипів, став випуск збірника матеріалів¹³⁵, який не втратив своєї наукової значущості і донині¹³⁶. Відтоді спільні українсько-польські конференції, наукові зустрічі, семінари стали регулярними, а їх результатом була публікація невідомих раніше документальних джерел, колективних та одноосібних наукових праць. Водночас розпочатий українсько-польський науковий діалог виявив певні проблеми та нереалізовані можливості. Сучасні історики України та Польщі у своїх розвідках акцентують увагу на дослідженні політичної тематики, переважно на конфліктних сторінках спільного минулого, натомість для подолання взаємних упереджень і недовір’я, які переважають у свідомості українців і поляків, необхідно зосередитися на соціальній, економічній, духовній, культурній історії¹³⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що українсько-польські відносини з їхньою багатотомною історією є яскравим прикладом формування і поширення стереотипних уявлень як про спільне минуле, так і один про одного. Соціологічні дослідження польського Інституту громадських справ засвідчили шкідливий вплив наці-

¹³⁴ *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. С. 3.

¹³⁵ Польсько-українські студії. Т. 1.: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Київ, 1993. 264 с.

¹³⁶ *Гаврилюк О.* Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості. С. 64-65.

¹³⁷ Там само. С. 69-70.

ональних, етнічних та історичних стереотипів на налагодження добросусідських відносин між двома народами на сучасному етапі. До збереження негативних українсько-польських історичних міфологем, які, передаючись з покоління в покоління, глибоко вкоренилися у колективній культурі та відіграли помітну роль у формуванні суспільної свідомості поляків та українців, певною мірою долучилися політики, історики, митці обох країн. Подолати ці міфи українській та польській історіографіям не вдалося дотепер: частина польських дослідників підтримує стереотипи на кшталт “польські східні креси”, “польськість Львова”, а частина українських істориків – ідеї “одвічної ворожості Польщі”. Це зумовлено насамперед тим, що історики обох країн використовують історичні концепції, впроваджені ще попередньою українською, польською та радянською історіографіями за цілком відмінних суспільно-політичних умов, не коригуючи їх відповідно до вимог часу. Водночас оптимізму додає те, що в діяльності представників української та польської інтелігенції простежуються активні кроки, спрямовані на подолання з допомогою передусім культурного фактора сформованого століттями негативного взаємосприйняття. Успіхи українсько-польського наукового діалогу кінця 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. в подоланні взаємних історичних стереотипів активно впливають на масову суспільну свідомість, позбавляючи людей взаємних упереджень і недовіри. За умови зміцнення рівноправних і цивілізованих відносин між Україною і Польщею, співробітництва і діалогу культур, спільнот та економік застарілі стереотипи поступово трансформуються в нові, що більше відповідають реаліям нинішнього часу і і перспективам спільного європейського вибору. Якщо сусідські взаємини будуть розвиватися за іншим сценарієм, то можливе відродження і штучне підживлення старих стереотипів “історичної ворожості” і “цивілізаційної відмінності”.

Oksana RUDA

To the sources of Mythologization of Ukrainian-Polish Relations

The research is concerned with the historical myths and stereotypes in Ukrainian-Polish relations, their formation and diffusion in social consciousness. The harmful influence of national, ethnical and historical stereotypes and myths over modern good-

neighbour relations between Poles and Ukrainians is examined. The attitude of the Polish society to the Ukrainians and vice versa is traced on the basis of sociological studies carried out in 1998-2008. It is ascertained that in consciousness of Poles the negative images of the Ukrainians and Ukraine are preserved up to this time, instead the Ukrainians have positive perception of the Polish nation. Politicians, historians and artists of these two countries helped to a certain extent to preserve negative Ukrainian-Polish historical myths that were deeply enrooted in collective culture and played an important part in the formation of social consciousness of the Poles and the Ukrainians. Up to this time Ukrainian and Polish historiographies can not overcome these myths, however some intellectuals are acting resolutely to get over the negative mutual perception which was formed from century to century.

Христина Чушак

“Українці – брати чи вороги?”: спроби польської антикомуністичної опозиції подолати негативні стереотипи щодо українців та України

Характер міжнаціонального спілкування може бути дружнім, нейтральним або конфліктним. Він формується в залежності від історичного минулого, соціально-політичної обстановки у кожній конкретній країні, від економічних та культурних умов життя, безпосередньої конкретної ситуації чи зацікавленості у спілкуванні¹. Випадок польсько-українських взаємин – це приклад переходу від конфліктів та конфронтацій до мирного співіснування та співпраці. Та повноцінний розвиток добросусідських відносин між Україною та Польщею був неможливий без боротьби з упередженнями, що існували у колективній свідомості обох націй. Саме польські опозиціонери, які провадили активну видавничу діяльність у 1976–1989 роках, зробили в цьому напрямі рішучі кроки, що принесли свої результати після розпаду соціалістичного блоку й трохи згодом – СРСР. Завдяки опозиціонерам невід’ємним елементом етнокультурної політики Польщі стало подолання стереотипів у взаєминах поляків і українців.

Чим спричиняється конфліктність міжетнічних відносин? Деякі етнопсихологи вважають, що ворожість та упередженість у міжнаціональних і, ширше – міжетнічних – взаєминах неунікненні, тому що є невід’ємною частиною людської природи. Представники біологічної школи та соціал-дарвінізму стверджують, що боротьба за існування – це закон життя, і вона породжує постійну ворожість та конфліктність. Однак існують теорії, які повністю заперечують цю гіпотезу. Ряд досліджень доводять, що вороже ставлення до іноземців, упередженість, не є вродженими. Вони виникають під впливом відповідного виховання й мають певні причини соціального характеру².

У сучасній етнопсихології та студіях націоналізму все більшого поширення набуває переконання, що причини міжетнічних конфліктів залежать від того, як етнічні групи *сприймають* одна одну. Головним тут є суб’єктивний фактор, а не об’єктивний стан речей. Вороже ставлення до іншої нації проявляється у настрої,

¹ A Framework for Analysis of Ethnopolitical Mobilization and Conflict // Nationalism and War. New York, 1994. P. 77-95.

² Баронин А. С. Этническая психология. Киев, 2000. С. 99.

поведінці та вчинках людей і груп, що належать до різних етносів, але ці дії зумовляються впливом таких психологічних явищ, як установки, упередження, національні стереотипи. Розгляньмо ці психологічні явища та умови їх виникнення.

У найзагальнішому розумінні *установка*³ означає такий психічний стан, коли людина готова реагувати конкретно визначеним чином на певні факти дійсності. Установки формуються не лише щодо явищ, а й щодо людей і груп людей. Вони поєднують у своїй структурі емоційні і раціональні складові, але за переважання перших. Тому установка завжди є або позитивна, або негативна (радіше останнє). Найзагрозливіші риси установок полягають у тому, що, по-перше, вони можуть скластися по відношенню до речей чи людей, з якими її носій ніколи не мав безпосереднього контакту; по-друге, вони завжди здаються носієві правильними; по-третє, найчастіше люди не усвідомлюють того, що мають певні установки. Тому спотворену інформацію вони сприймають як об'єктивну та єдиноправильну.

Етнічна установка фокусує у собі переконання, погляди, думки людей щодо історії і сучасного життя етнічної групи, її взаємозв'язків з іншими народами, людьми інших національностей.

Як було зауважено вище, установка може мати й позитивне забарвлення – хоча по відношенню до етносів таке трапляється рідко. *Упередження* ж – це яскраво виражена негативна установка. Воно не має під собою жодних підстав – здебільшого виникає у людей, які не володіють достатніми знаннями чи інформацією щодо об'єкту, якого стосується їхнє упередження. Воно дуже часто виступає власне стосовно якихось етнічних груп і проявляється у задалегідь негативному ставленні до таких груп. Варто підкреслити, що головну роль у їхньому виникненні відіграє саме *незнання*⁴.

Одним з головних способів, яким людина дає собі раду у сучасному світі з його надміром інформації, є формування *стереотипів*⁵. У психології це поняття означає стійке, емоційне за своєю природою утворення, яке в спрощеній формі відображає певний, доволі складний факт дійсності. Тобто, стереотип – це образ, який містить у собі почуття і об'єднує соціальний і психологічний досвід спілкування та відносин з людьми. Він виникає у результаті некритичного засвоєння якогось конкретного факту чи події.

³ Там же. С. 99-101.

⁴ Швецова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. Київ, 2000. № 7-8. С. 134.

⁵ Snare Ch. Defining Others and Situations: Peace, Conflict, and Cooperation // Peace and Conflict Studies. 1994. Davie, Vol. 1. № 1.

Стереотипи можуть бути досить близькими до дійсності, але так само – що особливо небезпечно – дуже відчутно її спотворювати. Тобто, стереотипи – це “недосконалі типи мислення”⁶. Проте стереотипи існують і широко використовуються людьми, хоча вони і не усвідомлюють цього.

*Етнічний стереотип*⁷ містить у собі стійке ядро, визначений комплекс уявлень про зовнішність представників конкретного народу, його історичне минуле, особливості стилю життя. Містить він уявлення і про моральні та комунікативні якості цього народу. Усі ці складові не є раз і назавжди усталеними – вони можуть змінюватися.

У процесі формування стереотипу зазвичай має місце й так зване “явище призми”. Воно полягає в тому, що у людини виникає установка до представника іншої етнічної групи на основі його досвіду спілкування або вже існуючої установки до цього етносу. Іншими словами, людина дивиться на конкретного представника іншої етнічної групи через призму установки, яка вже склалася у нього на основі спілкування (або опосередкованого досвіду) з іншими членами цього ж етносу. Воно, зазвичай, стоїть на заваді об’єктивному сприйняттю ситуації.

Зі сказаного вище випливає, що хоча прояви ворожого ставлення до представників іншої нації відбуваються також і під впливом психологічних явищ, однак ці останні зумовлені зовнішніми чинниками, при цьому, дуже часто, навмисне. Зокрема, це відбувається в моменти, коли якась група відчуває загрозу для свого існування як групи. Тоді нерідко заводиться мова про зміцнення ідентичності групи, захист її від зовнішніх чинників. А найпоширенішим способом побудови чи зміцнення ідентичності є відштовхування від образу *іншого*. Проблема іншого тривалий час цікавила філософів. Від середини ХХ ст. інтерес до неї помітно зріс, в тому числі з боку вчених, що займалися суспільними науками.

У соціальних науках вкоренилося діалектичне трактування стосунків з іншим (на основі праць Г.В.Ф. Гегеля та К. Маркса). І якщо Г.В.Ф. Гегель схилився до діалектичного прочитання формування ідентичності, то К. Маркс набагато послідовніше наполягав на діалектичному принципі. Врешті, саме версія Маркса про діалектичне формування ідентичності стала домінантною в суспільних науках ХХ ст., і більшість інтерпретацій формування колективної ідентичності, як і раніше, схилиється до діалектич-

⁶ Баронин А.С. Этническая психология. С. 102.

⁷ Там же.

ної⁸. Що б там не було, але діалектичний підхід найчастіше означає асиміляцію, нехай навіть через синтез.

Паралельно з названими розвивався й інакший підхід до іншого. Значним кроком у його розвитку стали праці Фрідріха Ніцше, який почав стирати межу між категоріями свого й чужого⁹, що були основою політики держави у модерний період. Водночас Ніцше застерігав перед небезпекою ресентименту, тобто набуття власної ідентичності за рахунок утвердження негативного *іншого*. На його думку, існування ресентиментів свідчило про слабкість¹⁰. До цього ж напряму можна віднести праці російського вченого Міхаїла Бахтіна. Він наполягав, що без іншого суб'єкт насправді не може мати знань ні про себе, ні про світ, оскільки значення викристалізуються в діалозі *різних* свідомостей¹¹.

У тому, що польські опозиціонери писали про українців, проблема іншого не була чітко артикульована, себто, вони не сприймали (за кількома винятками) польські взаємини з українцями як взаємини з іншим. Проте цей інструментарій дає дуже багато для аналізу опозиційних концепцій, що стосувалися українців. Адже ставлення поляків до українців було конститутивним у творенні польської ідентичності, й зміни у ставленні до українців як до іншого означали також зміни у сприйнятті самих себе.

Оскільки відмежування “я” від “іншого” – це активний і тривалий етап формування ідентичності¹², то доки триватиме так звана політика ідентичності (а її провадять усі держави щодо своїх громадян), доти існуватиме протиставлення “своєї” спільноти “іншій”. Залишається з'ясувати, яким чином це робилося / робиться / робитиметься. Ще наприкінці 1960-х років норвезький антрополог Ф. Барт довів, що за таких розмежувань йдеться не про реальні культурні відмінності, а про спосіб їхньої активізації, наголошення (чи, навпаки, замовчування). Тому будь-яка відмінність, якою б незначною вона не була, може набутти політичного значення і слугувати для розмежування ідентичностей¹³. У польсько-українських взаєминах це теж дуже

⁸ Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейской идентичности. Москва, 2004. С. 27.

⁹ Dallmayr F.R. Twilight of Subjectivity: Contribution to a Post-Individualist Theory of Politics. Amherst: University of Massachusetts Press, 1981. P. 27.

¹⁰ Ницше Ф. Ессе Homo, как становятся самим собой // http://www.lib.ru/NICSHI/esse_homo.txt

¹¹ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, 1972.

¹² Нойманн И. Указ. соч. С. 68.

¹³ Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Differences. Long Grove: Waveland Press, 1998.

помітно. У твореному опозиційному дискурсі стиралися певні ознаки, які були важливими для “виокремлення” українців раніше, як от: відсутність стійкої державності у міжвоєнний період, “злочинна” діяльність українських націоналістів тощо. Проте, звичайно, про взаємну ідентифікацію поляків та українців мови бути не могло, просто іншість українців почала визначатися у м’якших, не таких ворожих поняттях.

Ставлення польської опозиції до українців як до нації та суспільства й образу України було значно складнішим і менш однорідним, ніж ставлення польських опозиціонерів до української державності та кордону між Польщею та Україною. У цих питаннях польська опозиція прийняла становище, випрацьоване на сторінках еміграційного часопису “Культура”¹⁴. А от у баченні українців опозиційні середовища були куди більше поляризовані порівняно зі ставленням до існування незалежної української держави.

Більшість польських опозиціонерів вважали, що політична глупота, яку вони розуміли як шовіністичне ставлення до України та українців у минулому, та пам’ять про негативні події провадять до засліплення поляків, а це становить велику небезпеку для добрих польсько-українських стосунків¹⁵. На їхню думку, тягар минулого й офіційна пропаганда влади зумовили те, що у свідомості поляків сформувався спотворений образ України як держави: “Це варте жалю, але ми мусимо взагалі вчитися самого слова “українець”, “український”, щоб не відкидати їх замалом не інстинктивно”¹⁶. Тому в нелегальних підпільних виданнях, які активно друкували й розповсюджували польські опозиціонери у 1980-х роках¹⁷, почалася досить активна компанія боротьби зі стереотипами щодо українців. До активних дій їх штовхало також і те, що негативні стереотипи українців були поширені й серед польської молоді, яка не мала безпосереднього негативного досвіду спілкування з представниками іншої національності. Опозиціонери вважали, що це

¹⁴ Докладніше див.: *Чушак Х.* Україна в геополітичних концепціях польської опозиції 1976-1989 років // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Економіка, політологія, історія. Одеса, 2006. № 14. С. 199-208.

¹⁵ *Dobriański M.* W trójkacie polsko-ukraińsko-rosyjskim // Nowa Koalicja. Warszawa, 1985. № 2. S. 8. (Варшава, Польща)

¹⁶ *Sobczak J. Piotr Lewicki.* Wschód // Krytyka. Warszawa, 1983. № 15. S. 158.

¹⁷ Див. *Денисюк Н.* Польська нелегальна преса 80-х років ХХ століття як об’єкт вивчення в історії журналістики // Електронна бібліотека інституту журналістики, <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1339>

– результат впливу інформації, яку молодь отримувала в родині та з недостовірних офіційних джерел¹⁸.

Винуватцями такого стану речей опозиціонери вважали офіційну політику влади, а ще частіше – безпосередньо СРСР:

Проте, так насправді, щоб бути чесним, слід сказати, що це не вина польського і українського народів. Бо ж чи середньостатистичний поляк може прочитати нецензуровану історію України? Напевне, жодне совецьке видавництво її не опублікує. Так само як жодне совецьке видавництво не видасть нецензуровану історію Польщі. За відсутності таких публікацій та знань старі міфи переповідаються як “історична правда” і таким чином продовжується інтелектуальна ізоляція й ґрунтована на сильних емоціях нелюбов обох наших націй, що тільки служить планам Кремля¹⁹.

Думка опозиціонерів поділилася: частина вважала, що комуністична влада у ПНР створює негативні стереотипи, частина говорила про те, що вона просто вдало використовує в своїх цілях негативні стереотипи України й українців, притаманні польському суспільству та колективній пам’яті. За словами Б. Скарадзінського, у соціалістичній Польщі існував дихотомічний взірєць, згідно з яким суспільство відкидало негативну інформацію державної пропаганди про життя на Заході, натомість охоче сприймало неправду про українців із тих самих джерел²⁰.

І в першому, і в другому випадках опозиціонери схилилися до думки, що “рисуо національних шовінізмів є те, що вони послугуються стереотипами в оцінці національних характеристик. Необхідна умова укладення національного співіснування на нових універсальних гуманних засадах – це позбутися стереотипів, за якими конкуруючі народи взаємно оцінюються (...) Стереотипи народжуються зі злої волі, зі страху і з незнання. На злу волю, на страх і на незнання існує одна й та сама рада: багате, ретельне взаємне знання”²¹. Тож опозиціонери намагалися боротися з цими стереотипами за допомогою статей, спрямованих на конкретні, особливо сильні стереотипи або ж – що було поширенішою практикою, – критикували деякі зі стереотипів у статтях загального характеру. Одним з головних постулатів

¹⁸ „Być może powinniśmy być większymi egoistami...” (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. Warszawa, 1985. № 2. S. 13.

¹⁹ Dialog Polsko-Ukraiński // KOS. Warszawa, 1984. № 62. S. 4.

²⁰ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. Białystok, 1990. S. 112.

²¹ Czwórka. Niemcy, Polacy i inni // Polskie Porozumienie Niepodległościowe. Wybór tekstów. London, 1989. S. 140.

польської опозиції була потреба правдивої і всебічної інформації про українців та Україну, тому що всі негативні стереотипи народжуються саме з незнання, з браку інформації: “Незнання викликає ненависть. Наші знання, а особливо молодого покоління, про Україну загалом є на нижчому, ніж нульовий, рівні”²². А відтак представники опозиційних середовищ вірили, що інформування мало б допомогти польсько-українському зближенню. Багато видань другого обігу ставили собі за мету заповнити цю прогалину у знаннях пересічного поляка про минувшину та сучасне становище України, намагалися провадити інформаційні компанії про східну сусідку Польщі²³.

Іноді видання, прямо не декларуючи низького рівня знань про Україну серед поляків, просто подавали на своїх сторінках базову інформацію про східного сусіда²⁴. Розповідав про брак підставових знань про Україну серед поляків і американський учений українського походження Р. Лаба, який на початку 1980-х років провадив у ПНР своє дослідження “Солидарності”²⁵. Так само показово й те, що у середині та наприкінці 1980-х у польському другому обігу видаються книжки про Україну, які набагато раніше були опубліковані в еміграції²⁶. Це свідчить про те, що з середини 1980-х років у поляків з’являється справжній інтерес до ситуації в УРСР.

Слід відзначити, що в опозиційних публікаціях про Україну помітна селекція тем: обиралися переважно ті, які б працювали на позитивний образ українця, могли викликати співчуття до українців, доводили, що українці теж (як і поляки) страждали і мали

²² E.G. Ukraina. Cz. 1 // *Metrum*. Siedlce, 1984. № 19. S. 3.

²³ Див. напр.: *Sobczak J. Piotr Lewicki. Wschód*. S. 158; [Od Redakcji] // *Międzymorze*. Warszawa, 1987. № 1. S. 1-2.; „Puskaj, bat’ku, z Lachami umirati” // *Zomorzadność*. Kraków, 1985. № 101. S.3-4. (Краків, Польща)

²⁴ Напр.: *Or. Dylematy ukraińskie* // *Gazeta Polska*. Warszawa, 1988. № 10/41. S. 1, 3; *Ukraina* // *Kontakt*. Paryż, 1983. № 12. S. 71; *Ukraińcy* // *Opinia Krakowska*. 1987. № 32. S. 17-18.

²⁵ „Solidarność” a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce. Z Romanem Łabą rozmawiał Bohdan Strumiński // *Polacy i Ukraińcy*. Trudny dialog. Wrocław, 1987. S. 22.

²⁶ *Koszeliwec I. Ukraina 1956-1968*. Warszawa, 1986. (вперше опубліковано в Парижі у 1958); *Lewickij B. Terror i rewolucja*. [Warszawa], [1981]. (вперше опубліковано в Парижі у 1965); *Ruch demokratyczny w ZSRR*. [Warszawa], 1981. (вперше опубліковано в Парижі у 1970), а також передруковували видання 1980х років: *Kupczyński R. Pogrom na Ukrainie w latach 1972-1980*. Warszawa, 1986. (вперше опубліковано у Мюнхені у 1980); *Lewycky B. Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej 1953 – 1980*. Warszawa, 1988. (вперше опубліковано в Едмонтоні у 1984).

трагічну історію. Показовою тут є велика кількість статей про голодомор²⁷ та великі жертви українців у Другій світовій війні²⁸.

З текстів про Україну, що публікувалися в другому обігу, постає образ східної сусідки, яку насильно включили до СРСР і яка від того дуже страждає. Через це вона сама є жертвою СРСР: “Не забуваймо, що країна нині є частиною СРСР не через свій вибір, а внаслідок завоювання у 1921 році”²⁹. З того часу Україна не мала впливу на свою долю, тому що її історія “це історія постійного процесу поневолення”³⁰. Проте цей вплив настільки сильний, що він не просто зробив українську державу не-українською (у тому ж розумінні, в якому багато опозиціонерів вважали ПНР не польською державою), а через страшну брутальність режиму, який більшість опозиціонерів називали “совецьким”, українське суспільство сильно змінилося³¹. Голоси, як наприклад, літературного критика Лешка Шаруги про те, що Україна ніколи не була достатньо стабільною для власної державності й усі її спроби здобути незалежність були деструктивні і короткотривалі³², звучали рідко й критикувалися в інших статтях³³.

Україну не звинувачували за участь у “комунізації” Польщі. Це видно з того, в якому контексті Україна з’являлася в матеріалах про Радянський Союз. Коли йшлося про дисидентські рухи та переслідування, яких вони зазнають, національне відродження в СРСР, то Україна посідала в них одне з перших (якщо не перше) місць³⁴. Натомість, коли йшлося про СРСР як про загрозу та поне-

²⁷ Напр.: *Krawczenko B. Wielki głód na Ukrainie // Tu Teraz. Warszawa, 1984. № 23-24. S. 6-7.; Malaurie G. Ludobujstwo przez głód // Kultura niezależna. Warszawa, 1989. № 53. S. 118-124.; Moroz W. Głód w 1933 roku i ukrainizacja // Kultura niezależna. 1988. № 39. S. 3-18.; Magda. Stalinowskie klęski głodu // Most. Warszawa, 1987. № 12-13. S. 169-172.*

²⁸ Напр.: *Demkowych-Dobriańskij M. Tragedia II wojny światowej // Kontakt. 1986. № 2. S. 65-67.; Prawdziwe ofiary systemu sowieckiego (z artykułu Normana Davisa, opracowanego przez W. Skr.) // Gazeta Polska. 1989. № 50. S. 3, 4.*

²⁹ *Dialog Polsko-Ukraiński // KOS. 1984. № 62. S. 2.*

³⁰ *Ibidem.*

³¹ *Łazur D. Ukraina, czyli o tym w jaki sposób zabija się naród // Kultura niezależna. 1986. № 26. S. 20-26.; Łoziński P. Ukraina „pod słońcem wolności” sowieckiej // Zomorządność. 1987. № 142. S. 2-4.*

³² *Nie mówcie Europa: rozmowa z Leszkiem Szarugą // Europa. Katowice, 1987. № 2. S. 56.*

³³ Напр. *Dziwny. Józef Kuśmierk odkrywa przyczyny kryzysu // Niepodległość. Warszawa, 1983. № 15. S. 15-18.*

³⁴ *Chmura P. Spór o Ukraińską Grupę Helsińską // Nowa Koalicja. 1986. № 3. S. 89-96; [Informacja o prześladowaniu dysydentów na Ukrainie i o*

волювача Польщі, то у таких контекстах Україна не з'являлася.

Аналізуючи боротьбу українців у СРСР, частина опозиціонерів підкреслювала її силу й те, що Україна сама б хотіла змагатися проти СРСР³⁵. Ті ж, хто писав про слабкість української опозиції, часто самі пояснювали це силою комуністичної влади та апарату служб безпеки у поєднанні з русифікаційними процесами (себто, якщо поляки мусять боротися лише з комуністичним / радянським утиском, то українці – ще й з русифікацією:

*Я б хотів, щоб поляки усвідомили собі.., що різниця між тим, що відбувається у Польщі і на схід від неї, така ж, як між днем і нічю. Цього не можна порівнювати (...) в Польщі не потрібно знати російської мови, щоб отримати роботу, ніхто не говорить, що польська мова – гірша, поляки мають більше свободи у царині культури тощо*³⁶.

Такій контраргументації були присвячені окремі публікації³⁷. При цьому комуністичну радянську владу УРСР в опозиційному дискурсі дуже послідовно відмежовували від України як такої: “Ти запитуєш, чи Україна керує власною долею? Відповідь проста. Ні”³⁸.

Опозиціонери з усіх сил хотіли показати іншим образ України, що бореться і здатна перемогти: “Чи це означає, що українці та інші неросійські слов'янські народи, включені до імперії, загинуть? Я говоритиму про Україну, а тут існують докази чогось прямо протилежного”³⁹. В інтерпретації польських опозиціонерів кожне полегшення режиму викликало появу талановитих та освічених українців, які турбувалися про свою націю з вели-

strajkach w Kijowie z komentarzem redakcji] // *Obóz*. Warszawa, 1981. № 2. S. 95.; [Informacja o Ukraińskiej Grupie Helsińskiej] // *Obóz*. 1981. № 1. S. 78.; Lista ukraińskich więźniów politycznych // *Nowa Koalicja*. 1989. № 7. S. 33-35; Sprawa Iwana Switlycznego // *Kultura niezależna*. 1986. № 26. S. 3-19.; Sprawa Wjacesława Czornowiła // *Obóz*. 1982. № 4. S. 83-86.

³⁵ Hryhorenko P. Teraz szczególnie naciskają na Ukrainę // *Nowa Koalicja*. 1986. № 3. S. 65-67.; Levič'kyj B. Polityka i społeczeństwo na Ukrainie sowieckiej 1953-1980. Warszawa, 1988; Prokop M. Opór na Ukrainie po drugiej wojnie światowej. Cz. I-III // *Międzymorze*. 1987. № 1. S. 2-13; 1988. №. 2(1). S. 3-7; 1988. №. 2-3. S. 2-18; Rozprawa przeciwko Ołeksie Tychomu i Mykole Rudence // *Nowa Koalicja*. 1986. № 3. S. 68-80.

³⁶ *Dialog Polsko-Ukraiński* // *KOS*. 1984. № 62. S. 4.

³⁷ Prokop M. Rusyfikacja Ukrainy // *Tu Teraz*. 1988. № 66. S. 10.; Zosin Roniarek. Procesy rusyfikacyjne na Ukrainie (2). Kłopoty z językiem // *Grizzly*. Warszawa, 1987. № 2. S. 7-9.

³⁸ *Dialog Polsko-Ukraiński* // *KOS*. 1984. № 62. S. 3.

³⁹ *Ibidem*.

кою любов'ю та розумінням того, як сильно вона постраждала від СРСР⁴⁰. Ба більше, навіть кожне посилення репресій та “закручування гайок” в Україні все одно викликало тексти про те, що, мовляв, не без причини радянська влада вдається до таких дій, значить український національний рух справді достатньо сильний, щоб викликати її занепокоєння і реакцію у відповідь⁴¹.

Дуже активними були намагання опозиціонерів запобігти асоціації “українець – комуніст”. Проте дуже часто ці матеріали містили сильні русофобські нотки. У них підкреслювалося, що українці – такі ж антикомуністи, як і поляки, і так само негативно налаштовані до росіян⁴². Лише середовища, які декларували себе як лівацькі, й частина з тих, що дотримувалися ліберальної ідеології, розмежовували у своїх концепціях СРСР і Росію, росіян і комуністів. Отже, виправлення іміджу українців відбувалося шляхом “іншування” росіян. Цікавою у цьому контексті є така ремарка з тексту “Схід”: “Якою ланкою могла б виявитися пам'ять і прослідкування боротьби найшляхетніших патріотів обох наших народів з постійною комуністичною загрозою!”⁴³. Зрозуміло, до чого схилились автори, проте сам заклик був досить двозначний, адже насправді активно проти комуністів боролися українські націоналісти, найбільше – УПА, образ якої у польській колективній пам'яті був далеко не найліпшим.

Цікаво, що багато видань другого обігу містили матеріали, які розповідали про переслідування українців, про їхню боротьбу за збереження власної мови, культури, спроби національного відродження, складну ситуацію з навчанням українською мовою в УРСР чи про проблеми, пов'язані з культурною чи суспільною діяльністю українців (там, у “совецькій” імперії)⁴⁴, при цьому могли не згадувати про проблеми з українським шкільництвом у Польщі.

Польські опозиціонери билися над питанням, звідки походять негативні стереотипи – чи зі школи, ширше – системи освіти, чи з родинних розповідей, чи з літератури. Відповіді на це питання були різними: дехто волів покладати вину на популярну літерату-

⁴⁰ Po siedemdziesięciu latach: nadal walcząc o ratowanie kultury (rozmowa z Mykołą Rudenką) // *Kultura niezależna*. 1989. № 53. S. 66-74; Zosin Roniarek. Procesy rusyfikacyjne na Ukrainie (2). *Kłopoty z językiem* // Grizzly. 1987. № 2. S. 10-12.

⁴¹ Напр.: Prokop M. Opór na Ukrainie po drugiej wojnie światowej. Cz. I-III // *Międzymorze*. 1987. № 1. S. 2-13.

⁴² Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. S. 118-120.

⁴³ Sobczak J. Piotr Lewicki. Wschód // *Krytyka*. 1983. № 15. S. 159.

⁴⁴ Szkandryj M. Ukraina 1971-1981: polityka i literatura // *Kultura niezależna*. 1986. № 26. S. 27-41.

ру, починаючи з Сенкевича, закінчуючи книжечками, що видавалися вже у ПНР, переважно міністерством оборони⁴⁵. Це міністерство видавало серію “Бібліотечка “Жовтого тигра”, присвячену українсько-польській боротьбі. Ці видання, на думку опозиціонерів, давали уявлення про те, яким чином влада хотіла бачити польський світогляд⁴⁶. Це були книжечки кишенькового формату, дешеві, загальнодоступні, що друкувалися великими накладками – 160-250 тисяч⁴⁷ і слугували своєрідним заміном не надто вибагливої пригодницької літератури. У них українцям відводилася роль, аналогічна ролі червоношкірих в американських пригодницьких історіях: “Образ українця в них має багато спільного з образом індіанців та негрів у культурі Сполучених Штатів. Це образ ґвалтівника, страхітливого живодеда, когось, хто вганяє ніж у спину, і хто не гідний довіри...”⁴⁸. Й, з одного боку, в дискурсі польської опозиції панувало переконання, що власне “незнання надавало можливість похизуватися письменникам, риторам і демагогам, які творили узагальнення відповідно до замовлення”⁴⁹. Тож ліквідація цього незнання покладе кінець впливові такої літератури. З іншого боку, частина опозиціонерів такі визнавала, що подібна література якоюсь мірою правдиво відтворювала історичні взаємини між поляками й українцями:

Якщо подивитися на відносини між землевласниками та селянством у багатьох країнах, бачимо, що землевласники творять собі психологічний портрет своїх підданих селян або кріпаків як напівтварин і напівдітей, дурних, але здатних на ірраціональні та непояснювальні вчинки. Такий самий образ напівтварини і напівдитини знаходимо у цій польській літературі про українців⁵⁰.

На відміну від цих критикованих опозицією книжок, тексти, що виходили в другому обігу, утверджували позитивний образ сучасного їм українця. Менш однозначним був образ українця / русина у минулому. Звісно, що ці два образи перепліталися: портрет “історичного” українця впливав на образ українця-сучасника, проте у польському опозиційному дискурсі заради стратегічного

⁴⁵ Sobczak J. Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. 1983. № 15. S. 156.

⁴⁶ „Solidarność” a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce. Z Romanem Łabą rozmawiał Bohdan Strumiński // Polacy i Ukraińcy. Trudny dialog. S. 22-23.

⁴⁷ Трухан М. Негативний стереотип українця в польській повоєнній літературі. Мюнхен; Львів, 1992. С. 127-128.

⁴⁸ „Solidarność” a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce. Z Romanem Łabą rozmawiał Bohdan Strumiński // Polacy i Ukraińcy. Trudny dialog. S. 23.

⁴⁹ Czwórka. Niemcy, Polacy i inni // Polskie Porozumienie Niepodległościowe. Wybór tekstów. London, 1989. S. 140.

⁵⁰ „Solidarność” a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce... S. 23.

інтересу зближення двох націй багато зусиль було докладено, щоб їх розмежувати (себто українець, який спричинився до різни поляків на Волині, – це не сучасний громадянин УРСР).

Правда, у цій боротьбі з, як вважали опозиціонери, “історичними викривленнями”, йшлося не тільки про фальшування з боку комуністичної влади. На думку багатьох, комуністична влада лише підживлювала ресентименти польського суспільства щодо українців. Тож опозиціонери стояли перед складнішим завданням – не виправити спотворене бачення, що нав’язувалося кілька десятків років “чужорідним” елементом, а змінити сприйняття поляками України взагалі. Для цього в публікаціях другого обігу спростовувалися неправильно “увічні” в колективній пам’яті поляків історичні епізоди, наприклад, убивство львівської професури на початку Другої світової війни, коли нацистські війська ввійшли до Львова. У польській свідомості сформувався переконання, що це була справа рук українців⁵¹. У другому обігу це заперечувалося декілька разів⁵². Зупиняється на цьому питання в своїй книжці й Б. Скарадзінський⁵³. Іншим подібним прикладом є переконаність поляків у тому, що українці брали участь у придушенні Варшавського повстання⁵⁴. В публікаціях другого обігу писалося, що це не відповідає дійсності, а у придушенні повстання брала участь російська армія Власова⁵⁵.

Отже, польські опозиційні середовища втілювали в життя в літературі другого обігу доволі потужний інформаційний проект, спрямований, на їхню думку, на боротьбу зі стереотипами та зміну ставлення польського суспільства до українців з негативного на позитивне. Ця стратегія “позитивного інформування” викликає, однак, три застереження.

Перший момент, на який варто звернути увагу, торкається розуміння “стереотипу” польським опозиціонерами, яке відрізнялося від сучасного наукового тлумачення цього терміну. Для них “стереотип” був синонімом “упередження” (хоч саме це слово вживалося досить рідко). Натомість у суспільних науках стереотип розуміють як один із головних способів, за допомогою якого

⁵¹ *Radecki Z.* Nowy periodyk ukraiński // *Krytyka.* 1987. № 23-24. S. 255.

⁵² Напр.: *Bata A.* „Bieszczady w ogniu” // *Międzymorze.* 1988. № 2-3. S. 19-22; *Kielanowski J.* Czerwcowe egzekucje w Lwowskich więzieniach // *Kultura niezależna.* 1988. № 44. S. 83-89.

⁵³ *Skaradziński B.* Białorusini, Litwini, Ukraińcy. S. 65-66.

⁵⁴ *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku.* Kraków, 2000. S. 117.

⁵⁵ *Zięba A.* Ukraińcy i powstanie warszawskie // *Dialog.* Warszawa, 1986. № 1. S. 20-27.

людина пристосовується до сучасного світу з його надміром інформації. Це поняття означає стійке, емоційне за своєю природою утворення, що в спрощеній формі відображає певний, доволі складний факт дійсності⁵⁶. Воно є економічним елементом мови, що вербалізує типовість, повторюваність, схематичність⁵⁷. Стереотип виникає як наслідок некритичного засвоєння якогось конкретного факту чи події. Стереотипи можуть бути досить наближеними до дійсності, але так само – що особливо небезпечно – можуть суттєво її спотворювати. Тобто стереотипи – це “недосконалі типи мислення”⁵⁸. А етнічний стереотип містить у собі визначений комплекс уявлень про представників конкретного народу, його історичне минуле, особливості стилю життя⁵⁹. Таким чином, діяльність польських опозиціонерів, хоч і проходила під гаслом подолання стереотипного мислення про українців та Україну, насправді намагалася змінити комплекс уявлень про них, себто своїм інформуванням вони так само створювали стереотип, щоправда, позитивний.

Друге – це проблема, чи справді тільки самою інформацією можна змінити ставлення одних людських спільнот до інших, чи можна нею подолати ворожість? Емпірично сотні антропологічних праць довели, що поглиблення знань про “іншого” не обов’язково має своїм наслідком зміну ставлення до нього. Докладніше цю проблематику опрацював учений болгарського походження Ц. Тодоров. Він був одним з перших, хто досліджував проблему “іншого” у міжнародній політиці. У своїй праці “Завоювання Америки: питання Іншого”⁶⁰ він стверджує, що насправді проблематика іншості локалізується щонайменше на трьох вісях: оцінній / аксіологічній – чи “інший” є добрим чи поганим; ціннісній / праксеологічній – чи від “іншого” дистанціюються чи зближуються з ним, приймають його цінності чи, може, головне почуття до “іншого” – це байдужість; пізнавально-епістемологічній – що відомо, а що ні про “іншого”. На прикладі завойовників Південної Америки він

⁵⁶ *Snare Ch. Defining Others and Situations: Peace, Conflict, and Cooperation...* P. 6-8.

⁵⁷ *Брацка М. В. Дискурс козачтва в поезії “української школи” польського романтизму: Автореф. дис ... канд. філол. наук. Київ, 2005. С. 12.*

⁵⁸ *Баронин А. С. Этническая психология. С. 102.*

⁵⁹ *Серета В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35-36. С. 387-388.*

⁶⁰ *Todorov Tz. The Conquest of America: the Question of the Other. Norman: University of Oklahoma Press, 1999.*

показав, що ці вісі – окремі й незалежні одна від іншої. Це означає, що можна багато знати про іншого, але водночас сприймати його негативно, або намагатися підпорядкувати собі й навпаки.

Подібні ідеї висловлював у своїй “Постмодерній етиці” З. Бауман⁶¹. Він стверджував, що необов’язково існує подібність між пізнанням / знанням і моральним порядком у соціальному просторі; скажімо, люди, які допомагали євреям під час Голокосту (моральний простір), не обов’язково володіли знаннями, що саме так і слід чинити. Ці теорії справджуються у конкретному випадку ставлення польських опозиціонерів до українців. Не всі опозиціонери, що заявляли про свою любов до України, володіли достатніми знаннями про неї, а не всі, хто мали достатньо знань, виступали за тісні польсько-українські зв’язки. А на вісі цінностей майже всі опозиційні групи хотіли підпорядкування українців та України своїм цілям. При цьому ці цілі в односторонньому порядку видавалися за спільні, а українці, в баченні польських опозиціонерів, обов’язково мусили сповідувати ті ж цінності, що й поляки (якщо ж вони надтрапляли на свідчення відмінних цінностей, то не звертали на це уваги, пояснюючи все впливом радянської / русифікації).

Підтверджується ця теорія і в статті В. Мокрого “Поляків і українців сьогодні, вчора, завтра”. Автор скаржить на викривлення інформації у книжках типу “Віддуння в Бещадах” і на те, що книжки такого ґатунку, хоч і неправдиві, розходилися великими накладками. Водночас він пише, що переклади польською творів Довженка та книжка про Шевченка лежать у польських крамницях серед уцінених книжок і не користуються попитом читачів⁶². З цього прикладу видно, що на формування образу України та українців у польському суспільстві впливав і продовжує впливати не тільки брак інформації.

Третя заувага стосується засобу, яким опозиціонери намагалися вплинути на світогляд своїх співгромадян. Вважається, що існує три види інформації, яка впливає на формування цінностей людини: структурна, фундаментальна та оперативна інформація. Структурна – засвоюється особою на початках соціалізації за допомогою традиційних типів спілкування (сім’я, школа) і становить ядро структури особи: норми, настанови, цінності. Натомість масмедіа розповсюджують тільки оперативну інформацію, яка актуалізує вже засвоєні людиною морально-етичні, правові,

⁶¹ Bauman Z. *Postmodern Ethics*. Cambridge: Blackwell, 1993.

⁶² Mokry W. *Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, jutro*. Warszawa, 1986. S. 3.

ідеологічні та інші норми⁶³. Отже, зміна настанов і стереотипів найефективніше відбувається через освітні установи, а на них польська опозиція реального впливу не мала. Це твердження не має на меті заперечувати досягнення польських опозиціонерів у їхніх спробах змінити ставлення до України та українців, проте слід зважити, що своєю діяльністю вони швидше активізували закладену раніше базову світоглядну настанову конкретних людей, ніж докорінно її змінювали.

Дуже часто українська нація в текстах польських опозиціонерів означалася як “побратимська” чи “братня”⁶⁴, проте чи справді польсько-українські взаємини розглядалися як партнерські? Суть партнерських відносин полягає в тому, що жодна зі сторін не принижується чи недооцінюється, що обидві є рівноправними учасниками політичних подій. За словами польської дослідниці польсько-українських стосунків Б. Бердиховської, в історії українсько-польських взаємин якраз і бракувало такого ставлення⁶⁵. І публікації з другого обігу це підтверджують: українці у них постають як слабші, такі, що потребують опіки. Мартирологізація образів України та українців, яку активно використовували публіцисти-опозиціонери, щоб змінити негативний стереотип українця, мала й зворотний бік – створення аж перебільшеного враження про слабкість, а то й недорозвиненість українського суспільства, неповноцінність української історії, що перешкоджало сприйняттю українців як рівних. Звісно, що частково це зумовлювалося реальним станом речей. Упродовж майже цілих 1980-х років українці, що мешкали в УРСР, реально не могли виступати як партнери поляків у діалозі, адже в Україні не було такого сильного опозиційного руху, відтак не було з ким по-справжньому співпрацювати⁶⁶. Таким чином, поляки бачили своїми партнерами у діалозі зовсім не тих людей, які ними справді були. Нагадаємо, що на тексти опозиціонерів досить активно реагували емігранти та представники української меншості в Польщі,

⁶³ Олексіенко Н.Д. Формування зовнішньополітичних орієнтацій суспільств перехідного періоду засобами масової комунікації (на прикладі України, Росії та Польщі): Автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2001. С. 5.

⁶⁴ Напр.: Droga do wolnej Polski // Nowa Koalicja. 1985. № 1. S. 64; Sobczak J. Piotr Lewicki. Wschód... S. 163; Oni o sobie i o nas // Niepodległość. 1985. № 47-48. S. 20; „Puskaj, bał'ku, z Lachami umiraty” // Zomorządność. 1985. № 101. S. 4.

⁶⁵ Berdychowska B. Od konfliktu do porozumienia // Між сусідами. Краків, № 1. 1991. С. 38-39.

⁶⁶ Prokop M. Opór na Ukrainie po drugiej wojnie swiatowej. Cz. I // Między morze. 1987. № 1. S. 2-13.; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. Київ, 1995.

проте польські опозиціонери метою своєї діяльності вважали вплив на українське суспільство. Описуючи у своїх статтях страждання української нації в межах СРСР й наголошуючи на тому, що винні у цьому комуністи / росіяни, замість спробувати з'ясувати причини диспропорцій у розвитку Польщі та України для польсько-українських стосунків (хай гіпотетичних), зосереджували увагу на “винуватці” цих диспропорцій, яким, на їхню думку, була Росія.

Ситуація дещо змінюється наприкінці 1980-х, а до якихось справді реальних дій доходить аж на початку 1990-х років (наприклад, зустрічі між представниками українського Руху та тоді вже колишніми польськими опозиційними діячами⁶⁷). Проте ці події виходять за часові межі цього нариса. Тоді можна говорити більше про реальні дії, а не про діалог у виданнях. Допомога польських опозиціонерів українському незалежницькому рухові не обмежувалася лише експортом ідей і підпільної літератури. Так, для виборчих кампаній 1989 і 1990 років в Україну з Польщі надходило чимало плакатів, листівок, наліпок тощо⁶⁸.

Отже, поляки частково формували свою ідентичність на тлі та у протиставленні пасивності українців, їхньої невдачі у здобутті незалежності у тому числі.

Тональність статей про українців залежала від того, про кого саме в них йшлося. Якщо у текстах опозиціонерів про українців, які мешкали на території УРСР, переважали симпатії та співчуття, то тексти про представників національної меншини, себто українців – громадян Польщі, були сповнені більш різноманітних, в тому числі не завжди позитивних емоцій. Роздвоєний образ українця не був новиною в польському дискурсі. У другій половині 1940-х років українців уже поділяли на “добрих” і “поганих”: добрими були мешканці УРСР, а також ті українці, які виїхали з Польщі в рамках обміну населенням з СРСР, а поганими – ті, хто залишився, що автоматично прирівнювало їх до прихильників українського воєнізованого підпілля⁶⁹. У 1980-х роках поділ відбувався за схожим

⁶⁷ Чех М. Один з сусідів. До питання українсько-польських відносин // Зустрічі. Варшава, 1990. № 1-2. С. 2-23; *Berdychowska B. Jabłonna – 1990 // Zustriczi. Warszawa, 1990. № 3-4. S. 31-33.; Berdychowska B. Polsko-ukraińskie spotkania // Kultura. Paryż, 1997. № 12. S. 109-111; Українці в Polsce. 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje. Warszawa, 1993.*

⁶⁸ *Зайцев Ю.* Вплив антикомуністичного руху в Польщі на опозицію в Україні – маловідома карта підручників // *Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. Rzeszów, 2001. С. 129.*

⁶⁹ *Wnuk R.* Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944-1947 // *Akcja „Wisła”.* Warszawa, 2003. S. 91-108.

принципом, хоч аж такого відвертого протиставлення не було. Серед текстів на тему української меншини в ПНР можемо знайти як такі, що намагаються змалювати позитивний образ українця в Польщі, так і тексти, які негативно відгукуються про цю національну меншину. Серед перших досить багато так званих програмних – вони радше декларували можливі переваги від існування співгромадян-українців у ПНР і потребу зміни ставлення до них. Тексти, що творили негативний образ, здебільшого зосереджувалися на сучасному становищі або ж на історії. Водночас позитивний образ українця-сусіда повинен був допомогти побачити у кращому світлі “своїх” українців. Проте питання ставлення польської опозиції до української меншини (і навпаки) заслуговує більшої уваги.

У сучасному розумінні головна боротьба за владу відбувається саме у мові, у дискурсі. Саме тому польські опозиціонери приділяли багато уваги боротьбі з пропагандою ПНР та офіційним інформаційним обігом. З одного боку, образ України та українців слугував зняряддям у цій боротьбі проти влади, з іншого – таким чином справді змінювалося ставлення до них.

Іншим важливим наслідком цих дискусій було те, що спроби польських опозиціонерів вплинути на польське суспільство за допомогою своїх видань сприяли також переформулюванню польської національної ідентичності. Адже колективна ідентичність формується дискурсивно і за конкретної історичної ситуації, а за певних ситуацій можуть відбутися її ґрунтовні зміни⁷⁰. За оцінкою Дж. Грабовича, зміна ставлення до України та польсько-українських стосунків набуває такого розмаху у повоєнний період, та й узагалі стає можливою, тільки через те, що одночасно польська сторона фундаментально переоцінює себе саму⁷¹.

⁷⁰ Hnatiuk O. *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*. Lublin, 2003. S. 33.

⁷¹ Giedroyc J. *Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982*. Warszawa, 2004. S. 51.

Khrystyna CHYSHAK

Ukrainians – Are They Brothers or Enemies?: Attempts of Polish Anticommunist Opposition to Overcome Negative Stereotypes of Ukrainians and Ukraine

The article discusses the efforts of Polish oppositionists (1976-1989) to fight the negative stereotypes of Ukrainians and Ukraine existing in Polish society. This is done on the basis of analysis of underground Polish publications of this time.

In the view of Polish oppositionists strong Polish-Ukrainian partnership was needed to fight against the USSR for the freedom of Poland and Ukraine. They believed that by informing Poles about their Eastern neighbor existing negative stereotypes could be destroyed. However with their activities oppositionists created other stereotypes of Ukraine and Ukrainians, which were more useful for their purposes.

In the discourse of Polish oppositionists Ukrainians were granted the title of historical nation, which was a big shift in comparison to the prevailing interwar Polish discourse. However, Polish oppositionists lacked information about situation in Ukrainian SSR and wrote about the Ukrainians in the way they wanted to see them.

Ukrainians were very often described as victims of Russia and communists (in the similar fashion to Poles). Thus improvement of Ukrainians' image involved further "othering" of Russians.

In the texts published by Polish underground publishing houses Ukrainians living in Ukrainian SSR were depicted in positive terms, while Ukrainians living in Poland were perceived less equivocally.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття

Стереотипи сприйняття. Корінне населення Криму (греки, кримські татари, вірмени) було депортоване з рідних земель. Повернулися лише частина кримських татар, які поряд з нечисленними караїмами сьогодні складають частину народу України. Давно сформовані стереотипи досі зберігають невірне сприйняття кримськотатарського народу як продукту монгольського завоювання¹. Монгольське завоювання справді стало тим зовнішнім чинником, який прискорив процес симбіозу різноетнічних народностей, занесених в Крим міграційними хвилями, і формування з них кримськотатарського народу. Але самі монголи в цьому процесі відіграли більш ніж скромну роль, практично не залишивши жодних мовних слідів. Односторонній великодержавний погляд на історію, призвів до того, що серед кримськотатарської інтелігенції з кінця 80-х років ХХ ст. піднімалося питання про відмову від етноніму *татари* на користь етноніму *киримли*, який би прив'язував цей народ до його історичної Батьківщини².

За іншим “новішим” стереотипом в етногенезі кримськотатарського народу взяли участь біля 30 племен і народів³. І справді, Кримський півострів заповнювали відаами племен і народностей, які прямували з просторів Азії в Європу, а також європейців, які прямували сюди суходолом і по морю, намагаючись закріпити за собою цю важливу територію. Але це зовсім не означає, що всі ці племена і народності прилучилися до етногенезу кримськотатарського народу.

І вже зовсім невідповідним виглядає найновіший “постмодерний” стереотип, за яким кримськотатарський народ лише зараз починає формуватися.

Для подолання цих стереотипів потрібні ґрунтовні дослідження процесів етногенезу кримськотатарського народу. Необхідно на основі писемних та археологічних джерел і найновіших історичних досліджень перевірити участь в етногенезі кримськота-

¹ Якобсон А. А. Средневековый Крым. Москва, 1966. С. 52-67.

² Бушаков В.А. Етнонім татар в часі і просторі // Україна в минулому. Київ; Львів, 1996. Вип. 8. С. 108-116.

³ Возрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992. С. 125.

тарського народу різних етнічних масивів та народностей іраномовної групи (таври, кіммерійці, скіфи, сармати), греко- та романомовної груп (греки, римляни, генуезці, венеційці), тюркомовної групи (гуни, болгары, авари, хозари, печеніги, половці, турки-сельджуки), германомовної групи (готи, герули, гепіди), угромовної групи (угри), слов'яномовної групи (руси), вірменомовної групи (вірмени) та монголономовної групи (монголи, татари, мангити).

Таври. Місцеве автохтонне населення *таври*, яке засвідчене археологічними пам'ятками з IX ст. до н. е. (за антропологічними ознаками вони були індоарійцями, за спорідненістю поховального обряду з північнокавказькими культурами гіпотетично їх можна віднести до іранської групи), під натиском грецьких колоністів у VI–V ст. до н. е. відійшло з побережжя в гори, далі потрапило під вплив *скіфів*, у II ст. до н. е. було приєднане до Понтійського царства, пізніше – потрапило під вплив нових пришельців *сарматів*. Частина таврів мігрувала з Криму у складі скіфо-сарматських груп. Останні згадки про *таврів* відносяться до IV ст. Вони залишили після себе рештки кам'яних укріплень на скелястих обривах, колективні поховання у скарлюченому вигляді в кам'яних ящиках, ліплену кераміку, сліди обробки металів, зокрема бронзи. За інформацією античних авторів *таври* були морськими піратами і приносили іноземців в жертву своїй верховній богині Діві⁴.

⁴ Репников Н. И. Каменные ящики Байдарской долины // Известия археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 30; Его же. О так называемых “дольменах Крыма” // Известия Таврической археологической комиссии. Симферополь, 1910; Ростовцев М. И. Эллинизм и иранство на юге России. Петербург, 1910; Жиров Е. В. Костяки из каменных ящиков Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. 1949. Т. 9; Каллистов Д. И. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Ленинград, 1949; Кропоткин В. В. Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья / Автореф. дис... к. ист. н. Москва, 1953; Стржелецкий С. Ф. Очерки истории Гераклеийского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа. Москва, 1954; Бобин В. В. Черты сходства культур древнего населения Крыма и Северного Кавказа времен перехода от бронзы к железу // История и археологи ядренного Крыма. Киев, 1957; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Москва, 1959; Соколова К. Ф. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // Вопросы антропологии. 1960. № 3; Лесков А. М. Раннетаврские могильники горного Крыма // Скифо-сарматское время. Ленинград, 1961. С. 104-113; Его же. Горный Крым в I тысячелетии до н.э. Киев, 1965; Соломоник Е. І. Про значення терміну “тавроскі-

Кіммерійці. *Кіммерійці*, згадані Гомером в “Іліаді” та “Одіссеї”, тобто племена *катакомбної культури* (ховали своїх покійників у підземних заглиблених печерах, закриваючи вхід дерев’яними щитами, а спуск до камери-печери зверху засипали курганом) прийшли у Північне Причорномор’я всередині II тис. до н. е. Степову частину Криму вони опанували ще в XV ст. до н. е. У XV–XIV ст. до н. е. катакомбна культура поступово трансформувалася у *зрубну культуру* від берегів Волги (кінець XV ст. до н. е. – XIII ст. до н. е.) до берегів Дніпра (XII–X ст. до н. е.), яку розглядають як наслідок розвитку єдиного етнічного масиву⁵. За Гомером *кіммерійці* були “дивними доярами кобил, молокоїдами, бідними і найсправедливішими з смертних” (це повторив інший поет Каллімах, 310–235 рр. до н. е.), пізніші автори поміщали їх землю на краю Океану біля входу до царства Аїду (Пекла): вони приносили в жертву чужоземців, з’їдали їх м’ясо, а з черепів робили кубки⁶. Це дозволило окремим дослідникам ототожнювати

фи” // Археологічні пам’ятки УРСР. Київ, 1962. Т. 11; *Щепинский А. А.* Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР. Киев, 1963. Вып. 1; *Его же.* Во тьме веков. Симферополь, 1966; *Доватур А. И., Каллистов Д. И., Шишова И. А.* Народы нашей страны в “Истории” Геродота. Ленинград, 1982. С. 344–348; *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследования Керкинитиды // Советская Археология. 1985. № 1. С. 83; *Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г.* Древние укрепления Северного Крыма // Советская Археология. 1986; *Храпунов И. Н.* Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке: Тавры. Скифы. Сарматы. Симферополь, 1995.

⁵ *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. Санкт-Петербург, 1908. С. 141–150; *Городцев В. А.* Бытовая археология. Москва, 1910. С. 344–349; *Крупнов Е. И.* Киммерийцы на Северном Кавказе. Москва, 1958; *Его же.* Древняя история Северного Кавказа. Москва, 1960; *Ельницкий П. А.* Знания древних о северных странах. Москва, 1961; *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. Ленинград, 1974. *Его же.* Кіммерійська проблема // Археологія. Київ, 1973. Т. 9; *Лесков А. М.* Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. Москва, 1971; *Его же.* Заключительный этап бронзового века на Украине. Москва, 1975; *Тереножкин А. И.* Киммерийцы. Киев, 1976; *Алексеев А. Ю., Качалова Н. К., Тохтасьев С. Р.* Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. Санкт-Петербург, 1993; *Паркер В.* О чем умалчивает Геродот. Заметки о передаче сведений о киммерийцах у греческих авторов помимо Геродота // Вестник Древней Истории. 1998. №4. С. 93–102; *Храпунов И. П.* Древняя история Крыма. Симферополь, 2003.

⁶ *Страбон.* География / Перевод и предисловие Г. А. Стратановского. Ленинград, 1964. VII, III, 6 [С. 299].

кіммерійців з таврами⁷.

Археологічні дослідження не дозволяють вважати канібалами ні таврів, ні кіммерійців. Їх розквіт сягає IX ст. до н. е., це було скоріше осіле, ніж кочове суспільство. У VIII ст. до н. е. під натиском скіфів більшість кіммерійців з Нижнього Дніпра перемістилися в степовий Крим, були відтіснені на Керченський півострів (де залишилися топоніми: м. Кіммерик, Кіммерійські стіни і Боспор Кіммерійський – Керченська протока) і перейшли через Тамань на Північний Кавказ, звідки вторгнулися в Передню Азію, де пустилися землі Урарту і Лідії, поки новий натиск скіфів не змусив їх відступити в Малу Азію, де вони розчинилися серед тамтешніх народів⁸.

Кіммерійці не залишили жодних слідів в Північному Причорномор'ї. Можливо, що їх відамами були *сінди* та *меоти*, які займали прикубанські степи на рубежі нашої ери⁹. Від мови кіммерійців вціліли хіба кілька імен в асирійській транскрипції, що дозволяє їх з певними застереженнями віднести до іранської групи, вважати близькими до скіфів.

Скіфи. Скіфи були індоевропейськими іраномовними племенами¹⁰, які з VII ст. до н. е. займали гігантський ареал від Алтаю аж

⁷ Брун Ф. К. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии. Санкт-Петербург, 1896; Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Москва; Ленинград, 1953. С. 256; Шульц П. П. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Москва, 1959. С. 260; Крис Х. К. О таврах и кизил-кобинской культуре // Вестник Древней Истории. 1971. № 4. С. 156-159.

⁸ Див.: Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944; Его же. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959; Дьяконов И. М. История Мидии. Москва, 1956; Gusmani R. Lydisches Wörterbuch. Heidelberg, 1964. S. 17-48; Hanfmann G. The sixth campaign at Sardis (1963) // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1964. Nr. 174; Саадаев Д. Ч. История Древней Ассирии. Москва, 1979. С. 140.

⁹ Анфимов Н. В. Из прошлого Кубани. Краснодар, 1958; Устинова В. А. К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому царству // Вестник Древней Истории. 1966. № 4; Грач Н. Л. О Горгииппе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Ленинград, 1968; Кругликова И. Т. Синдская гавань. Горгииппия. Анапа. Москва, 1975.

¹⁰ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглосы. Москва, 1965; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. Киев, 1983; Гиндин Л. А. Членение скифских племен по данным лингво-филологического анализа (Геродот, кн. IV) // Этногенез народов Балкан и Северного При-

до простору між Доном та Дунаєм, пізніше названий Диким полем. Весь цей ареал заповнений високохудожніми виробами з міді, срібла та золота в так званому “звіриному стилі” з мотивами терзання хижаками своїх жертв. У Криму скіфи зайняли степову частину, не заглиблюючись в гори¹¹, куди відійшли рештки *кіммерійців* та *таврів*. Після провалу Скіфської кампанії перського царя Дарія (512 р. до н. е.)¹² скіфи повністю запанували у Північному Причорномор’ї.

черноморья: лингвистика, история, археология. Москва, 1984. С. 36-42; Грантовский Э. А. Раевский Д. С. Об ираноязычном и “индоарийском” населении Северного Причерноморья в античную эпоху // Там же. С. 47-66; Трубачев О. Н. Indoarica в Скифии и Дакии // Там же. С. 148-152; Членова Н. Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Там же. С. 259-266; Мурзин В. Ю. Проблема происхождения скифов в современной историографии // Археология. Київ, 1984. Вип. 46. С. 22-31; Його ж. Узловые моменты этногенеза скифов // Тезисы I Кубанской археологической конференции. Краснодар, 1989.

¹¹ Семенов-Зусер С. А. Опыт историографии скифов. Ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке. Харьков, 1947; Греков Б. М. Скіфи. Київ, 1947; Його ж. Скіфы. Москва, 1971; Артамонов М. И. Этногеография Скифии. Ленинград, 1949; Его же. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага; Ленинград, 1966; Троицкая Т. Н. Скифские погребения в курганах Крыма / Автореф. дис... канд. ист. наук. Симферополь, 1954; Лобова И. И. Скіфи в Криму. Москва, 1956; Тереножкин А. И. Племена скіфського періоду // Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957. С. 109-214; Його ж. Общественный строй скифов // Скіфы и сарматы. Киев, 1977; Його ж. Скіфский вопрос // Скіфы Северного Причерноморья. Киев, 1987; Гайдукевич В. Ф. Боспор и скифы // Проблемы истории Причерноморья в античную эпоху. Москва, 1959; Смирнов А. Л. Скіфы. Москва, 1966; Высотская Т. Н. Скіфские городища. Симферополь, 1975; Шишова И. А. О достоверности географических сведений в Скіфском рассказе Геродота // Летописи и хроники. 1980 г. Москва, 1981. С. 14-26; Модзалевський Б. М. Скіфський степ. Київ, 1983; Куклина И. В. Этнография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985; Клочка В. И., Мурзин В. Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скіфы Северного Причерноморья. Киев, 1987.

¹² Браун Ф. К. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях. Древности Геродотовой Скифии. Санкт-Петербург, 1872. Вып. 2; Jacoby F. Herodotos // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A. Pauli, G. Wissowa. Stuttgart, 1913. T.2. Kol. 392-467; Legrand Ph. E. Herodote - Introduction. Paris, 1932. P. 66-83; Schmid W., Stählin O. Geschichte der Griechischen Literatur. 1 Teil. 2 bd. München, 1934. P. 550-673; Harmatta J. Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. Budapest, 1941. S. 34-70; Witkowski S. Historiografia grecka i nauki pokrewne. Kraków, 1925. T. 1

У III ст. до н. е. в степовому Криму виникло окреме Скіфське царство з центром у Неаполі Скіфському (нині Сімферополь). Населення міста було змішаним, крім *скіфів*, *сарматів* та *таврів* тут жили також *греки*. Переживши свій розквіт за царя Скілура (II ст. до н. е.), коли окрім степового Криму царство контролювало пониззя Дніпра та Південного Бугу, грецькі колонії Керкінітіду та Ольвію і загрожувало Херсонесу, на рубежі II–III ст. н. е. Неаполь Скіфський був приєднаний до Боспорського царства і став занепадати. У IV ст. він був зруйнований *гунами*¹³.

Греки і римляни. Греки почали засновувати свої колонії-поліси на південних берегах Криму з VIII ст. до н. е. Колонізувавши чорноморське узбережжя і утворивши біля десятка міст-полісів в Криму та на Тамані (Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Танаїс, Фанагорія, Горгіппія, Кіркінітіда, Кірітака, Мірмекій, Німфей,

S. 103-144; Струве В. В. Хронология VI в. в труде Геродота // Вестник Древней Истории. 1952. № 2; Его же. Дата похода Дария на скифов Причерноморья // Акад. Б. Д. Грекову ко дню 70-летия. Москва, 1952; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979; Русева А. С. Поход Дария против скифов и античные апойки Северо-Западного Причерноморья. Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации. Тбилиси, 1979; Черненко Е. В. Скифский поход Дария // VIII Всесоюзная конференция по Древнему Востоку посвящ. памяти акад. В. В. Струве. Москва, 1979; Его же. Поход Дария в Скифию // Древности степной Скифии. Киев, 1982. С. 3-38; Его же. Скифо-персидская война. Киев, 1984; Нейхарт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Ленинград, 1982; Мазетти Л. Война Дария со скифами и вавилонская пророческая литература // Вопросы Древней Истории. 1982. № 3; Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. Ленинград, 1985.

¹³ Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. Москва, 1951. Вып. 37; Шульц П. Н., Головкина В. А. Неаполь Скифский // По следам древних культур. Москва, 1951; Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского. Москва, 1953; Его же. Исследования Неаполя Скифского (1945–1950) // История и археология древнего Крыма. Киев, 1957; Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя Скифского // История и археология древнего Крыма. Киев, 1957; Яценко И. В. Декоративная роспись общественного здания в Неаполе Скифском // Советская археология. 1960. № 4; Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского. Москва, 1961; Соломонович Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // Нумизматика и эпиграфика. Москва, 1962. Т. 3; Дашевская О. Д. Граффити на стенах здания в Неаполе скифском // Советская археология. 1962. № 1; Кондукторова Т. С. Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними // Матеріали з антропології України. Київ, 1964. Вип. 3; Штамбок А. А. Из царства Атея в Неаполь Скифский. Москва, 1968.

Кіммерік, Кітей, Акра, Гермонаса, Кепи, Корокондама, Патраей), вони розгорнули торгівлю з місцевим населенням. Скіфи збували їм рабів та продукти степу¹⁴. Багаті осетровими (які вивозилися тисячами бочок), урожаєм захищених Кримськими горами полів, кримські поліси швидко піднімалися і процвітали. Проблема присутності в складі населення причорноморських полісів крім греків-колоністів *таврів*, *скіфів* та *сарматів* залишається дискусійною¹⁵. Новіші дослідження показують, що такі випадки були скоріше винятком, ніж правилом. Контакти обмежувалися переважно торговельною сферою. Навіть підпорядкування окремим полісам територій, заселених туземним населенням, практично не вплинуло на етнічний склад населення самих полісів.

Серед причорноморських полісів найбільшими були Пантікапей та Херсонес. Підпорядкувавши собі всі міста на сході півострова аж до Феодосії, Пантікапей утворив бл. 480 р. до н. е. Боспорське царство. Династії Археанактидів (480 – 438/437 рр. до н. е.) та Спартоکیدів (438/437 – бл. 107 до н. е.) розширили його кордони від Феодосії до пониззя Кубані і Східного Приазов'я, повністю включаючи Керченський та Таманський півострови¹⁶.

¹⁴ *Клеарх Солийський*. Жизнеописания. IV, 8 // Вопросы Древней Истории. 1947. № 3. С. 253-254; *Тереножкин А. И.* Общественный строй скифов. С. 19-20.

¹⁵ *Грибанова А. С.* Политические взаимоотношения скифов и сарматов с полисами Северного Причерноморья в I-II вв. Москва, 1952; *Сопова Н. И.* Местные племена Боспорского государства по письменным источникам и данным археологии // Социально-экономические проблемы всеобщей истории. Хабаровск, 1978. С. 3-21; *Масленников А. А.* Этнический состав боспорских городов в VI-V вв. до н. э. // Советская археология. 1978. № 1. С. 24-37.

¹⁶ *Сестренцевич-Богуш С* История о Херсонесе Таврийском. История о Таврии. Санкт-Петербург, 1806. Т. 1–2; *Марти Ю. Ю.* Городища Боспорского царства к югу от Керчи: Киммерик, Китэй, Акра // Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. 1929. Т. 3. С. 116-130; *Жебелев С. А.* Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. Москва, 1930. № 10. С. 799-820; *Артамонов М. И.* К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов // Вопросы Древней Истории. 1949. № 1. С. 29-39; *Гайдукевич В. Ф.* Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937–1939 гг. // Вопросы Древней Истории. 1940. № 3–4. С. 300-317; *Его же.* Боспорское царство. Москва; Ленинград, 1949 [бібліографія С. 555-570]; *Его же.* Боспорский город Илурат // Советская археология. 1950. Т. 13. С. 173-204; *Его же.* Боспор и скифы // Проблемы истории Причерноморья в античную эпоху. Москва, 1959; *Его же.* Боспорские города.

Послідовний противник Риму могутній цар Понту Мітрідат IV Євпатор скористався загибеллю останнього з Спартоکیدів Перісада V і, розбивши Савмака, який захопив Пантікапей і проголосив себе царем Боспору, приєднав це царство до Понту. Йому на короткий час вдалося перетворити Чорне море на Понтійське озеро, взявши під контроль майже всі його береги. Чергова поразка у війні з Римом і зрада власного сина Фарнака змусили Мітрідата IV покінчити життя самогубством в цитаделі Пантікапея у 63 р. до н. е. Боспорське царство, а також Херсонес та інші кримські поліси визнали зверхність Риму¹⁷. Римські гарнізони стали в головних портах Криму¹⁸. Це не завадило боспорським царям – нащадкам Мі-

Ленинград, 1981; Колобова М. М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вопросы Древней Истории. 1953. № 4. С. 47-71; 1954. № 4. С. 84-85; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1954; *Его же*. Пантікапей. Очерки истории столицы Боспора. Москва, 1964; Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. Москва; Ленинград, 1955. Т. 1; *Кобылина М. М.* Фанагория. Москва, 1956; *Блаватская Т. В.* Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н. э. Москва, 1959; *Голубцова В. С.* Некоторые вопросы политической истории Боспора I–II вв. н. э. // Вопросы Древней Истории. 1960. № 1. С. 112-121; *Щеглов А. Н.* Полис и хора. Симферополь, 1966; *Грач Н. А.* О Горгиипе и некоторых династических особенностях правления ранних Спартокидов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Ленинград, 1968; *Марченко И. Д.* Город Пантікапей. Симферополь, 1974; *Костяная Е. Г.* Итоги раскопок Порфмийа эллинистической эпохи // Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975. Т. 2. С. 103-104; *Кругликова И. Т.* Синдская гавань. Горгиипия. Анапа. Москва, 1975; *Драчук В. С., Кара Я. Б., Чельшиев Ю. В.* Керкинитиды–Гезлев–Евпатория. Симферополь, 1977; *Цветаева Г. А.* Боспор и Рим. Москва, 1979; Античные государства Северного Причерноморья / Археология СССР. Москва, 1984; *Толстиков В. П.* К проблеме образования Боспорского царства // Вопросы Древней Истории. 1984. № 3; *Грач Н. Ф.* Открытие нового исторического источника в Нимфее // Вопросы Древней Истории. 1984. № 1. С. 81-88; *Драчук В. С., Кутайсов В. А.* Исследование Керкинитиды // Советская археология. 1985. № 1; *Сапрыкин С. Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Москва, 1986.

¹⁷ *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство. Москва, 1996; *Его же*. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатов // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева. Харьков, 1997. С. 195-203.

¹⁸ *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства Народного просвещения. 1900. Кн. 3. С. 140-158.

трідата з династії Тиберіїв-Юліїв завершити завоювання Криму. Савромат II (174/175 – 210/211) включив до Боспорського царства гірський Крим та Скіфське царство з Неаполем скіфським. Але вже в середині III ст. Боспорське царство затріщало перед навалою *готів*. Втративши степовий та гірський Крим, Боспорське царство невдовзі впало під ударами гунів (у 370-х рр.)¹⁹.

Сармати. Заміна скіфської гегемонії на сарматську пройшла майже непомітно. *Сармати* також належали до іранської групи індоєвропейського населення²⁰. Бл. 338 р. до н. е. вони опанували південно-західні береги Меотиди (Азовського моря), які раніше контролювали скіфи²¹. *Сармати* почали проникати в Крим з II ст. до н. е., спочатку періодично здійснюючи набіги²². В період херсонесько-скіфських війн наприкінці II ст. до н. е. сарматський загін під проводом Тасія брав у них участь на боці скіфів²³. Далі сармати виступили союзником Боспорського царства в його спро-

¹⁹ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. Ленинград, 1925; *Каллистов Д. П.* Этюды по истории Боспора в римский период. Боспор, Митридат Евпатор и Рим // Вопросы Древней Истории. 1938. № 2. С. 276-286; *Шелов Д. Б.* Монетное дело Боспора VI-II вв. до н. э. Москва, 1956; *Кругликова И. Т.* Боспор III-IV вв. н. э. в свете новых археологических исследований. // Краткие сообщения Ин-та археологии. Москва, 1965. Вып. 103; *Ее же.* Боспор в позднеантичное время. Москва, 1966; *Устинова В. А.* К вопросу о присоединении Синдики к Боспорскому царству // Вопросы Древней Истории. 1966. № 4; *Кадеев В. И.* Херсонес, Боспор и Рим во II в. до н. э. – III в. н. э. // Вопросы Древней Истории. 1979. № 2. С. 59-76; *Сапрыкин С. Ю.* Боспорское царство на рубеже двух эпох. Москва, 2002; *Мюллер Е. А.* Эллины и варвары. На северной окраине античного мира. Москва, 2003.

²⁰ Про появу, локалізацію, шляхи та напрямки міграції сарматських племен на землях нинішньої України див.: *Войтович Л.* Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Т. 257: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін [в друці].

²¹ *Смирнов К. Ф.* Вооружение савроматов. Москва, 1961; *Его же.* Ранняя история и культура сарматов. Москва, 1964; *Его же.* К вопросу о матриархате у савроматов. Москва, 1971. С. 188-190; *Его же.* О начале проникновения сарматов в Скифию // Там же. С. 191-196; *Его же.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва, 1984; *Смирнов К. Ф., Петренко С. Г.* Савроматы Поволжья и Южного Приуралья. Москва, 1963.

²² *Диодор Сицилийский.* Исторична бібліотека. II, 43, 7. [Див.: *Диодор Сицилийский.* Историческая библиотека. Т. 1-6. Санкт-Петербург, 1774-1775]; *Лукиан.* Собрание сочинений / Под ред. и с коммент. Б. Л. Богоевского. Москва; Ленинград, 1935.

²³ *Зубар В. М.* До історії Таврики II-I ст. до н. е. // Археологія. 2002. № 3.

бах поширити свою владу на весь Крим²⁴. Ослаблення та занепад Скіфського царства сприяло наповненню кримських степів сарматами, які стали загрожувати прибережним містам, що змусило Рим посилити тут свою присутність і надати грецькому населенню суттєву допомогу²⁵.

Переміщення *сарматів* у Причорномор'ї відбиті в карті римського полководця Марка Віпсанія Агрипи (бл. 63–12 рр. до н. е.) [фрагменти карти відомі з праць Страбона та Плінія Старшого²⁶], в сьомій книзі монументальної “Географії” Страбона (64/63 р. до н. е. – 23/24 р. н. е.)²⁷ [Страбон був першим вченим, який подав

²⁴ *Зубар В. М.* Ольвия, сарматы и Рим во второй половине I в. н. э. // Вопросы Древней Истории. 1994. № 3. С. 219-228; *Його ж.* Сарматы, населення Таврики і Херсонес у I ст. н. е. // Археологія. 2003. № 2.

²⁵ *Раевский Д. С.* Скифы и сарматы в Неаполе // Проблемы скифской археологии. Москва, 1971. С. 140-151; *Пуздровський А. Є.* Сармати в Неаполі Скіфському // Археологія. 1982. № 3. С. 31-39; *Його ж.* Очерк этносоциальной истории Крымской Скифии во II в. до н. э. – III в. н. э. // Вестник Древней Истории. 1999. № 3. С. 107-116; *Його ж.* Этническая история Крымской Скифии (III в. до н. э. – III в. н. э.) // Херсонесский сборник. Севастополь, 1999. Вып. 10; *Симоненко А. А.* Сарматы Таврии. Киев, 1993; *Його ж.* Фаруй и Инисмей: аорсы или аланы? // Вопросы Древней Истории. 1992. № 3. С. 148-149; *Виноградов Ю. Г.* Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // Вопросы Древней Истории. 1994. № 2. С. 152-155; *Яценко С. А.* Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культур екочевников Сарматии рубежа I-II вв. н. э. // Петербургские археологические вести. Санкт-Петербург, 1993. Вып. 3. С. 60-72; *Его же.* Процесс соседства кочевых аланов в Приазовье в середине I – середине III вв. н. э.: города и кочевые стоянки // Взаимоотношения культур и цивилизации и ритмы культурогенеза. Санкт-Петербург, 1994. С. 69-70; *Колтухов С. Г.* Укрепления Крымской Скифии. Симферополь, 1999.

²⁶ *Frandsen P. S.* Marcus Vipsanius Agrippa, eine Historische Unterauchng über dessen Leben und Wilkin. Altona, 1836; *Müllenhoff K.* Über d. Weltkarte und Chorographia des K. Augustus. Kiel, 1856; *Motte T.* Étude sur M. Agrippa. Gent, 1872; *Reinhold M.* Marcus Agrippa. A biography. Genève; New York, 1933; *Roddaz M.* Marcus Agrippa. Romae, 1984; *Matershead G.* The constructions of Marcus Agrippa in the West. Melburne, 2005.

²⁷ *Страбон.* География / Пер. Ф. Мищенко. Москва, 1879; *Его же.* География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Страгановского. Москва, 1964; Изд. 2. Москва, 1994; *Dubois A.* Examen de géographie de Strabon. Paris, 1891; *Berger M.* Geschichte der wissenschaftl Erdkunde der Griechen. Leipzig, 1893; *Арский Ф. Н.* Страбон. Москва, 1974; *Clarke K.* Between Geography and History: Constructions of the Roman World. Oxford, 1995; *Duech D.* Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome. London; New York, 2000; *Rooll S. L.* Strabons

повний географічний опис Криму] та на карті александрійського географа Клавдія Птолемея (бл. 90–168 рр.). Причому останній розмістив на території Сарматії Європейської десятки племен²⁸. Тому важливим є встановлення, які саме сарматські племена і якою мірою опановували ті чи інші терени. Тим більше, що скіфо-таврське населення, яке залишалося на місці своїх попередніх осад і поступово асимілювалося в сарматському оточенні, далі мігрувало з сарматськими племенами.

Керуючись методом, запропонованим відомим польським славістом Г. Ловмянським [умовно розділити всі назви племен з реєстру Птолемея на чотири групи: епітети і назви, запозичені з архаїчної літератури; дублі (назви, взяті з інших джерел, що повторюють вже назву племені в подібному або спотвореному виді); загадкові назви, які не піддаються ідентифікації та назви актуальні], погоджуючи відомості Птолемея з відомостями Страбона та інших античних авторів, спробуємо локалізувати племена, які перебували в Криму та його околицях у другій половині II ст. н. е. При цьому для нас становлять інтерес лише автентичні назви ірано-сарматської мовної групи, які поряд з греками та римлянами були в цей період присутніми в Криму та його околицях: *тавроскіфи*, *алани*, *танайти*, *тагри* та *савари*.

Тавроскіфи (Тауроохυθαι) вперше згадані Птолемеєм²⁹. Давніші автори розділяли таврів від скіфів. Але вже Пліній та Арріан писали про Скіфо-Таврів. Страбон назвав таврів скіфським народом. Отже ці джерела, а також Птолемей відбили процес асиміляції таврів скіфами в межах Скіфського царства з центром у Неаполі Скіфському. Птолемей розмістив тавроскіфів за межами Криму. У II ст. тавроскіфи напали на володіння Ольвії, яка змогла відбити їх натиск лише з підходом з Мезії римської допомоги. Але якась частина *таврів* і *тавроскіфів* залишилася в Криму. Напис з Фанагорії титулує Рескупоріда III (234–235) царем Боспору і таврів. Можна погодитись з можливістю асиміляції скіфів таврами у підгірській та гірській частинах Криму у I – на початку II ст. н. е. В цей період в контактній зоні виникли оборонні споруди, в яких знаходять змішаний інвентар (городища Балта-Чокрак, Карагач

Geographiko. Cöttingen, 2002. Vol. 1–10; *Duech D., Lindsay H., Pothecary S.* Strabo's Cultural Geography. The Making of a kolossourgia. Cambridge, 2005.

²⁸ *Птолемей*. Географическое руководство // Вестник Древней Истории. 1948. № 2. С. 231–257; *Кулаковский Ю.* Карта Европейской Сарматии по Птолемею. Киев, 1899.

²⁹ *Птолемей*. Географія, III, 5, 11.

на правому березі Альми, Тач-Джарган). Також місця таврських кам'яних ящиків із скорченими кістяками починають займати плиткі поховання із випростаними кістяками, змінюється і характер поховального інвентаря. Далі, з II ст. посилюються власне сарматські впливи (поховання у заглиблених в землю могилах з боковими коморами, алано-сарматські оздоби). Цей процес взаємозближення тавроскіфів із сарматами тривав з прогресуючим наростанням аж до вторгнення готів³⁰. Відомий фламандський картограф Абрахам Ортелій (1527–1598), який у 1570 р. видав перший атлас світу, у районі пізнішого Перекопу подав місто Taphre (за списком поселень Tabula Europae VIII – Taphros), перед яким помістив народ Taphi³¹. Напевно, тавроскіфське населення в Криму ще доволі довго зберігало свою відокремленість. Правда вже у IX ст. візантійські автори *тавроскіфами* називали населення Русі, з XII ст. – власне Галицького князівства.

Торрекади поміщені Птолемеєм поряд з *наварами* десь за р. Агар (Геродотова р. Оар – Волга або Дон?). За Плінієм міста Навар (чи Naubatum, можливо Неаполь Скіфський?) та Каркіна розташовані поблизу Азовського моря. Птолемеєм згадує р. Каркініт біля якої знаходяться чотири міста. Така ріка не існувала³². Географ сплутав її з Керкінітською затокою, на березі якої була розташована Керкінітіда (сучасна Євпаторія), яку згадував ще у V ст. н. е. Псевдо-Арріан. За Tabula Europae VIII Птолемея – Тогусса на р. Нурасугіс (у Плінія – qui Расугіс з містом Pasiris)³³. Можна погодитися, що *торрекади* були сарматським або тавроскіфським племенем, яке розміщалося у Західному Криму поблизу Керкінітіди і межувало з *наварами* – таким же сарматським або тавроскіфським племенем, яке можна локалізувати в степовому Криму між Керкінітідою та Неаполем Скіфським.

Алани були одним з чільних племен сарматського масиву. За Йосифом Флавієм у I ст. н. е. вони займали північні передгір'я Середнього Кавказу і степи на північ від берегів Меотиди [Азовського моря] і течії Танаїсу [Дону]. У 135 р. цар Іберії (Грузії) Фарасман II закликав їх на допомогу проти сусідів. Алани розгромили Алба-

³⁰ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья. Москва, 1959. С. 235-239; Солонік Е. І. Про значення терміну “тавроскіфи” // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1962. Т. 9. С. 153-157.

³¹ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. Київ, 1991. С. 56.

³² Кулаковський Ю. А. Карта Европейской Сарматии по Птолемею // Его же. Избранные труды по истории аланов и Сарматии. Санкт-Петербург, 2000. С. 251.

³³ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. С. 31-32.

нію, вірменського царя Вологеза II і вторгнулися у Каппадокію, де їх зупинило військо римського легата Флавія Арріана³⁴.

За Птоломеем берег Меотиди та Танаїс був східною межею земель аланів. Трохи західніше і північніше від гирла Танаїсу він розмістив Аланські гори³⁵. Навряд чи це були південні відлоги Уралу³⁶. Також малоймовірно, що Птоломей, не зрозумівши своє джерело, яке прив'язувало аланів до Кавказу, вигадав ці гори³⁷. Бо про Аланські гори писав і візантійський вчений Євстафій Солунський (+ 1192/1195), який служив при константинопольському дворі³⁸ і не міг не володіти інформацією про побережжя Азовського моря, враховуючи інтереси Комненів в цьому регіоні. Схоже, що Аланські гори у Птолемея та Євстафія – Донецький кряж, а його вершина (376 м) – гора Алан, згадана візантійським вченим в його коментарі до землеопису Діонісія. *Alani montes* в районі Донецького кряжу розмістив на своїй карті в атласі 1590 р. і А. Ортелій. Вони залишалися в цих місцях і у XII ст. У верхів'ях Сіверського Донця тоді існували алано-половецькі міста Шарукань, Сугров і Балин (які дослідники ототожнюють з сучасними Чугуєвом, Змієвом і Гайдарами)³⁹. Можна не сумніватися, що після того як основна маса аланів разом з роксоланами та язигами рушила на Захід, значні їх масиви збереглися у Приазов'ї та в луці Сіверського Донця, а також у північному

³⁴ *Debevoise N. C. A Political History of Parthia. Chicago, 1938. P.240-243; Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. Москва, 1971; Bachrach B. S. A History of the Alans in the West. Mineapolis, 1973. P. 125-127; Bosworth A. B. Arrian and the Alani // Harvard Studies in Classical Philology. 1977. T. 81. P. 218-255; Stadter Ph. A. Arrian of Nicomedia. Sarpee Hill, 1980. P. 45-48; Кузнецов В. А. Очерки истории алан. Орджоникидзе, 1984. С. 16-18; Крюгер О. О. Арриан и его труд "Поход Александра" // Арриан. Поход Александра / Пер. И.Е. Сергеенко. Москва, 1993. С. 5-46; Перевалов С. М. Военное дело у аланов II в. н. э. (по трактатам Флавия Арриана "Диспозиция против аланов" и "Тактика" // Историко-археологический альманах. Армавир; Москва, 1997. С. 129-134; Нефедкин А. К. Кампания Арриана по отражению аланского набега на Каппадокию в 135 г. // Stratum Plus. 1999. № 3. С. 173-188.*

³⁵ *Птоломей. Географія, III, 5, 3.*

³⁶ *Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde. Berlin, 1887. T. 3. S. 99.*

³⁷ *Кулаковский Ю. А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей // Его же. Избранные труды по истории аланов и Сарматии. Санкт-Петербург, 2000. С. 66.*

³⁸ *Говоров А. Евстафий, митрополит Солунский, византийский писатель XII в. // Православный собеседник. Москва, 1883.*

³⁹ *Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. Москва, 1975. С. 268-271.*

Криму⁴⁰. Лише після монгольського завоювання частина з них була переміщена монголами аж до межиріччя Південного Бугу та Дністра⁴¹.

Роксолани, яких Птолемей розмістив на західних берегах Меотиди, не чергова помилка александрійського географа⁴², а відлами цих племен, які тут поступово інтегрувались у етнічно близький аланський масив. Так само значна частина *роксоланів* залишилася на Середньому Дніпрі, де в наступні періоди була розчинена слов'янами або мігрувала з *гунами* на захід. Цей відлам під іменем *росоманів* виведений Йорданом у розповіді про готського короля Германаріха⁴³, яка відноситься до останньої третини IV ст.

Танаїти, згадані Птолемеем⁴⁴, жили біля гирла Танаїсу-Дону, де знаходилося античне місто Танаїс (поліс, заснований карійськими колоністами з Клазомен у VII ст. до н. е.). Він був здобутий боспорським царем Полемоном у 8 р. н. е. і у I–III ст. входив до складу Боспорського царства. За Амміаном Марцеліном, відомостям якого можна довіряти, частина аланів називала себе *танаїтами*. Отже їх можна розглядати як частину аланського, тобто сармато-іранського масиву⁴⁵.

Сарматії подані Птолемеем як сусіди роксоланів на лівобережжі р. Лік. А. Ортелій розмістив їх на крайніх східних схилах Аланських гір біля витоків р. Лік. Їх можлива етимологія (від індоарійського *sala* – схил та *gatu* – шлях) відбиває місцерозташування на відомого шляху, через який проходила “мандрівка народів”⁴⁶. Тоді їх можна вважати відламом роксоланів, який залишився поблизу Сіверського Дінця.

Тархи подані Плінієм в донсько-азовському регіоні, скоріше за все дубль тих таврів чи тавроскіфів, яких А. Ортелій розмістив у районі Сіваша як народ *Tarhi*, подавши на місці пізнього Перекопу місто *Tarhre* (за списком поселень *Tabula Evropaе VIII – Taphros*).

⁴⁰ *Täubler E.* Zur Geschichte der Alanen // *Klio*. 1909. S. 14-28.

⁴¹ *Бубенок О. В.* Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев, 2004. С. 140-189.

⁴² *Кулаковский Ю. А.* Аланы по сведениям классических и византийских писателей. С. 67.

⁴³ *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / Вступ. статья, перевод и комментарий Е.Ч. Скржинской. Москва, 1960. С.91-92.

⁴⁴ *Птолемей.* Географія, III, 5, 10.

⁴⁵ *Majewski K.* Poszukiwania za kolonią grecką Tanais // *Archeologia*, 1947. Т. 1. S. 323-337; *Книпович Т. Н.* Танаис. Москва; Ленинград, 1949; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в III–I вв. до н. э. Москва, 1970; *Его же.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. Москва, 1972.

⁴⁶ *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеевої Сарматії. С. 33.

Савари (саври, саубри, саури) розміщені Птолемеем нижче аорсів та пагіритів “аж до Рипейських гір”⁴⁷. Точної локалізації у александрійського географа просто не було. Г. Ловмянський вважав *савари* дублем *наварів-неврів*⁴⁸, П. Шафарик запропонував ототожнити їх з *сіверянами*⁴⁹, цю ідею підтримав І. Первольф⁵⁰. К. Мюленгоф⁵¹ та Г. Шютте⁵² бачили в них дублет *сабірів*, одного з гунських племен (у Птолемея дійсно розміщені гуни між бастарнами і роксоланами, але виключено, щоби вони могли перебувати на цих землях у II ст. н. е.⁵³), К. Кретшмер пропонував вважати саварів кавказьким племенем⁵⁴. Виходячи з існуючих локалізацій *аорсів* та *пагіритів* і, враховуючи їх переміщення на захід, можна погодитися з локалізацією *саварів* між верхів'ями Сіверського Дінця та Доном. Ця група доволі швидко вступила в контакти із зарубинецькими племенами і вже у II ст. під їх впливом на Пслі та Ворсклі відмовилися від курганних поховань. Цей симбіоз іраномовних сарматів-саварів з ранніми слов'янами поступово привів до асиміляції на користь останніх. У VI – на початку VII ст. в басейні Сейму, в частині правобережжя нижньої Десни, верхів'ях Сіверського Дінця та частки Наддіння на схід від Курська сформувалася *роменська культура*, на базі якої виник союз сіверських племен або сіверян⁵⁵. Слов'янські групи *борщевської культури* у верхів'ях Дону (VIII–X ст.), схоже, також один з завершальних етапів асиміляції відламу саварів⁵⁶.

⁴⁷ Птолемей К. Руководство по географии // Античная география. Москва, 1953. С. 321.

⁴⁸ Lowmiański H. Początki Polski. Warszawa, 1964. Т. 2. S. 36-37.

⁴⁹ Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności. Poznań, 1848. Т. 1. S. 298.

⁵⁰ Perwolf J. Slavische Völkernamen // Archiv für slavische Philologie. Berlin, 1884. Т. 7. S. 603.

⁵¹ Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde. Berlin, 1892. Т. 3. S. 99.

⁵² Schütte G. Op. cit. S. 131.

⁵³ Müllenhoff K. Op. cit. Т. 3. S. 99.

⁵⁴ Kretschmer K. Савары // // Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / A.Pauli–G.Wissowa. 2. Stuttgart, 1921. Т. 3 НВ. Kol. 250.

⁵⁵ Маєродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 76; Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // Советская этнография. Москва, 1947. Т. 6–7. С. 92-95; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. Київ, 1953. Т. 8. С. 39; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва; Ленинград, 1966. С. 241; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 133-140; Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. С. 108-125.

⁵⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. С. 140-144; Войтович Л. Проблеми утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. Киев; Харьков, 2007. Т. 6.. С. 65-77.

Відлами саварів-сіверян взяли участь у міграції слов'ян на південь. У VII ст. в Нижній Мезії зустрічаємо Σέβερεῖς та Severes. Після приходу болгарів *сівери* під своєю гегемонією утворили потужний союз семи слов'янських племен. Їх князь Славун у 767 р. був ув'язнений візантійським василевсом Костянтином V Капронімом за самовільні напади на візантійську Фракію. Відлами *сівери* осіли також в Банаті, на лівому березі Дунаю, в східній частині Малої Планіни в Малих Балканах, а один з них (Σεβρευη) навіть мігрував до Єгейської Македонії⁵⁷.

Таким чином, на початок II ст. південне побережжя Криму (Боспорське царство, Херсонес та інші поліси) і далі залишалися грецькими з незначними римськими елементами (переважно гарнізонами). Присутність тут інших елементів була мізерною. Гірський Крим залишався іраномовним. Степовий Крим та побережжя Сівашу і Азовського моря займали іраномовні *тавроскіфи* та іраномовні сарматські племена: *торрекади* (Західний Крим поблизу Керкінітіди-Євпаторії), *навари* (Степовий Крим між Керкінітідою та Неаполем Скіфським), *тагри* (район Перекопу), *алани* (Донецький Кряж, Приазов'я і Північний Крим), *танаїти* (гірло Дону), незначні групи *язигів*, *роксоланів* і *саргатії* (східні схили Донецького Кряжу).

Готи. Міграція готів від берегів Балтики до Причорномор'я змінила етнічну ситуацію в регіоні⁵⁸. Відомості римського історика Амміана Марцеліна (бл. 330–400), який служив офіцером на північному кордоні, дозволяють відносити міграцію готів до періоду між 155–205 рр.⁵⁹. За Г. Ловмяньским, готи мігрували нечисленними

⁵⁷ Niderle L. Slovanske starožitnosti. Praha, 1904. Díl. 2. S. 407-408; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. София, 1918. Т. 1. Ч. 1. С. 142, 221-222; Войнов М. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните // Известия Института Истории. София, 1956. Т. 6. С. 453-468; Swoboda W. Powstanie państwa bułgarskiego w Dolnej Mezji // Slavia Occidentalis. Poznań, 1962. Т. 22. S. 49-66; Lowmiański H. Początki Polski. Т. 2. S. 105-106; Т. 4. S. 284; Бешевлиев В. За славянските племена в североисточна България от VI–IX в. // Сборник Преслав. София, 1968. С. 17-28; Krändžalov D. Vznik bułgarského státu a národa // Slavia Antiqua. 1969. Т. 16. S. 5-13; Wasilewski T. Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Warszawa, 1972. S. 39-41.

⁵⁸ Про проблеми міграції готів у II–IV ст. через пізніші українські землі, напрямки і шляхи міграції, етнічного складу готського об'єднання, утворення і долі "імперії" Германаріха, взаємин і впливу готів на протослов'янські масиви див.: Войтович Л. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2009 [У друці].

⁵⁹ Marcellini Ammiani. Rerum gestarum libri qui supersunt / Rec. C. U. Clark. Berolini, 1915. Т. 2. P. 562 [libri XXXI, 3.1].

групами близько 230 р.⁶⁰. На думку Г. Вернадського, готи вже в половині II ст. осіли на берегах Чорного моря і їх купці через аланів і Кавказ з янтарем досягнули Індії⁶¹. Однак археологічні матеріали *вельбарської культури*, з якою пов'язують готів⁶², дають дещо іншу картину. Сама культура формується поблизу гирла Вісли з середини I ст., змінюючи *оксієвську* культуру. У період 50–150 рр. між Віслою та Кашубським озером з'являються на їхніх курганах характерні для скандинавів кам'яні круги та поодинокі стели. Бл. 190 р. розпочинається поширення вельбарської культури в басейні Західного Бугу, спочатку в Мазовії, Піддяшші та Люблінщині, а в III ст. — і на Волині. До 250 р. осаді над Віслою опустіли. Десь між 200–250 рр. вельбарці спустилися в басейни Дніпра і Південного Бугу, а далі Дністра і Пруту. В IV ст. вони повністю розчинилися у поліетнічній *черняхівській* культурі⁶³. Можна вважати, що до середини III ст. *готи* стали гегемонами на західному березі Меотиди, в Криму та на Лівобережжі Дніпра.

Готи, які захопили у своєму русі й інші германські племена, зайняли величезну територію, заповнену ірано-сарматськими та дако-фракійськими племенами, а також протослов'янами, які рухалися на південь з басейну Прип'яті. Під впливом готів значна частина племен розпочала міграцію в різні сторони, але багато з них залишилися або зупинилися на території готського впливу. Все це породило розмаїття *черняхівської культури*⁶⁴.

З III ст. збереглися кілька готських інскрипцій написаних рунічним алфавітом з 24 літер. У IV ст. вже у Мезії аріанський вестготський єпископ Вульфїла (311–383) здійснив переклад Євангелія. Вульфїла склав готську азбуку з 27 літер (20 грецьких,

⁶⁰ *Lowmiański H. Początki Polski.* Warszawa, 1964. T. 1. S. 267-268.

⁶¹ *Vernadsky G. The Origina of Russia.* Oxford, 1959. P. 65.

⁶² *Козак Д. Н. Вельбарская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.* Киев, 1985. С. 68-75; *Його ж.* Взаємовідносини слов'ян і германців на території північно-західної України в першій пол. I тис. н. е. // *Археологія.* Київ, 1993. № 2. С. 24-36.

⁶³ *Wolągiewicz R. et al. Kultury oksywska i wielbarska // Prahistoria Ziem Polskich.* Wrocław, 1981. T. 5.; *Wolągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym.* Szczecin, 1993; *Козак Д. Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ, 1992.

⁶⁴ *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен. Київ, 1972. С. 143-162; *Його ж.* Черняхівские племена на Днестре и Дунае // *Славяне на Днестре и Дунае.* Киев, 1983. С. 105-134; *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва, 1975. С. 71; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979. С. 96.

5 латинських і дві з старого рунічного алфавіту). Зберігся також невеликий кримсько-готський словник з другої половини XVI ст. Взагалі кримсько-готський діалект вигас лише у кінці XVIII ст.⁶⁵

Цікаві матеріали дають черняхівські пам'ятки причорноморського локального варіанту, які свідчать, що саме сюди перемістилася основна маса *gotie*. В районі Тіри та Ольвії на сармато-готській основі помітний виразний вплив готських елементів – типи речей, які тяжіють до вельбарської та пшеворської культур. Тут панувало також кам'яне будівництво з особливим плануванням будов (прямокутні дво- і трикамерні дома), переважаючий обряд трупопокладення в ямах складної конфігурації, а в кераміці – місцеві форми ліпленого посуду⁶⁶. Керамічні матеріали типу Брест-Тришин знаходять і в Танаїсі⁶⁷.

У III ст., в процесі руху на південь, готи розділилися на східних (остроготів, остготів) і західних (везиготів, вестготів). Межею їх розділу став Дністер. Початково ще зберігалася гегемонія східної династії Амалів, король з якої Острогота (за Т. Момзенем бл. 218–250 рр.) розпочав довгу виснажливу війну з Римом. У 248–268 рр. *готи* добилися значних успіхів у Мезії, поки імператор Клавдій II (268–270) у 269 р. в битві біля Науса [Ніш, Сербія – Л. В.] не розгромив гото-карпське військо⁶⁸. Готи були відкинуті за Дунай, але

⁶⁵ *Brückner A.* Cywilizacja i język. Warszawa, 1901. S. 6; *Ejusdem.* Dzieje języka polskiego. Warszawa, 1960. S. 15-45; *Haberlandt A.* Europa und seine Randgebiete. Stuttgart, 1926. S. 9, 17, 33; *Stender-Petersen A.* Slavisch-germanische Lehnwortkunde / Eine Studie über die ältesten germanischen Lehnwörter im Slavischen in sprach- und kulturgeschichtlicher Beleuchtung. Göteborg, 1927; *Zelenin D.* Ost slavische (russische) Volkskunde. Berlin, 1927. S. 3; *Cross S. H.* Gothic Loan-words in the Slavic Vocabulary // Harvard Studies and Notes in Philology and Literature. 1934. T. 16. K. 42; *Lehr-Splawiński T.* O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Poznań, 1946. S. 144-152; *Machek V.* Quelques mots slavo-germaniques // *Slavis.* 1950/1951. T. 20. S. 200-218; 1952/1953. T. 21. S. 252-286; 1953. T. 22. S. 351-360; *Kuryłowicz J.* Związki językowe słowiańsko-germańskie // *Przegląd Zachodni.* Poznań, 1951. T. 7. Z. 5-6. S. 191-206; *Taszycki W.* Dotychczasowy stan badań nad pobutem drużyn germańskich na ziemiach polskich w świetle toponomastyki // *Przegląd Zachodni.* 1951. T. 7. Z. 5-6. S. 182-190; *Мартинов В. В.* Славяногерманское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Минск, 1963. С. 249.

⁶⁶ *Магомедов Б. В.* О культурно-хронологическом соотношении черняховских памятников Причерноморья и лесостепи // *Славяне на Днестре и Дунае.* Киев, 1982. С. 135-155.

⁶⁷ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. Москва, 1972. С. 329.

⁶⁸ Там же. С. 125-138.

вже у 271 р. імператор Авреліан (270–275) змушений був евакуювати провінцію Дакія, єдину римську провінцію на лівому березі Дунаю⁶⁹. Опанувавши Дакію, *готи* стали тиснути *карнів* та *сарматів* у межиріччі Дунаю і Дністра, змусивши їх пробиватися за Дунай (276–361).

У IV ст. в Причорномор'ї утворилася ціла “імперія” готського короля Германаріха (за Т. Момзенем бл. 351–376 рр⁷⁰. Наступник Германаріха, внук його старшого брата Вультвулфа – Вінітар, син Валараванса, загинув бл. 378 р. в боротьбі з *гунами*, які прийшли в Причорномор'я з глибин Азії.

Основна маса готів з середини III ст., схоже, перебувала у Приазов'ї від берегів Сивашу до гирла Танаїсу-Дону, а, можливо, частково, і на східному березі Азовського моря⁷¹. Джерела підтверджують їх походи по Чорному морю (у 255/256 р. вони напали на порт Пітіунт в Понті; у 257 р. повторили цей напад; у 264 р., висадившись на понтійському березі, проникли в Каппадокію та Віфінію; у 266 р. напали на західні береги Понту; у 275 р. також заглибилися в Малу Азію)⁷². На нижньому Дону вони утвердилися в середині III ст. Тоді ж загинув Танаїс, хоча обставини його загибелі дослідники не схильні пов'язувати саме з готами⁷³. На допомогу готів спирався узурпатор Фарсанз, котрий після Рескупоріда IV займав боспорський престол у 253–254 рр.⁷⁴ Морські походи готів не могли відбуватися без допомоги флоту Рескупоріда V. На боспорські володіння на східному березі Меотиди тиснули племена зі сходу та півночі, так що поява готів була досить вигідною⁷⁵. При цьому ні Йордан, ні інші автори (наприклад Ісидор, який написав у VII ст. “Історію готів, вандалів і свевів”, спираючись на більш ранніх авторів Діона Кассія, Орозія, Сальвіана, Евтропія

⁶⁹ Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии // Вестник Древней Истории. 1956. № 3. С. 63–84.

⁷⁰ Йордан. *Getica*, 116–120.

⁷¹ Lewicki T. Zagadnienie Gotów na Krymie // Przegląd Zachodni. Poznań, 1951. R. 7. Nr. 5/8. S. 80.

⁷² Карту походів див.: Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов. Москва, 1990. С. 81.

⁷³ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. Москва; Ленинград, 1949. С. 444; Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. Москва, 1972. С. 302–304.

⁷⁴ Кругликова И. Т. Боспор III–IV вв. в свете новых археологических исследований // Краткие сообщения Ин-та Археологии АН СССР. Москва, 1965. Вып. 105. С. 8.

⁷⁵ Кругликова И. Т. Культура Боспора в позднеантичный период // Античное общество. Москва, 1967. С. 16–17.

та вестготську традицію⁷⁶), не згадують про сутички готів з боспорцями або підпорядкування ними Боспорського царства. Лише у 276 р., після того як готи були розгромлені у Малій Азії, боспорський цар Тейран (275/276–278/279) довершив розгром тих решток, які повернулися з походу. Боспор та кримські міста знову звернулися до Риму, і з кінця III ст. римський гарнізон знову з'явився в Херсонесі та інших місцях південного побережжя.

В Криму *готи* запанували не пізніше третьої чверті III ст. (скарб з 113 римських срібних монет, срібної фібули і скляного виробу, знайдений на р. Качі поблизу с. Долинне в Бахчисарайському р-ні містить монети, датовані найпізніше 251 р.). Вважати, що тут перебувала основна їх частина, зокрема на Керченському півострові⁷⁷, щонайменше, бездоказово. Хоча проникли *готи* в Крим, напевно, не через Перекоп, а через Керченський півострів⁷⁸. Тамешні готи отримали назву *tranezimis*. В Криму вони, скоріше всього, обмежилися степовою частиною, потіснивши іраномовних *сарматів* ближче до гір⁷⁹. На побережжі продовжували функціонувати грецькі міста⁸⁰. Що стосується падіння Неаполя Скіфського, то тут важко стверджувати, що це відбулося в результаті готського вторгнення. Скоріше до повної руйнації цього центру причетні *гуни*⁸¹. В Приазов'ї готи перемістили сарматські масиви (не зачепивши їх в Донецькому Кряжі), скоріше всього під їх впливом *савари* перейшли далі на північ. Таке ж

⁷⁶ *Diesner H. J.* Isidor von Sevilla und das westgotische Spanien. Berlin, 1977. S. 17-21.

⁷⁷ *Wolfram H.* Geschichte der Goten. München, 1979. S. 10.

⁷⁸ *Буданова В. П.* Продвижение готов в Северном Причерноморье и на Балканах в III в. (по данным письменных источников) // Вестник Древней Истории. 1982. № 2. С. 155-174; *Ее же.* Контакты готов с племенами *barbaricum solum* и ранневизантийской империей // Византийская цивилизация в освещении российских ученых 1947–1991. Москва, 1999. С. 84-95; *Ее же.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва, 2000.

⁷⁹ *Васильев А. А.* Готы в Крыму. Ранняя пора христианства и эпоха переселения народов // Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. Ленинград, 1921. Вып.1. С. 247–326; *Его же.* Готы в Крыму // Там же. 1927. Вып.2. С. 179-282.

⁸⁰ *Tomaschek W.* Die Goten in Taurien. Wien, 1881; *Braun F.* Die letzten Schicksale der Krimgoten. Sankt-Petersburg, 1890; *Svennung J.* Zur Geschichte des Goticismus. Stockholm, 1967. S. 28-32; *Lönnroth E.* Die Goten in der modernen kritischen Geschichtsauffassung // *Studia Gotica.* Stockholm, 1972. S. 58-62.

⁸¹ *Шульц П. Н., Головкина В. А.* Неаполь скифский // По следам древних культур. Москва; Ленинград, 1951.

переміщення, напевно, відбулося в Криму, де частина місцевого населення відійшла в гори. У мовному відношенні до кримсько-го конгломерату приєднався германський субстрат. Але і надалі в Криму основними залишилися іраномовні масиви. Для більшої конкретизації бракує джерельного матеріалу.

Гуни. Сьогодні навряд чи потрібно доводити, що *гуни* (хунну) були народністю монголоїдної раси, яка у III–I ст. до н. е. займала територію нинішньої Монголії та манчжурських провінцій Китаю⁸². Велика китайська стіна була споруджена імператором Цінь-Ші-Хуанді якраз проти цього масиву номадів. Довгі війни гунів з Китаєм у 127–119 рр. до н. е. підірвали їх могутність, поразка в цих війнах привела до внутрішньої боротьби, яка у 57–56 рр. до н. е. завершилася розколом *гунів* на північних і південних. Південні хунну, очолені шаньюєм Хухан'є, визнали протекторат Китаю. Частина північних хунну, на чолі з братом Хухан'є шаньюєм Чжи-чжи, вступивши в союз з середньоазіатськими племенами *кангюйців*, рушила в прикаспійські степи. Решта хунну була знищена у 85–87 рр. в боротьбі з китайцями⁸³.

350 р. *гуни* з'явилися у Передкавказзі. До 370 р. вони підпорядкували собі *аланів* Прикубання та Таманського півострова. В Крим *гуни* проникли через обмілілу Керченську протоку⁸⁴. Гуни швидко опанували степову частину Криму. Алани, які займали Донецький кряж та північні береги Меотиди (Азовського моря), звернулися до готів. Вінітар чекав гунів біля берегів Дону, але вони через Перекоп вийшли йому в тил. Вінітар мусив відступати. Бл. 378 р. (або до 380 р.) король гунів Баламбер розбив Вінітара на Нижньому Дніпрі і оволодів спадщиною Германаріха.

Рух *гунів* зрушив з місця *вестготів*, які, не бажаючи потрапляти під їхню зверхність, прорвали на Нижньому Дунаї римський

⁸² *Иностранцев К. А.* Хунь-ну и Гунны. Библиографический обзор теорий о происхождении народа Хунь-ну китайских летописей, о происхождении европейских Гуннов и о взаимных отношениях этих двух народов // *Живая Старина*. Москва, 1900. С. 353–383, 515–564.

⁸³ *Иностранцев К. А.* Гунны или хунну? Ленинград, 1926; *Бернштам А. Н.* Очерки истории гуннов. Ленинград, 1951; *Гумилев Л. Н.* Хунну. Средняя Азия в древние времена. Москва, 1960; *Его же.* Хунну в Китае: три века войны Китая со степными народами III–IV вв. Москва, 1974; *Его же.* История народа Хунну. Москва, 2002. Книга 1–2.

⁸⁴ *Васильев А. А.* Готы в Крыму // *Изв. Гос. Академии Истории Материальной Культуры*. Ленинград, 1921. Т. 1. С. 27–33; *Гадло А. В.* Этническая история северного Кавказа IV–X ст. Ленинград, 1979. С. 16–17; *Сазанов А. В.* Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени. Автореф. дис... д. ист. н. Москва, 1999.

лімес. У 378 р. вождь вестготів Фрітігерн буквально знищив римську армію у битві при Адріанополі, де впало до 40 тис. римських воїнів і сам імператор Валент. Готи розграбували беззахисні Епір, Фессалію та Ахайю і підступили до Константинополя⁸⁵. Імперія поспішила зробити їх федератами, дозволивши осісти за Дунаєм. Слідом за *вестготами* через Дунай у 380 р. перейшла основна маса *аланів*.

У 395 р. по смерті Феодосія імперія відмовилася від оборони Паннонії. Слідом за військами і мирне населення покидало міста і поселення. Рятуючись від гунів, *вестготи*, *геніди* та інші германські племена кинулися на захід. 24 серпня 410 р. вестготський король Аларіх (395–410) здобув Рим. Невдовзі *вестготи*, *алани* та *свеви* форсували Рейн, пройшли Галлію і опинилися аж у Іспанії. А *гуни* цілком легально закріпилися в Паннонії. У 425 р. полководець Аецій привів допоміжні загони гунів в Італію, а у 433 р. змушений був офіційно передати їм провінції Valeria і Pannonia prima⁸⁶.

Досягнувши найвищого розвитку за короля Аттіли (441–453)⁸⁷ (основні археологічні знахідки періоду розквіту гунської епохи в Паннонії, де в числі яких п'ять поховань, котрі можна віднести до королівських чи князівських у Сегед-Нодьсексощ, Батасек, Печ-Усег, Будапешт і Паннонхолмо)⁸⁸, гунська “імперія” розпалася по

⁸⁵ *Lakatos P.* Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden // Acta Universitatis de Attila Jozsef nominatae. Acta antiquae et archaeologica. Szeged, 1973. T. 17.

⁸⁶ *Амміан Марселін*. [Marcellini V. C. comitis Chronicon. A. A., 11. Berolini, 1894], libri XXXI.

⁸⁷ *Hirth F.* Über Wolga-Hunnen und Hiungnu // Sitzungsberichte der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-philol. Und hist. klasse. 1899. T. 2. S. 245–278; *de Groot J. J. M.* Die Hunnen der vorchristlichen zeit // Chinesische Quellen zur Geschichte Asiens. Berlin; Leipzig, 1921. T. 1.; *Gombosz Z.* Die bulgarische Frage und die ungarische Hunnensage // Ungarische Jahrbücher. 1921. T. 1.; *Синицын И. В.* К материалам по сарматской культуре на территории Нижнего Поволжья // Советская Археология. Москва, 1946. Т. 8; *Thompson E. A.* A History of Attila and the Huns. Oxford, 1948; *Давыдова А. И.* Иволгинское городище. К вопросу о гуннских поселениях в Забайкалье // Советская Археология. Москва, 1956. Т. 25. С. 261-300; *Мерперт Н. Я.* Гунны в Восточной Европе. Очерки истории СССР (III–IX вв.). Москва, 1958; *Гумилев Л. Н.* Эфталты и их соседи в IV в. // Вестник Древней Истории. 1959. № 1.

⁸⁸ *Werner J.* Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956. S. 82-89; *Засецкая И. П.* О хронологии и культурной принадлежности памятников южнорусских степей и Казахстана гуннской эпохи // Советская Археология. 1978. № 1. С. 53-71; *Ее же.* Классификация полихромных изделий гуннской эпохи по стилистическим данным //

його смерті. У знаменитій “битві народів” на Каталаунських полях (15 червня 451 р.) остготські дружини, які виступали на стороні Аттіли, очолені внуками Вінітара – Валаміром, Теодеміром і Відеміром, билися з вестготами короля Теодоріха I, який був в стані римського полководця Аеція⁸⁹. В битві на р. Недао (454 р.) найближчий соратник Аттіли король гепідів Ардаріх розгромив синів Аттіли⁹⁰. В цьому бою загинув улюблений син Аттіли – Елак. Його брати мусили уступити лівий берег Дунаю по Тисі *гепідам* і *герулам*. Невдовзі сини Аттіли спробували потіснити цих своїх недавніх союзників, але були розгромлені королем остготів Валаміром і основна їх маса відступила до Дніпра і далі до Меотиди. Один з синів Аттіли – Дінтзін (Денгізех) загинув в Паннонії у бою з римським військом, а його брат Еонак у 466 р. осів в Добруджі як федерат Візантії⁹¹. Після битви при Недао *гуни* в короткий термін очистили всю Центральну-Східну Європу.

Опанувавши Крим, *гуни* знищили Боспорське царство: в останній чверті IV ст. на Таманському і Керченському півостровах були зруйновані більшість поселень. Значна частина *готів* разом з *аланами* під натиском *гунів* відійшла у гірський Крим, де вже були готські поселення з другої половини III ст. Їх могильники цього періоду знайдені на схилі гір Чатир-Даг, біля Харакса, Чорної ріки. Кримські гірські готи, схоже, не прийняли проповіді Ульфїли і залишилися ортодоксами (у 325 р. на I Вселенському соборі готський єпископ Феофіл підписав нікейський символ віри). Готи разом з аланами отримали дозвіл розселитися на підступах до Херсонесу. В гірському Криму гото-аланські поселення почали переміщуватися. Так, під час археологічних розкопок біля сіл Скалистого і Лучистого знайдені готська зброя і аланська кераміка.

Опустів також степовий Крим, звідки іраномовне та германське населення перейшло в гірську частину або помандрувало з *гунами* на захід. В степовому Криму і в землях колишнього Боспорського царства осіли *гуни*, вигнані з Паннонії після битви при Недао. Їх королівство в Східному Криму ще залишалось потужною

Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Москва, 1982. С. 14-30; Коврич И. Погребение гуннского князя в Венгрии // Там же. С. 6-13; Шаламон А., Баркоци Л. Археологические данные к периодизации познеримской Паннонии // Там же. С. 31-49.

⁸⁹ Йордан. *Getica*, 197-202; Ермолова И. Е. Общественный строй гуннов последней четверти IV – начала V в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. Москва, 1984. С. 229-238.

⁹⁰ Йордан. *Getica*, 261-262.

⁹¹ *Lowmiański H. Początki Plski*. Т. 2. S. 240-247.

мілітарною державою, бо у 464 р. візантійський василевс Юстин посилав патрикія Проба на Боспор до короля гунів Зілігда з пропозицією військового союзу проти Персії.

До середини V століття *гуни* довершили руйнацію грецьких полів на кримському побережжі. Вцілів лише Херсонес, але вже як опорний пункт Візантії під новою назвою Херсон. У 488 р. Візантія відновила кам'яні стіни, зруйновані землетрусом, і посилила свій гарнізон. З приходом василевса Юстиніана I у 527 р. почалося будівництво в Криму потужних візантійських фортець⁹². Васалами імперії стали кримські *готи* і *алани*. У 529 р. гунський король Грод прибув до двору Юстиніана I, визнав себе васалом і був поставлений правителем Боспору. Грод охрестився у візантійській столиці і, повернувшись на Боспор, наказав перелити статуї місцевих богів на монети. Його противники на чолі з братом Муагером підняли заколот і вбили Грода. Тоді візантійські війська вигнали рештки гунів з Криму.

Декларуючи відновлення Боспорського царства, Юстиніан дозволив коронувати боспорським царем нащадка попередньої династії Тіберія Юлія Діуптуна. Але реальна влада була в руках комеса Евксінського Понту Іоанна та командирів найманих готських військ Годілі і Вадурія. Боспорське царство трансформу-

92 Вус О. В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I // Військово-науковий вісник. Львів, 2002. Вип. 5. С. 28-42; *Його ж.* Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму. "Довгі стіни" Юстиніана I // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАНУ. Львів, 2002. Зошит 3-4 (45-46). С. 253-262; *Його ж.* Приморська фортеця Візантійської імперії у Південному Криму // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Львів, 2003. Вип. 5-6. С. 33-41; *Його ж.* Військово-інженерний аспект відновлення praetentura imperii Юстиніаном I у Південному Криму (VI ст.) // Військово-науковий вісник. Львів, 2004. Вип. 6. С. 43-60; *Його ж.* Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. II Судакская международная конференция. Киев; Судак, 2004. С. 40-50; *Його ж.* Византийская армия – основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527-565 гг.) // Кондаковские чтения. 1: Проблемы культурной преемственности. Белгород, 2005. С. 130-148; *Його ж.* Візантійська військова присутність на Європейському та Азійському Боспорі в VI ст. Інженерне прикриття протоки Боспор Кіммерійський // Військово-науковий вісник. Львів, 2006. Вип. 8. С. 35-51; *Його ж.* Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії у Тавриці в другій половині VI ст. // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. III Судакская международная конференция. Киев; Судак, 2006. С. 64-69.

валосся у візантійський округ. За наказом Юстиніана в Алустоні (Алушті), Горзувитах (Гурзуфі), Сімболоні (Балаклаві) та Судаку були споруджені кам'яні фортеці, значно посилені укріплення Херсону та Боспору⁹³.

Готи утворили країну Дорі [Дорос] з центром у Мангупі. Вони залишалися васалами Візантії, виступаючи на її стороні, “коли ромеї [візантійці – Л. В.] йшли на своїх ворогів, кожен раз коли василевсу було це потрібно. Вони досягають чисельністю населення до трьох тисяч бійців, у військовій справі вони чудові, і у землеробстві, яким вони займаються власним руками, вони достатньо вправні; гостинні вони більше всіх людей. Сама область Дорі лежить на підвищенні, але вона не кам'яниста і не суха, навпроти, земля дуже добра і приносить найкращі плоди. В цій країні василевс не збудував ніде ні міста, ні фортеці, так як ці люди не терплять бути ув'язненими в яких би то не було стінах, а більше всього люблять вони завжди жити в полях. Так як здавалося, що їх місцевість легко доступна для нападу ворогів, то василевс укріпив всі місця, де можна було пройти ворогам, довгими стінами і таким чином зберіг готів від побоювання за вторгнення в їх країну ворогів”⁹⁴. З допомогою Візантії були зведені укріплення, які прикривали всі проходи в Доросі (Дорі): на плато Мангупа, сусіднього Ескі-кермена (в Мангупі та Ескі-Кермені тоді ж були зведені християнські базиліки), над р. Бельбек на плато Сюреньського мису, звідки можна було контролювати один з найбільш важливих гірських проходів другої гряди Кримських гір, та на плато Чуфут-кале на межі з степом⁹⁵.

Алани заселили на західному побережжі околиці міста Дандака. Місто згадує Амміан Марцелін⁹⁶. Етимологія назви, ймовірно, походить від іранського *danta* – зуб (староосетинське *dandak*), місто знаходилося на зубовидному мисі⁹⁷. Дандаку локалізують на городищі Алма-Тамак, в гирлі ріки Альми, північніше Херсону. Це укріплене валом та ровом городище дійсно займає зубовидний мис, який виступає в море. До III ст. тут був укріплений римський

⁹³ Браун Ф Судьба крымских готов. Санкт-Петербург, 1890.

⁹⁴ Прокопий Кесарийский. О постройках. III, 7 / Пер. С. Кондратьева // Вестник Древней Истории. 1939. № 4(9). С. 246.

⁹⁵ Яковсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973. С. 11.

⁹⁶ Аммиан Марцеллин. История. // Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник Древней Истории. 1949. № 3. С. 288.

⁹⁷ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор Москва; Ленинград, 1949. . Т. 1. С. 161-162.

військовий табір, а пізніше осіли алани⁹⁸. Алани відродили розорену Феодосію, назвавши її Ардабда. “Сьогодні ж Феодосія на аланській чи таврській мові називається Ардабда, тобто Семибожний. В цій Феодосії, кажуть, жили колись і вигнанці з Боспору”, – читаємо в анонімному періплі Понту Евксинського з V ст.⁹⁹. Давньоіранською Ардабда справді означає Семибожний¹⁰⁰. Судак, за церковною традицією був заснований у 212 г.¹⁰¹. Назва ця походить від древнього Сугдак (древньоіранське “сугда” – “чистий, святий”¹⁰², арало-прикаспійський аланський Согд (Согдіана) чи Суде – Яньцай, Аланія¹⁰³). Дуже правдоподібно, що цей центр було засновано аланами¹⁰⁴. Аланські могильники (в нішах-аркосоліях, зроблених в стінах камер античних склепів¹⁰⁵), іранські імена Со-рак, Саваг і Фаїспарт в графіті на стінах керченських катакомб IV–V ст.¹⁰⁶свідчать про присутність аланів на Керченському півострові. Аланські могильники присутні також у західній частині Криму, в першу чергу комплекси в Інкерманській долині поблизу Севастополя: могильники Інкерманський (III–IV ст.), біля висоти “Цукрова головка” (IV–VII ст.), Чорноріцький (II–IV ст.)¹⁰⁷.

На кінець “гунського періоду” основним господарем Криму стала Візантія, відродивши та укріпивши прибережні міста. Її

⁹⁸ Щеглов А. Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды // Вестник Древней Истории. 1965. № 2. С. 110-113; *Его же*. Северо-Западный Крым в античную эпоху. Ленинград, 1978. С. 130.

⁹⁹ Псевдо-Арриан. Объезд Эвксинского Понта // Латышев В. В. Известия... // Вестник Древней Истории. 1948. № 4. С. 235.

¹⁰⁰ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Т. 1. С. 155.

¹⁰¹ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Соч. Москва, 1963. Т. 2. Ч. 1. С. 815.

¹⁰² Васильевский В. Г. Введение в житие св. Стефана Сурожского // Васильевский В. Г. Труды. Петроград, 1915. Т. 3. С. 56.

¹⁰³ Бартольд В. В. Арабские известия о русах. С. 814.

¹⁰⁴ Брун Ф. К. Материалы для истории Сугдеи // Черноморье. Одесса, 1880. Ч. 2. С. 122.

¹⁰⁵ Анфимов Н. В. Земляные склепы сарматского времени в грунтовых могильниках Прикубанья // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. Вып. 16. С. 150.

¹⁰⁶ Кулаковский Ю. А. Керченская христианская катакомба 491 года // МАР. Санкт-Петербург, 1891. № 6. С. 22-23; *Его же*. Две керченские катакомбы с фресками // МАР. Санкт-Петербург, 1896. № 19. С. 31.

¹⁰⁷ Веймарн Е. В. Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г. // История и археология древнего Крыма. Киев, 1957. С. 219-237; Борисова В. В. Могильник у высоты “Сахарная. Головка” // Херсонесский сборник. Симферополь, 1959. Вып. 5. С. 169-190; Бабенчиков В. П. Чернореченский могильник // Археологічні пам’ятки УРСР. Київ, 1963. Т. 13. С. 123.

зверхність визнали християнські масиви аланів та готів, котрі запанували в гірському Криму і зайняли окремі ніші на побережжі. Степовий Крим значною мірою опустів, хоча там залишалися якісь відламами різноетнічних кочових масивів.

Булгари. Гуни “перегнали” за Дунай велику масу племен, очистивши таким чином Причорноморські степи. У V ст. опустілі території почали займати тюркомовні *булгари*, первинні осади яких знаходилися в Казахстані між Уралом, Сир-Дар’єю і Сарі-Су в Киргизії. *Булгари* ділилися на три групи: західні (власне булгари), середні (*кутрігури* чи *утігури*) та східні (*оногури*, безпосередні предки нинішніх болгар, балкарців і карачаївців). Міграція болгар відбувалася під натиском гунів-сабірів, яких, своєю чергою, тиснули авари та інші народи. Близько 463 р. оногури зайняли кочовища на Північному Кавказі, розгромивши і прогнавши рештки гунів, які відійшли за Волгу і Алтай. Кутрігури просунулися над Азовське море між нижніми течіями Дону і Дніпра. До 480 р. вони перейшли на правий берег Дніпра і досягли аж до Паннонії.

Булгари входили до потужного Тюркського каганату, який в середині 570-х років сягав гирла Кубані. Тюрки, яких очолювали кагани з роду Ашина, намагалися утримати контроль над “Великим шовковим шляхом” – караванною дорогою з Китаю в країни Передньої Азії, Середземномор’я та Європи. У 567 р. загопи тюрків на чолі з Турксанфом переправилися через Керченську протоку і здобули Боспор-Пантікапей. Слідом за цим, у 581 р. вони спробували оволодіти Херсоном. Але громадянська війна, яка охопила серце каганату – Туркменію, змусила їх покинути Крим. У 590 р. дука Херсону стратилат Євпатерій знову відновив владу Візантії у колишньому Боспорському царстві.

Скориставшись відходом *аварів* та основної маси *тюрків* булгари-оногури утворили в Приазов’ї нову державу кочівників, т. з. Велику Булгарію, на чолі з ханом Кубратом (584–642 чи 605–665). У 619 р. Кубрат прибув у Константинополь до двору василевса Іраклія, прийняв християнство і отримав підтвердження на свої володіння, зокрема на Керченському півострові. Близько 635 р. столицею Кубрата стала Фанагорія на Боспорі.

По смерті Кубрата Велика Булгарія розпалася на п’ять орд, які очолили його сини: Боян, Котраг, Аспарух, Кубер і Алціока¹⁰⁸. Ситуація ускладнилася вторгненням *хозар*, очолених родом Ашина, які претендували на спадщину по Тюркському каганаті.

¹⁰⁸ *Феофан Ісповідник*. Хронографія. 356.18 – 358.10; *Ангелов Д.* Образоване на българската народност. София. 1971. С. 187.

Боян (Безмер¹⁰⁹) залишився на землях Великої Булгарії. Під натиском хозар основна частина його орди відійшла на Північний Кавказ і, розділившись по різних ущелинах, утворила два народи пізніших *карачаєвців* і *балкарців* (матеріали ґрунтових могильників Балкарії, як і мовний аналіз не залишають щодо цього сумнівів)¹¹⁰. Решта зайняла територію в передгір'ї Криму у центральній та східній частині, де відомо багато болгарських поселень VII ст., зокрема з похованнями з геральдичними поясними наборами біля сіл Рисове та Богачево.

Котраг залишався з своєю ордою на Нижньому Доні. Під натиском хозар його орда перейшла на середню Волгу, де заснувала Чорну (Північну) Булгарію, яка у першій чверті X ст. позбулася хозарського протекторату і до монгольського завоювання у 1236–1237 рр. залишалася незалежною.

Орда Аспаруха початково кочувала між Дніпром та Дністром, а близько 675–678 рр. перебралася в пізнішу Бессарабію, звідки вторгнулася на Балкани, де, скориставшись помилками василевса Костянтина IV Пагоната (668–685), до 681 р. опанувала територію нинішньої Болгарії.

Четвертий брат Кубер зі своєю ордою ввійшов в Паннонію як данник аварів, у 685 р. він перейшов на службу до Візантії, отримавши як федерат для поселення Керасмійське поле, але загинув 687 р. при спробі захопити Солунь (Фессалоніки)¹¹¹. Рештки його орди приєдналися до Аспаруха.

П'ятий брат, Алціока, шукав притулку у Баварії, як васал короля франків Сігберта III, у Карантанії, де його прийняв місцевий князь Валлука¹¹², і закінчив у Беневенті як данник короля лангобардів Громоальда(662–671)¹¹³.

В Криму болгар залишилося небагато, але з їх приходом ожили запустілі сільські місцевості. Приазовські булгари-номади, які осіли на Керченському півострові, перейшли до осілого способу життя¹¹⁴,

¹⁰⁹ Златарски В. История на българската държава през средните векове. София, 1970. Т. 1. Ч. 1. С. 164; Ангелов Д. Образуване на българската народност. С. 196.

¹¹⁰ Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа Москва, 1962. [МИА. № 106]. С. 88.

¹¹¹ Гръцки извори за българска история. София, 1960. Т. 3. С. 162–165.

¹¹² Фредегар. Хроніка. IV, 72.

¹¹³ Павло Диякон. Історія лангобардів. V, 29 [Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Hannoverae, 1878. Saec. 6–9. V, 29].

¹¹⁴ Плетнева С. П. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) [МИА. № 142]. Москва, 1967.

в їх селищах були глинобитні доми на кам'яній основі, в степовій частині – напівземлянки (як на поселенні Тау-Кипчак в 20 км від Сімферополя¹¹⁵). Тут склалася складна мозаїка готських, аланських і булгарських поселень¹¹⁶. Навряд чи германці-готи, іранці-алани та тюрки-булгари вступали між собою в асиміляційні процеси навіть в місцях, де їх поселення перемішувалися, взаємовпливи на побутовому та технологічному рівні все ж простіші за складні міжетнічні взаємини. Булгарське населення поступово до кінця VIII ст. асимілювалася наступними потоками тюрків, до яких було близьким за мовою.

Авари. *Авари* (обри в давньоруських літописах, звані також варкунітами) були союзом кочових племен тюркського походження. Назва, можливо, походить від вождя на ім'я Вар (Овар, який очолив їх міграцію на захід). Батьківщиною аварів був Північний Китай, де вони були відомі під іменем жуан-жуан. До початку VI ст. вони зайняли територію на схід від Каспія і на північ від Аральського моря. Тут вони включили до свого об'єднання сарматів-*хіонітів*. До 558 р. авари та хіоніти були завойовані *тюркютами* (тюрками) – новим народом, який виник в процесі асиміляції невеликого племені князя Ашина, яке вийшло з Північного Китаю, та споріднених з *гунами* алтайських племен.

Частина *аварів* (близько 20 тис. за Менандром) втекла на захід у передкавказькі області. Тут, при допомозі *аланів*, авари розгромили *утігурів*, *залів* і *сабірів*, ставши гегемоном на Північному Кавказі, звідки вступили в контакти з Візантією. У 558 р. імператор Юстиніан погодився зробити їх своїми федератами. 560 р. авари розпочали війну з *антами* і вбили антського посла Мезаміра. Пройшовши через землі *хорватів* і *дулібів*, значна частина яких змушена була мігрувати з аварами в Далмацію і на Балкани, авари утворили велику державу Аварський каганат з центром у Паннонії і загрожували Візантії. В ході франко-аварської війни 791–799 рр. каганат зазнав остаточної поразки, а з 809 р. був включений до складу Франкської імперії. Рештки аварів були асимільовані угорцями.

Аварські древності досліджені археологами на теренах нинішньої Угорщини та Східної Словаччини. Спорідненість давніх аварів з нинішніми аварцями Дагестану проблематична. Останні належать до нахсько-дагестанської мовної групи північно-

¹¹⁵ Баранов И. А. Салтово-маяцкое поселение Тау-Кипчак в Крыму // Археологические открытия 1970 г. Москва, 1971. С. 283-284.

¹¹⁶ Яковсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973. С. 37-38.

кавказької сім'ї, яка не пов'язана з тюркською групою алтайської сім'ї, до якої належали давні авари¹¹⁷.

Авари у VI ст. здійснювали наскоки на Кримський півострів, частково осідаючи в степовій частині. Всі ці нечисленні відлами (як і близьких до них булгар) були до кінця VIII ст. поглинуті тюркомовними хозарами і дальших слідів не залишили, розчинившись в їх масиві.

Хозари. Хозари не були кочовиками. Це кавказьке плем'я, етномова ідентифікація якого залишається проблемною (антропологічно хозари відносилися до граціального типу кавказької раси), займало територію сучасного Дагестану на Тереку і Сулаку. З III ст. хозари зайняли територію по всій західній береговій лінії Каспійського моря і в низинах Волги. Вони жили родами і племенами, займалися виноградарством і рибальством, а також скотарством та полюванням у багатих дичиною заплавах Волги і Ахтуба. З другої половини VI ст. хозари майже без опору підпорядкувалися *тюркютам*, оскільки данина, яку вимагали кагани з роду Ашина, була необтяжливою для їхньої багатой економічної бази, а панування могутніх тюркютів гарантувало їм безпеку і захист¹¹⁸.

Падіння Сасанідського Ірану і крах внаслідок танської експансії Західно-Тюркського каганату (у 650–659 рр.) порушили політичну

¹¹⁷ *Paulus Diakonus. Historia gentis Langobardorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Hannoverae, 1878. Saec. 6–9. II, 10; Menander Protector. Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes / Ed. C. de Boor. Berolini, 1903. P. 197–212; Gregorii Turonensis. Historia francorum // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. 1951. T. 1. IV, 22; Hauptmann L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-e siècle // Byzantion, IV, 1927–1928. P. 137–170; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. Москва; Ленинград, 1941. С. 91–101; Moravcsik G. Byzantinoturcica. Budapest, 1942. T. 1. P. 41–43; Дьяконов А. Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах в VI–VII вв. // Вестник Древней Истории. 1946. № 1. С. 26–34; Grafenauer B. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja juznih Slovanov // Zgodovinski casopis. Ljubljana, 1950. T. 4. S. 23–126; Корольок В. Д. Авары (обрыв) и дубебы русской летописи // Археологический Ежегодник за 1962 г. Москва, 1963. С. 24–31; Avenarius A. Die Awaren in Europa. Bratislava, 1974; Szadadesky-Kardoss S. Avarica. Uber die Awarengeschichte und ihre Qurlen. Szeged, 1986. S. 143–218; Лутаврин Г. Г. О походе аваров в 602 г. против антов // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Москва, 1989. С. 15–33; Его же. Известия Менаандра Протиктора об отношениях аваров и славян // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. Москва, 1991. С. 8–12.*

¹¹⁸ *Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. Київ, 2002. С. 231–232.*

рівновагу в регіоні. 651 р. хозари прийняли до себе одного з ханів з роду Ашина з рештками його війська, проголосивши своїм хаканом (каганом). Пришлі тюрки прекрасно почували себе в багатих заплавлених луках Нижньої Волги, де вони зайнялися кочовим тваринництвом, трималися окремо від хозар, не вимагали від останніх податків, вдовольняючись добровільними дарунками. Їх столицею стало місто Семендер на річці Терек в Дагестані. Відбивши арабів і танців й відтіснивши аварів за Дон, в середині VII ст. Хозарський каганат став наймогутнішою державою між Азією та Європою.

На початку VIII ст. сюди стали стікатися, рятуючись від релігійних переслідувань, євреї, переважно з Візантії. Єврейські купці-рахдоніти використали географічні переваги розташування Хозарського каганату і помилки арабських завойовників, які наклали в Соді астрономічні побори на каравани з шовком. Євреї почали возити шовк з Китаю, обминаючи Согд та Іран, через Хозарію та Північне Причорномор'я прямо в Європу. Після заколоту Ань Лушаня (756–763) в Китаї шовк пішов за безцінь. Багатства рахдонітів стрімко зросли і вони отримали можливість утримувати наймані професійні загони для охорони своїх караванів. Рівночасно хутра, експорт яких від Оки та Ками через Волгу отримав величезний ринок на арабському Сході, також транспортувалися через Хозарію. Євреї та тюркюти досягнули між собою балансу в рамках Хозарського каганату. До 800 р. Хозарія зайняла землі між Доном на заході¹¹⁹, Кавказьким хребтом на півдні і Уралом на сході. Центром її стала нова столиця Ітіль, розташована між Волгою і Ахтубою.

655 р. хозари перейшли через Керченську протоку. У 670–679 рр. Хозарія оволоділа майже всім Кримом, крім Херсона. Хозари не чіпали міського самоврядування, будучи зацікавленим у збереженні чорноморської торгівлі, лише обклали жителів даниною і прибрали до рук торговельні мита. Їх намісник – тархан сидів у Судаку.

Хозарське завоювання Криму відбилосся на становищі Херсона, який почав занепадати. 695 р. в місто заслали скиненого з престолу василевса Юстиніана II. Невдовзі йому вдалося перебратися в Дорі до готів, які переправили його до кагана. Хозари передали Юстиніану II Фанагорію на Таманському півострові. Вони не бажали ускладнювати стосунки з Візантією. Юстиніан покинув Фанагорію, морем добрався до Сімболона (Балаклави) і звідти до болгар за Дунай. З допомогою болгар він повернув собі престол (705–711). Повернувшись до влади, імператор вирішив вернути Візантії Крим. Хозари ж почали заохочувати херсонітів можливістю відновлення самоврядування в місті. У 710 р. Юсти-

¹¹⁹ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Киев, 1985.

ніан II послав в Крим каральну експедицію. Хозари відгукнулися на заклик херсонітів і допомогли їм розбити візантійців. Більше того, з їх допомогою Юстиніан II знову був скинений з престолу і страчений. Василевсом 711 р. став вірменин Філіпик Вардан. Вторгнення видатного арабського полководця Маслама, який здобув Дербент, в глибину хозарських земель, змусило хозар піти на певні поступки в Криму. Згідно угоди з Візантією за хозарами залишився степовий Крим, до Візантії відійшло південне та південно-західне побережжя з Херсоном.

Війна з арабами продовжувалася з перемінним успіхом. У 721 р. арабський полководець Джеррах здобув одне з основних хозарських міст на Північному Кавказі – Беленджер. У 723–724 рр. він розгромив кавказьких аланів. В цій ситуації протистояння між мусульманським Халіфатом та християнською Візантією єврейська еліта схилила кагана до прийняття юдаїзму. Для цього рабинам довелося попрацювати над доказом походження кагана з роду Ашина від юдеїв, бо юдеєм не можна стати, ним потрібно народитися від матері-юдейки. 730 р. каган Булан першим з каганів прийняв юдаїзм. Але основана маса хозарських племен залишилася язичниками, далі приносячи жертви вогню і воді, шануючи місяць і священні дуби бога неба і світла Тенгри-хана (якому приносили в жертву коней, поливаючи їх кров'ю священні дерева, а голову і шкіру вішаючи на сучки).

У 730–731 рр. хозари вторгнулися в Албанію, здобули Ардебіль і розгромили військо арабського намісника Джерраха. У відповідь новий намісник Мерван 732 р. здобув Дербент і Беленджер. Його наступний похід у 735 р. закінчився розгромом армії кагана. 737 р. каган мусив прийняти іслам. Саме під час цього походу, напевно, араби зайняли і частину Криму, принаймі Керченський півострів¹²⁰. Джерела не дають можливості точно локалізувати маршрут походу Мервана після здобуття Семендера і до “слов'янської ріки”¹²¹. Тому версія про можливе арабське завоювання частини Криму та їх панування тут у 737–754 рр. залишається тільки гіпотезою.

Хозари розпочали інтенсивно укріплятися у степовому Криму. На місці зруйнованих ними готських, аланських та булгарських

¹²⁰ Сведения арабских и персидских источников о походах к северу от Дербента (22 г. х. /642–643 г. и 119 г. х. / 737 г.) / пер. текстов и комментарий Н. Гараевой // История татар с древнейших времен в семи томах. Казань, 2002. Т. 1. С.460-464.

¹²¹ Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). Харьков, 2006. С. 262-293.

поселень, вони збудували нові центри (Фули, Дорос, Сюйрен, Киз-Кермен, Чуфут-Кале). Хозарські поселення виникли на місці античних міст Тірітаки, Мірмекія, Ілурата, біля села Алексіївки в центрі Керченського півострова, біля Коктебеля та Феодосії. Тюркомовні булгари почали змішуватися з хозарами-тюркютами; алани та готи, визнаючи хозарську зверхність, трималися осібно.

У VIII ст. в Криму було п'ять християнських єпархій – Боспорська, Херсонська, Сугдейська, Готська і Фульська. Готська єпархія отримала статус митрополії¹²². З Візантії, де почалося гоніння на монахів і шанувальників ікон, втікачі потягнулися в Крим. До кінця VIII ст. втікачі-монахи в гірському Криму (між хозарськими та візантійськими володіннями) створили печерні монастирі з храмами (монастир Апостолів на східному схилі Аю-Дагу, монастирі в Інкермані, в околицях Білогорська, біля села Тернівки, Успенський монастир у Чуфут-Кале, монастирі Качі-Кольон, Чілтер-Коба, базиліка на горбі Тепсень в Коктебелі). Там же вирости цілі “печерні міста” – Дорос-Мангуп, Кирк-Ор (Чуфут-Кале), Каламита (Інкерман), Бакла, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Киз-Кермен.

Значно зросло населення Керченського півострову, околиці Херсону, причому за рахунок хозаро-булгарського населення. Економічне становище в цих регіонах почало стабілізуватися, що втілювалося у збільшенні сільськогосподарського виробництва та рості торгівлі (особливо у Байдарській долині, басейнах Качі і Бельбеку та біля Коктебеля).

Спроби *хозарів* повністю підпорядкувати весь південний Крим (на побережжя вони вийшли не тільки на Керченському півострові, але й в районі Коктебеля та Аю-Дага), напштовхнулися на спротив *греків*, до яких долучилися *алани* та *готи*. Сліди пожеж і розорень в більшості поселень передгірського Криму і південного берега датуються другою половиною VIII ст. Рівночасно в горах з'явилися нові поселення в тих місцях, де досі не було жодних поселень. У 787 р. християнське населення Південного Криму, очолене єпископом Готської єпархії Іоанном, підняло повстання і вивозило від хозарів центр Кримської Готії – Дорос-Мангуп. Хозари до 791 р. придушили повстання. Єпископ емігрував у Візантію, але *готи* не змирилися з поразкою. До 830 р. їхні землі остаточно перейшли під візантійську зверхність.

¹²² Кулаковський Ю. К истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1898. Кн. 2. С. 172-202; Мошин В. А. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. Белград, 1929. Т. 1.

Тим часом лідер єврейських купців-рахдонітів, які заправляли при дворі кагана, Обадія (деякі дослідники вважають його каганом, який діяв під впливом рахдонітів), спираючись на найману гвардію, провів у 799–809 рр. релігійні реформи, внаслідок яких хозарська верхівка перейшла в юдаїзм. На цей раз каган одружився з єврейкою і його наступник став справжнім євреєм. Так поступили і деякі інші представники хозарської знаті. В процесі гострої політичної боротьби каган перетворився на ізольованого сакрального живого бога, а реальна влада зосередилася в руках лідера рахдонітів – ха-мелеха (“царя”), який, спираючись на найману гвардію (12 тис.), правив іменем кагана. Рахдонітська община розкошувала в Ітілі та інших торговельних центрах. Нащадки тюркютів поповнювали ряди гвардії, а основна хозарська маса, залишаючись язичниками, тепер платила податки і терпіла зверхників, не будучи особливо войовничою¹²³.

¹²³ Григорьев В. В. О двойственности верховной власти у хазаров // Журнал Министерства Народного Образования. 1834. Ч. 3. С. 279-295; Его же. Обзор политической истории хазаров // Сын Отечества и Северный Архив. Санкт-Петербург, 1835. Т. 48. С. 566-595; Дорн Б. Известия о хазарах восточного историка Табари / Пер. П. Тяжелова // Журнал Министерства Народного Образования. 1844. Ч. 53. № 7–8.; Гаркави А. Я. Существовала ли у хазар столица под названием Беленджер? // Известия Императорского Русского Археологического Общества. Санкт-Петербург, 1880. Т. 9. С. 271-275; Кулаковский Ю. К. К истории Готской епархии в Крыму в VIII в. // Журнал Министерства Народного Образования. 1898; Васильевский В. Г. Житие Иоанна Готского // Его же. Труды. Санкт-Петербург, 1912. Т. 2. Вып. 2.; Бруцкус Ю. Д. Письмо хазарского еврея от Хв. // Еврейская мысль. Петроград, 1922. Т. 1. С. 31-71; Мошин В. А. Еще о “новооткрытом” хазарском документе // Сборник Русского Археологического общества в королевстве Югославия. Белград, 1927. Т. 1. С. 41-60; Его же. Готская епархия в Хазарии в VIII в. // Труды IV съезда русских академических организаций за границей. Белград, 1929. Т. 1; Готье Ю. А. Хазарская держава и ее культура // Готье Ю. А. Железный век в Восточной Европе. Москва; Ленинград, 1930. С. 70-90; Кокоев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932; Артамонов М. И. Очерки древнейшей истории хазар. Ленинград, 1936; Его же. История хазар. Ленинград, 1962; Zajaczkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem chazarским. Kraków, 1946; Тиханова М. А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма [МИА. № 34]. Москва, 1953; Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона [МИА. № 62]. Москва, 1958; Веймарн Е. В. Оборонительные сооружения Эски-Кермена // История и археология средневекового Крыма. Москва, 1958; Буниятов З. М. О длительности пребывания хазар в Албании VII–VIII вв. // Известия АН АЗССР. Баку, 1961. № 1; Его же. Азербайджан в VII–IX вв. Баку, 1965; Гумилев Л. Н.

Прийняття хозарською верхівкою юдаїзму¹²⁴ викликало масову міграцію євреїв навіть з мусульманських держав, де їх становище було порівняно кращим. Вони заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму. Але нова релігія не об'єднала різноетнічне населення каганату, а, навпаки, протиставила хозарську верхівку не тільки решті рядової маси, але й провінційній еліті. У 810–820 рр. каганат охопила справжня громадянська війна. Противники кагана, яких називали *кабірами* (схоже, що більшість серед них складала тюрки-кабіри та булгари) знайшли підтримку у нового етносу, який з'явився у Північному Причорномор'ї — *угрів*. Вони зайняли територію Нижнього Подніпров'я (822–836 рр.).

У 832 р., використовуючи внутрішні труднощі каганату, Візантія повернула собі Херсон. 840 р. василевс Феофіл утворив Херсонську фему – окремий військово-адміністративний округ на чолі з стратигом. До феми ввійшли землі від Алупки до р. Бельбек і нижньої течії р. Альми. Херсонський стратиг Петрона отримав сильні підрозділи найманців та створив прикордонну сторожу.

В цей період єврейсько-хозарська знать розгорнула в Криму спорудження ісарів (від тюркськ. – “стіна, укріплення”), спішачи змьщити свою безпеку. Слідом за нею до будівництва укріплених замків звернулася і аланська та готська знать. З VIII–X ст. залишилося біля сотні таких замків (між Алуштою і Ласпі аж до меж феми Херсон вздовж побережжя: на схилах Демерджи і Кастелі,

Открытие Хазарии. Москва, 1966; *Его же*. Древние тюрки. Москва, 1967; *Исаков М. И.* Археологические памятники Дагестана. Махачкала, 1966; *Магомедов М. Г.* Хазарские поселения в Дагестане // Советская Археология. 1975. № 2; *Его же*. Древние политические центры Хазарии // Советская Археология. 1975. № 3; *Его же*. Образование Хазарского каганата. Москва, 1983; *Иерусалимская А. А.* “Великий шелковый путь” и Северный Кавказ. Ленинград, 1972; *Koestler A.* The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage. London, 1976; *Плетнева С. А.* Хазары. Москва, 1976; *Федоров Я. А., Федоров Г. С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. Москва, 1978; *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979; *Golden P. B.* Khazar Studies: A Historical-philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Budapest, 1980. V. 1–2.; *Golb N., Pritsak O.* Khazarian Hebrew documents of the tenth century. London, 1982; *Плетнева С. А.* Хазары. Москва, 1986; *Ее же*. Очерки хазарской археологии. Москва; Иерусалим, 1999; *Ее же*. Города в Хазарском каганате (к постановке проблемы) // Хазарский альманах. Харьков, 2002. Т. 1; *Ее же*. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII вв.). Воронеж, 2003; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

¹²⁴ *Лаврівський Л. Я.* Коли хазари перейшли на жидівство // Богословіє. Львів, 1934. Т. 12. С.66-69, 193-206, 295-299; Львів, 1935. Т.13. С.47-49.

Ай-Йорі під Алуштою, Кучук-Ламбат на мисі Плака біля Партеніта, Бікж-Ламбат на північному схилі Аю-Дага, на горі Гелім-Кая північніше Гурзуфа, Палеокастріон між Масандрою і Нікітою, в околицях Ялти, між Алупкою і Ореандою Аї-Миколай, Хачла-Каяси, Гаспра-ісар, біля Ластівчиного гнізда, Харакс на мисі Ай-Тодор, на горі Хрестовій, на місці Воронцовського палацу, Лімена-Кале на горі Кішка над Семіїзом, Кучук-ісар і Біюк-ісар біля Кікінеїза, Ільяс-Кая біля Ласпі і на Форосі)¹²⁵. Поступово ця територія повністю перейшла під контроль Візантії.

Хозарія володіла степовим Кримом і частиною побережжя¹²⁶. Візантія, окрім феми Херсон, контролювала частину побережжя,

¹²⁵ Когоношвили К. К., Махнева О. А. Раскопки у подножия горы Демерджи // Археологические памятники Украины. 1965–1966 гг. Киев, 1967. Вып. 1. С. 193-195; Їх же. Алустон и Фуна. Симферополь, 1971; Паршина Є. А. Середньовічне укріплення на горі Ай-Тодор // Археологические памятники Украины. 1969 г. Киев, 1972. Вып. 4. С. 253-257; Веймарн Е. В. Еще раз о Таврическом лимесе // Античная древность и средние века. 1973. Вып. 10. С. 255-258; Талис Д. Л. Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы. Москва, 1974. С. 84-113; Домбровський О. І. Пам'ятки південнобережної та горної частини Криму // Археологія УРСР. Київ, 1975. Т. 3. С. 467-476.

¹²⁶ Герцен А. Г., Могарычев Ю. М. О возникновении Готской епархии в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. 1991. Вып. 2; Їх же. К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. // Античная древность и средние века. Екатеринбург, 2001. Вып. 30. С. 112-115; Баранов И. А. Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII–X вв.) / Автореф. д. и. н. Киев, 1994; Айбабин А. И. Крым под властью Хазарского каганата // Византия и Крым. Симферополь, 1997; Его же. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999. С. 171-224, 226-227; Филиппенко В. Ф. Каламита-Инкерман: крепость и монастырь. Севастополь, 1997. С. 53; Михеев В. К., Тортика А. А. Историческая география Хазарского каганата и экологически возможная численность населения кочевых хазар (середина VII – середина X вв.) // Вісник Міжнародного Соломоногового університету. Юдаїка. Київ, 2000. № 3. С. 154-157; Майко В. В. Археологические аспекты религиозного синкретизма Крымской Хазарии VIII – первой половины X вв. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Симферополь, 2001. С. 29-41; Сухоребров В. В. Крымский полуостров в иконоборческую эпоху // Православные древности Таврики. Сборник материалов по церковной археологии. Киев, 2002. С. 78; Виноградов А. Ю., Комар А. В. Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII – начала IX вв. в контексте новых данных эпиграфики // Сугдейский сборник. Киев; Судак, 2006. Вып. 2. С. 38-56.

яка постійно збільшувалася. На східному побережжі Фанагорія і частина Боспору знаходилася під подвійним правлінням хозарського тудуна і візантійської адміністрації¹²⁷.

Хозарія змушена була воювати з уграми (822 р.), аварами (824 р.), печенігами та огузами-торками. Печеніги у 889 р. перемістилися в Північне Причорномор'я і невдовзі змусили основний масив *угрів* мігрувати на захід, ставши до 889 р. господарями в межиріччі Нижнього Дніпра та Нижнього Дунаю. Волзька Булгарія, прийнявши іслам, відірвалася від Хозарії і у 921–922 рр. встановила прямі контакти з Хорезмом в обхід хозарських територій. Зміна міжнародних торговельних артерій і вихід на міжнародну арену Київської Русі привели до агонії Хозарського каганату.

В Кембріджському документі є розповідь про спробу візантійського василевса Романа Лакапіна (920–944) підбурити проти хозар “царя Русі” Хельгу. Цей князь зайняв Самкерц Хозарський (за М. Артамоновим – це Тамань, скоріше – Керч-Корчев), за що хозарський архонт Боспору захопив три візантійські міста. Зазнавши поразки від хозарів, Хельгу нібито розпочав війну з Візантією. Його флот було спалено грецьким вогнем, і він морем пішов у Персію чи Фракію¹²⁸. Деякі історики побачили у цьому листі ремінісценції з походу русів на Каспій 945 р. (чому не з 912/913 р., який дійсно можна було пов'язати з князем Олегом?) і пропонували кардинально переглянути хронологію давньої історії Русі¹²⁹. В модернізованій версії 939 р. князь Ігор здобув хозарське місто Самкерц на Таманському півострові, але хозарський полководець Песах звільнив місто, відкинувши русів на північ, у 940 р. вдерся через Керченську протоку в Крим, здобув три грецькі міста, але був зупинений біля Херсону. Через Перекоп він вийшов в руські землі, дійшов до Києва і обложив Русь даниною. Подібний висновок надто довірливий. Навколо особи Хельгу і хронології подій триває полеміка¹³⁰. Що ж стосується хозарського полководця Пе-

¹²⁷ Сорочан С. В. Еще раз о тудуне Херсона и статусе Боспора и Фанагории в начале VIII в. // Хазарский альманах. Киев; Харьков, 2007. Т. 6. С. 201–222.

¹²⁸ Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932. С. 120; Голб Р., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Научная редакция, послесловие и комментарии В.Я. Первухина. Москва; Ерусалим, 1997. С. 117–149.

¹²⁹ Цукерман К. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: проблемы хронологии // Славяне и их соседи. Москва, 1996. Вып. 6. С. 68–80.

¹³⁰ Лаврієвський Л. Я. Олег і Хельгу хазарського документу, виданого В. Шехтером // Київський збірник історії і археології, побуту і мистецтва. Київ, 1930. Т. 1; Мошин В. Русь и Хазария при Святославе //

саха, то межі його бойових дій охоплюють невелику приморську територію у східному Криму. З цього приводу цікава версія Ю. Могаричева, який ототожнив Песаха з князем Бравліном з Житія Стефана Сурожського¹³¹.

Смертельний удар по Хозарії завдав у 964-966 рр. київський князь Святослав Ігоревич в союзі з печенігами та огузами¹³². Давши себе вплутати у балканську авантюру, Святослав Ігоревич упустив можливість закріпитися на Каспії і в Північному Причорномор'ї. Він зберіг за собою Білу Вежу та побережжя Керченської протоки¹³³.

Рештки хозар, а потім і сам каган прийняли мусульманство. В хозарських містах з'явилися хорезмійські гарнізони. Семендер та інші прикаспійські міста були легко захоплені ширваншахом. У Криму хозари ще якийсь час продовжували контролювати степову частину. 1016 р. русько-візантійські війська взяли в полон хозарського полководця Георгія Цуло, який підтримав заколот у Херсоні. Приазовські хозари визнали зверхність тмутараканських князів. Остання згадка про них відноситься до 1083 р. Князь Олег Святославич у 1083-1115(?) рр. носив титул "архонта Матрахи, Зіхії і всієї Хозарії"¹³⁴.

Таким чином в етнічному складі населення відбулися не такі вже значні зміни. Побережжя залишилося грекомовним, правда з хозаро-єврейськими вкрапленнями. В гірському Криму та південно-східній частині побережжя продовжували залишатися

Seminarium Kondakovianum. Praha, 1933. Т. 6; Його ж. Хельгу хазарського документа // Slavia. 1938. Роф. 15; Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. 1991. № 2-3; Скрынников Р. Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. 1995. № 11-12. С. 28; Вернадский Г. В. Киевская Русь. Москва, 1996. С. 41; Петрухин В. Я. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Москва, 2000. С. 222-229; Войтович Л. В. Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Луганськ, 2004. Вип.2. С. 190-202.

¹³¹ Могаричев Ю. М. Об одном из сюжетов жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?) // Хазарский альманах. Киев; Харьков, 2007. Т. 6. С. 181-191.

¹³² Войтович Л. В. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. Киев-Харьков, 2007. Т. 6. С. 65-77.

¹³³ Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 219-227.

¹³⁴ Там само. С. 372-374.

готські та аланські компактні зони. Степовий Крим і значна частина Керченського півострова стала тюркомовною, де навколо хозарів групувалися залишки булгар та інших дрібних груп, що тяжіли до тюрського мовного масиву. Навколо Керченської протоки з'явилися слов'яни.

Угри. Глибоке дослідження угорської мови і наявні свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, поведінку і час, коли *угри* вперше зіткнулись з європейськими народами, дозволяють підтримати гіпотезу щодо розміщення їх прабатьківщини в Азії, біля підніжжя Гімалаїв, звідки і почалось “велике переселення мадярів”¹³⁵. Угри сформувалися десь в районі Саян¹³⁶, в Західному Сибірі у межиріччі Обі та Іртишу або в басейні середньої Волги і Ками¹³⁷.

Назва *угорці* чи *угри* має безсумнівний зв'язок з “Югрою” руських літописів; *уграми* називали цю групу слов'яни. Сам народ до цього часу називає себе *мадярами* (“*magyar*” означає “дитя землі” або “дитя гір”).

Судячи з тюркського походження назв майже всіх домашніх тварин в угорській мові, можна не сумніватися у довготривалих контактах угорців з тюркомовними кочовиками-скотоводами. З V ст. н. е. основна маса *угрів*, від яких відділилися пізніші *ханти* і *мансі*, відійшовши трохи на північ, почала пристосовуватись до кочового життя в Magna Hungaria (Великій Угорщині), між річками Камою і Уралом та Північним Причорномор'ям. Тут вони жили під гегемонією тюркомовних племен: *тюрків-булгар* (V ст.), *сабірів* (VI ст.), *оногурів* (VI–VII ст.) та *хозарів* (VII–IX ст.). Через це і візантійські автори більш пізнього часу називали угрів то “турками”, то “савардами”, то “оногурами”¹³⁸. Назва угорців в європейських мовах (лат. *Hungaras*, нім. *Ungarn*, франц. *Hongrois*, рос. *Венгры*) походить від імені тюрків-оногурів, на території яких угорці кочували в 558–642 рр.¹³⁹.

Зберігся опис подорожей угорського домініканця Юліана у 1235 та 1237 рр. в пошуках “Великої Угорщини”, який у басейні

¹³⁵ *Борецький-Берфельд Н.* История Венгрии в среднии века и новое время. Санкт-Петербург, 1908. С. 1.

¹³⁶ *Мольнар Э.* Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. Будапешт, 1955. С. 43.

¹³⁷ *Хайду П.* К этногенезу венгерского народа // Actes de Lavra / Ed. par G. Rouillard, P. Collomh. Paris, 1937. Т. 1. Р. 248–316.

¹³⁸ *Грот К.* Моравия и Мадьяры с половины IX в. до начала X в. Санкт-Петербург, 1881. С. 152.

¹³⁹ *Шушарин В. В.* Венгерские племена до прихода в Среднее Подунавье // История Венгрии. Москва, 1971. Т. 1. С. 89.

однієї з приток середньої Волги знайшов населення, яке розмовляло угорською мовою¹⁴⁰. На думку Й. Переньї, ця група мадярів-маджарів залишилася тут після відходу основної частини угрів на південь, трансформувалася пізніше в мишар-татар (мещерських татар), які ще в першій половині ХХ ст. ідентифікували себе як окремих етнос¹⁴¹.

Східні автори Х ст. ал-Балхі і ал-Масуді ототожнювали *угрів* і *башкирів*, розміщуючи їх в басейні р. Білої. Це підтверджували і папські дипломати Д. Плато де Карпіні та Г. де Рубрук, які побували тут у ХІІІ ст.¹⁴². Угрове населення в нижній течії Ками було присутнє ще у другій половині ХVІ–ХVІІ ст.¹⁴³. З нижньої Ками основна маса угрів перемістилася у Леведію на північ від Азовського моря і, нарешті, в край Etelköz – межиріччя Дніпра і Дністра¹⁴⁴.

В пошуках Леведії дослідники оперують свідченнями арабських та перських авторів, даними топоніміки і археологічними матеріалами¹⁴⁵. Більшість дослідників вважають, що Леведія знаходилася в причорноморських степах між Доном і Дніпром. Проти цього рішуче виступив Е. Мольнар, доводячи, що Леведія знаходилася не в степовій, а в лісостеповій зоні між Києвом і Воронежем, де знайдено угорські поховання ІХ ст.¹⁴⁶. Скоріше Леведія – це область лісостепу на північ від Чорного моря по обох берегах Дону, між Києвом та Воронежем¹⁴⁷. Окремо стоїть думка П. Сте-

¹⁴⁰ Письмо брата Юлиана о монгольской войне // Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах в Восточной Европе. Подготовка текста и перевод С.А. Аннинского / Исторический архив. Т. 3. Москва; Ленинград, 1940. С. 83-90.

¹⁴¹ *Perényi J. Magna Hungaria kérdésehez* // Magyar Nyelv. Budapest, 1959. 486-487.

¹⁴² *Ibid.*, С. 89.

¹⁴³ *Теплоухов А. Ф.* Следы бывшего пребывания угорского народа и последующая смена его пермским и русским народами // Записки Уральского общества любителей естествознания. Сведловск, 1924. Т. 39. С. 104-108.

¹⁴⁴ *Дейвіс Н.* Європа: Історія. Київ, 2001. С. 312.

¹⁴⁵ Про шляхи міграції угрів пізнішими українськими землями та їх взаємини зі слов'янами див.: *Войтович Л.* Угро-слов'янські взаємини у другій половині ІХ ст. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2009. Т. 58 [в друці].

¹⁴⁶ *Мольнар Э.* Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа // *Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae.* Budapest, 1955. S. 116-118.

¹⁴⁷ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ — початок ХVІ ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 116.

панова, який пропонував шукати Леведію в Приураллі, де знаходяться пам'ятки *бахмутинської культури*¹⁴⁸.

На той час *угри* вже поділились на сім племен: Nyék, Kúrtgyarmat, Tarián, Jenő, Kér, Keszi, та Magyar¹⁴⁹ (остання назва невдовзі закріпилася за всіма племенами), які очолювали окремі князі. Союз цих племен очолив Джила (Дюла). За Абу Саїдом Гардізі (бл. 1050–1052 рр.) “Конде – титул їх головного царя; титул того начальника, який відає справами, – дюла, мадяри роблять те, що наказує дюла”¹⁵⁰. Але арабський хроніст міг просто інтерполювати на угрів систему правління, прийняту у хозарів.

Появу *угрів* у Леведії датують бл. 700–750 рр.¹⁵¹, але навряд чи це сталося раніше етнічних потрясінь унаслідок арабського завоювання Бактрії і Согду, тобто десь кінця VIII ст.

На початку IX ст. до об'єднання *угрів*, очоленого Дюлою, долучилися *кабари*, які виступили проти юдейської верхівки Хозарського каганату. Хозарська фортеця Саркел була споруджена у 833 р. саме проти угрів або для контролю над ними¹⁵². Деякі дослідники, які довіряють інформації Гардізі, вважають, що першими дюлами в союзі *угрів* були *кабари*¹⁵³. Хозарам вдалося відтіснити бунтівників далі на захід – за Дніпро в Ателькузу. Тут у 30-х рр. IX ст. вождем союзу був Леведі¹⁵⁴, наступниками якого стали Алмош та Арпад. Саме десь в нижній течії Дніпра *угрів* (Ungare) в першій половині – середині IX ст. зафіксувало таке добре поінформоване джерело як Баварський Географ¹⁵⁵. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгарів з'явилися на Дунаї¹⁵⁶. Звідси у 882–885 рр. вони допомагали Олегові воювати з *древлянами*,

¹⁴⁸ Степанов П. Памятники угорско-мадярских (венгерских) племен в Среднем Поволжье. Москва, 1964. С. 146.

¹⁴⁹ Дейвіс Н. Європа: Історія. С. 331.

¹⁵⁰ Бартольд В. В. Извлечения из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар” // Бартольд В. В. Сочинения. Москва, 1975. Т. 8. С. 58.

¹⁵¹ Czeglédy K. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 53-54 l.; Bartha A. A Magyar honalopitás. Budapest, 1987. 528, 1487 l.

¹⁵² Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 1998. Вып. 6. С. 663-688.

¹⁵³ Macartney C. A. The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930. P. 127.

¹⁵⁴ Bárczi G. A Magyar szókincs eredete, Budapest, 1958. 2 bőv. 131 l.; Kristó Gy. Levedi törzsszövegétől Sent István államág. Budapest, 1980. 35-39, 41 l.

¹⁵⁵ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Текст, пер., коммент. Москва, 1993. С. 7-8.

¹⁵⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 205-206.

сіверянами і тиверцями¹⁵⁷. Звідси у 898–899 рр., після розгрому Ателькузи печенігами¹⁵⁸, Арпад повів *угрів і кабарів* за Карпати.

Факт продажі *уграми* слов'янських рабів через чорноморські порти та напад їх загону на св. Кирила в околицях Херсону 861 р.¹⁵⁹, все ж не дають підстав припускати сталу присутність угрів в Криму та їхню участь в тамтешніх етногенетичних процесах. У період між 833–898 рр. загопи угрів могли періодично з'являтися в Криму, супроводжуючи каравани з рабами до портових міст, зокрема Херсону. Жодні мовні джерела не дозволяють пов'язувати *угрів* з Кримом.

Печеніги. Печеніги [араби і перси називали їх *Badžnāk*, *Badžanāk*, *Badžana*, *Bedžene*, *Pačnāk*, *Pačanāk*; візантійці – *Πατζίναχίται*, *Πατζίναχαί*; слов'яни – Печеніги, Печенезі; в західноєвропейських джерелах — *Patzinacitae*, *Patzinacae*, *Piecinigi*, *Pecenaci*, *Pszenaci*; угорці – *Besenyö*, *Bysseni*, *Bisseni*; назва племені походить від тюркського “*pačanak*, *bāčānāk*”, тобто “*badža*, *bača*” – “муж старшої сестри”¹⁶⁰] були частиною тюркського масиву, який під гегемонією племені *кенгересів* створив південніше уральських гір, між Балхашем та Аральським морем, державу кочовиків Кангюй (від р. Сир-Дар'я – Канга), яка існувала у I–IV ст. Племена, які її населяли, по-тюрськи називалися “канг ер” “кангюрські мужі”¹⁶¹. З VIII ст. печенізький союз займав західну частину колишньої території Кангюй. У X ст. *печеніги* склалися з восьми племен, в XI ст. – з тринадцяти. Кожне плем'я мало свого окремого хана, який обирався з представників однієї родини (по смерті хана обирали наступником його двоюрідного брата або дітей двоюрідних братів)¹⁶².

¹⁵⁷ *Войтович Л.* Князь Олег Віщий: легенди і загадки // Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Луганськ, 2004. Вип. 2. С. 190–202.

¹⁵⁸ *Альфан Л.* Варвары от Великого переселения народов до тюркских завоеваний IX века. Санкт-Петербург, 2003. С. 241.

¹⁵⁹ Сказание о начале славянской письменности. С.78–80.

¹⁶⁰ *Vajraktarević F.* Pečenegen // *Enzyklopaedie des Islām.* Lejden; Leipzig, 1936. Т. 3. S. 1118–1120; *Kniezsa I.* Ungarns Völkerschaften im IX. J ahrhundert // *Archivum Rurpae Cntro-Orientalis.* 1938. Т. 4. S. 347–350; *Menges K. H.* Etymological Notes on some Pācānāg Names // *Byzantion.* Bruxelles, 1944–1945. Т. 17. S. 256–286.

¹⁶¹ *Бернштам А. Н.* Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // *Известия АН Казахской ССР.* № 67. Серия археологическая. Вип. 2. Алма-Ата, 1949.

¹⁶² *Константин Багрянородный.* Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991. С. 155.

Наприкінці IX ст. під натиском *торків* більша частина *печенігів* почала перебиратися з басейну р. Урал в пониззя Дніпра та Дунаю. За короткий час вони розсікли територію Хозарського каганату, взявши під контроль землі від Пониззя Волги до Пониззя Дунаю. При цьому вони змусили *угрів* мігрувати далі на захід.

В степовому Криму *печеніги* з'явилися 882 р. До середини X ст. вони зайняли більшу частину Криму, крім Херсону і укріплених міст на побережжі та у гірській частині півострова. Більшість поселень було розгромлено (археологи зафіксували тотальні пожежі), населення втекло в гори. Печеніги швидко оцінили значення Херсону як центру збуту своїх продуктів та награбованого майна. «Інше плем'я названих печенігів живе по сусідству з фемою Херсона. Це плем'я займається торгівлею з херсонітами і відправляє доручення їх і василевса в Русь, Хазарію, Зіхію та інші тамтешні країни, отримуючи, зрозуміло, від херсонітів встановлену винагороду за таку службу, в залежності від характеру послуг і належної по ній праці, по продажу шовкових тканин, перев'язів, муслини, бархату, перцю, червоних парф'янських шкір та інших подібних речей, на які існує попит в тих країнах, згідно умов угоди між кожним херсонітом і кожним печенігом окремо, які запропонує перший і на які піде другий. Ці печеніги, люди вільні і не визнають, можна сказати, іншого закону, крім свого власного, ніколи не виконують жодного доручення без нагороди»¹⁶³.

Візантія використовувала печенігів як політичний фактор для стримування активності Русі та угрів у Північному Причорномор'ї, рівночасно з допомогою останніх, стримуючи активність самих печенігів¹⁶⁴.

Печеніги вперше зіткнулися з Руссю в 915 р., 944 р. вони допомагали київському князеві Ігорю Рюриковичу в поході на Візантію. У 968 р. вони обложили Київ, скориставшись з балканської авантюри Святослава, а у 972 р. печенізький хан Куря підстеріг Святослава, який повертав з Балкан, і розгромив рештки його війська в районі о. Хортиці. Сам князь загинув, а з його черепа переможець звелів зробити кубок. Володимир Святославич зводив проти печенігів укріплення на Десні, Сулі, Стугні і Трубежі. Остаточо їх наступ зупинив під Києвом Ярослав Володимирович у 1036 р., а його сини 1060 р. довершили їх розгром.

Поява у південних степах половців привела до розпаду печенізького об'єднання. Основна маса *печенігів* відійшла за Дунай. Тут вони частково перейшли під зверхність угорського вождя

¹⁶³ Там же. С. 40-41.

¹⁶⁴ Там же. С. 38-39.

Такшона, а частково намагалися самотужки опанувати Нижнє Подунав'я. Ця частина печенігів була розгромлена з допомогою половців візантійськими василевсами Олексієм Комненим в битві біля гирла р. Маріци 1091 р. та Іоаном II Комненим в 1122 р. Частина печенігів разом з торками, берендеями та коуями після 1048 р. була посаджена руськими князями в Пороссі, де утворилося нове об'єднання чорних клубуків, які після 1241 р. були інкорпоровані в ординський масив¹⁶⁵.

Ще одна печенізька орда залишилася біля Саркела (Білої Вежі), де протрималася до початку XII ст. В околицях міста були постійні зимовища печенігів та курганні поховання (із захороненням голови і ніг коня зліва від людини, наявністю в похованнях орнаментованого посуду, шабель, луків, серповидних поясних бляшок)¹⁶⁶. У 1117 р. руський гарнізон та населення покинули Білу Вежу¹⁶⁷. В наступний період тамтешні печеніги поступово розчинилися у половецькому масиві.

Кримські печеніги, які кочували у степовому Криму від Сурожка (Судака) до Херсона, там і залишилися. Їхня мова, як писала Анна Комнена, була дуже близькою до половецької¹⁶⁸. Це дозволило їм в наступний період злитися з половецьким масивом.

Половці. Половці (кімаки або кипчаки) сформувалися як тюркомовний народ з симбіозу нащадків племен *гунів*, які кочували в Середній Азії, та індоарійського племені *дінлинів*, що в епоху бронзи займали простір на Алтаї і у Мінусинській котловині. Вперше *кипчаки* зафіксовані в напису на кам'яній стелі ("коли

¹⁶⁵ Fehér G. Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen // Kőrösi Csoma Archivum. 1921-1925. Т. 1. С. 123-140; Младенов С. Печенези и узи-кумани в българската история // Българската Историческа Библиотека. София, 1931. Кн. 1. С. 116-135; Дуйчев И. Печенезите в Мъгленско // Проучвания върху българското средновековие. София, 1945. С. 30-43; Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях (МИА. № 62). Москва, 1958. С. 151-226; Ее же. Печенеги и торки // История СССР с древнейших времен до наших дней. Москва, 1966. Т. 1. С. 449-453; Головкин О. Б. Хазария і печеніги в процесі становлення державності у слов'ян Східної Європи // Хазарский альманах. Т. 2. Киев; Харьков, 2004. С. 19-33; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. С. 212, 218, 224, 227, 242, 248, 252-254, 263, 306-307.

¹⁶⁶ Артамонов М. И. Маркел – Белая Вежа (МИА. № 62). Москва, 1958; Плетнева С. А. Керамика Маркела – Белой Вежи (МИА. № 75). Москва, 1959; Ее же. Кочевники восточноевропейских степей X–XIII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 213-218.

¹⁶⁷ ПСРА. Т. 11. С. 8.

¹⁶⁸ Анна Комнена. Алексиада. Москва, 1965. С. 237.

тюрки-кипчаки панували над нами п'ятдесят років...”), знайдений Г. Рамстедтом в Центральній Монголії південніше р. Селенги у 1909 р.; стала частиною похоронного комплексу Більгекагана, одного з творців Уйгурського каганату (744–840)¹⁶⁹. Після перемоги уйгурів у 744 р. тюрки та їх союзники кипчаки були витіснені з Центральної та Західної Монголії у верхів'я Иртіша і далі в казахські степи¹⁷⁰. Під кінець I тис. н. е. кипчаки заселяли басей-

¹⁶⁹ Рамстедт Г. И. Как был найден Селенгинский камень // Труды Троицко-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Географического общества. Санкт-Петербург, 1914. Т. 4. Вып. 1. С. 34-49; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва; Ленинград, 1959. С. 30, 34, 38; Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических надписях // Turcologica. 1986. К восьмидесятилетию академика А.М. Кононова. Ленинград, 1986. С. 154, 162.

¹⁷⁰ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. Киев, 1884; Marquart I. Über das Volkstum der Komanen // Abh. der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin, 1914. Bd. XIII. № 1; Pelliot P. A Propos des Comans // Journal Asiatique. 1920. Ser. II. T. 15; Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов // Бартольд В. В. Соч. Москва, 1968. Т. 5. С. 209; Его же. Новый труд о половцах // Там же. Т. 5. С. 393; Расовский Д. А. Половцы. // Seminarium Kondakovianum. Praha, 1936 Т. 7–8; 1937. Т. 9; 1938. Т. 10; Minorsky V. Hudud al-Alam. “The Region of the World” A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. London, 1937; Id., Sharat al-Zaman Tahir Marvazi on China, the turks and India. Arabic. text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary. London, 1942; Id., Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs // Bul. of the School of Oriental Studies. 1948. V. 12.; Понамарев А. Куман-половцы // Вестник Древней Истории. 1940. № 3–4; Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях (МИА. № 62). Москва, 1958; Её же. Половецкие каменные изваяния (САИ. Вып. Е-4-2). Москва, 1974; Её же. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. Москва, 1975. С. 260-300; Её же. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва, 1982; Её же. Половцы. Москва, 1990; Гумилев Л. Н. Динлинская проблема // Известия Восточного отд. Географического Об-ва. 1959. Т. 91. Вып. 1.; Его же. Древние тюрки. Москва, 1967; Кызласов Л. Р. Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской котловины. Москва, 1960; Его же. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей. // Советская Археология. 1964. № 4; Анчабадзе З. В. Кипчаки северного Кавказа по данным грузинских источников летописей XI–XIV веков // О происхождении балкарцев и карачаевцев. Нальчик, 1960; Ахинжанов С. М. О внешнем облике кипчаков-половцев // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Ленинград, 1969; Его же. Этнонимы «кимак» и «кипчак» // Археология эпохи камня и металла Сибири. Новосибирск, 1983. С. 106-122; Ахинжанов С. М., Трифонов Ю. И. К происхождению и этнической агри-

ни рік Іртиш і Тобол, а далі їх масив почав розширятися до Волги і Азовського моря. В середині XI ст. *половці* стали господарями Північного Причорномор'я¹⁷¹. Через світлий колір волосся (від “полова” – “солома”) на Русі їх називали *половцями*, а у Візантії та на Заході – *команами* або *куманами*. Арабські джерела називали половців “кипчаками”¹⁷². “Дешт-і-Кипчак” (“Половецький степ”), який включав степи від Хорезму до Волги і Дніпра, Передкавказзя, майже все Північне Причорномор'є та Крим (вперше цю назву в XI ст. привів арабський мандрівник Насір-і-Хосров¹⁷³).

Половецька мова, якою розмовляв конгломерат племен в Дешт-і-Кипчаку, була близькою до мов булгарського, хозарського і печенізького масивів. Половецька мова засвідчена у писемних пам'ятках давньоруської, грецької, угорської, арабської і перської мов у вигляді лексичних запозичень. Збереглися словник Махмуда Кашгарського “Диван Луг'ат-іт-тярк” (1072–1074)¹⁷⁴, пам'ятки огузько-кипчацької мови Золотої Орди і Єгипту, вірменокипчацької мови (XVI–XVII ст.). Найповніша з цих пам'яток “Codex Cumanicus” – рукописна збірка XIII–XIV ст. (словник, укладений латинськими проповідниками, які працювали серед половців, переклади латинських молитов та гімнів – “Alfabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii” на 82 листках), збереглася в бібліотеці собору св. Марка у Венеції¹⁷⁵. Ці пам'ятки дозволили виділити особливості половецької

буци погребальних пам'ятників Верхнього Прииртышья X–XIII вв. // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1984. С. 156–181; *Савинов Д. Г.* Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков на юге Западной Сибири // История, археология и этнография Сибири. Томск, 1979; *Его же.* Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Ленинград, 1984; *Аристов Н. А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. 1986. Вып. 3–4. С. 322; *Кляшторный С. Г., Султанов Т. И.* Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург, 2000.

¹⁷¹ *Бернштам А. Н.* Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // Советская этнография. 1947. Вып. 6–7. С. 154.

¹⁷² *Кононов А. Н.* К этимологии этнонимов кыпчак, куман, кумык // UAJ. Ural-Altische Jahrbucher. 1976. Вып. 48. С. 159–166.

¹⁷³ *Бартольд В. В.* Кипчаки. // Бартольд В. В. Соч. Москва, 1968. Т. 5. С. 550.

¹⁷⁴ *Кононов А. Н. М.* Кашгарский и его “Словарь тюркских языков” // Филология и история стран зарубежной Азии и Африки. Ленинград, 1965.

¹⁷⁵ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. Fondo antico. Collocazione 1597. Codex DXLIX. № 549; *Codex Cumanicus*: Половецкие молитвы,

мови в області фонетики: 9 голосних (а, ä, е, и, І, о, ö, у, ү), які в цілому не піддаються редукції; нестійкість *кь* (*йокь/йох* – “ні”), переважання індивідуального *й* (“*йемии*” – “овочи”), в морфології – окремі огузькі форми, у лексиці – іранізми, арабізми та русизми. Пам’ятки відбивають також змішаний характер загальноновживаної лексики, що визначається і змішаним характером половецького масиву, в якому асимілювалися залишки тюркомовних або близьких до них народів – *гунів*, *булгарів*, *хозарів* та *печенігів*, які ще довгий час зберігали свою окремішність після інтеграції до половецького зв’язку¹⁷⁶. На підставі цих пам’яток можна ствер-

гимны и загадки XIII-XIV веков / Подготовил А.Н. Гаркавец. Москва, 2006.

¹⁷⁶ *Klaproth J.* Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la Republique de Venise // *J. Asiatique*. 1826. Т. 8. P. 114-117; *Ejusdem.* Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca // *Mémoires relatifs à l’Asie*, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l’Orient, par... Paris, 1828. Т. 3. P. 122-254; *Klaproth J. Blau O.* Über Volkstum und Sprache der Kumanen // *Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.* 1874. B.29. S. 556-587; *Kuun G.* Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini, 1880; *P.Hunfalvy.* Der kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen // *Hungarische Revue*. 1881. S.602-632; *Радлов В. В.* О языке куманов по поводу издания куманского словаря // *Записки Имп. АН. Санкт-Петербург*, 1884. Т. 48. № 4; *Radloff W.* Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus. Sankt-Peterburg, 1887; *Teza E.* Gli inni e le preghiere in lingua cumanica: Revisione del codice veneciano // *Rediconti Accad. Lincei. Cl. scieze morali, storiche e filologiche*. 1891. Т. 7. S. 12. P. 586-596; *Salemann C.* Zur Kritik des Codex Cumanios // *Известия Имп. АН.* 1910. С. 942-957; *Bang W.* Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus // *Bull. Acad. Belg.* 1911. Т. 1. S. 13-40; *Ejusdem.* Komanische Texte // *Ibid*, 1911. S.459-473; *Salaville S.* Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le Codex Cumanicus // *Echos d’Orient*. 1911. Т. 14. P. 278-286, 314; *Németh J.* Die Rätsel des Codex Cumanicus // *Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell.* 1913. B. 47. S. 577-608; *Ejusdem.* Zu Rätseln des Codex Cumanicus // *Körösi Csoma Archivum*. 1930. Bd. 2. S. 366-368; *Самойлович А.Н.* К истории и критике Codex Cumanicus / Доклады Рос. Акад. наук. 1924. С.86-89; *Grønbech K.* Codex Cumanicus: Cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben mit Einleitung von... Kopenhagen, 1936; *Ejusdem.* Der Türkische Sprachbau. Kopenhagen, 1936; *Ejusdem.* Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1942; *Györfy G.* Autor du Codex Cumanicus // *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dedicata*. Budapest, 1942. Т. 1. P.3-30; *Zajaczkowski A.* Związki językowe połowiecko-słowiańskie. Wrocław, 1949; *Ejusdem.* Do historii Kodeksu Kumańskiego: Termin

дживати, що основою сучасної кримськотатарської мови є половецька мова.

Починаючи з 1055 р., половці активно шарпали південні кордони Русі. У 1094 р. великий князь Святополк Ізяславич спробував добитися стабільного миру з половцями, скріпивши його низкою шлюбних угод¹⁷⁷. Не отримавши очікуваного результату, великий князь перейшов до політики великих походів об'єднаних військ руських князів у половецькі землі (1095, 1102, 1103, 1110, 1111), які змусили половців відмовитися від регулярних набігів на руські землі¹⁷⁸. Цю політику довершив Володимир Мономах у 1116 р. Орді Шарукана було завдано потужного удару. Його син Отрок відразу ж прийняв пропозицію грузинського царя Давида Будівника і 45 тис. половців переселилися у Грузію. Схоже, що цей удар був завданий половцям в союзі з аланами (Аланією, розташованою в Прикубанських рівнинах), які пропустили орду Отрока через свої землі¹⁷⁹. Цей союз

“talaşman” // Sprawozd. Pol. Akad. Um. 1950. T. 50. Z. 8. S. 125-420; *Курьшжанов А.* К изучению куманских загадок // Вопросы истории и диалектологии казахского языка Алма-Ата, 1960. . Вып. 2. С. 167-176; *Его же.* О замечаниях редакторов на полях рукописи „Кодекс Куманикус” // Советская тюркология. 1974. № 6. С. 86-97; *Gabain A. von..* Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959. T. 1. S. 46-73; *Ejusdem.* Komanische Literatur // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1964. T. 2. S. 213-251; *Pritsak O.* Das Kiptschakische // Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959. Bd. 1. S. 74-87; *Monchi-Zadeh D.* Das Persische im Codex Cumanicus. Uppsala, 1969; *Tietze A.* The Koman Riddles and Turkic Folklore. Berkeley, 1966; *Паушто В. Т.* Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Berlin, 1966. S. 33-40; *Bodrogligeti A.* The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Budapest. 1971; *Drimba V.* Syntaxe Cormane. Bucureşti; Leiden, 1973; *Drüll D.* Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung. Stuttgart, 1980; *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus // Codex Cumanicus / Ed. by Geza Kuun. Budapestini, 1981. P. 1-54; *Дашкевич Я. Р.* Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. 1985. № 4. С. 72-83; *Його ж.* Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. 1986. № 5. С. 79-86; *Гаркавец А. Н.* Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский. Алма-Ата, 1987; *Его же.* Тюркские языки на Украине. Киев, 1988; *Golden P.* The Codex Cumanicus // Central Asian monuments / Edited by Н. В. Paksoy. İstanbul, 1992; *Drimba V.* Codex Comanicus: Édition diplomatique avec fac-similés. Bucarest, 2000.

¹⁷⁷ ПСРА. Т. 1. Стб. 231; Т. 2. Стб. 221.

¹⁷⁸ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. С. 355.

¹⁷⁹ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания, Былины. Летописи. Москва, 1963. С. 89-91.

було скріплено шлюбом переяславського князя Ярополка Володимировича з аланською княжною Оленою¹⁸⁰. На думку С. Плетнєвої, Олена була дочкою аланського князя, чиї володіння знаходилися на західному краю Донецького кряжу, де були алано-половецькі міста Шарукань, Сугров та Балин¹⁸¹. Але ці аланські землі знаходилися під пануванням половців. Населення тут також було змішаним. Союз з незалежними прикубанськими аланами виглядає більш мотивованим. Після 1116 р. склався певний баланс у стосунках половців і руських князів, в ході яких половці нерідко виступали активними учасниками князівських усобиць, а князі здійснювали походи у половецький степ. Один з таких походів, очолений сіверським князем Ігорем Святославичем у 1185 р., надихнув невідомого скальда на безсмертне “Слово о полку Ігоревім”. Половецькі хани Боняк, Котян Сутоєвич чи Юрій Кончакович зіграли значну роль в історії Русі¹⁸².

Одинадцять половецьких колін склали одинадцять половецьких князівств у Подонні, Криму і Північному Причорномор’ї. Назви цих князівств змінювалися із зміною ханів. Хани обиралися загальними зібраннями з роду попередніх.

Крим, окрім Керченського півострова та Херсону, потрапив під зверхність *половців* в середині XI ст. Головним опорним пунктом половців в Криму став Судак (Сугдея). [Ібн аль-Асир (1160–1232): “Це місто кипчаків, які з нього отримують свої товари”¹⁸³]. Весь період половецького панування на півострові візантійська частина постійно укріпляла свою територію густою сіткою кам’яних укріплень¹⁸⁴.

Східні половці служили в Хорезмі, зацікавлені в їх військовій силі тамтешні султани одружувалися з дочками половецьких ханів. Під час вторгнення монголів в Хорезм останній султан Джелал ед-Дін закликав на допомогу половецькі орди. Це викликало відповідну реакцію монголів, які переслідували половців, що і привело до знаменитої битви на Калці (1223 р.). Після монгольського завоювання лише незначна частина *половців* відійшла в Угорщину, решта були включені завойовниками в орбіту Золотої Орди.

Тмутараканське князівство. У 965 р. великий князь кийвський Святослав Ігоревич наніс Хозарському каганату смертель-

¹⁸⁰ ПСРА. Т. 1. Стб. 291; Т. 2. Стб. 284.

¹⁸¹ Плетнєва С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества XI–XIII вв. Москва, 1975. С. 270–271.

¹⁸² Головки О. Б. Половецкий хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // Хазарский альманах. Киев; Харьков, 2007. Т. 6. С. 65–77.

¹⁸³ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1881. Т. 1. С. 24.

¹⁸⁴ Мыц В. А. Укрепления Таврики X–XV вв. Киев, 1991.

ного удару. Однак він не зумів використати реальну можливість закріпитися на важливих міжнародних шляхах між Волгою, Каспійським та Азовським морями, а тільки відкрив шлях до кордонів Русі для огузів та інших кочовиків¹⁸⁵. Єдиним реальним результатом цих походів було закріплення в Саркелі та на Таманському півострові, куди переселилися слов'яни (носії *борцівської культури*) з Подоння¹⁸⁶. Іншого слов'янського населення в цьому регіоні не було¹⁸⁷.

Невдовзі між 990–1010 рр. на Тамані сформувалося окреме Тмутараканське князівство з центром в Тмутаракані (Таматарсі). Перший тмутараканський князь Мстислав Володимирович підпорядкував собі приазовських хозарів та адигів-касогів¹⁸⁸.

Тмутараканським князі* проводили активну політику. Використовуючи союз з аланами та дагестанським царством Сарір (Аварія), вони пробували здобути факторію на Каспії (у 1031–1033 рр.¹⁸⁹; 1175 р.¹⁹⁰).

У 1792 р. на Таманському півострові було знайдено мармурову плиту з написом: “*В літо 6576 індікту 6 [1068 р. – Л. В.] Гліб князь море по льоду від Тмутараканя до Корчева 14000 сажень*”¹⁹¹.

¹⁸⁵ Головка О. Б. Торки в історії причорноморських степів (IX–XII) // *Etymon. До 80-річчя академіка О. Прицака [Східний світ. 1999. № 7–8]. Київ, 2001. С. 112–122.*

¹⁸⁶ Войтович Л. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків // *Хазарський альманах. Київ; Харьков, 2007. Т. 6. С. 65–71.*

¹⁸⁷ Пиоро И. С. Крымская Готия – очерки этнической истории населения Крыма в познеримский период и ранне средневековье. Киев, 1990.

¹⁸⁸ Лопатинский А. Г. Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов // *Известия Бакинского гос. ун-та. 1921. Вып. 1–2. С. 197–203; Гадло А. В. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические последствия // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. Краснодар, 1988. С. 95–96.*

* Мстислав Володимирович (бл.990/1010–1036), Гліб Святославович (бл.1060–1064, 1066–1069), Ростислав Володимирович (1064–1066), Роман Святославич (1070–1079), Давид Ігоревич (1082), Олег Святославич (1083–1094), Михайло Глібович (бл. 1221).

¹⁸⁹ Бартольд В. В. Соч. Москва, 1963. Т. 2. С. 848–854; Новосельцев А. П. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси // *Введение христианства на Руси. Москва, 1987. С. 72–73.*

¹⁹⁰ Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря. Санкт-Петербург, 1875. С. 20, 388–390, 529–530.

¹⁹¹ Спасский Г. Исследование Тмутараканского камня с русской надписью // *Отечественные записки. Москва, 1846. Т. 36. Разд. 2.; Спицын*

Схоже, що тмутараканські князі володіли також Корчевом (Керчу) та якоюсь частиною колишнього Боспорського царства. З тмутараканських князів найпотужнішим був Олег Святославич, який карбував окрему монету і титулувався як “архонт Матрахи, Зіхії і всієї Хазарії”¹⁹².

Важко сказати, коли це князівство перестало існувати. Інформація Хакані дозволяє припускати, що у 1175 р. воно ще існувало¹⁹³. Суздальський князь Юрій Андрійович, який претендував на грузинський престол, також розраховував на допомогу якихось руських князів¹⁹⁴. На думку С. Соловйова, Юрію міг допомогти лише трубчевський князь Всеволод Святославич. Але допомога з Тмутаракані виглядала би ближчою реальністю. Перед цим батько Юрія Андрій Боголюбський грозився прогнати в Тмутаракань з Київщини смоленських Ростиславичів. Це могло звучати як риторична погроза, але могло мати і реальний сенс¹⁹⁵.

Участь руського маліка (князя), який прийшов на допомогу Судаку (Сугдеї), в переговорах бл. 1221 р. з сельджуцьким еміром Чобану, також дозволяє припускати, що Тмутараканське князівство могло зберегтися аж до появи монголів, як васал Візантії, а пізніше Трапезунду. Проблема історії князівства залишається дискусійною¹⁹⁶. Рештки руського населення на Тамані

А. А. Тмутараканский камень // Записки Отд. Русской и славянской археологи и Русского Археологического Об-ва. Петроград, 1915. Т. 40; Захаров А. В. К вопросу о подлинности Тмутараканского камня // История СССР. 1969. № 5. С. 211-213; Медынцева А. А. Тмутараканский камень. Москва, 1979.

¹⁹² Молчанов А. А. Знаки княжеской собственности в политико-административной и хозяйственной жизни Древней Руси // Автореф. к. ист. н. Москва, 1976. С. 26-29.

¹⁹³ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 392.

¹⁹⁴ Еремян С. Т. Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам // Научные труды Ереванского гос. ун-та. Ереван, 1946. Т. 23. С. 389-421.

¹⁹⁵ Войтович Л. Князівські династії... С. 392.

¹⁹⁶ Пархоменко В. О. Вопрос о времени существования и месте нахождения Тмутаракани // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи. 1924. № 4. С. 4-7; Его же. К вопросу о Тмутаракани // Историк-максист. 1939. Кн. 1. С. 195-197; Козловский И. П. Тмутаракань и Таматарха-Матарха-Тамань // Изв. Таврического об-ва истории, археологии и этнографии. Симферополь, 1928. Т. 2. С. 58-72; Лунин Б. В. В поисках древнего Тмутараканя // На подъеме. Ростов-на-Дону, 1935. № 3. С. 154-190; Его же. Следы древнего Тмутараканя // Наука и жизнь. 1935. № 3. С. 57-58; Его же. Подонье – Приазовье в V-XV вв // Исто-

та в Керчі були асимільовані греками до кінця XIII – початку XIV ст.¹⁹⁷.

Турки-сельджуки. Розгромивши при Манцикерті (1071 р.) візантійську армію, турки-сельджуки почали опановувати Малу Азію. З 1116 р. в Анатолії сформувався Конійський султанат, який досяг могутності за часів султана Ала ад-діна Кей-Кубада I (1219–1237). Після здобуття Константинополя хрестоносцями кримські приморські міста відійшли до одного з осколків Візантії – Трапезундської імперії. На той час найбільше піднесення переживав Судак (Сугдея). На початку XIII ст. східна частина Чорного моря отримала назву Судацького моря. У 1214 р. сельджуки змусили трапезундського імператора Олексія I Комнена віддати їм чорноморський порт Сінопу, через яку конійські купці встановили прямі зв'язки з Судаком та Кримом¹⁹⁸. Близько 1221 р. на прийомі в Кесарії султан Кей-Кубад I вислухав скаргу сінопських купців, яких пограбували біля “Хозарської переправи” (Керченської протоки). Султан доручив реїсу Сінопи Гетуму здійснити рейд проти Сугдеї. Експедицію очолив емір Хасан ед-дін Чобану. Він висадив десант і обложив місто. Жителі Сугдеї зібрали 50 тис. динарів викупу і послали по допомогу до половців та маліка (князя) русів. Половців сельджуки розбили під стінами міста. Тоді підійшли русичі і їх князь вступив в перемовини, які завершилися миром. Руський князь послав в дар султанові угорських коней, руський льон, дорогоцінності і 20 тис. динарів¹⁹⁹. Цим князем, правдопо-

рия Дона с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. Ростов-на-Дону, 1965. С. 56-93; *Насонов А. Н.* Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. 1940. Т. 6. С. 79-99; *Мавродин В. В.* Тмутаракань // Вопросы истории. 1980. № 11. С. 177-182; *Монгайт А. Л.* О границах Тмутараканского княжества в XI в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Москва, 1963. С. 16-81; *Добродомов И. Г.* Тмутаракань и Тамань // Русская речь. 1973. № 5. С. 130-133; *Захаров В. А.* Тмутаракань и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве”. Комплексные исследования / Отв. ред. А.Н. Робинсон. Москва, 1988. С. 203-221; *Котляр М.* Тмутараканське князівство? // Київська старовина. 2002. № 4. С. 3-9.

¹⁹⁷ *Мавродин В. В.* Тмутаракань. С. 182.

¹⁹⁸ *Шакуров Р., Коробейников Д.* Синоп и Рум в 1223–1230 гг. (Загадка текста Лазаропула) // Причерноморье в средние века. Москва, 1997. Вып. 3. С. 178-200; *Шакуров Р. М.* Великие Комнины и “синопский вопрос” в 1254–1279 гг. // Там же. Санкт-Петербург, 2000. Вып. 4. С. 177-208.

¹⁹⁹ *Якубовский А. Ю.* Рассказ ибн ал-Биби о походе малоазиатских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // Византийский Временник. 1928. Т. 25. С. 53-76.

дібно, був тмутараканський князь з династії Ольговичів, Михайло Глібович²⁰⁰.

В Сугдеї залишився сельджуцький гарнізон. Сельджуки захопили також якусь частину південно-східного узбережжя Криму. Але вже у 1222/1223 р. (617 р. Хіджри), за свідченням арабського історика Ібн ал-Асіра, “прийшовши до Судака, монголи оволоділи ним, а жителі його розбіглися; деякі з них зі своїми сім'ями і своїм майном втекли в гори, а деякі вийшли в море і виїхали в країну Румську [Конійський султанат – *Л. В.*], яка знаходиться в руках мусульман з роду Килич-Арслана²⁰¹.

Монгольські війська невдовзі покинули Крим і в Суддею вернувся сельджуцький гарнізон. У 1223 р. сельджуцький флот, посланий реїсом Гетумом знову з'явився біля кримських берегів. На цей раз сельджуки спустошили околиці Херсона²⁰².

У середині XIII ст. в Криму з'явилася нова хвиля сельджуцьких переселенців. Після завоювання Ірану монголами у 1257 р. конійські султани стали монгольськими васалами. В суперництві між синами Гіяс ед-Діна Кей-Хосрова монгольський ільхан взяв сторону Рукн ед-Діна. Останній знайшов притулок у василевса Михайла VIII Палеолога, який надав йому землі Добруджі, де з султаном перебувало 10–12 тис. воїнів. Але невдовзі за доносом султан та його наближені були схоплені і ув'язнені в Константинополі. У справу втрутився хан Золотої Орди Берке, який був одружений з рідною сестрою Гіяс ед-Діна Кей-Хосрова, тіткою Ізз ед-Діна Кей-Кавуса²⁰³. У 1264 р. Берке послав на Константинополь Ногая²⁰⁴. Визволеного з тюрми Ізз ед-Діна привезли в Золоту Орду. Хан надав йому у володіння Судак та Солхат в Криму, куди почали переселятися турки з Добруджі і Анатолії. Переселенців очолював відомий з епосу герой Сари-Салтик²⁰⁵.

Ізз ед-Дін помер у 1279 р. в золотоординській столиці Сараї²⁰⁶. Його син Гіяс ед-Дін Масуд втік до двору ільхана Абаки, з допо-

²⁰⁰ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі... С. 410.

²⁰¹ *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1881. Т. 1. С. 26.

²⁰² *Ученые записки Имп. АН. Санкт-Петербург, 1854. Т. 2. Вып. 3. С. 739.*

²⁰³ Там же. С. 61.

²⁰⁴ *Георгия Пахимера* история о Михаиле и Андронике Палеологах // *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии.* Санкт-Петербург, 1862. Т. 7. С. 211.

²⁰⁵ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Москва, 2005. Т. 1. С. 57-58.

²⁰⁶ *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 512.

могою якого оволодів Конійським султанатом²⁰⁷. Кримський уділ у конійських принців було відібрано. Судячи з популярності серед кримських татар особи Сари-Салтика, можна стверджувати, що турки-сельджуки в XIII ст. складали якусь значну частку населення в Судаку та його околицях²⁰⁸. Ще якісь огузо-туркменські масиви потрапили до Криму через степи і осіли в східній частині південного берегу вже в часи Кримського ханства. Топонімічні та мовні матеріали дозволяють стверджувати, що ця група сельджуків переселилася сюди з округи села Білян в Азербайджані²⁰⁹. Загалом топонімічні, етнонімічні, мовні та етнографічні матеріали показують, що турки-сельджуки (огузо-туркменські племена) були вагомим компонентом в етногенезі кримських татар²¹⁰.

Кирк-Ер, Ескі-Кермен, караїми та кримчаки. У VI ст. алани в трьох кілометрах від нинішнього Бахчисараю створили “печерне місто” з потужними укріпленнями на вершині. Аланської назви міста не збереглося. Назви Кирк-Ер, Кирк-Кер, Кир-Кор, Керк-Кри чи Кирк-Ор з’явилися пізніше у XIV ст.²¹¹. В половецький період Кирк-Ер став центром аланського князівства, де в столиці жили також і греки. У 1239 р. монголи не зачепили князівство. Потужні кам’яні укріплення на крутій вершині були мало привабливими для штурму. Лише у 1299 р. Ногай, мстячи за смерть внука Кара-Кібьяка, підступно вбитого в Кафі 1298 р., вторгнувся в Крим і здобув Кирк-Ер²¹². Руйнуючи Кафу, Сари-Керман, Кир-Ер та Керч, Ногай усував поважних торговельних конкурентів для своїх міст Ак-Кермана (Білгорода) та Ісакчі²¹³. Значна частина алано-грецького населення князівства була вирізана, решта вціліла в околицях Кирк-Ера, який став називатися Чуфут-Кале (“Жидівське місто”), так як переважну більшість населення після 1299 р. склали *караїми-юдаїсти*.

²⁰⁷ Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии // Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Москва, 1960. Т. 1. С. 31-218; Коробейников Д. А. Византия и государство Ильханов в XIII – начале XIV в.: система внешней политики империи // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. Санкт-Петербург, 1999. С. 428-473.

²⁰⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство., Т. 1. С. 65-68.

²⁰⁹ Бушаков В. А. Огузок-туркменський компонент в етногенезі кримських татар // Східний світ. 2002. № 1. С.82-85.

²¹⁰ Там само. С. 80-85.

²¹¹ Смирнов В. Д. Крымское ханство. Т. 1. С. 115.

²¹² Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 195.

²¹³ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 191.

У XV–XVI ст. між Чуфут-Кале і Бахчисараєм розмістилося християнське місто Маріамполь, основне населення якого склали алани та греки. З огляду на релігійну толерантність Гіреїв це місто проіснувало до кінця XVIII ст., коли князь Г. Потьомкін переселив аланів і греків з Маріамполя та Чуфут-Кале у Приазов'я, де вони заснували нове місто Маріуполь. Тут рештки аланів-християн змішалися з грекомовним населенням, утворивши етнічну групу *маріупольські греки*.

В північному степовому Криму, де збереглася аланська топоніміка (Ас-Найман, Ас-Драччі, Білюк-Ас, Кучук-Ас, Табулди-Ас, Темеш-Ас, Терекли-Ас); опинившись в ногайському оточенні, алани врешті перейшли в мусульманство і були поступово асимільовані. Така ж доля спіткала і аланів, які жили в селах на побережжі, особливо в районі Судака, де після прийняття мусульманства вони інтегрувалися до однієї з груп кримськотатарського етносу – *tatis*. І, нарешті, та незначна частина, яка залишилася в Чуфут-Кале, була поглинена *караїмами*²¹⁴.

За скороченою історією Криму Сеїд Мухаммед-Різи при штурмі Кир-Ера відзначився один з татарських (половецьких) емірів – Яшлау, який запропонував барабанним боем та іншою військовою музикою тримати оборонців у постійному очікуванні штурму, а коли ті, виснажені постійною готовністю, на четвертий день буквально звалилися з ніг та послули, кинув всі сили в атаку і майже без бою оволодів фортецею²¹⁵. Яшлавські беї Сулешови були емірами Ногая²¹⁶. В Кримському ханстві вони зберегли свій бейлик (князівство) з центром у Чуфут-Кале.

Інше алано-готське князівство утворилося навколо Ескі-Кермена. Всі його схили порізані печерами (їх більше 350), більшість з них датується XII–XIII ст. У печерах розміщалися стійла для утримання худоби (збереглися вирубані пази для кормів), приміщення для виноградних пресів і резервуари для виноградного соку. Збереглися вирубані в скелі невеликі церкви з слідами фрескового розпису на затинкованих стінах. Серед них – знаменита церква “трьох вершників”, на стіні ніші якої збереглися значні фрагменти фрески із зображенням трьох святих кінних воїнів. Поблизу Ескі-Кермена знаходилося ще кілька подібних центрів, зокрема Черкес-Кермен, де збереглася печерна церква-усипальниця. Це князівство також розділило долю Кирк-Ера.

²¹⁴ Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев, 2004. С. 190–229.

²¹⁵ Смирнов В. Д. Крымское ханство. Т. 1. С. 117.

²¹⁶ Якобсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973. С. 83.

Воно було розгромлено у 1299 р. військом Ногая, після чого Ескі-Кермен уже не відновився²¹⁷. Рештки аланського населення Ескі-Керменського князівства схоронилися на території Мангупського князівства (Феодоро).

Єврейсько-хозарська знать зберігала свою окремішність і поступово трансформувалася в окремих народ *караїмів*. Самі караїми (біблейці) вважають себе скоріше окремою церквою, ніж народом. Засновником караїмства був Анан, який жив у 762 р. в Багдаді, звідки був прогнаний юдеями-раввіністами за намагання відновити юдаїзм у первісному вигляді. Він переїхав до Єрусалиму, де заснував першу караїмську общину. Анан запозичив дещо від сект садукейів, ісунітів (послідовників Абу-Іса з Ісфагану, який жив в кінці VII – на початку VIII ст і загинув, піднявши євреїв на відновлення своєї держави) та юдганітів (послідовників Юдгана, учня Абу-Іси). Караїми визнали Ісуса Христа істинним пророком для християн і Мухаммеда – для мусульман і через це вважали необхідним, щоб одні і другі залишалися вірними своїй релігії. Поки храм в Єрусалимі залишався зруйнованим, а євреї перебували у вигнанні, *караїми* забороняли вживання вина та м'яса (окрім м'яса оленів та птахів, за виключенням курячого). *Караїми* буквально трактують тексти П'ятикнижжя, вірять в безсмертя душі, у воскресіння з мертвих і пришествя месії. Їх вчення, сформоване Ананом в книзі законів (сефер-міцвот) чи Фадаліка (араб. “підсумок”), написаній на єврейсько-арамійській мові, від якої вцілів лише один фрагмент, але більшість змісту збереглося в цитатах старих караїмських богословів. Послідовники Анана, який закінчив як мученик, знайшли притулок в Хозарському каганаті, де їх вчення витіснило класичний юдаїзм. По смерті Анана секту очолювали його нащадки з титулом *насі* (князь, глава). Близько 820–830 рр. суддя Веніамін Нагавенді написав нову “Книгу законів” і виступив за використання в літературі виключно єврейської мови. Далі караїмські вчені втягнулися в полеміку з прихильниками класичного юдаїзму і в міру падіння впливу самих хозар число прихильників секти постійно зменшувалося, чому сприяла і вимога караїмам одружуватися виключно з караїмками. Після

²¹⁷ Там же. С. 101-102; Айбабин А. И. Раскопки Эски-Керменского могильника // Археологические открытия 1978 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва, 1979. С. 286-287; Его же. Основные этапы истории городища Эски-Кермен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии / Ред.-сост. А. Айбабин. Симферополь, 1991. Вып. 2. С. 43-51, 236-242.

монгольського завоювання до них приєдналися їх послідовники з Персії та Єгипту. Залишається відкритим питанням, чи *караїми* є прямими нащадками хозарської верхівки, яка прийняла юдаїзм у цій версії, чи вони є нащадками рахдонітів.

Частина караїмів переселилася в Галич, можливо за грамотою князя Данила Романовича²¹⁸, інша частина – на Волинь в Луцьк та в Литву в Тракай (від великого князя Вітовта Кейстуовича тракайські караїми отримали привілей від 24 червня 1388 р., підтверджений Сигизмундом I у 1507 р.). Замкнуті караїмські общини були в укріплених містах Чуфут-Кале, Мангупі, Феодосії та Євпаторії (Гезлеві)²¹⁹. Поховальні пам'ятки в Чуфут-Кале переважно з єврейськими написами²²⁰. Караїмська громада була тут до кінця існування міста, тобто до кінця XIX ст.²²¹. Досі на руїнах Чуфут-Кале збереглися дві караїмські кінаси (синагоги). Караїмів в Криму лишилося менше 2 тис. Їх мова скоріше діалект кипчацької, ніж окрема мова. Подібно до решти *хозар*, *караїми* таки піддалися половецькій асиміляції, але їх релігійна відмінність дозволила зберегти і певні відмінності в мові, не кажучи про менталітет, звичаї та етнографію. Можна стверджувати, що *караїми* також не брали участі у кримськотатарському етногенезі.

Те ж саме можна сказати і про *кримчаків*, яких 1989 р. було 1448, в т.ч. у Криму – 604 особи. Це дуже древня (від початку н. е.) єврейська група, яка мала осілости в Криму, переважно в Карасу-базарі та, частково, Кафі, де в кримськотатарському ото-

²¹⁸ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 1110-1112; *Дашкевич Я.* Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // *Караїми Галича: історія та культура.* Львів; Галич, 2002. С. 164-192; *Його ж.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава.* Львів, 2005. С. 74-91. Див також: *Дашкевич Я.* Постаті. Львів, 2006. С. 33-59.

²¹⁹ *Гаркави А. Я.* Сказание Авраама Керченского о посольстве св. Владимира к хазарам. Санкт-Петербург, 1871; *Его же.* Сказания еврейских писателей о хазарах. Санкт-Петербург, 1874; *Его же.* К вопросу о крымских древностях, найденных Фирковичем. Санкт-Петербург, 1877; *Его же.* Известия Киркисани об еврейских актах. Санкт-Петербург, 1894; *Собрание старых грамот и узаконений Российской империи касательно Караимов / Ред. З. Фиркович.* Санкт-Петербург, 1891; *Полканов А. И.* Крымские караимы. Симферополь, 1995.

²²⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство., Т. 1. С. 118.

²²¹ *Дашкевич Я.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні (1995–1997 рр.).* Львів, 1999. Вип. 2. С. 160-165.

ченні перейшла на окрему мову, близьку до кримськотатарської (кипчацько-огузьку)²²².

Мангупське князівство (Феодоро). У 1140 р. з Трапезунду до Херсонесу був засланий візантійський чиновник Костянтин Гаврас з вірменського аристократичного роду. Його звинувачували у спробі організувати в Трапезунді окреме князівство, що він і реалізував в Криму, створивши окреме князівство Феодоро з центром у Мангупі*, де жили *готи, алани, вірмени і греки*. До кінця століття Гавраси поширили володіння Феодоро по чорноморському побережжю від Балаклави до Алушти, а на півночі – до ріки Качі.

Готська фортеця Мангуп біля мису Тешкаї-Бурун вела свої початки від III–IV ст., її укріплення почали зводити у V ст. В XII–XIII ст. Мангуп захищали потужні стіни і вежі. В місті знаходився двоповерховий князівський палац (40x35 м) та кілька храмів (найбільший з них в плані 31,5x26,2 м)²²³. Будинки були кам'яними, а дахи вкриті черепицею. Поблизу замку Фуна, родового гнізда Гаврасів, біля підніжжя Демерджи, виросло ціле місто²²⁴. Князівство мало вихід до моря через Лусту (Алушту) та Чембало (Балаклаву). У 1357 р. Генуя відібрала у феодоритів Чембало, а до 1380 р. – Лусту. Єдиним морським портом залишилася Авліта в гирлі р. Чорної. 1427 р. за князя Олексія I на місці печерного міста Інкермана була зведена фортеця Каламіта для захисту Авліти. У 1433 р. Олексій I здобув Чембало. Генуя відповіла потужним десантом, який 1434 р. повернув Чембало, спалив Каламіту, ліквідувавши Авліту. Феодорити невдовзі відбудували фортецю і відновили морську торгівлю, минаючи генуезькі колонії²²⁵.

²²² *Ачкіназі І. В.* Кримчацька мова: історіографія та джерела. До постановки проблеми // Східний світ. 1995; *Його ж.* Крымчаки. Краткий очерк этнической истории // Сквозь века. Симферополь, 1996.

* В князівстві правили після Костянтина Гавраса його нащадки Василь (XIV ст.), Дмитрій (кінець XIV ст.), Стефан (початок XV ст.), Олексій I (до 1425–1434), Олексій II (1434 – ?), [Улу-бей?] (? – 1471), Ісаак (1471–1474), Олександр (1475). Сестра князя Ісаака Марія 14 вересня 1472 р. вийшла заміж за господаря Молдови Стефана III Великого. З дочкою князя Ісаака мав одружитися старший син московського князя Іван Іванович Молодий.

²²³ *Сузов Е. Г.* Княжеский дворец на плато Мангуп-Кале // Средневековые древности Восточной Европы. Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва, 1972. № 129. С. 96–108.

²²⁴ *Кирилко В. П., Мьц В. А.* Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро // Византийская Таврика. Киев, 1991. С. 167–169.

²²⁵ *Бертъе-Делагард А. Л.* Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1918. Вып. 55; *Его же.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. Симферополь, 1920. Вып. 57.

Князівство Феодоро протрималося кілька століть²²⁶. У 1475 р. Туреччина втрутилася в кримські справи. Після здобуття Кафи Гедік-Ахмед-паша обложив Мангуп. У грудні 1475 р. після піврічної облоги і п'яти штурмів місто було здобуто, а територія князівства стала турецьким кадиліком. Значну частину населення було знищено. Рештки *готів* та *аланів* зберігали свою мову та самотність до російського завоювання, коли вони разом з *греками* були виселені з Криму. Можна стверджувати, що в етногенезі кримськотатарського народу християни-готи участі не брали, а незначні мовні вкраплення готських слів – наслідок сусідства та співжиття *готів* з *половцями* та *кримськими татарами* протягом багатьох століть.

Вірмени. Після битви при Манцикерті сельджуки захопили Васпуракан, Ані і Карс, певною мірою розірвавши Вірменію. Більшість населення із зайнятих мусульманами областей відійшло в Кілікію, де 1080 р. виникло окреме Кілікійське Вірменське царство. Кілікійська Вірменія стала союзником хрестоносців на Близькому Сході і розділила їх долю після падіння держав хрестоносців²²⁷. Кілікійські вірмени ще з XIII ст. почали засновувати свої факторії в Криму. Особливо значні вірменські факторії були в Судаку, Солхаті та Мангупі²²⁸. В Кафі вірменська колонія з'явилася

²²⁶ Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург, 2001; Малицкий Н. В. Заметки по эпиграфике Мангупа. Ленинград, 1933; Тиханова М. А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма // Материалы по археологии Юго-Западного Крыма (Херсонес, Мангуп). (МИА. № 34). / Отв. ред. Е.Ч. Скржинская. Москва; Ленинград, 1953. С. 319-333; Веймарн Е. В. Во владениях “господ Феодоро”: История Мангупского княжества // Дорогой тысячелетий: Экскурсии по средневековому Крыму / Отв. ред.-сост. О.И. Домбровский. Симферополь, 1966. С. 119-132; Домбровский О. И., Махнева О. А., Столица Феодоритов. Симферополь, 1973; Талис Д. А. Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник // Археологические исследования на юге Восточной Европы: сборник научных статей. Москва, 1974. С. 89-113, 153-168; Бармина Н. И. Историческое место Мангупской базилики в христианской архитектуре Таврики / Автореф. дис. к. и. н. Москва, 1983; Пиоро И. С. Крымская Готия: Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. Киев, 1990.

²²⁷ Микаэлян Г. Г. История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952; Сукиасян А. История Киликийского армянского государства и права (XI–XIV вв.). Ереван, 1969.

²²⁸ Микаэлян В. А. История вірменської колонії Криму. Єреван, 1964 [вірменською мовою].

не пізніше 1316 р.²²⁹ (1439 р. вірмени складали тут половину населення, у 1475 р. – вже дві третини²³⁰). З Криму у XIII–XIV ст. вірмени почали переселятися далі до Львова, Володимира, Луцька, Сучави, Білгорода²³¹ та Кам'янець-Подільського²³².

Перебування в Криму і тісне спілкування з місцевим населенням призвело до того, що вірмени, які переселилися в українські землі, користувалися половецькою мовою, сформувалася навіть окрема вірмено-половецька мова²³³. Незважаючи на мовне збли-

²²⁹ Якобсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973. С. 112.

²³⁰ Там же. С. 112.

²³¹ Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. Ереван, 1962; Його ж. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1962. — №4. — С. 9–20; Його ж. Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. — 1970. — №5. — С. 57–66; Його ж. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С. 150–181; Його ж. Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского XIV–XVII вв. // Patma-banasinakan handes. Erevan, 1980. № 3. Р. 125–145; Його ж. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII вв.) // Ibid. 1987. № 2. Р. 63–85; № 3. Р. 48–60; Його ж. Вірменія і Україна. Львів, 2001; Його ж. Вірменський сакральний комплекс із часів княжого Львова // Історія релігій в Україні. 2005 р. Львів, 2005. С. 202–210.

²³² Войтович Л. Княжа доба на Русі. С. 505.

²³³ Дашкевич Я. Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України // Там само. 1965. № 2. С. 66–73; *Ejusdem*. Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559–1567) as a Cultural and Historical Monuments // Ural-Altaiische Jahrbucher. Wiesbaden, 1965. Bd. 36. Nr. 3/4.. S. 292–310; Його ж. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559–1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документи на половецьком языхе XVI в. Москва, 1967. С. 65–96; Його ж. Армяно-кыпчакские предбрачные договоры со Львова (1598–1638 гг.) // Rocznik OrientalistycznyWarszawa, 1970. . Т. 33. Z. 2. S. 67–107; Його ж. Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609 г.) и вопросы изучения средневековых памятников армянской эпиграфики // Ibid. 1973. Т. 35. Z. 2. S. 123–135; Його ж. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609 г.) и Львова (1615 г.) // Ibid. 1974. Т. 37. Z. 1. S. 49–60; Його ж. Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян // Ibid. 1975. Т. 37. Z. 2. S. 33–47; Його ж. Армяно-кыпчакские денежные документы из Львова (конец XVI в. – 1675 г.) // Ibid. 1978. Т. 40. Z. 1. S. 49–69; Його ж. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы, 1802–1977 // Ibid. 1979. Т. 40. Z. 2. S. 79–86; Його ж. Армяно-кыпчакский язык XV–XVII вв. в освещении современников (Об

ження з кримськими татарами, вірмени трималися окремими замкненими громадами (подібно як в українських землях²³⁴) і в етногенезі кримськотатарського народу участі не брали.

Генуя і Венеція. Дві італійські морські торговельні республіки Генуя і Венеція, змагаючись за гегемонію у морській торгівлі на Середземномор'ї, продовжили цю боротьбу і на Чорному морі. Венеція першою вже на початку XII ст. отримала факторії на південному побережжі Криму. У 1169 р. Генуя добила у василевса Мануїла I Комнена виключних прав на Чорному морі. У 1192 р. Ісаак Ангел підтвердив ці права. Венеція зберегла свого консула тільки в Сугдеї.

У 1261 р. Візантія підтвердила давні угоди з Генуеєю і передала республіці частину кримського узбережжя з центром у Феодосії, а також право виключної торгівлі на Чорному морі²³⁵. Ординський емір Криму з свого боку надав Генуї Феодосію, будучи зацікавленим у розвитку торгівлі. Місто було перейменоване на Кафу і стало швидко розвиватися. Після чергової війни з Венецією (1292–1299) Генуя була визнана монополістом в Криму та Північному Причорномор'ї²³⁶.

Ногай у 1299 р. здобув і зруйнував Кафу. Але він одночасно зруйнував Херсон та Сугдею, головних конкурентів Кафи. У 1300 р. Ногай загинув у боротьбі з Токатою. Через Крим пішов основний потік західної торгівлі всієї Монгольської імперії від Ханбалика (Пекіна) і Корей, включаючи всю Середню Азію і Дешт-і-Кипчак. Генуя швидко відновила свої факторії і почала будувати кам'яні укріплення в Кафі. Хан Тохта 1307 р. знову здобув Кафу, але генуезці відразу повернулися туди і завершили будівництво кам'яних укріплень²³⁷.

Венеція у XIII ст. на місці давнього Танаїсу в гирлі Дону заснувала свою факторію Тану, яка за миром 1299 р. перейшла до Генуї, але венеційці там zostалися, і генуезці змушені були розділити з ними управління містом та витрати на його укріплення²³⁸. Через Тану Венеція встановила прямі контакти з золотоор-

использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков // Вопросы языкознания. 1981. № 5. С. 79-92; Його ж. Армяно-кыпчакский язык: этапы истории // Там же. 1983. № 1. С. 91-107.

²³⁴ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 72-81, 159-198, 281-297.

²³⁵ Скрижинская Е. Ч. Генуезцы и Константинополь // Византийский Временник. Москва, 1947. Т. 1. С. 233.

²³⁶ Hryshko R. Z Genui nad Morze Czarne. Kraków, 2001.

²³⁷ Гольдшмидт И. Каффа – генуезская колония в Крыму в конце XIII – первой половине XV вв. Москва, 1952.

²³⁸ Heyd W. Historie du commerce du Levant au moyen âge. Leipzig, 1936. Vol. 1-2.

динськими ханами²³⁹. У 1344–1345 рр. хан Джанібек послав свої війська на Кафу. Здобути місто він не зміг. 1347 р. він підтвердив Генуї її володіння в Криму і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму. У 1358 р. Венеція отримала навіть Сугдею, перейменувавши її в Солдайю. Генуя не захотіла з цим змиритися і у липні 1365 р. здобула Солдайю²⁴⁰. Невдовзі все кримське узбережжя від Чембало (Балаклави) до Боспоро (Керчі) стало належати Генуї. 1380 р. Тохтамиш визнав за Генуєю захоплені володіння. Було утворено “капітанство Готії” з центром у Кафі, куди ввійшли також Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніти), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка) і Форі (Форос)²⁴¹. Тепер Генуя намагалася позбавити виходу до моря князівство Феодоро²⁴².

Золота Орда збувала в чорноморських колоніях рабів²⁴³, степові товари, сюди йшли товари з Китаю та Індії, хутра з підвладних Орді руських князівств. Генуя торгувала тут європейськими виробами, перш за все сукном і тканинами, предметами розкоші, виробами з металу²⁴⁴. Прямий шлях зі Львова через Тавань на Крим і Кафу існував вже у XIII ст.²⁴⁵. У 1444 р. Львів закріпив право торгівлі східними товарами і тісні контакти з Кримом та чорноморськими колоніями стали для нього пріоритетними²⁴⁶. Не

²³⁹ Ковалевский М. М. К ранней истории Азова: Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке // Труды XII археологического съезда в Харькове. 1902. Москва, 1905. Т. 2. С. 109–174.

²⁴⁰ Милицын С. А. Очерки истории Сурожа IX–XV веков. Симферополь, 1955.

²⁴¹ Брун Ф. К. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852–1877). Одесса, 1879. Ч. 1. С. 189–240; *Его же*. Итальянские поселения на южном берегу Крыма. Киев, 1897.

²⁴² Андреев А. Каффа и Феодоро. Симферополь, 1990.

²⁴³ Лучицкий И. В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV вв. Киев, 1866.

²⁴⁴ Małowist M. Bałtyk i Morze Czarne w handlu średniowiecznym. // Jantar. Warszawa, 1937. Т. 1. S. 443–496; *Ejusdem*. Uwaga o roli kapitału kupieckiego w Europie Wschodniej w późnym średniowieczu // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1956. Т. 50. S. 220–231; *Ejusdem*. Wschód a Zachód Europy w XIII–XIV wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. Warszawa, 1973. S. 205.

²⁴⁵ Hartleb K. Lwów na szlaku czarnomorsko-baltickem. // Przegląd Krajoznawczy. Warszawa, 1938. Т. 2. S. 157–209; *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Київ, 1968. С. 115.

²⁴⁶ Lewicki S. Drogi handlowe Polski w wiekach średnich. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. Kraków, 1906.

менш активними були торговельні контакти Кафи з Київським князівством, особливо в часи правління Ольгердовичів у XV ст.²⁴⁷. Цілі флотилії генуезьких парусників-нав щоліта відбували навігації до Криму²⁴⁸. На кінець XIV ст. Кафа була найбільшим містом на Чорному морі з населенням понад 70 тис.²⁴⁹. Місто було обнесене 12-метровими стінами з 26 вежами²⁵⁰. Потужні кам'яні фортеці були споруджені в Солдайї, Боспоро та Чембало²⁵¹. Венеціанці зберегли за собою тільки позиції в Тані та невеличку факторію в Провато (поблизу Коктебеля, нині селище Орджонікідзе), зв'язану сухопутним шляхом з Солдайю. 21 червня 1356 р. сюди зайшло перше венеційське судно, у 1358 р. Бердибек подарував Провато Венеції, а кримський улус-бек Кутлуг-Тимур в листі до дожа схвально відізвався щодо заснування факторії, але до кінця XIV ст. Генуя витіснила венеційців з Провато²⁵².

В кримських колоніях *італійці* склали меншість. У Кафі 1308 р. їх було всього близько 300 чол., у 1475 р. – не більше

T. 11. S. 52-105; *Górka O.* Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. Cz. 1: 1359–1450. // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1932. T. 30. S. 325-391; *Wyrozumski J.* Les contacts commerciaux de la Petite Pologne au XIV-e siècle // *Urbs – Provincia – Orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem O. R. Halaga*. Košice, 1993. P. 35.

²⁴⁷ *Войтович Л. В.* Торговля і торговельні шляхи // *Історія української культури*. Київ, 2001. Т. 2. С. 87.

²⁴⁸ *Карпов С. П.* Торговля итальянских республик в Северном Причерноморье в XIII–XV в. Москва, 1982; *Его же.* Итальянская торговля в Трапезунде и ее воздействие на экономику поздневизантийского города. // *Византийский Временник*. 1983. Т. 44. С. 81-84; *Его же.* Налогообложение итальянской торговли и объем товарооборота в городах Южного и Юго-Восточного Причерноморья (XIV – середина XV в.) // Там же. 1986. Т. 47. С. 17-23; *Его же.* Контракт коменды в итальянской торговле в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Там же. 1987. Т. 48С. 23-32; *Его же.* Кредит в системе итальянской торговли в Южном Причерноморье (XIII–XV в.) // Там же. 1988. Т. 49. С. 40-49; *Его же.* О торговых привилегиях морских республик в Трапезундской империи. // Там же. 1990. Т 51. С. 23-31; *Еманов А. И.* Система торговых связей Кафы в XIII–XV в. Москва, 1986.

²⁴⁹ *Якобсон А. А.* Крым в средние века. Москва, 1973. С. 110-124.

²⁵⁰ *Барабанов О.* Укрепления средневековой Каффы // *Феодальная Таврика*. Киев, 1974. С. 211-219.

²⁵¹ *Секиринский С. А.* Кафа. Солдайя. Чембало. // *Дорогой тысячелетий*. Симферополь, 1966. С. 149-169.

²⁵² *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв. Проблемы торговли. Москва, 1990.

1 тис.²⁵³. Основне населення залишалося як і у попередні періоди: *вірмени, греки, готи та алани*²⁵⁴. Міжконфесійні та міжетнічні стосунки були напружені, а громади замкнуті²⁵⁵.

Падіння Константинополя у 1453 р. поставило італійські колонії на межу катастрофи. У 1454 р. кримський хан Хаджі-Гірей спробував завадити морській торгівлі колоній, завівши власний флот. Його фусті (галери), як доповідав консул Кафи в Геную 11 вересня 1454 р., самі почали перевозити товари і рабів до Константинополя²⁵⁶. У липні 1456 р. до Кафи підійшов турецький флот з 56 галер-бірем і висадив десант. Одночасно місто блокував з суші 6-тисячний загін Хаджі-Гірея. Кафа мусила погодитися на виплату данини татарам і туркам²⁵⁷.

По смерті Хаджі-Гірея розгорілася боротьба між його синами. В цю боротьбу втрутилися турки. 31 травня 1475 р. на рейді Кафи з'явилася турецька ескадра під командуванням великого візиря Кедук-паші, який висадив десант. З суші місто блокували татари Емінека Ширина. 5 червня Кафа здалася²⁵⁸. Турки здобули штурмом Солдайю²⁵⁹ і окупували причорноморські колонії. Було утворено султанський санджак з центром у Кефі (як вони перейменували Кафу) у складі Кефинського, Мангупського, Судакського та Єникальського (Керченського) кадиліків. Більшість *італійців* виїхала, хоча віротерпимі *турки і татари* не закривали католицьких храмів та монастирів. Християнське населення в турецькій та татарській частинах Криму продовжувало жити

²⁵³ Якобсон А. Л. Крым в средние века. Москва, 1973. С. 114.

²⁵⁴ Зевакин Е., Пенчко Н. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV в. // Исторические записки. Москва, 1937. Т. 3. С. 72-129; Дебец Г. Ф. Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник музея антропологии и этнографии. 1949. Т. 12. С. 333-386.

²⁵⁵ Фоменко И. Этноконфессиональные конфликты в генуэзских колониях Крыма и Северного Причерноморья. // Феодальная Таврика. Киев, 1974. С. 212-214.

²⁵⁶ Колли Л. П. Хаджи Герай и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на сношения Кафы с татарами в XV в. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. 1913. № 50. С. 99-140.

²⁵⁷ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456 // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. Одесса, 1872. Т. 8. С. 111-144.

²⁵⁸ Małowist M. Kaffa – kolonia genueska w Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. Kraków, 1947.

²⁵⁹ Колли Л. П. Христофоро ди Negro, последний консул Солдаи. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. 1905. № 38. С. 1-29.

до завоювання Криму Росією. В містах вони жили окремими грецькими та вірменськими общинами. У XVIII ст. в Криму залишалося ще 52 християнських села²⁶⁰.

Монголи. Монголи завоювали Крим у 1239 р. Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р.²⁶¹. Подібно до всіх монгольських улусів, Золота Орда ділилася на дві частини: правий і лівий фланги. Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Бату також розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, своєю чергою, стали ділитися на дрібніші улуси, відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник). Великі улуси-князівства отримали Чингізиди: Берке – Північний Кавказ, інший брат Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі, Сартак – правобережжя нижньої течії Волги²⁶² і т.д.

Частина дослідників вважає, що Причорномор'я отримав брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був володінням його внука знаменитого Ногая. З інших джерел відомо, що низини Дніпра належали зятеві Бату – Мауці (Могуцію). М. Сафаргалієв, погоджуючи ці відомості, доводив, що Бувал – спотворення імені Мувал (Мауці), який отримав улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю, який потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая²⁶³.

Папський дипломат Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів²⁶⁴. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая²⁶⁵. Заперечення Я. Пилипчука, який

²⁶⁰ Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 50.

²⁶¹ Егоров В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985. С. 27.

²⁶² Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 111, 184–186.

²⁶³ Сафаргалієв М. Распад Золотой Орды. Саратов, 1960. С. 35, 58.

²⁶⁴ *Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli* / Edizione critica del testolatino a cura di E. Menesto; traduzione italiana a cura di M. C. Lungaroti e note di P. Dalфина; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M.C. Lungaroti, E. Menesto. Spoleto, 1989. Lib. V, 21.

²⁶⁵ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Санкт-Петербург, 2002. С. 257.

звернув увагу на суперництво Чагатая та Джучі, а також Бурі з Бату²⁶⁶, не відкидають такої можливості.

В похід на Захід Бату отримав власне тільки 4 тис. корінних монголів. Оглани (царевичі) з інших гілок Чингізидів у 1242 р. залишили його військо і повернулися в Монголію. Монголи у війську Бату були тільки верхівкою, основну його частину становили *половці*, організовані за монгольськими зразками і очолені монгольськими нойонами. Адміністрація Золотої орди складала перші кримські грамоти своєю мовою – сполученням кипчакської (половецької) і туркменської мов²⁶⁷.

У Криму та причорноморських степах половці (та асимільовані ними печеніги, хозари, булгари і гуни, асимільовані хозарами та булгарами раніше), а також степові алани були включені в систему Золотої Орди і підпорядковані законам Яси Чингіз-хана. Все степове населення було розписане по десятках, сотнях і тисячах. Тисячі – включені у тьми. Темниками були монголи, інші ранги отримали змогу зайняти кращі з половців (система Чингіз-хана дозволяла рядовим нукерам авансувати навіть до темників). Єдина законодавча і військова системи, єдиний стиль життя сприяли швидкому зближенню різних груп тюрків і формуванню єдиного етносу в рамках Кримського улусу, як складової частини Золотої Орди. Запровадження єдиної мусульманської релігії прискорило і закріпило ці процеси (перша мечеть у Солхаті була збудована 1288 р. на кошти народженого в Криму єгипетського султана Захіра Рукн ед-Дін Бейбарса Бундукдарі, хан Золотої Орди Узбек в першій третині XIV ст. запровадив іслам як єдину релігію для всіх ординців).

Осіле населення платило податки і несло повинності на користь ординської скарбниці, виконуючи державні замовлення, з яких левову частку складали потреби війська. При цьому ремісники, які виконували ці замовлення, включаючи переселених колоняників, отримували пристойну плату. Все залежне населення користувалося правом на збереження своєї релігії.

Столицею Кримського улусу і резиденцією улусбека (еміра) стало місто Солхат в долині р. Чурук-Су в південно-східній частині півострова. Тут 1267 р. навіть почали карбувати монети. Ще в угоді з Кафою 1380 р. місто названо Солхатом, хоча уже в працях Еннувейрі (+ 1333), Рукн ед-Діна Бейбарса (+ 1335) та Ібн-Батути

²⁶⁶ Пилипчук Я. Правителі золотоординських улусів Північно-Західного Причорномор'я середини XIII ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Львів, 2006. Вип. 5. С. 19-20.

²⁶⁷ Усманов М.А.. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. Казань, 1979. С. 56.

(+ 1377) з'явилася нова назва “Кирим” – “Крим”²⁶⁸. Арабський географ Абульфеда (+ 1331) так пояснює ці подвійні назви: “Крим це назва країни, в якій є сорок міст (...) ця ж назва вживається і до міста Солхата, як столиці”²⁶⁹. Різні версії значення цього слова (“благодать”, “подарунок”, “рів”, “окоп”) залишають етимологію назви дискусійною²⁷⁰. У XV ст. назва Солхат поступово зникла і місто стали називати Ескі-Крим (“Старий Крим”), відрізняючи таким чином від назви півострова.

Іншим важливим ординським центром в Криму стало місто Карасу-базар – “Базар на ріці Карасу”.

Монголи в Криму і приєднали до нього землях не було. Окремі Чингізиди та близькі до них еміри, які отримували Кримський улус чи менші улуси на його території, розчинялися в тюркській масі, вступаючи в шлюби з представниками місцевої еліти. Новий народ, який формувався, був переважно тюркомовним. Цей народ отримав назву *татари*.

“Монгол” означає “божественний”, “срібний” (назва, яку поширив на всю державу Чингіз-хан: *хамаг монгол улус – держава всіх монголів*, китайською – *Менгу*). Шість татарських юртів (князівств) існували у дочингізовий період у X–XII ст., ворогуючи між собою і ведучи затяжні війни²⁷¹. Найбільш потужним з них був юрт, який займав кочовища біля озера Буїр-нор у Східній Монголії. Монголи були залежними від татар²⁷². Число татар в цей період оцінюється у 70 тис. юрт на колесах – повозок-кибиток²⁷³. Очевидно, що *татари* були племенем монгольського масиву²⁷⁴, хоча деякі вчені схильні вважати їх тюрками²⁷⁵.

²⁶⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Москва, 2005. Т. 1. С. 92.

²⁶⁹ Géographie d'Aboulfedea / Trad. par. R. Reinaud. Paris, 1848. Т. 2. Р. 282.

²⁷⁰ Смирнов В. Д. Крымское ханство. Т. 1. Кн. 1. С. 87-91.

²⁷¹ Там же. С. 101.

²⁷² Кычанов Е. И. О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в Средние века. Новосибирск, 1986; Кляшторный С. Г. Государства татар в Центральной Азии (дочингисова эпоха) // Mongolica. К 750-летию “Сокровенного сказания”. Москва, 1993; Weiers M. Herkunft und Einigung der mongolischen Stämme: Türken und Mongolen // Die Mongolen in Asien und Europa / Hrg. S. Conermann und J. Kusber. Frankfurt am Main, 1997.

²⁷³ Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Пер. с перс. А.А. Хетагурова, прим. А.А. Семенова. Москва; Ленинград, 1952. Т. 1. Кн. 1. С. 106.

²⁷⁴ Бартольд В. В. Татары // Его же. Сочинения. Москва, 1968. Т. 5.

²⁷⁵ Ахметьянов Ф. Рец. на книгу: Каримуллин А. Г. Татары: этнос и этноним. Казань, 1988 // Советская тюркология. 1989. № 4. С. 115-116.

За інформацією найдавнішого монгольського літопису “Таємного сказання” татари підступно вбили Есукай-Бахадур – батька Чингіз-хана. У 1182 р. Чингіз-хан розгромив їх у битві при урочищі Давлан-Немурчес. Татарський хан Муджин-Султу і всі мужчини високого зросту були перебиті, живими залишили тільки невисоких чоловіків та малих дітей²⁷⁶. Після цього монголи всюди попереду посилали татар, більшість яких гинула²⁷⁷. Можливо, монголи, побоюючись помсти чужих богів (через що вони не чіпали храмів і відзначалися релігійною толерантністю), самі спеціально називали себе “татарами”, щоб уникнути гніву богів тих народів, чії території вони пюндрували²⁷⁸. Можливо, через це на Русі і у Західній Європі населення Золотої Орди називали *татарами*.

Етнонімом “татари” аж до 20-х років минулого століття називалося тюркомовне населення Поволжя, Криму, Кавказу і Закавказзя. Потім з’явилися самоназви: азербайджанець, карачаївець, балкарець, кумик, ногаєць, казанський татарин, кримський татарин тощо. Велику плутанину в розуміння історії тюркомовних народів південно-східної Європи вносять терміни “монголо-татари” (запроваджений китайцями у XIII ст. *менда* – *монголо-татари*²⁷⁹) або “татаро-монголи” (запроваджений у 1823 р. російським істориком П.М. Наумовим²⁸⁰). Наприкінці XIX ст. мовознавці для позначення належності тюркомовних племен до однієї мовної сім’ї ввели термін “тюрк”. Але новий термін “монголо-тюрки” не вкоренився. Залишився не менш умовний термін *монголо-татари*.

Таким чином назва *татари* перейшла на *половців*, серед яких розчинилися рештки монголів, що були у війську Бату, включаючи і вцілілих татар²⁸¹. Татари Боракчин-хатун (старша дружина Бату та емір Іт-Кара зробили кроки для збереження залишків *татар*, але вони перебували ближче до ханської ставки в Сараї. *Половці* складали більшу частину війська Бату,

²⁷⁶ Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / Козин С. А. Москва; Ленинград, 1941. Т. 1. С. 123; *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей / Пер. с перс. О.И. Смирновой, прим. Б.И. Панкратова и О.М. Смирновой. Москва; Ленинград, 1952. Т. 1. Кн. 2. С. 120.

²⁷⁷ Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука / Пер. с лат. А.И. Малеина. Москва, 1957. С. 84, 94.

²⁷⁸ *Haenisch E.* Die Geheime Gesschichte der Mongolen. Leipzig, 1948. S. 137.

²⁷⁹ Див.: Мэн-да бэй-лу (Полное описание монголо-татар). Москва, 1975.

²⁸⁰ *Наумов П. Н.* Об отношениях российских князей к монгольским и татарским ханам с 1224 по 1480 год. Санкт-Петербург, 1823.

²⁸¹ *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. С. 35.

і новий народ, який сформувався на їх основі²⁸², включивши в себе уламки тюркомовних масивів Причорномор'я, отримав чужу назву *татари*.

Процес поглинання *монголів* і *татар* кипчацьким масивом відбив у своєму творі “Шляхи поглядів по володінням міст” арабський вчений ал-Омари (1301–1349): “В древності ця країна була країною *кипчаків*, але коли нею заволоділи *татари*, то *кипчаки* стали їх підданими. Потім вони змішалися і поріднилися з ними, і земля взяла гору над природними і расовими ознаками їх [монголів – Л.В.] і всі вони стали як *кипчаки*, ніби вони одного з ними роду, що *монголи* поселилися на землі *кипчаків*, вступали з ними в шлюб і залишалися жити в їх землі”²⁸³.

Версія, що етнонім *татари* перейшов на кримське населення від імені батька Ногая – Татара²⁸⁴, безпідставна. Так само немає жодних підтверджень, що цей оглан володів Кримським улусом.

Більш обгрунтованою і вірогідною виглядає версія В. Бушакова. Він вважає, що терміни *тат* і *татар* відносилося до племен, які розмовляли незрозумілою або погано зрозумілою для сусідів мовою. Далі екзоетнонім *татар* міг перетворитися у самоназву, подібно до того, як термін *тат* став ендоетнонімом іраномовних *татів* Ірану і населення гірського Криму²⁸⁵.

Перші еміри Криму залишилися невідомими. Версія щодо молодшого брата Бату Тука-Тимура бездоказова²⁸⁶. За Рашид ад-Діном цей оглан був разом з старшим братом Орду на лівому фланзі, а отже мав володіння на сході. За Абул-Газі (+ 1665) золотоординський хан Менгу-Тимур (1267–1282) надав Кримський улус Уранг-Тимуру, синові Тука-Тимура. Але і у цій інформації пізнього автора могло бути відбитим бажання Тукатимуридів, з яких походили Гіреї, показати свої давні права на Крим. Тохтамиш та його батько були васалами Урус-хана, тобто їх улус, як і улус Тука-Тимура входив до складу Кок-Орди²⁸⁷.

²⁸² Закиев М. З. Происхождение тюрков и татар. Москва, 2003.

²⁸³ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884. С. 74-75.

²⁸⁴ Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. Москва, 1980. С. 202.

²⁸⁵ Баскаков Н. А. Этноним татары во времени и пространстве // Qasevet. 1994. № 1(23). С. 24-29; Его же. Етнонім татари в часі і просторі // Україна в минулому. Вип. 8. Київ; Львів, 1996. С. 108-116.

²⁸⁶ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 110.

²⁸⁷ Там само. С. 201.

Наприкінці XIII ст. Крим опинився в складі улусу Ногая, ставка якого знаходилася в Ісакчі в дельті Дунаю. До 1280 р. васалами Ногая стали болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства²⁸⁸. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, приславши йому в заложники сина та великих бояр²⁸⁹. Візантія перебувала під впливом Ногая, а спроби ухилитися від цього впливу були покарані походом 1297 р. Крим Ногай отримав від хана Токти, якому допоміг зайняти престол²⁹⁰. Військо Ногая оцінювали у 30 туменів²⁹¹.

Ногай поставив внука Кара-Кібяка еміром Криму. Коли останній був підступно вбитий в Кафі, Ногай спустошив у 1299 р. не лише Кафу, а й інші приморські міста. Звичайно, йому хотілося усунути конкуренцію Ісакчі та Білгороду. Можливо, також, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї – венеціанці, які з 1294 р. встановили з Ногаєм приязні стосунки²⁹².

Загибель Ногая у 1300 р. відкрила період боротьби за його спадщину (1301–1312). Золотоординський хан Узбек поставив на початку 1320-х років кримським еміром Толук-Тимура, остання згадка про якого відноситься до 1338 р.²⁹³.

У 1340 р. еміром Криму був Мелік-Тимур. Утверджуючи в Криму іслам, він послав зятя Сейф ед-Діна Солхаті в хадж до Мекки²⁹⁴.

У 1350 р. еміром Криму був Зейн ед-Дін Рамазан²⁹⁵. Схоже, що цей емір, поставлений Джанібекком, очолював походи проти Кафи 1344–1345 рр. Він же надав Венеції порт Провато і послав листа до дожа у 1356 р., заохочуючи венеційців до торгівлі через цей пункт²⁹⁶.

²⁸⁸ *Ников П.* Татаро-български отношения презъ средните векове съ огледъ къмъ царуваннего на Смилеца // *Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет.* София, 1921. Т. 15–16. С. 15.

²⁸⁹ Там же. С. 25.

²⁹⁰ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 111.

²⁹¹ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва, 1941. Т. 2. С. 71.

²⁹² *Коновалова И. Г., Руссев Н. Д.* О политическом положении региона днепровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // *Социально-экономическая политическая история Молдавии периода феодализма.* Кишинев, 1988. С. 33-45.

²⁹³ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство. Т. 1. С. 87-91.

²⁹⁴ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 269.

²⁹⁵ Там же. С. 350, 413, 452.

²⁹⁶ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство. Т. 1. С. 130.

Наступником Зейн ед-Діна став на короткий час Ходжа Алі-бек, син Іси, внук еміра Толук-Тимура²⁹⁷. Як слушно зауважив В.Д. Смирнов, Алі-бек мав би бути надто молодим для такого високого уряду²⁹⁸. Враховуючи, що у 1358 р. кримським еміром був Кутлу-Тимур чи Кутлу-Буга (син Туглук-Тимура²⁹⁹), який брав участь у битві з Ольгердом на Синіх водах 1362 р.³⁰⁰, можна припускати, що останній міг доручити племіннику Алі-бека частину правління або й окремих улус в Криму. Кутлу-Буга надав венеціанцям Судак (Солдайю) і Отуз³⁰¹.

В середині XIV ст. Золоту Орду охопила жахлива боротьба за владу. Темник Мамай з монгольського роду Кійян, одружений з дочкою хана Бердибека, сформував у Причорномор'ї потужний улус, куди 1367 р. було включено і Крим. Він висував на престол Чингізидів з роду Бату – Абдуллаха (1361–1369), Мухаммед-Булака (1370–1375) і Тулунбека (1379–?), від імені яких правив сам³⁰². З Куликового поля у 1380 р. з Мамай втік в Крим і був убитий в Кафі. На свіжій могилі Мамає між Кафою і Солхатом від імені Тохтамиша 28 листопада 1380 р. новий емір Криму Черкес-шейх заключив попередню угоду з Кафою, якій повернули відібрану Мамаєм і передану Венеції Солдайю з околицями. Остаточну угоду підписав від імені Тохтамиша 23 лютого 1381 р. наступний емір Криму Еліас-бей, син Кутлу-Буги³⁰³.

Тохтамиш – останній з великих ханів, які прагнули відновити могутність Золотої Орди, не захотів бути маріонеткою самаркандського еміра Тимура, якому завдячував своїм сходженням. Після серії битв і страшних поразок 1389, 1391, 1394 і 1395 рр. Тохтамиш опинився на західній межі своїх володінь, а війська Тимура зруйнували столицю Золотої Орди – Сарай, здобули і пограбували Тану, вторгнулися в Крим, пройшли через нього від Перекопу до Тамані, розоривши також приморські міста. Вже після поразки Тохтамиша на р. Кундурчі у 1391 р. проти нього виступив один з орланів – Бек-Булат. Він захопив Сарай, став карбувати монету з титулом “султан правосудний”, а потім втік в Крим, де був розбитий і загинув 1392 р.³⁰⁴

²⁹⁷ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 350, 413.

²⁹⁸ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство. Т. 1. С. 131.

²⁹⁹ Там же. С. 131.

³⁰⁰ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана. С. 135.

³⁰¹ Там само. С. 132.

³⁰² Там само. С. 135-137.

³⁰³ *Heyd W.* Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart; Gota, 1879. Т. 2. S. 207.

³⁰⁴ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. С. 393.

Після поразки Тохтамиша на р. Тереку у 1395 р. Тимур поставив ханом Золотої Орди оглана Кююрчака. У 1396 р. емір Єдігей (який перейшов від Тохтамиша до Тимура) прогнав Кююрчака і поставив ханом Тимур-Кутлука³⁰⁵.

Еміри правого крила Тохтамиша після поразки на р. Каурай у 1395 р. проголосили ханом його племінника Таш-Тимура. Таш-Тимур відступив до Криму, де карбував монети з легендою “Султан правосудний Таш-Тимур”³⁰⁶. Він загинув в битвах з Тимуром в Криму.

Багато джерел невірно подають походження першого кримського хана Хаджі-Гірея. За турецькими істориками Джаннабі (XVI ст.), Мунаджім-баші (XVII ст.) Хаджі-Гірей був сином Кучук-Мухаммеда; за Різван-пашею (XVII ст.) – сином Улут-Мухаммеда, за анонімною “Короткою історією Кримських ханів” (XVII ст.) – сином Таш-Тимура³⁰⁷. За легендами литовських татар Хаджі-Гірей народився біля замку Тракай в Литві. За Михалом Литвином (XVI ст.) він народився поблизу Торуня³⁰⁸. Батьком його був Гіяс ед-Дін, син Таш-Тимура, а матір'ю – Асія, дочка заможного мурзи³⁰⁹. Цю інформацію подає докладне і точне джерело “Муїз-ал-аксаб ф імаджарат салатік могул” (“Книга, прославляюча генеалогію у родовідному дереві монгольських султанів”)³¹⁰, укладене за наказом султана Шахруха, сина Тимура у 1426 р. (з продовженням невідомого автора). Рукопис перебуває у Паризькій національній бібліотеці (Blochet, Catalogue N 467, Ancien Fonds Persan, 67). Це найбільш повне і достовірне джерело з генеалогії Джучидів³¹¹.

Синам Таш-Тимура Гіяс ед-Діну та Девлет-Берді у 1395 р. довелося рятуватися втечею у Литву. Під час тієї втечі нукер Гіяс ед-Діна врятував малолітнього сина свого господаря і біля шести років виховував юного Хаджі-Гірея³¹². За іншими легендами молодий принц кілька років сам подорожував у степах, заробляючи на хліб пішов служити одному суфію³¹³.

³⁰⁵ Сафаргаліев М. Г. Распад Золотой Орды., С. 176-177.

³⁰⁶ Там же. С. 167.

³⁰⁷ Смирнов В. Д. Крымское ханство. Т. 1. С. 228.

³⁰⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1896. Вып. 1. С. 9.

³⁰⁹ Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. Симферополь, 2004. С. 14.

³¹⁰ Halim Geray Sultan. Cülbün-i-Nanan. Erzurum, 1990. P. 23.

³¹¹ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана. С. 32.

³¹² Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев; Бахчисарай, 2007. Т. 1. С. 15.

³¹³ Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. С. 12, 14-15. Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. С. 12, 14-15.

Тохтамиш, отримавши підтримку у великого князя Вітовта Кейстутовича, 8 вересня 1397 р. розбив в Криму військо хана Тимур-Кутлука, але взимку 1398 р. Тимур-Кутлук з Єдигеєм знову вигнали його в Литву. У 1398 р. Вітовт здійснив похід аж до Дону³¹⁴. В наступному році він зібрав величезне військо і рушив відновлювати на престолі Тохтамиша. 12 серпня 1399 р. на р. Ворсклі через власну зарозумілість Вітовт був розгромлений Тимур-Кутлуком та Єдигеєм і мусив рятуватися втечею³¹⁵.

Відійшовши в Сибір, Тохтамиш з допомогою того ж таки Тимура (тепер противника Єдигея) організував новий юрт в басейнах Обі, Томи та Чулима. Єдигей здійснив похід проти нього відразу ж після смерті Тимура, але був розбитий. Однак Тохтамиш не зміг скористатися плодами своєї останньої перемоги. Єдигей підкрався до його стану, коли Тохтамиш відпочивав, не очікуючи удару від розромленого суперника. Тохтамиш загинув у 1406 р.³¹⁶

Після перемоги на р. Ворсклі Єдигей вдерся в Крим. Постраждали приморські міста, а Херсон був ущент знищений. Ставленик Єдигея хан Тимур-Кутлук помер у 1400 р., і емір посадив на престол його племінника Щадібєка (1401–1407). Щадібєк 1405 р. віддав кримський улус огланові Тимурові, синові Тимур-Кутлука. Скориставшись протистоянням Щадібєка з Єдигеєм, у 1407 р. син Тохтамиша Джелал ед-Дін захопив владу на короткий час. Єдигей прогнав його з Булгара влітку 1407 р. Джелал ед-Дін з братом відійшли у Північне Причорномор'я, яке на той час знаходилося вже під протекторатом Литви. Єдигей, тим часом, організував переворот на користь сина Щадібєка – Пулада (1407–1410), отримавши від нового хана Крим³¹⁷. Хитрий емір зумів добитися перемир'я з Вітовтом і негайно у 1408 р. вторгнувся у російські землі, князі яких підтримували Джелал ед-Діна. Військо Єдигея розорило Коломну, Переяслав-Залеський, Юр'єв, Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижній Новгород, Городець і тримало в облозі Москву³¹⁸. Вітовт, тим часом, допоміг Джелал ед-Діну оволодіти всією територією Західного Приазов'я поблизу Криму.

³¹⁴ *Халим Гирай Султан*. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. С. 12, 14–15.

³¹⁵ *Барбашев А.* Витовт. Его политика до Грюнвальдской битвы (1410). Санкт-Петербург, 1885; *Жук В.Н.* Велика битва на Ворсклі: до 600-річчя битви Вітовта із золотоординцями на Ворсклі 12 серпня 1399 року. Полтава, 1999.

³¹⁶ *Сафаргалієв М. Г.* Распад Золотой Орды. С. 180–182.

³¹⁷ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. С. 158.

³¹⁸ ПСРА. Т. 11. С. 208–209.

Наприкінці 1409 р. великий князь литовський уклав з Джелал ед-Діном союз проти Тевтонського Ордену, титулюючи Джелал ед-Діна ханом³¹⁹. Зі своїм військом Джелал ед-Дін у 1410 р. брав участь у битві під Грюнвальдом.

Після несподіваної смерті Пулада поставив ханом Тимура (1410–1412), сина Тимур-Кутлука, у якого перед цим відібрав Крим. Джелал ед-Дін з допомогою литовців зайняв Крим і Тану. Тимур у 1411 р. обложив Тану, оволодів містом, а потім розгромив Джелал ед-Діна, який знову відступив під захист Вітовта Кейстутовича. Узбережжя Чорного моря від гирла Дніпра до Хаджібея (Одеси) контролювалося Литвою. У 1411 р. навіть король Владислав Ягайло відвідав литовську фортецю Каравул у Причорномор'ї³²⁰.

Тимур повернув усі зусилля проти Єдигея, якого тримав шість місяців в облозі в Ургенчі. Джелал ед-Дін негайно скористався з цього і у 1412 р. став нарешті повноправним ханом Золотої Орди. Розбитий ним Тимур залишився в Хорезмі, де був незабаром убитий, а Єдигей – в Ургенчі, обложений військами, які зберігали вірність Тимуру. Він покинув Ургенч лише при підході військ султана Шахруха, сина і наступника Тимура (Тамерлана). Тим часом російські князі, невдоволені твердою рукою Джелал ед-Діна підтримали змову його молодших братів, очолених Керім-Берді. У 1413 р. мужній Джелал ед-Дін загинув від випадкової стріли у бою з узурпатором.

Керім-Берді (1412–1414) спирався на московську допомогу. Вітовт підтримав іншого сина Тохтамиша – Бахтібек-Ходжу. Бахтібек загинув 1413 р., але його змінив як претендент наступний брат Джабар-Берді. Ще один з синів Тохтамиша – Кепек (1414) був проголошений ханом у Булгарі та Астрахані. В боротьбі з ним загинув Керім-Берді. Єдигей також висунув на престол ще одного з братів – Чекрі (1414–1416). Чекрі тримав Тюменське ханство після загибелі Тохтамиша. З невеликим загonom у 600 вершників він прогнав Кепека. Протриматися довго Чекрі не зміг. Підтримка Вітовта забезпечила перемогу Джабар-Берді (1416–1417). Невгамовний Єдигей висунув ханом Дервіша (1417–1420) з гілки Орду, якого підтримали східні улуси. У 1417 р. Єдигей розбив Джабар-Берді і обложив Тану. Джабар-Берді втік до Криму і схоронився у Кафі. Єдигей обложив місто і зажадав видачі втікача. Правителі Кафи вирішили допомогти Джабар-Берді втекти до Литви. По дорозі туди хан був підступно вбитий своїми супутниками. Єдигей оволодів всім Кри-

³¹⁹ Codex eptstolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Col. opera A. Prochazka. Kraków, 1882. P. 187, 205.

³²⁰ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана. С. 215.

мом, прогнавши прихильників синів Тохтамиша.

Але невдовзі при литовській підтримці Крим перейшов до Кадир-Берді, ще одного з синів Тохтамиша, проголошеного ханом у Криму 1419 р. Сім'я Єдигея схоронилася в Чуфут-Кале. Кадир-Берді її не чіпав. Дружина знаменитого еміра Джаніке-хатун була його сестрою. У 1420 р. в битві поблизу Сарайчика загинули хани Кадир-Берді і Дервіш та емір Єдигей³²¹.

Єдигей був останнім із золотоординських політиків, який намагався відновити колишню могутність Золотої Орди у Східній Європі. У 1440 р. остаточно відпала від Золотої Орди Ногайська Орда, очолена сином Єдигея – Нур ед-Діном³²². Мангитський (ногайський) улус зайняв територію від Пониззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу³²³. Основою його населення стала монгольське плем'я *мангит*, яке приєднало до себе різні тюркомовні масиви³²⁴.

Золота Орда у XV ст. розпалася на ряд дрібніших улусів, в кожному з яких правили з ханськими титулами Джучиди: Шейбанід Махмутек близько 1424 р. утворив самостійний Сибірський улус, який з 1431 р. повністю відірвався від Золотої Орди³²⁵. У 1429 р. інший Шейбанід – Абулхайр-хан утворив Узбецький улус, який теж 1431 р. відірвався від Золотої Орди³²⁶. Тукагимурід Улуг-Мухаммед у 1437 р. утворив окремий Казанський улус³²⁷. У 1445 р. Москва сама утворила васальний Касимівський улус з центром у Городку Мещерському (Касимові) на р. Оці, передавши його Касим-султану, синові Улуг-Мухаммеда³²⁸. 1466 р. нащадок Орду – Махмуд відірвав від Золотої орди Астраханський улус³²⁹. Рештки (Велика Орда, яка після “стояння на Угрі”

³²¹ Измайлов И. Л. Идгегей: жизнь, ставшая легендой // Татарстан. 1992. № 1. С. 52-59; № 2. С. 62-71; Войтович Л. Нащадки Чингиз-хана. С. 214-217; Jakson P. The Mongols and the West, 1221-1410. Harlow, 2005.

³²² Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. Москва, 2002.

³²³ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. С. 226-229; Войтович Л. Нащадки Чингиз-хана. С. 165.

³²⁴ Баскаков Н. Ногайский язык и его диалекты. Москва; Ленинград, 1940; Керейтов Р. Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). Ставрополь, 1999.

³²⁵ Там же. С. 178, 180-183.

³²⁶ Там же. С. 179-180.

³²⁷ Там же. С. 218.

³²⁸ Вильяминов-Зернов В. В. Исследование о касымовских царях и царевичах. Санкт-Петербург, 1863-1866. Ч. 1-3.; Войтович Л. Нащадки Чингиз-хана. С. 221-222.

³²⁹ Там само. С. 161.

у 1480 р. втратила свій вплив у московських землях), ще до 1502 р. утримували сини хана Ахмеда, молодшого брата астраханського хана Махмуда³³⁰.

З приходом до влади Кадир-Берді у 1419 р. сини Таш-Тимура отримали нові володіння. Девлет-Берді отримав Крим³³¹. А. Мухамадієв на підставі знайдених монет з тамгою у вигляді натягнутого луку (схожою на тамгу Саадет-Герая), вважав що Гіяс ед-Дін у 1422–1445 роках володів Казанським улусом³³². Але ця проблема залишається дискусійною³³³. За “Короткою історією кримських ханів” він був проголошений ханом Великої Орди у 1427 р., але не зумів закріпитися на престолі і мусив емігрувати в Литву до Вітовта, на підтримку якого спирався³³⁴. В еміграції в Литві він і помер після 1445 р.

Після втечі Гіяс ед-Діна ханом був проголошений його брат Девлет-Берді, який повідомив про це великого князя литовського Вітовта та єгипетського султана³³⁵. Він оволодів Сараєм. Збереглися його монети, карбовані у 1427–1428 рр. в Астрахані³³⁶. На сході вже утвердився інший хан з гілки Орду – Борак (1423–1427). З допомогою Тимуридів Борак скинув з престолу Хаджі-Мухаммеда (1421–1423). Девлет-Берді також був вигнаний Бораком і невдовзі загинув³³⁷. Тимуриди хотіли бачити ханів Золотої Орди своїми васалами. Борак мусив воювати з ними. Біля Сигнаку йому вдалося розгромити військо Тимуридів, очолене Улуг-беком (15 лютого 1427 р.), але в наступному році він загинув сам³³⁸.

Хаджі-Гірей залишився з дядьком Девлет-Берді, після загибелі якого у 1428 р. прихильники Тукатимуридів проголосили його ханом. Пізніші легенди підкреслюють, що він поглиблено вивчав релігійні науки і ще в молоді роки здійснив хадж, супроводжуючи з Литви в Мекку свого родича³³⁹. Вірш з корана “О, Аллах, Ти

³³⁰ Там само. С. 161-162, 166-167.

³³¹ Хромов К. О. // X Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2002. С. 92-94.

³³² Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. Москва, 1983. С. 125-127.

³³³ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана. С. 221-222.

³³⁴ Там само. С. 220.

³³⁵ Золотая Орда в источниках. Москва, 2003. Т. I. С. 235.

³³⁶ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана. С. 221.

³³⁷ Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке. Баку, 1984. С. 36.

³³⁸ Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана. С. 157.

³³⁹ Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев; Бахчисарай, 2007. Т. 1. С. 20.

– володар царства, і даруєш владу, кому забажаєш” Хаджі-Гірей пізніше наказав викарбувати на великій ханській печатці³⁴⁰. Він був толерантним і стосовно християн, серед яких провів молоді роки. У хвилину відчаю, благаючи Аллаха про перемогу, Хаджі-Гірей звернувся і до Діви Марії. Після перемоги Хаджі-Гірей велів продати двох своїх коней, а за ці гроші закупити віск, з якого виготовили дві величезні свічки, які відправили у монастир Діви Марії в алано-грецькому Маріамполі³⁴¹.

Але у 1428 р. Хаджі-Гірей не зміг утриматися навіть у Криму. При підтримці Вітовта ханом став Улуг-Мухаммед (1427 – бл. 1437), двоюрідний брат Таш-Тимура. Улуг-Мухаммед зайняв також і Крим³⁴². Він спирався на підтримку сина Єдигея Ноуруза, володаря Мангитського (Ногайського) улусу, еміра Ай-дера з клану Кунграт та Ширинабека, володаря Карасу-базара в Криму³⁴³. Ширинабек був сином хана Кепека і внуком самого Тохтамиша. Улуг-Мухаммеду він доводився племіником. Останній побоювався Ширинабека та його братів Сарай-Меліка і Чагатай-Султана³⁴⁴.

У 1431 р. східні еміри проголосили ханом Кічі-Мухаммеда, сина хана Тимура з гілки Орду³⁴⁵. Ноуруз з Ногайською ордою відразу перейшов на його сторону³⁴⁶. Кічі-Мухаммед вибив Улуг-Мухаммеда з Сараю, але розгромити його до кінця так і не зміг. Кічі-Мухаммед зберіг Сарай, а Улуг-Мухаммед – Астрахань та Крим. Обидва вважалися ханами Золотої Орди. Але Улуг-Мухаммед посварився з братом еміра Айдара з клану Кунграт, і той підтримав внука Тохтамиша – Сеїд-Ахмеда, сина хана Керім-Берді, проголосивши його ханом на початку 1434 р. Улуг-Мухаммед був змушений відступити на північ³⁴⁷. У 1437 р. він здобув Казань, де залишився до смерті.

Навесні 1434 р. Сеїд-Ахмед здобув Крим³⁴⁸. Він оголосив Хаджі-Гірея і всіх його родичів “ворогами держави” і наказав зни-

³⁴⁰ Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. Казань, 1979. С. 144, 155-156.

³⁴¹ Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. Симферополь, 2004. С. 26.

³⁴² Золотая Орда в источниках Москва, 2003. Т. 1.

³⁴³ Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. 1. С. 1--17.

³⁴⁴ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. С. 236-237.

³⁴⁵ Войтович Л. Нащадки Чингиз-хана. С. 159.

³⁴⁶ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. Москва, 2002. С. 108-109

³⁴⁷ Urekli M. Kırım hanlığının kuruluşu ve osmanlı himayesinde yükselişi. Ankara, 1989. С. 177, 181-182.

³⁴⁸ Войтович Л. Нащадки Чингиз-хана. С. 220.

щити всіх до одного³⁴⁹. Кримська верхівка не підтримала Сеїд-Ахмеда. У 1437 р. він був розбитий і вигнаний Кічі-Мухаммедом; Сеїд-Ахмед відкочував на Поділля, де якийсь час його підтримував Свидригайло Ольгердович³⁵⁰.

Лідери кримської еліти Ширини та Барини зв'язалися з великим князем литовським Казимиром Ягеллончиком, просячи підтримати Хаджі-Гірея³⁵¹. Казимир Ягеллончик вислав військо, очолене віленським каштеляном Остіком Радзивілом³⁵². У 1441 р. Хаджі-Гірей вступив у кримську столицю Солдайю і до 1443 р. утвердився на півострові, розпочавши карбувати монети у Чуфут-Кале. Джаніке-хатун, якій Хаджі-Гірей доводився внучатим племінником, впустила Хаджі-Гірея в цю потужну фортецю, яка стала його головним опорним пунктом. По її смерті Хаджі-Гірей збудував на її могилі дюрбе (мавзолей), який до наших днів зберігся серед руїн Чуфут-Кале³⁵³.

Сеїд-Ахмед тримав землі від Дону до Дністра, далі вважаючи себе ханом всієї Золотої чи Великої Орди. У 1452 році Хаджі-Гірей напав на його стан, коли той з військом відпочивав на березі Дніпра, повертаючись з походу на Литву, і розбив. Як і його суперники, Хаджі-Гірей також вважав себе ханом всієї Орди і боровся за її відродження³⁵⁴. Він був не проти витіснити генуезців з Криму³⁵⁵, але не мав для цього достатньо сил. Родина Хаджі-Гірея робила часті візити до Кафи, правителі якої мусили підносити їм багаті подарунки³⁵⁶. Влада заборонила мешканцям Кафи під страхом великого штрафу не тільки втручатись у внутрішні справи ханства, а й, навіть, говорити з ханськими послами без дозволу консула³⁵⁷.

Улітку 1454 р. на рейді Кафи з'явилася турецька ескадра з 56-ти кораблів. Це було наслідком угоди, укладеної ханом з Осман-

³⁴⁹ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство. Т. 1. С. 185-188.

³⁵⁰ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. С. 220.

³⁵¹ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Т. 1. С. 19.

³⁵² *Халим Гирай Султан.* Розовый куст ханов. С. 15.

³⁵³ *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана. С. 224-225.

³⁵⁴ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Т. 1. С. 23.

³⁵⁵ *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. // *Феодалная Таврика.* Киев, 1974. С. 201.

³⁵⁶ *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992. С. 144; *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Т. 1. С. 23; *Его же.* К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы. // *Qasevet*, № 1(29), 2002. С. 35.

³⁵⁷ *Юревич В.* Устав для генуэзских колоний на Чорном море, изданный в Генуе в 1449 году. // *Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей.* 1863. Т. 5. С. 739-740.

ською імперією³⁵⁸. Турки висадили десант, але засобів для штурму такого потужного міста у них не було³⁵⁹. Хаджі-Гірей з 6-тисячним військом блокував місто з суші. Правителі Кафи змушені були погодитися на виплату ханові регулярного трибуту³⁶⁰.

В самому Криму сформувалися бейлики (князівства). Ширини володіли степовою територією у північно-східній частині півострова з центром у Карасу-базарі. Барини і Аргини тримали землі, які примикали до Кафи і Судака, Яшлау – території біля Чуфут-Кале і по ріці Альмі, Мансури – в західній частині біля Євпаторії (Гезлеві). Пізніше до них приєдналися ногайці – Седжеут і Мангіт (які отримали володіння ближче до Перекопу). З усіх беїв Хаджі-Гірея лише Ширини були Чингізидами, але і вони, подібно до Гіреїв, давно вже злилися з рештою кримських татар. Поступово Хаджі-Гірей перетворився у хана окремого Кримського улусу.

Кічі-Мухаммед не полишав спроб захопити Крим. У 1459 році він помер і за владу почали змагатися два його сини: Ахмед та Махмуд. Переможцем став Махмуд, але Ахмед не збирався миритись зі своєю поразкою³⁶¹. У серпні 1465 р. Хаджі-Гірей скористався цією боротьбою і несподівано розгромив Махмуда на Дону. Махмуд повернув в Сарай, але звідти його прогнав брат Ахмед. Тоді Махмуд зайняв Хаджі-Тархан (Астрахань) поблизу гирла Волги, де утворив окреме Астраханське ханство³⁶². Хаджі-Гірей не надовго пережив цю перемогу. Він помер у серпні 1466 р.³⁶³ Його дюрбе, поставлене сином Манглі-Гіреєм, збереглося у Салачику між Бахчисараєм та Маріамполем. Нашадки Хаджі-Гірея володіли Кримським ханством до 1792 р. До середини XVI ст., навіть ставши османськими васалами, Гіреї намагалися відновити Вели-

³⁵⁸ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456. // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей. 1872. Т. 8. С. 11-144; Гейд В. История торговли Востока в средние века // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. 1915. № 52. С. 137; Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном Причерноморье в XV в. // Исторические записки. 1940. Вып. 7; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва, 1992. С. 146.

³⁵⁹ Колли А. П. Хаджи-Гирей и его политика. // Известия Таврической Ученой Археографической Комиссии. № 50. 1913. С. 126; Гайворонский А. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуэзской Кафы. С. 35.

³⁶⁰ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. С. 211.

³⁶¹ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. С. 264.

³⁶² Там же. С. 265.

³⁶³ Гайворонский О. Повелители двух материков. Т. 1. С. 30.

ку Орду. Їх представники періодично займали трон у Казанському та Астраханському ханствах.

Ногайці. Ногайська Орда, яка стала політичною реальністю у другій половині XV ст., займала величезну територію на схід від Пони́ззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу. Нічого спільного із знаменитим еміром Ногаєм вона не мала. Вперше термін “ногайці” з’явився лише 1517 р. у Мацея Стрийковського, а потім у турецького історика Джаннабі (+ 1590). Самоназва ногайців – мангити (Мангитський юрт). Монгольське “нокай” означає “собака”. Ногайські печатки з XVI ст. також мали зображення собаки. Можливо, це давній тотем мангитів, які на Яїку (Уралі) розчинилися серед масиву тюрків-кипчаків³⁶⁴. По смерті Єдигея у 1420 р. ногайський юрт (Уральську чи Заяїцьку Орду) успадкував його син Газті-бей (Газій). Інші сини служили різним ханам: Мансур був головним еміром Хаджі-Мухаммеда; Ноуруз – еміром Улуг-Мухаммеда. Молодший син Нур ед-Дін успадкував Газті-бею і після 1432 р. отримав кочовища на Волзі. Його син Воккас був головним еміром хана Абулхаїра. У 1447 р. Яїцька Орда відокремилася від нього, за що агенти Абулхаїра вбили Воккаса. По ньому Ногайську Орду очолив його молодший брат Аббас. В часи Аббаса Ногайська Орда досягла найбільшого територіального росту. Після 1560-х років ногайці займали величезні території аж до Аральського моря і гирл Аму- та Сир-Дар’ї.

Цей період тривав недовго. Вихід калмицьких орд змусив ногайців притиснутися до Волги, а потім перейти на її правий берег. Тут почався процес роздроблення. Більшість ногайських орд в кінці XVI – на початку XVII ст. переселилася у Причорномор’є, де визнала зверхність Кримського ханства, утворивши Буджацьку (між Дунаєм та Дністром), Єдисанську (біля Очакова), Єдичкульську (на Жовтих водах), Джамбудуцьку (в Приазов’ї) Орди та Кубанську Орду на Північному Кавказі. Всі ці ногайські орди зберігали автономію до кінця XVIII ст.³⁶⁵. Більшість ногайців після російського завоювання переселилися в Добруджу і Туреччину, решта інтегрувалися в кримськотатарський народ. Серед них частка монголоїдів були вищою. З їх верхівки походили беї Седжеут

³⁶⁴ Баскаков Н. Ногайский язык и его диалекты. Москва; Ленинград, 1940. С. 132-136, 138-141; Керейтов Р. Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). Ставрополь, 1999.

³⁶⁵ Сафаргалиев М. Г. Ногайская Орда в середине XVI в. / Диссертация к. и. н. Рукопись. Саранск, 1939; Его же. Ногайская Орда во второй половине XVI в. // Сборник научных работ Мордовского пединститута. Саранск, 1949. С. 34-36; Его же. Распад Золотой Орды. С. 226-229.

і Мангит. Воїни з монгольського племені Сайджіют з Мункедикнойоном служили Джучі, їх нащадки з еміром Черкесом – Токті. Монголи мангити і сайджіюти вже були значною мірою асимільовані половцями в складі Ногайської Орди. Підпорядкування їх Кримському ханству лише прискорило ці процеси.

Висновки. Кримськотатарський народ формувалася з XI по XVIII ст. в процесі взаємин тюркомовних етнічних груп в рамках нівеляючих єдиної військового-політичної структури, єдиної релігії ісламу (з першої третини XIV ст.), спільної території і однакового способу життя.

На першому етапі у XI – першій третині XIII ст. *печеніги, хозари, булгари, авари* і рештки *гунів* в Криму та прилеглих територіях інтегрувалися в єдиний тюркомовний масив під гегемонією більш численних *половців*, які домінували в цей період серед кошового населення регіону.

На другому етапі з другої третини XIII –XIV ст. процеси асиміляції тюркомовного населення навколо половців, включених у монгольську військову систему, прискорилися. Окремі Чингізиди та близькі до них еміри, які отримували Кримський улус чи менші улуси на його території, розчинилися в тюркській масі, вступаючи в шлюби з представниками місцевої еліти. Нові етнічні маси номадів, переміщені з Дешт-і-Кипчаку монголами, теж були тюркомовними і зі значною перевагою кипчаків-половців. До них приєдналися також турки-сельджуки. Народ, що формувався, отримав назву *татари* від одного з монгольських племен, яке було практично знищене у XIII ст., або ж від екзотонімі *татар*, яким позначали масиви, які розмовляли погано зрозумілою для їх сусідів мовою (в Криму перебували різні, хоч і мовно близькі, етнічні групи, які ще довго зберігали свої відмінності).

Таври та інші іранці на той час або мігрували з Криму або злилися в рамках князівств Кирк-Ер, Ескі-Кермен, Феодоро з *аланами*. В ординську військову систему були включені лише *алани*, які жили в північній частині степового Криму. З часом, прийнявши іслам, вони злилися з пришлими *ногайцями*. Більшість аланів залишилися окремими громадами в містах чи відійшли у християнські князівства. Подібно до *греків, готів, вірмен і караїмів* ці групи не взяли участі у етногенезі кримськотатарського народу. Лише прибережні *алани*, які жили в селах поблизу Судака, опинившись серед тюркомовного населення, поступово злилися з ним, прийнявши іслам.

На третьому етапі впродовж XV ст. в процесі формування окремого Кримського ханства до сталого масиву кримських татар з уже сформованою єдиною мовою долучилися свіжі маси ін-

шого тюркомовного населення³⁶⁶ як з просторів Дешт-і Кипчака з-за Волги, так і з Пониззя Дніпра, Дністра та Дунаю. Серед прибульців домінували половецькі діалекти, але в складі цих масивів були вже іншомовні етнічні групи (на Правобережжі, наприклад, іраномовні алани³⁶⁷).

На четвертому етапі впродовж XVI–XVIII ст. до кримських татар долучився значний ногайський масив, в якому теж протікали процеси асиміляції монголів (*мангитів* та *сайджіотів*) в половецькому оточенні.

Переважна більшість топонімів Криму відбиває ці складні процеси етногенезу кримськотатарського народу³⁶⁸.

Дослідження кримських етнографів³⁶⁹ станом до 1940 р. (тобто до депортації), дозволяють умовно розділити кримських татар на три-чотири групи:

1. Кримські татари Південного узбережжя Криму (самоназва *яли бойлю* – *прибережні*). Їхня мова відноситься до огузо-сельджуцької групи огузьких мов, діалекти – ялтинський, судацький, балаклавський, в яких багато грецизмів, менше іранізмів і арабізмів, зустрічаються італійські слова. Ця група сформувалася до XVI ст. Суперстратом у її формуванні виступили *булгари*, *хозари*, *огузи*, *печеніги*, *турки-сельджуки*. Всі запозичення (грецизми, іранізми, арабізми, латинізми) є наслідком довгого сусідського спілкування з *греками*, *аланами*, *готами* і *генуезцями*, які жили на цій території замкнутими громадами. Антропологічний тип – європеоїдний, ознаки монголоїдності відсутні (за Н.В. Терєбінською-Шенгер³⁷⁰). Житла прямокутного плану з плоским дахом, терасні, з неотесаного каменю. Посуд мідно-бронзовий. В їжі переважали рослинні компоненти поряд з мукою, рибою і м'ясом (не вживали конину). У музиці переважають протяжні, сумні мелодії і пісні. Мечеті з куполами та мінаретами. Бога називають “Алла”, “Раббі”. В домі покійника 40 днів горить свічка (християнський архаїзм). Топоніми тюркського і грецького походження.

2. Кримські татари між Першою і Другою грядями Кримських гір (самоназва – *тати*, *татар*). Мова відноситься до кипчаксько-

³⁶⁶ Грунина Г. Т. Крымско-татарский язык // Тюркские языки. Москва, 1966 Т. 2. С. 244-260.

³⁶⁷ Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев, 2004.

³⁶⁸ Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ, 2003.

³⁶⁹ Куртиев Р. И., Когоношвили К. К. Этнический термин “татар” и этнос “крымские татары” // Сквозь века: народы Крыма / Ред. Н. Николаенко. Симферополь, 1995. Вып. 1.

³⁷⁰ Терєбінська-Шенгер Н. В. Крымские татары: антропологический очерк // Русский антропологический журнал. 1928. Т. 17. Вып. 1–2. С. 12-53.

половецької групи, сильно огузована, насичена іранізмами, грецизмами, містить арабізми, окремі готські слова. Суперстратом цієї групи були *гуни, булгари, хозари, огузи-сельджуки, печеніги і половці*. І тут грецизми, іранізми чи германізми – наслідок постійного спілкування з *таврами, греками, аланами і готами*. Група сформувалася у XVIII ст., увібравши в себе частину аланів, які прийняли іслам (одне із значень слова тат – вільнонайманий воїн³⁷¹, цілком підходить для аланів на ранній стадії їх інтеграції в кримське суспільство). Антропологічний тип – європеоїдний, монголоїдність відсутня. Житло у східному міжгір'ї терасне, з плоским дахом, кам'яне, в основному одноповерхове, в південно-західному – в основному двоповерхове: перший поверх – кам'яний, другий – дерев'яний, з двоххилим дахом. Посуд мідно-бронзовий, дерев'яний, керамічний. Їжа м'ясна, мучна з перевагою рослинної основи, також не їдять конину. Для музики характерні протяжні мелодії. Мечеті з куполами, з чотирихилим дахом і мінаретами. Написи на надгробних каменях з внутрішньої сторони. Бога називають “Алла”, “Раббі”. Наречених обирають зі своїх сіл. Калим-викуп відсутній. У побуті зустрічаються християнські архаїзми, наприклад, “Мерьєм ана аши” – “їжа матері Марії”. Топоніми в основному тюркського і грецького походження.

3. Степові кримські татари – ногаї (самоназва *мангит*). В сучасній кримськотатарській мові “*noğaylar*” – особа зі степових районів Криму з антропологічними монголоїдними ознаками, за часів Кримського ханства *ногай* була ознака родової приналежності (головним чином *мангитів*). Мова мангитів-ногаїв входить до кипчаксько-ногайської підгрупи кипчакської групи. Тепер їх мова зблизилася з мовою передгірських кримських татар. Ділиться на два діалекти: евпаторійський (*гезлев*) і керченський (*керіч*). Містить арабізми в основному релігійного походження, а також окремі монгольські та іранські слова. Ознаки монголоїдності у 10 %. Житла з саману, черепашника і плетеню, обмазані глиною, дахи однохилі і двоххилі. Їжа в основному мучна, м'ясна, молочна. Посуд мідно-бронзовий, керамічний. У музиці переважають ритмічні мелодії і пісні. Мечеті з двоххилими дахами, в селах без мінаретів. Наречених вибирають в основному з других сіл. Калим-викуп відсутній, але зберігся архаїзм “сут акки” – подарунок на материнське молоко матері нареченої. Написи на надгробних каменях на зовнішній стороні надгробка. Більшість топонімів – назви племен і родів. Етнолінгвістичним суперстратом були

³⁷¹ Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. Москва, 1980. С. 202-203.

мангити (ногаї) та *сайджіюти*, субстратом – булгари та половці. Остаточно сформувались до XVI ст. Бога називають “Алла”, “Танри”, “Худа”, “Раббі”.

4. Четверта група (наявність якої дискусійна, вони близькі до *tatis*) жила в нижній течії рік Чорної і Бельбека, Качі, Альми, Булганака (самоназва *tатар*, рідше *тюрк*). Мова кипчаксько-половецької підгрупи, яка є основою кримськотатарської “орта йолак тілі” (мова середньої смуги), яка була прийнята у 1928 р. З усіх кримськотатарських діалектів вона найближча до мови “Кодекс Куманникус” (XIII ст.). До моменту появи *монголів* в Криму цей масив був основним тюркським лінгвістичним масивом, на базі якого сформувалася пізніше кримськотатарська мова. Містить іранізми, арабізми, дуже мало грецизмів. Остаточно сформувався у XIII ст. Суперстрат – *половці*, субстрат – *гуни*, можливо частина *аланів*, *булгари*. Антропологічний тип – європеїдний, ознаки монголоїдності у 5 %. Житла як кам'яні з чотирихилим дахом, так і плетені з саману, обмазані глиною, з двоххилим дахом. Їжа м'ясна, мучна, рослинна, молочна, не їдять конину. В музиці переважають як протяжні, так і ритмічні мелодії. Мечеті в містах з куполами і мінаретами, в селах без мінаретів. Написи на надгробних каменях із зовнішньої сторони. Бога називають “Алла”, “Раббі”, “Танри”. Наречених вибирають як зі свого, так і з інших сіл. Калим-викуп відсутній. Посуд мідно-бронзовий, дерев'яний, керамічний. Топоніми в більшості тюркські, зустрічаються з назвами племен і родів.

Характерна особливість у різних груп кримських татар – мова від калиму-викупу за наречених, прийнятого у мусульманських народів. Схоже, що ця особливість з'явилася у період XV–XVII ст., коли кримські татари регулярно набирали ясир в українських і російських землях. Для рядової маси, для якої виплата калиму була проблемою, легше було взяти за дружину красиву слов'янку-полонянку. Мусульманин не міг одружитися з рабинею, але після народження дитини така рабиня за тим же мусульманським правом ставала вільною. І вже ніхто не заважав її чоловіку узаконити стосунки й адоптувати народжену дитину. Схоже, що поширення подібної практики в загрозливих масштабах і призвело до відмови від калиму.

Після повернення кримських татар з регіонів депортації відбувається інтенсивний процес зближення і стирання різниці між цими групами, викликаний як використанням загальнокримськотатарської літературної мови, так і зі змішаним розселенням в сучасних непростих умовах існування кримськотатарського на-

роду. Це, звичайно, аж ніяк не означає, що процес формування кримськотатарського народу відбувається зараз.

Відмова від помилкових стереотипів, зокрема стереотипів щодо формування кримськотатарського народу, наблизить розуміння і сприйняття кримськотатарського народу як складової частини народів України.

Висновки і саме дослідження носять попередній характер. Його можна розглядати лише як розгорнений вступ до комплексного міждисциплінарного вивчення етногенезу кримськотатарського народу.

Leontiy VOJTOVYCH

The Formation of the Crimean Tatar Nation and the Crimean Khanate: The Historical Truth and the Stereotypes of Perception

These researches aims to overcome the stereotype oppinions that formation of the Crimean Tatars was a result of Mongol invasion, was a product of the symbiosis of about 30 tribes and result of Mongol invasion, was a product of the symbiosis nation. The role of various ethnic groups inhabited the Crimea (Taurus, Scythians, Sarmatians, Greeks, Romans, Goths, Alans, Huns, Avars, Khazars, Pechenegs, Polovcy, Mongols, Armenians and others) have been considered in the ethnogenesis of the Crimean Tatars. The stages of this ethnogenesis and the ethnographic structure of these stages have been outlined. Special attention is paid to the formation of a separate Crimean Khanate.

Олена ЛУКАЧУК

Україна та Литва: взаємини без стереотипів в умовах євроінтеграційного міфу

Формування міждержавних відносин супроводжується суперечливим поєднанням підсвідомих уявлень і практичних дій представників різних націй, у ході яких виявляються як кардинальні розбіжності, так і непередбачувані подібності. Ці процеси спричиняють появу стереотипних уявлень, які з часом стають “візитною карткою” процесу. Важливим етапом у вивченні цих явищ стало введення до наукового обігу поняття про соціальний стереотип, творцем якого вважають американського дослідника В. Ліпманна, який уперше застосував його у праці “Громадська думка”. Під соціальним стереотипом дослідник розумів “характерне для побутової свідомості та засноване на прагненнях людини явище, що зводить розмаїття світу до невеликої кількості визначених категорій й таким чином полегшує його сприйняття, розуміння та оцінку”¹.

Однак на зламі ХХ–ХХІ ст. підхід до поняття стереотипу змінився. Вивчення стереотипного мислення стало окремою ділянкою досліджень на перетині наукових зацікавлень історії, політології, філології, соціології, навіть психології та медицини, що відкрило перспективи для міждисциплінарних досліджень. Запроваджено також поняття етнічного стереотипу, що дозволяє розглядати міжнаціональні відносини під іншим кутом зору, враховуючи об’єктивний характер стереотипів та їх зумовленість історичною традицією і самобутністю етносу. Сучасні наукові розвідки переконливо доводять, що стереотипи є складовою громадської думки кожної нації; саме вони значною мірою визначають формат поведінки особи з представниками інших національностей. Стереотипи також пропагуються серед громадськості відповідно до геополітичних та інших цілей держави за посередництвом засобів масової інформації, які формують масову культуру².

У цьому нарисі аналізуються уявлення українців про литовців, встановлено основні складові образу Литви в середовищі сучасного українства та методи їх конструювання і визначено рівень присутності стереотипів щодо литовців. Під стереотипом розуміємо своєрідну оцінку, яка поєднує як позитивний, так і не-

¹ *Lippmann W. Public opinion. Toronto, 1965. S. 14.*

² *Мартинюк Ю. А. Історичні знання в умовах глобалізації // Український історичний журнал. Київ. 2009. № 1. С. 186.*

гативний, а часом і нейтральний компоненти. Стереотип постійно несе в собі певний елемент непередбачуваності, пов'язаний з індивідуальними особливостями людини, а тому не може піддаватися прогнозуванню та устааленій інтерпретації та завжди є присутнім у кожному суспільстві. Джерельною базою дослідження стали наукові та науково-популярні публікації, у тому числі навчально-методична література, статті про українсько-литовські міждержавні відносини в сучасній періодиці, матеріали інтерв'ю з особами, які відвідували Литву та які ніколи не були в цій державі, а також результати опитувань, що були проведені у березні – квітні 2009 року серед студентів III–IV курсів історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

* * *

Серед стереотипів у ділянці міжнаціональних відносин найбільшим інтересом українських дослідників користуються образи найближчих сусідів – поляків і росіян, які суттєво вплинули на українську національну історію. Багатовікова спільна історія, прикордонне сусідство, стратегічне партнерство між країнами, численні взаємозв'язки на особистому рівні зумовили виникнення численних стереотипів щодо поляків і росіян, які функціонують у сфері повсякденності сучасного українця. Це – приклади типових міжнаціональних стереотипів, які наділені основними стереотипними ознаками: спрощеністю та образністю, яскраво вираженим ставленням один до одного у вигляді симпатії та антипатії, яке визначає поведінку під час контакту з певною етнічною групою, символічністю, ілюзорністю і суб'єктивним забарвленням³.

Стереотипні уявлення ділять область світобачення на дві зони – знайому і незнайому для пересічного українця. Взаємини українців із литовцями лише починають урізноманітнюватися, а знання про Литву – поширюватися⁴. Образ литовця у свідомості пересічного українця окреслений дуже розмито і базується головним чином на підручникових згадках про спільне минуле та періодично повторюваній у засобах масової інформації тезі про необхідність використання українськими політиками литовського євроінтеграційного досвіду. Статистичні дані підтверджують, що українці

³ Шевелева І. П. Этнический стереотип как феномен культуры // Культура народов Причерноморья. Т. 37. С. 73.

⁴ Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. Київ, 2001. С. 680; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – суспільство – держава – міжнародні структури. Київ, 2004. С. 206.

не так часто відвідують Литву, та й знають про неї небагато. Особистих контактів між громадянами Литви та України, порівняно з поляками й росіянами, також значно менше. Вони переважно базуються на приязних відносинах, підкріплених спільними зацікавленнями в різних галузях професійної діяльності. Яскравим прикладом таких контактів є зустрічі між українськими й литовськими урядовцями, які привертають увагу засобів масової інформації й таким чином потрапляють у ширший публічний простір⁵. Однак, образ Литви все ж присутній в уявленнях мешканців сучасної України, хоча й у фрагментарному вимірі.

* * *

В українській історіографії литовська тема представлена відносно нечисельними публікаціями, здебільшого в контексті історії України. На сторінках навчальної літератури, яка виконує роль найбільш доступного й масового джерела для вивчення історії, литовська проблематика найповніше присутня у висвітленні тем, присвячених перебуванню українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ), а також контактам між українцями та литовцями на зламі 80–90-х років ХХ ст. в умовах розпаду СРСР та формування відносин між Україною та Литвою як двома незалежними державами. Литовсько-руський період, насамперед через брак достовірних документальних джерел, дослідники відносять до найбільш “загадкових” моментів української історії.

Актуальними в українській історіографії залишилися два підходи до висвітлення литовської теми, які сформувалися протягом ХІХ–ХХ ст. Представники першого розглядають ВКЛ як окупанта українських територій⁶, прихильники другого стверджують,

⁵ Київ стремится к лидерству в СНГ // Зеркало недели. 1997. № 28 (145). 12–18 июля; *Ожійська Ю.* Литва підтримає морально // Львівська газета. 2007. № 44 (1090). 14 березня; Литва за асоціацію України в ЄС // День. 2000. № 106. 15 червня; Нині коло друзів України значно ширше, ніж торік // Львівська газета. 2005. № 73 (639). 22 квітня; *Роландас Паксас:* „Робота з інтеграції буде пліднішою, якщо діяти втрьох” // День. 2002. № 59. 30 березня.; *Волошин Ю.* Альгірдас Бразаускас: „В конце года приступаем к подписанию договора с ЕС” // Зеркало недели. 2001. № 17 (341). 28 апреля – 4 мая; *Жлуктенко В.* Литва обрала „Чкалова” // День. 2001. № 11. 19 січня.

⁶ *Грушевський М.* Історія України–Руси. Київ, 1993. Т. 4. ХІV–ХVІ ст. С. 3-19; *Семененко В., Радченко Л.* Історія України з прадавніх часів до сьогодні: Навчальний посібник / За ред. М. Бондаренка. Харків, 2000. С. 89; *Котляр Ф., Кульчицький С.* Шляхами віків: Довідник з іс-

що українські землі до укладення союзу з Польщею перебували у складі рівноправного литовсько-руського державного утворення⁷. Ці підходи можна вважати діаметрально протилежними, адже вони представляють литовців доби Середньовіччя як “ворогів” чи “друзів” тогочасних українців. У навчальній літературі це питання розглядається крізь призму діяльності литовських князів. У підручниках з історії України, виданих на початку 1990-х років, для цього обрано постать Міндовга⁸, а вже у працях, написаних на зламі ХХ–ХХІ ст. – Любарта й Ольгерда, які проводили політику, спрямовану на приєднання земель Галицько-Волинського князівства, застосовуючи для цього різні методи: від родинних зв'язків до використання військової могутності Литви⁹.

Історичні події двох століть “першої литовсько-української зустрічі” у складі ВКЛ викладено в підручниках у логічній послідовності, зазвичай обсягом у декілька сторінок. Частина дослідників наголошує на важливій місії литовців на руських землях, кінцевою метою якої було відновлення могутності регіону та визволення його з-під татарського ярма¹⁰. У більшості підручників зазначено, що русько-литовські взаємини розвивалися на найвищому дипломатичному рівні з укладанням двосторонніх договорів, основоположним пунктом яких було надання військової допомоги¹¹. Однак

торії України. Київ, 1993. С. 57; *Подільський М.* Історія України: «хвороба булавизни». Київ, 2006. С. 92.

⁷ *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. Львів, 1992. С. 32; *Заруба В., Васковський Р.* Історія України: Навчальний посібник. Донецьк, 2005. С. 85; *Мицик Ю., Бажан О., Власов В.* Історія України: навчальний посібник. Київ, 2008. С. 57.

⁸ *Субтельний О.* Україна: історія. Київ, 1993. С. 98; *Крушинський В. Левенець Ю.* Історія України. Події. Факти. Дати. Київ, 1993. С. 17.

⁹ Історія України в особах: Литовсько-польська доба. Київ, 1997. С. 4; *Лановик Б., Матейко Р., Матисякевич З.* Історія Українию. Київ, 1999. С. 56; *Верстюк В., Гарань О., Гуржій О.* Історія України / Під ред. В. Смолія. Київ, 2002. С. 68; *Магочій П.Р.* Історія України. Київ, 2007. С. 123; *Пасічник М.* Історія України: навчальний посібник. Київ, 2006. С. 110; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. С. 137; Історія України та її державності // За ред. Л. Дециньського. Львів, 2008. С. 77-79.

¹⁰ *Заруба В., Васковський Р.* Історія України. Донецьк, 2005. С. 85; Історія України та її державності // За ред. Л. Дециньського. Львів, 2008. С. 78.

¹¹ *Ідзьо В.* Історія України: Наукове видання. Львів, 2003. С. 483; *Нартов В.* Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків, 2006. С. 56; *Семененко В., Радченко А.* Історія України з прадавніх часів до сьогодні... С. 88; *Верстюк В., Гарань О., Гуржій О.* Історія України ...С. 67.

історики не відкидають думки про те, що литовці керувалися бажанням захопити ці території з метою територіального розширення¹². Тому на сторінках підручників немає однозначної відповіді, з якою метою укладалися тогочасні русько-литовські угоди: формування нового державного утворення на взаємовигідних для його складових частин засадах чи лише забезпечення проникнення литовців на руські землі та входження останніх до Литовського князівства з правом автономії або ж без нього.

Практично в усіх підручниках наведено своєрідне гасло литовців, почерпнуте з літописних джерел: “Ми старого не рушимо, а нового не вводимо”, яке, як вважає більшість дослідників, принесло їм популярність у руському середовищі¹³. Насправді ж ці слова лише відображають той факт, що литовці не могли на той час запропонувати кращий варіант спільної політичної організації¹⁴. На цю ситуацію суттєво впливав зовнішній чинник: більшість авторів зазначають, що литовські державні діячі зазнавали утисків з боку Московської держави і Тевтонського ордену¹⁵, що базувалися на територіальних і конфесійних претензіях¹⁶, а тому потребували міцного міждержавного союзу. Це гасло, що наголошує на доброзичливих взаєминах між руським і литовським населенням, на сьогодні відіграє роль основної асоціації українців із ВКЛ. У підручниках немає відомостей про спільне побутове життя українців і литовців у період ВКЛ, не згадуються також перекази, приказки, прислів'я чи цікаві сюжети з литовсько-руського співробітництва в ті часи як певні загальновідомі ілюстрації до періоду.

Шляхи Литви й України знову перетнулися з початком державної кризи в СРСР. Саме представники прибалтійських країн своєю діяльністю спонукали українців прагнути до змін, які мали би привести до утвердження незалежної держави. На зламі 80–90-х рр. ХХ ст. відбулася так звана друга „литовсько-українська

¹² Скрипник М., Домбровська Л., Красовський В. та ін. Історія України: Навчальний посібник. Київ, 2003. С. 70.

¹³ Історія України / Дедков М., Іващенко Ю., Кладова Г. та ін... С. 49.

¹⁴ Оніщенко І. Г. Історія України. Київ, 2001. С. 30.

¹⁵ Ідзьо В. Історія України: наукове видання... С. 617; Історія України / Відп. Ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 2002. С. 102; Історія України та її державності / За ред. Л. Дещинського... С. 74; За-шкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Львів, 2002. С. 148.

¹⁶ Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини): Навчальний посібник-коментар. Луцьк, 2000. С. 253; Історія України в особах: Литовсько-польська доба... С. 29; Історія України / Дедков М., Іващенко Ю., Кладова Г. та ін. Запоріжжя, 2003. С. 50.

зустріч”, пов’язана з державотворчою політикою, консолідацією зусиль задля реалізації спільних інтересів – виходу радянських республік зі складу СРСР і здобуття незалежності¹⁷. З цього часу Литва в уявленнях українців постає як країна, зорієнтована на європейський простір, яка спромоглася заявити про себе на світовій арені мирним шляхом і певною мірою допомогла Україні проголосити незалежність¹⁸. Елемент такої „європейськості”, притаманний, на думку українців, литовському суспільству, змусив останніх звернути увагу на євроінтеграційний досвід литовських політиків та застосувати його в реалізації українських геополітичних цілей, що зумовило третю „литовсько-українську зустріч” вже в умовах незалежності обох країн¹⁹.

* * *

Важливою складовою становлення української національної історії та впорядкування її відповідно до національних історій держав-сусідів і всесвітньої історії загалом є заявка України на історичну спадщину Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Радянського Союзу. Фахових істориків-литуаністів в Україні небагато. Їхні роботи не користуються таким інтересом, як, скажімо, наукові розвідки з історії українсько-польських чи українсько-російських відносин. Складність доступу до відповідної джерельної бази та мовний бар’єр відякують науковців від литуаністичних студій. Ще одним бар’єром для їх розширення є

¹⁷ Дециньський Л. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. Навчальний посібник. Львів, 2004. С. 233–239; Історія України / Відп. Ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев. С. 382–283.

¹⁸ Історія України: нове бачення. У 2 Т. / Під ред. В. Смолія. Т. 2. Київ, 1996. С. 413; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000): Підручник / Л. Гайдуков, В. Кремень, А. Губернський та ін. Київ, 2001. С. 147.

¹⁹ Заруба В., Васковський Р. Історія України: Навчальний посібник... С. 452; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. Віднянський. Київ, 2004. С. 217–218; Нарис з історії дипломатії України / Під ред. В. Смолія. Київ, 2001. С. 623; Світлична В. Історія України. Київ–Львів, 2003. С. 339; Чекаленко Л. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. Київ, 2004. С. 207; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. Рудича. Київ, 2002. С. 157–177; Мищик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України: навчальний посібник. Київ, 2008. С. 585; Чекаленко Л. Зовнішня політика: Підручник. Київ, 2006. С. 119–120.

віднесення їх до складової частини національного історичного міфу, яка репрезентована концепцією „загарбання – тяжіння до возз’єднання – визволення українських земель від іноземних загарбників”, успадкованої від радянської історіографії та вкоріненої в історичну свідомість сучасного українця²⁰.

З легкої руки представників київської історичної школи зламу ХІХ–ХХ ст. українські дослідники дотепер займаються вивченням не загального розвитку ВКЛ як потужного державного утворення Середньовіччя, а історії українських земель у період, коли вони входили до його складу²¹. Це, своєю чергою, спричинило появу стереотипного бачення Великого князівства Литовського як винятково литовсько-руського міждержавного союзу, а не потужної європейської держави свого часу, територіально розміщеної на перетині східних та західних цивілізацій. Водночас ВКЛ виступає складовою частиною образу Речі Посполитої. Це зумовлює присутність в уявленнях українців про литовсько-руську добу польського чинника. Цей момент можна вважати своєрідним джерелом визнання литовця за “свого” мешканцями західного регіону України, а також як “певного побратима поляків” у часи розквіту їх державності. Це підтверджують результати контент-аналізу опитування студентів-істориків ЛНУ ім. І. Франка, на якому 20,1 % опитаних позитивно висловилися щодо литовців, яких прирівнювали до доброзичливого ставлення до поляків.

Серед питань із литовської тематики, які викликали інтерес українських дослідників, – правова основа місцевого самовря-

²⁰ Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу // *Дух і літера*. Київ, 1998. № 3-4. С. 113-124.

²¹ Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр...С. 115-116; *Виноградов Г.* Князівська змова 1480–1481 рр. у контексті політичних та династичних відносин у Східній Європі доби пізнього середньовіччя // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події постаті*. Дніпропетровськ, 2003. С. 5-21; *Василенко В.* Чи йшов брат на брата? (один спірний епізод литовсько-руської історії) // *Історія і особистість історика: Збірник наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ, 2004. С. 47-54; *Василенко В.* До питання про генезу одного історіографічного міфу Литовсько-Руської історії // *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2004. Вип. 27. С. 39-45.

дування та судочинства²², аграрні відносини у ВКЛ²³, огляд публікацій XIX–XX ст. з литuanістики²⁴, розвідки з окремих вузких питань. Публікацій, присвячених подіям XX–XXI ст., у науковій періодиці небагато. Окремо виділено сюжети про національні рухи опору в роки Другої світової війни та післявоєнний період на території України та країн Балтії²⁵. Така фрагментарність, використання в дослідженнях здебільшого українських джерел не створює сприятливого ґрунту для наукових дискусій.

* * *

Значний вплив на формування образу Литви в українському середовищі мають сучасні періодичні видання. Підбірка газетних статей, присвячених співпраці між обома країнами в галузі політики, економіки та культури, безперечно виступає основним

²² *Борисенко В.* Тернистий шлях державотворення (історичний досвід XIV ст.) // Київська старовина. Київ, 1994. № 1 (304). С. 2-4; *Старченко Н.* Правова ситуація на Волині у XVI ст. // Київська старовина. Київ, 1999. № 5 (329). С. 26-31; *Бодрухін В. М.* До питання про характер державності ВКЛ // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Луганськ, 2001. С. 3-5; *Киридон А., Киридон П.* Особливості інкорпорації українських земель до складу ВКЛ // Там само. С. 39-41; *Русина О.* Проблеми політичної лояльності населення ВКЛ у XIV–XVI ст. // УІЖ. Київ, 2003. № 6. С. 3-16; *Василенко В.* «Руська політика» ВКЛ часів Витяніса і Гедімінаса у східнослов'янських історіографія XIX – першої третини XX ст. // Історичний журнал. Київ, 2005. № 5. С. 57-67; *Блануца А.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягелончика на українські землі ВКЛ // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2007. Вип. 7. С. 124-141; *Блануца А.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі ВКЛ // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2008. Вип. 8. С. 60-72.

²³ *Собчук В.* З історії землеволодіннь шляхетських родів із князівськими титулами у Південній Волині XV – першій половині XVI ст. // ЗНТШ. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 333-360.

²⁴ *Яковенко Н.* У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе). Київ, 1996. С. 112-137.

²⁵ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ, 2002. С. 419-460; *В'ятрович В.* Рейд українських повстанців на Прибалтику // Український визвольний рух. Збірник 1. Львів, 2003. С. 144-150; *Русначенко А.* Імперія(ї) і національно-визвольні рухи в Центральній і Східній Європі від середини XX ст. // Український визвольний рух. Збірник 4. Львів, 2005. С. 35-42.

джерелом їх висвітлення. Литовський вектор зовнішньої політики України на шпальтах періодики представлений насамперед інформативними матеріалами про зустрічі представників обох країн, під час яких співпраця поглиблювалася та закріплювалася міждержавними угодами²⁶. Okремо можна виділити публікації про євроінтеграційні процеси й використання в Україні литовського досвіду. У литовській пресі вектор співпраці з Україною розглядається крізь призму геополітичних інтересів Росії та Польщі²⁷. Зокрема, польські політики закликають до розширення та зміцнення співпраці в межах дипломатичного трикутника “Польща – Литва – Україна”, а російські ставляться до цього союзу негативно.

На початку 1990-х років українські газети згадували про Литву як про державу пострадянського табору, що прагне позбутися впливу Росії та самостійно утвердитися на світовій арені²⁸. А вже на зламі ХХ–ХХІ ст. українські видання широко афішували стратегічний курс Литовської Республіки на євроінтеграцію, акцентуючи увагу на використанні її геополітичного досвіду та участі України у справах Прибалтійського регіону²⁹. На сторін-

²⁶ *Зам'ятін В.* Реанімація Балто-Чорноморської ідеї // *День*. 1998. № 214. 7 листопада; *Силіна Т.* Борис Тарасюк: «Від нас очікують реальних дій» // *Дзеркало тижня*. 2005. № 15 (543). 23 квітня–6 травня; *Логінов Я.* Президенти домовлялися про каспійську нафту // *Дзеркало тижня*. 2007. № 19 (648). 19–25 травня; *Зам'ятін В.* Європейський вектор України знову подовшав. Чи надовго? // *День*. 1999. № 69. 16 квітня; *Коваль О.* Франкфурт надії нашої // *Дзеркало тижня*. 2002. № 42 (417). 2–8 листопада; *Олійник М.* Зовнішня санація і внутрішня воля // *День*. 2004. № 217. 27 листопада; *Зарубінський О., Чорний В.* Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва // *Дзеркало тижня*. 2005. № 8 (536). 5–11 березня.

²⁷ *Atleistiėji patarijai gals neduoti parodym komisijai* // *Voruta*. 14 lapkričio; *Ukraina uždraudė Rusijos televizijos kanalų transliaciją kabeliniuose tinkluose* // *Lietuvos Rytas*. 2007. 10 liepa.

²⁸ *Макаров А.* Старая добрая советская заграница // *Зеркало недели*. 1996. № 39 (104). 28 сентября–4 октября; *Кульчицький С.* Довіритись народу // *Дзеркало тижня*. 2001. № 47 (371). 1–7 грудня; *Пострадянська Європа* // *Львівська газета*. 2008. № 137 (445). 19 вересня.

²⁹ *Квітка В.* 13-та весна литовської свободи // *Тижневик* 2000. 2004. № 12 (213). 19–25 березня; *Жлуктенко В.* Адамкус повертається: спадкоємність і ризики литовської політики // *День*. 2004. № 111. 30 червня; *Зарубінський О., Чорний В.* Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва // *Дзеркало тижня*. 2005. № 8 (536). 5–11 березня; *Жлуктенко В.* Мерія в інтернеті // *День*. 2005. № 84. 14 травня; *Силіна Т.* Ми розійшлися як у морі кораблі? // *Дзеркало тижня*. 2008. № 24 (703). 28 червня – 4 липня.

ках “Львівської газети” навіть повідомлялося про існування в науковій думці функціонального критерію визначення балтійських кордонів, на основі якого частину України (Полісся, Волинь та Львівщину) відносять до Прибалтики³⁰. Стверджувалося, що надання частині території України балтійського статусу відкрило би перед нею широкі перспективи через участь у геополітичних ініціативах регіону, дало б українським політикам доступ до інформації щодо організації європейською спільнотою численних проєктів, які прямо чи опосередковано стосуються інтересів України та хоча б мінімальні важелі впливу на пов’язані з ними рішення. У литовській газеті “Lietuvos Rytas” подано нову концепцію зовнішньої політики Литви після вступу до ЄС та НАТО, згідно з якою Вільнюс мав би стати представником інтересів ЄС і НАТО на схід від кордонів Європейського Союзу³¹.

Економічні зв’язки між Україною і Литвою представлені у пресі насамперед крізь призму спільної для обох держав енергетичної проблеми, різноманітних проєктів її вирішення, розширення інвестиційної політики та аналізу торговельного обороту між країнами³². У більшості публікацій енергетичну проблему пов’язують із упередженим ставленням Російської Федерації до бажань пострадянських республік перебувати під опікою європейських структур. Загальноприйнятим є те, що в економічній сфері жодних стерео-

³⁰ Через Балтику до Європи // Львівська газета. 2007. № 195 (265). 30 жовтня.

³¹ Laurinavičius M. Kur žengia Ukraina? // Lietuvos Rytas. 2007. 23 spalio; Ukraina ir Vokietija pritarė siūlymui sudaryti bendradarbiavimo su ES // Lietuvos Rytas. 2007. 9 rugeljis.

³² Долой „Газпром”, да здравствуют Белоруссия и Украина // Литовский курьер. 2005. 18 февраля; Ukraina vėl atsidūrė kryžkelėje // Kavno Diena. 2007. 4 balandis; Єрмаєнко А. Чорноморсько-Каспійський регіон та європейська енергетична безпека // Дзеркало тижня. 2008. № 43 (722). 15–21 листопада. Каленюк А. Ассамблированная дружба // Еженедельник 2000. 2003. № 3–4 (156). 24–30 январа; Балтійські країни досі побоюються «великого сусіду» // День. 2007. № 75. 12 травня; Lietuva ir Ukraina ketina bendradarbiauti ir atominės energetikos srityje // Kauno Diena. 2007. 9 rugpjūtis; Неподдельный страх перед Москвой // Еженедельник 2000. 2006. № 51 (347). 22–28 декабря; Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти // Зеркало недели. 2007. № 19 (648). 19–25 мая; Сирук М. Краковський енергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей // День. 1999. № 42. 12 березня; Балтійські країни досі побоюються великого сусіду // День. 2007. № 75. 12 травня, Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє // Голос України. 2008. № 52 (4302). 18 березня.

типних уявлень бути не може, однак не у випадку України з Литвою, які, не маючи історично сформованих побутових стереотипів, створюють їх зараз, за браком особистих контактів, у сфері міждержавних взаємин із геополітичним підтекстом.

Українсько-литовські відносини у сфері науки і культури відображені в періодичних виданнях крізь призму зустрічей творчих колективів на міжнародних фестивалях і конкурсах, проведення культурних заходів литовцями в Україні. Наукові зв'язки представлені різноманітними дискусіями та обміном досвідом у різних галузях гуманітарних і точних наук. Інтенсивність такого діалогу пояснюється наявністю в Литві необхідного Україні досвіду вступу до провідних європейських організацій, переорієнтації на загальноприйнятій в європейському регіоні пріоритети.

* * *

Відповідь на питання: “Якою є Литва в уявленнях українців?” для кожного є різною, відповідно до особистих уявлень. Українці, які не відвідували Литву, насамперед згадують про історичну традицію, спільні державні утворення і вдалий євроінтеграційний шлях, пройдений литовцями від пострадянської дійсності до визнаної європейської ідентичності³³. Респонденти, що побували в Литві, зазначають, що вона багато в чому споріднена з Галичиною, “з присутніми для регіону традиціями центрально-східної європейської ідентичності”³⁴, “це інша країна, де живуть люди з іншою ментальністю, іншою манерою поведінки, яка не вписувалася у життєвий простір тогочасних радянських республік”³⁵, “це держава з чистими містами та людьми одягненими за європейським на той час смаком”³⁶, “це країна бурштину, і виробів з льону”³⁷, “країна з високою культурою поведінки у громадських місцях”³⁸,

³³ Інтерв'ю з Ісаюк Олесею, 1987 р. н., записане у м. Львові 29 листопада 2007 р.; Інтерв'ю з Козел Надією, 1986 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р.; Інтерв'ю з Магалясом Василем, 1987 р. н., записане у м. Львові 4 грудня 2007 р.

³⁴ Інтерв'ю з Зашкільняком Леонідом, 1949 р. н., записане у м. Львові 3 січня 2008 р.

³⁵ Інтерв'ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане у м. Львові 28 грудня 2007 р.

³⁶ Інтерв'ю з Лукачук Оксаною, 1964 р. н., записане у м. Яворові 27 листопада 2007 р.

³⁷ Інтерв'ю з Мацюпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.

³⁸ Інтерв'ю з Мамрега Галиною, 1951 р. н., записане в м. Яворові 11 листопада 2007 р.

“Литва, чиста, спокійна, але водночас похмура”³⁹, “невеличка країна, яка приваблює маленькими вуличками, кав’ярнями з різними декораціями, безліччю ліхтарів і магазинів”⁴⁰, “Литва – то приємні, такі високі світловолосі люди”⁴¹ тощо.

В українців, які побували в Литві, склалося враження, що литовське суспільство відрізняється від українського. Вони нерідко зазначали, що “литовське суспільство – це є суспільство інтровертів, а українське – екстравертів”⁴². Литовець постає у свідомості українців, як “такий світловолосий з дуже простацьким, таким навіть селянським обличчям чоловік, який добре знає усі події своєї історії та із задоволенням посперечається з цього приводу”⁴³, водночас і “така ніби постійно заклопотана людина, яка має свої справи і ні з ким з ними не ділиться, а десь постійно біжить, щоб усе владнати, і дуже відмінна від пересічного українця”⁴⁴. Загальні оцінки респондентів від перебування в цій державі зазвичай позитивні. Даючи інтерв’ю, українці розповідають про особисті враження від перебування в Литві, а не послуговуються певною усталеною традицією. Засвідчує це узагальнений образ представника Литовської держави, що склався у свідомості українців, укладений на основі контент-аналізу матеріалів інтерв’ю у таблиці “Литовець: близький і водночас далекий до українця”:

³⁹ Інтерв’ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁴⁰ Інтерв’ю з Аркушею Оленою, 1970 р. н., записане в м. Львові 3 грудня 2007 р.

⁴¹ Інтерв’ю з Гудимою Юрієм, 1968 р. н. записане у м. Львові 5 грудня 2007 р.

⁴² Інтерв’ю з Боруцькою Оксаною, 1987 р. н., записане у м. Львові 17 березня 2008 р.

⁴³ Інтерв’ю з Луцьким Олександром, 1955 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁴⁴ Інтерв’ю з Мацюпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.

Литовець – це національно свідомо особистість європейської орієнтації.	Литовець – це людина, яка постійно задумується над проблемами своєї національної історії і постійно впевнюється в тому, що якнайшвидша хода на Захід є правильним шляхом.	Литовець – це такий світловолосий з дуже простацьким, таким навіть селянським обличчям чоловік, який добре знає всі події своєї історії та із задоволенням посперечається з цього приводу.	Литовець – це така спокійна, виважена серйозна і не активна у спілкуванні людина, яка постійно заклопотана вирішенням власних справ.	Це такий ніби маленький чоловічок, який має свої справи і ні з ким ними не ділиться, а десь постійно біжить, щоб усе владнати
--	---	--	--	---

* * *

Значну частину розповідей українців про перебування в Литві займають їх враження від повсякденності, яка є важливим компонентом життя кожного суспільства. З огляду на те, що литовське суспільство намагається зберігати свої традиції та дотримуватися їх, повсякденне життя литовця не відрізняється контрастними змінами протягом тривалих проміжків часу. За спостереженнями українців, кожен литовець свідомо підходить до створення сім'ї, плануючи сімейне життя на кілька років уперед. Молоді люди недовго живуть із батьками, ще будучи студентами вони починають шукати собі житло і забезпечувати свої потреби власним коштом, а підтримку батьків свідомо прагнуть обмежити до мінімуму⁴⁵. Отож, важливою рисою повсякденного життя литовців є прагнення до самостійності. Пересічний литовець створює сім'ю лише тоді, коли знайде добре оплачувану роботу з перспективою кар'єрного росту та мешкатиме окремо⁴⁶, тобто розпоряджатиметься засобами, достатніми для утримання не лише себе, а й своїх близьких⁴⁷.

⁴⁵ Інтерв'ю з Маццопою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.; Інтерв'ю з Боруцькою Оксаною, 1987 р. н., записане в м. Львові 17 березня 2008 р.; Інтерв'ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁴⁶ Інтерв'ю з Боруцькою Оксаною, 1987 р. н., записане в м. Львові 17 березня 2008 р.; Інтерв'ю з Волошевським Дмитром, 1979 р. н., записане в м. Києві 25 квітня 2009 р.

⁴⁷ Інтерв'ю з Охтирко Надією, 1980 р. н., записане в м. Хмельницькому 7 березня 2009 р.; Інтерв'ю з Мартинюк Мартою, 1963 р. н., записане в м. Хмельницькому 7 березня 2008 р.

Респонденти, які спілкувалися з литовськими студентами, ствердили, що важливе місце в житті майже кожного литовця займає освіта, яку вони здобувають, керуючись не тільки власними вподобаннями, а й можливостями та перспективами майбутнього життя з обраним фахом. На даний час доступ у навчальні заклади є відкритим для всіх бажаючих, але не кожен витримує сувору регламентованість у навчанні. Важливим мотиваційним чинником навчання є конкуренція між студентами. Студентів, які не відповідають освітнім вимогам навчального закладу, у кращому випадку переводять на платне відділення обраного факультету, а в гіршому – відраховують без права на поновлення⁴⁸. Студентське життя литовців видається українцям не таким насиченим розвагами, як, скажімо, українця, росіянина чи поляка, адже їм доводиться значну частину свого часу витратити і на навчання, і на роботу у вільний від занять час. Тобто в цей період життя литовські студенти живуть за дуже стрімким ритмом, відпочиваючи лише на вихідних⁴⁹. Це змушує їх ретельно планувати відпочинок, використовуючи всі переваги розвиненої мережі розважальних закладів.

Здобувши фах, литовець прагне влаштуватися на роботу за спеціальністю і, звісно, отримувати за це високу зарплату. Українці, які жили в Литві довший час, зауважили, що литовці дуже відповідально ставляться до своїх службових обов'язків⁵⁰. Під час прийому на роботу вони вимагають укладення трудового договору, у положеннях якого зазначатиметься повний перелік обов'язків як роботодавця, так і працівника. Ніхто з них не може собі дозволити спізнитися на роботу без поважної причини, це для них є свого роду приниженням самого себе. Бувають випадки, коли вони оформляють у письмовій формі причину запізнення, якщо вона не є обумовлена у пунктах договору⁵¹. В українців склалося уявлення, що жоден литовець не може дозволити собі не задекларувати свої доходи. Для повсякденного життя литовців не є притаманним таке явище, як ухиляння від сплати податків на користь держави або заборгованість за комунальні чи інші надані

⁴⁸ Інтерв'ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁴⁹ Інтерв'ю з Губко Юлією, 1986 р. н., записане в м. Львові 12 квітня 2008 р.

⁵⁰ Інтерв'ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2008 р.; Інтерв'ю з Лукачук Оксаною, 1964 р. н., записане в м. Яворові 27 листопада 2007 р.

⁵¹ Інтерв'ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2007 р.

послуги. Для них справне здійснення таких оплат є одним з важливих обов'язків перед державою⁵².

Не можна сказати, що в литовців низький рівень матеріального забезпечення, але вони, на думку українців, не можуть дозволити собі витратити гроші на вітер, хоч особливо себе не обмежують, однак добре обдумують необхідність тієї чи іншої покупки⁵³. Деякі українці навіть зауважили, що в ряді литовських сімей складалися списки витрат на кожен місяць, а витрати прораховувалися до копійки, хоч це й не було масовим явищем. До цього переліку потрапляли й витрати на відпочинок, зокрема відвідування розважальних комплексів у вихідні дні, яке стало однією з традицій сімейного відпочинку литовців⁵⁴. Тобто литовці таким переліком формували не лише витрати, а й розплановували своє життя на місяць, обмірковуючи похід по крамницях чи кав'ярнях, поїздки до родичів чи на відпочинок⁵⁵.

Однак реалії пострадянського простору не оминули й Литву, адже литовці, як і українці, дотепер їздять у країни з більш розвиненою, ніж у них, економікою, на сезонні роботи, нерідко використовуючи для цього час відпустки за основним місцем праці й суттєво підвищуючи таким чином власний річний дохід. Важливо, що більшість таких поїздок відбувається легально, з належно оформленими документами⁵⁶. Власне цей факт наявності значної категорії заробітчан у Литві справив неабияке враження на українців, у повсякденному житті яких це явище дуже поширене. На відміну від українців, литовці ставляться до тимчасових заробітків за кордоном не як до провісника соціально-економічної кризи, а як до вигідного способу отримати гроші за рахунок інших держав. У Литві такі заробітки здебільшого стають справою чоловіків або жінок, діти яких забезпечені відповідним наглядом. Найбільшою відмінністю від українського заробітчанства є короткотривалість поїздок. Цю категорію населення в Литві не застуджують, а навпаки допомагають як з боку урядових, так і неурядових структур.

⁵² Інтерв'ю з Боруцькою Оксаною, 1987 р. н., записане в м. Львові 17 березня 2008 р.

⁵³ Інтерв'ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁵⁴ Інтерв'ю з Мацюпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.

⁵⁵ Інтерв'ю з Губко Юлією, 1986 р. н., записане в м. Львові 12 квітня 2008 р.

⁵⁶ Інтерв'ю з Гудимою Юрієм, 1968 р. н., записане в м. Львові 5 грудня 2007 р.

Українці зазначають, що литовці весь робочий тиждень справно ходять на роботу, яка стала невід'ємною частиною їхнього життя. Кожен працівник, незалежно від кваліфікації, має одно-годинну обідню перерву, яку зазвичай проводить у їдальнях, розташованих практично біля кожної державної чи приватної установи. Похід на обід став певним атрибутом робочого дня. Адже литовці працюють у такому ритмі, що не мають вільного часу на спілкування під час роботи, а тому саме під час перерви вони обмінюються з друзями і знайомими цікавими новинами дня і обговорюють їх⁵⁷. Більшість литовців користується громадським транспортом, але запізнення у зв'язку з відсутністю транспортного засобу чи заторами на дорогах, порівняно з українськими містами, їм є невідомими. У свідомість українців Литва ввійшла як держава, на вулицях міст якої не буває заторів на дорогах, що дозволяє вчасно потрапити у потрібне місце⁵⁸. Литва – це країна, в якій практично немає черг, адже товарне постачання тут було налагодженим ще з радянських часів, інфраструктура теж доволі розвинена⁵⁹, тому й життя вирує в Литві таким спокійним, урівноваженим та безперебійним потоком.

Литовська Республіка для українців стала своєрідною “країною-жайворонком”, адже литовці практично всі справи намагаються владнати вдень, а ввечері більшість з них не виходить із дому, чого не скажеш про вулиці українських міст, які у вечірню пору так само багатолюдні, як і в денну. Це викликало велике здивування у громадян нашої держави, які, владнавши свої справи, вирішили прогулятися вечірнім Вільнюсом і опинились у ньому практично одні⁶⁰. У Литві не прийнято призначати зустрічі або вирішувати якісь справи ввечері, бо ця частина доби призначена для відпочинку та перебування в родинному колі.

Прийнятною для литовців є така традиція американського походження, як складання плану на вихідні⁶¹. Для людей, які щодня працюють, вдалі вихідні є великою нагородою, а тому підходять вони до цього дуже серйозно. Важливим атрибутом вихідного дня

⁵⁷ Інтерв'ю з Мацюпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.

⁵⁸ Інтерв'ю з Мамрега Галиною, 1951 р. н., записане в м. Яворові 11 листопада 2007 р.

⁵⁹ Інтерв'ю з Лукачук Оксаною, 1964 р. н., записане в м. Яворові 27 листопада 2007 р.

⁶⁰ Інтерв'ю з Кметем Василем, 1975 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁶¹ Інтерв'ю з Гудимою Юрієм, 1968 р. н., записане в м. Львові 5 грудня 2007 р.

є похід із сім'єю в кав'ярню на цепеліни – національну литовську страву, яку вдома готують усі литовці, але на вихідні її прийнято їсти поза межами дому⁶². Тому в неділю в кав'ярнях та ресторанах спостерігається значний наплив відвідувачів, які обговорюють різні справи – чи то вони стосуються сім'ї, чи то роботи – “біля горнятка чаю” або “склянки соку”⁶³. Часто саме в неділі організуються фестивалі литовської музики та танцю, які теж масово відвідуються литовцями, котрі поводять себе на таких заходах дуже стримано, без вияву емоцій. Литовська молодь відвідує різні нічні клуби, так само, як і українська, і розваги у них подібні, однак литовці можуть собі їх дозволити лише у вихідні дні⁶⁴. Таким чином, у сфері відпочинку українців у Литві найбільше вражає його консервативний характер.

Важливим атрибутом литовської повсякденності є відвідування церкви. Литва є переважно католицькою країною; позиції церкви в литовському середовищі дуже міцні⁶⁵. Відвідування Служби Божої належить до усталених родинних традицій. Литовці є толерантними щодо інших конфесій, на одній вулиці литовського міста може знаходитися кілька святинь різних віросповідань, однак сповідування католицизму асоціюється у більшості литовців з приналежністю до власне литовського етносу.

Таким чином, в уяві українців повсякденна Литва постала як країна, громадяни якої прагнуть досягнути всього в житті самостійно; першочерговими для них є освіта й робота, і лише після життєвої стабілізації настає створення сім'ї; це держава, яка не має проблем із наповненням бюджету, бо їй невідомі такі явища, як ухиляння від сплати податків чи борги за надані послуги; це держава, громадяни якої чітко відокремлюють роботу від відпочинку та намагаються завжди дотримуватися цього поділу; це країна, де ніколи не має заторів на дорогах, черг у громадських місцях, чітко розплановуються вихідні, постійно працюють оздоблені в національному стилі різноманітні кав'ярні; це “країна-жайворонок”, життя в якій вирує лише в денну пору дня, а ввечері все ніби засинає, де міцними є традиції недільного сімейного відпочинку та відвідування церкви.

⁶² Інтерв'ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

⁶³ Інтерв'ю з Охтирко Надією, 1980 р. н., записане в м. Хмельницькому 7 березня 2009 р.

⁶⁴ Інтерв'ю з Губко Юлією, 1986 р. н., записане в м. Львові 12 квітня 2008 р.

⁶⁵ Інтерв'ю з Луцьким Олександром, 1955 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

У консервативно-традиційному литовському суспільстві присутній поділ на “своїх” та “чужих” у стосунку до інших народів. Членство Литви в Європейському Союзі та розвинений туристичний бізнес спричиняють постійне зростання числа приїжджих іноземців з метою відпочинку, екскурсії чи роботи, на ставленні до яких литовців позначаються ряд традиційних міжнаціональних стереотипів. Поділ на “своїх” і “чужих”, при якому до першої категорії відносять українців і поляків, а до другої – росіян та євреїв, є дуже умовним, однак він допомагає краще зрозуміти ментальність сучасного литовського суспільства.

Насамперед Литва вважається регіональним лідером Прибалтійського ареалу, якому належить ряд політичних та економічних ініціатив щодо його розвитку. Це, своєю чергою, вносить елемент певної напруги у відносини литовців з естонцями та латишами, яким припадають другорядні ролі. Однак це не впливає на особисті контакти. Литовці підтримують приязні взаємини з представниками інших прибалтійських народів⁶⁶, організують різноманітні форуми для обговорення регіональних проблем⁶⁷. Між представниками прибалтійських народів інколи виникають суперечки, як-от навколо формату взаємин із Російською Федерацією. Адже естонці та, певною мірою, латиші залишилися зорієнтованими в економічному плані на російські ринки⁶⁸.

Практично всі українці, які відвідували Литву, зазначали, що ставлення до них було позитивним і жодного дискордору через ворожість щодо себе вони не помічали. Більшість із них приїжджали до Литви за запрошенням, їх тут зустрічали і чекали литовці, які знали хто має приїхати і про що з ними спілкуватися. Незручності виникали головню через мовний бар'єр. Адже більшість приїжджих українців не могли зрозуміти, про що розмовляли між собою люди, які їх оточували⁶⁹, що ставило гостей у незручне становище. Як мови міжнаціонального спілкування використовувалися російська або польська. Якщо у 60–80-х роках ХХ ст. більшість литовців були змушені спілкуватися російською мовою

⁶⁶ Інтерв'ю з Лукачук Миколою, 1943 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2009 р.

⁶⁷ Інтерв'ю з Васіляускенє Алдоною, 1945 р. н., записане в м. Львові 15 травня 2009 р.

⁶⁸ Інтерв'ю з Височанською Олександрою, 1965 р. н., записане в м. Яворові 16 квітня 2008 р.

⁶⁹ Інтерв'ю з Кметем Василем, 1975 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

нарівні з литовською⁷⁰, то на зламі 80–90-х років ХХ ст. ситуація докорінно змінилася. У момент розпаду СРСР спостерігалось вороже ставлення литовців до всього радянського, що здебільшого ототожнювалося з російським. Деякі литовці, коли до них зверталися російською мовою, починали демонструвати, що не розуміють і не хочуть її розуміти⁷¹.

Натомість, у відповідь на звертання українською мовою, литовці намагались якось допомогти, хоча в умовах взаємного нерозуміння було складно знайти відповідь на поставлене іноземцем питання⁷². Спостерігалися ситуації, в яких у магазинах для покупців, що зверталися російською мовою, зникали необхідні їм товари, а за кілька хвилин для польськомовних відвідувачів вони знаходилися в широкому асортименті⁷³. З огляду на це в частини українців сформувалися стійкі спогади про неприязне ставлення литовців до російської мови і до росіян. Практично кожен литовець вважає приєднання прибалтійських країн до складу СРСР насильним і незаконним, засуджує утиски литовської мови, дуже неохоче згадує про ці події і не бажає їх обговорювати⁷⁴.

Негативне ставлення до росіян і російськомовних приїжджих у Литві особливо гостро виявлялося в роки великого дефіциту товарів, який спостерігався практично в усіх радянських республіках, окрім Прибалтики, де рівень товарного постачання завжди був високим та різноманітним. Тому до Литви дуже часто приїжджали мешканці прикордонних російських областей, які скуповували різні промислові та продуктові товари у значній кількості, а потім перепродували їх за завищеними цінами в Росії та Україні⁷⁵. Продавці литовських крамниць, виконуючи свої обов'язки, продавали їм товар, але назагал суспільна думка щодо таких приїжджих у Литві була негативною.

⁷⁰ Інтерв'ю з Зашкільняком Леонідом, 1949 р. н., записане в м. Львові 3 січня 2008 р.

⁷¹ Інтерв'ю з Луцьким Олександром, 1955 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.; Інтерв'ю з Мудрим Мар'яном, 1970 р. н., записане в м. Львові 20 березня 2009 р.

⁷² Інтерв'ю з Мамрега Галиною, 1951 р. н., записане в м. Яворові 11 листопада 2007 р.

⁷³ Інтерв'ю з Аркушею Оленою, 1970 р. н., записане в м. Львові 3 грудня 2007 р.

⁷⁴ Інтерв'ю з Мацпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.; Інтерв'ю з Качюшкене Геновайте, 1959 р. н., записане в м. Львові 24 листопада 2007 р.; Інтерв'ю з Васіляускене Алдоною, 1945 р. н., записане в м. Львові 15 травня 2009 р.

⁷⁵ Інтерв'ю з Лукачук Оксаною, 1964 р. н., записане в м. Яворові 27 листопада 2007 р.

Мовна проблема й сьогодні гостро стоїть на порядку денному в Литві, адже значна кількість росіян, які проживають в Литві вже понад 10–15 років, так і не розмовляють литовською мовою, що не подобається етнічним литовцям⁷⁶. У державних установах Литовської Республіки введено як обов'язкову умову прийому на роботу громадян країни нелитовського походження складання іспиту з литовської мови⁷⁷. Не можна стверджувати, що литовці не сприймають росіян як таких на даний час. Адже це суспільство з європейським типом мислення, а тому вони починають дивитися на відвідування їхньої держави росіянами та російськомовними туристами вже з іншої точки зору, зокрема працівники сфери послуг російською мовою, з вимовою наближеною до класичного варіанту, пропонують таким гостям держави різноманітні послуги⁷⁸.

Подібне ставлення литовців простежується і щодо євреїв, які після здобуття Литвою незалежності почали заявляти претензії на будинки, які раніше належали їхнім родинам у ряді литовських міст. Литовців бентежить те, що євреї не збираються повертатися в Литву чи жити в тих житлових кварталах, на які претендують, а просто хочуть покращити таким чином власне матеріальне становище⁷⁹. Певний опір у литовському суспільстві викликають і вимоги євреїв щодо збільшення кількості їхніх громад⁸⁰.

Для більшості приїжджих, які не володіють литовською мовою, польська мова, поряд із російською, стали в литовському середовищі мовами міжнаціонального спілкування⁸¹. Більша частина працівників сфери послуг розуміли польську мову, а тому в багатьох українців, зокрема із Західної України, не виникало суттєвих мовних перешкод, як, зрештою, і в самих поляків. Дуже часто пересічні литовці сприймають українців за поляків і звертаються до них польською мовою, розпитують про життя й різні проблеми, і власне в такому польському контексті розмова буває

⁷⁶ Інтерв'ю з Васіляускенє Алдоною, 1945 р. н., записане в м. Львові 15 травня 2009 р.

⁷⁷ Інтерв'ю з Бразайтісом Євгеном, 1986 р. н., записане в м. Каунасі – Львові в лютому – березні 2009 р. (інтернет-спілкування).

⁷⁸ Інтерв'ю з Гудимою Юрієм, 1968 р. н., записане в м. Львові 5 грудня 2007 р.

⁷⁹ Інтерв'ю з Васіляускенє Алдоною, 1945 р. н., записане в м. Львові 15 травня 2009 р.

⁸⁰ Інтерв'ю з Лукачук Миколою, 1943 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2009 р.

⁸¹ Інтерв'ю з Аркушею Оленою, 1970 р. н., записане в м. Львові 3 грудня 2007 р.

приємною для обох сторін⁸². Це також підтверджує прихильне ставлення литовців до поляків.

Однією з важливих причин приятного ставлення литовців до громадян Польщі є підтримка в обох країнах міцних традицій католицької церкви⁸³. Зокрема в центральній частині столиці Литви – м. Вільнюсі є Костел Св. Терези, в якому Служби Божі відправляються почергово литовською і польською церковними громадами вже багато років, протягом яких між прихожанами ніколи не виникало жодних суперечок⁸⁴. Така солідарність на конфесійному рівні за будь-яких обставин допомагає підтримувати добрі стосунки між представниками двох держав, адже відвідування костелів для корінних литовців є елементом вираження своєї литовськості⁸⁵, а поляки в даному ракурсі можуть розглядатися як такі, що підтримують збереження литовських традицій.

Ще однією вагомою згаданою українцями причиною позитивного ставлення до поляків і віднесення їх до категорії “своїх” є те, що Польща стрімко віддалялася від зони російських впливів і в цьому сенсі виступала для прибалтійських країн своєрідним орієнтиром (так само, як республіки Прибалтики для інших республік СРСР у період його розпаду)⁸⁶. Додатковим чинником зближення послужила успішна для обох країн політика євроінтеграції. Щоправда, як і у випадку з євреями, вимоги поляків щодо розширення мережі польських культурно-освітніх установ у Литві викликають у її громадян певне занепокоєння і застереження⁸⁷.

Щодо українців литовці налаштовані позитивно. Пов'язане це насамперед із тим, що між обома народами не виникало суперечок навколо територіального чи національного питань через відсутність спільних кордонів. Відповідаючи на питання: “Якою мовою краще звертатися в громадських установах Литви приїжджим українцям?”, литовці пропонують їм говорити рідною мовою, аби уникнути упереджень, яке литовці швидше могли би від-

82 Інтерв'ю з Мацюпою Ольгою, 1988 р. н., записане в м. Львові 15 квітня 2008 р.

83 Інтерв'ю з Кметем Василем, 1975 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

84 Інтерв'ю з Боруцькою Марією, 1989 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

85 Інтерв'ю з Луцьким Олександром, 1955 р. н., записане в м. Львові 18 квітня 2008 р.

86 Інтерв'ю з Аркушею Оленою, 1970 р. н., записане в м. Львові 3 грудня 2007 р.

87 Інтерв'ю з Васіляускенє Алдоною, 1945 року народження, записане в м. Львові 15 травня 2009 року.

чути до етнічних росіян або поляків⁸⁸. Дуже прихильно ставляться литовці до тих громадян України, які за волею обставин жили та працювали в Литві, особливо, якщо вони намагалися вивчати литовську мову і шанувати литовські звичаї⁸⁹. Корінні жителі Литви намагалися допомогти їм у вивченні мови, виправляли помилки у вимові й робили це з помітною радістю⁹⁰.

Загалом можна стверджувати, що українець – як представник своєї нації – є близькою для литовця людиною, а тому ніяких негативних моментів чи конфліктів між ними принаймні на даний час немає. Нещодавня офіційна заява вищого керівництва Литовської держави про те, що Литва виступатиме в Європейському Союзі на позиціях “адвоката України”, дає всі підстави вважати, що українець огорнутий у свідомості сучасного литовця стереотипом меншого побратима, а тому й вважається відносно “своїм”. Своєрідний рецепт підтримки українцями статусу “своїх” у Литві був запропонований українцями, які нещодавно повернулися звідти: “Треба просто пристосуватися до ментальності литовського народу, а після цього ніяких перешкод до адаптації в литовському суспільстві не виникатиме”⁹¹.

* * *

Для встановлення характеру уявлень сьогоденних молодих українців про Литву було проведене опитування студентів історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. 11 студентам IV курсу спеціалізації “новітня історія України” було запропоновано висловити особисті міркування з питань: “Литва і Україна: традиції зв’язків крізь призу національної свідомості” та “Україна і Литва: взаємини без стереотипів в умовах польського та російського сусідства”. Студенти III курсу історичного факультету отримали завдання написати про свої знання та пов’язані з Литвою асоціації (отримано 98 робіт).

Реакція аудиторії на отримане завдання була різною: чимало хто обурювався, стверджуючи, що їм нічого не відомо про цю

88 Інтерв’ю з Бразайтісом Євгеном, 1986 р. н., записане в м. Каунасі – Львові в лютому – березні 2009 р. (інтернет-спілкування).

89 Інтерв’ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2007 р.; інтерв’ю з Лукачук Оксаною, 1964 р. н., записане в м. Яворові 27 листопада 2007 р.

90 Інтерв’ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане в м. Львові 28 грудня 2007 р.

91 Інтерв’ю з Боруцькою Оксаною, 1987 р. н., записане в м. Львові 17 березня 2008 р.

країну, однак після кількоххвилинного розмірковування студенти згадували інформацію з лекцій з історії України та засобів масової інформації (59 %), частина опитаних відразу ж почала виконувати поставлене завдання (29,5 %), дехто ствердив, що йому нічого не відомо про Литву (8 %), бували випадки виконання роботи у віршованій формі (1,5 %), чи пошуку цієї країни в атласі (2 %) та опису її географічного розташування.

З отриманих робіт випливає, що Литва для кожного з респондентів виглядає різною. Вагоме значення має перше враження про Литву, яке суттєво репрезентує уявлення респондентів про цю країну та згадки про неї, не лише серед осіб, які відвідували її, але й серед респондентів, які ніколи не були в цій країні. Аналіз асоціацій, які виникають в українців під час згадки про Литву, представлений першою фразою роботи, яка зазвичай пишеться інтуїтивно та показує результат кількоххвилинного розмірковування студента над поняттям: “Литва”. Така фраза в деяких студентських роботах є спільною, а в інших – відмінною. Отримані результати подано в таблиці “Перша асоціація з поняттям “Литва”. Наведені асоціації свідчать, що майже всі опитані просторо-во правильно локалізували Литву. Незначна кількість опитаних акцентувала на євроінтеграційному та туристичному аспектах. Окреме місце належить особистому ставленню до цієї країни.

№ п/п	Варіанти першої асоціації зі словом „Литва”, запропоновані в студентських робах	Кількість студентських робіт
1.	Литва – це країна Прибалтики	17
2.	Невеличка країна на березі Балтійського моря	14
2.	Литва – це держава у Центрально-Східній Європі	19
3.	Литва знаходиться відносно недалеко від України	5
4.	Литва – країна-член ЄС та НАТО	16
5.	Литва – країна, де панує дух єдності і любові	6
6.	Литва – молода країна	2
7.	Литва – країна відпочинку	9
8.	Країна замків	4
9.	Мені Литва симпатична...	5
10.	Литва... поважаю Литву!	4
11.	Литва для мене ... нічого особливого	6
12.	Литва... це десь за межами географії...	2

Ставлення представників українського студентства до Литви визначалося за судженням “про Литву... та все, що спало мені на думку про неї”. Його можна окреслити в категоріях: невизначене, нейтральне, позитивне, негативне. Більшість опитаних так і не змогли чітко визначити особисте ставлення до цієї країни, мотивуючи це тим, що ніколи її не відвідували, а тому не знають, якими є литовці, за що їх поважати чи критикувати. Нейтральне ставлення (28,9 % відповідей респондентів) зазвичай ґрунтується на знаннях про історичне минуле обох країн, відсутності тісних особистих контактів між ними та територіальних чи будь-яких інших суперечок. Позитивне ставлення (20,1 %) пов’язане з успішною євроінтеграційною політикою, а негативне (1,7 %) – з трактуванням українсько-литовського минулого з позитивістських позицій, які визначають входження українських земель до складу ВКЛ як процес окупації. Не змогли визначитись 49,3 % респондентів.

Оціночне домінування категорій невизначеності та нейтральності пояснюється тим, що литовський елемент не був самостійно присутній на українській території протягом довгого часу. У XIV ст. литовців сприймали крізь призму поляків, у XX ст. – росіян, у XXI ст. – Європейського Союзу та НАТО. У ставленні до литовців також не простежується діаметрально протилежних підходів у різних регіонах України, як у випадку поляків і росіян.

Аналіз змісту студентських робіт свідчить про назагал незначні знання української молоді про Литву. Результати контент-аналізу під цим кутом зору узагальнені у таблиці “Рівень абстрактності та незрозумілості висловлених студентами думок про Литву”:

Категорії абстрактності та незрозумілості	Плутання Литви та Латвії	Прагнення литовців позбутися російського впливу	Литовці – патріотичний народ
Кількість згадок у 99 студентських роботах	40	42	29

Порівняння категорій абстрактності та незрозумілості з числом їх згадок у студентських роботах засвідчує, що українці не завжди розрізняють країни прибалтійського регіону і самі це усвідомлюють. Тому в роботах зустрічаються думки, які не належать до литовської проблематики сучасного періоду. Яскравими прикладами цього можна назвати асоціації Литви з Лаймою Вайку-

ле, Раймондом Паулсом та Валдісом Пельшем, які є вихідцями з Латвії⁹², а в деяких роботах Литва та Латвія навіть вживаються як синоніми (17 робіт). Отже, в українському середовищі функціонує також певний збірний образ “балтійської країни”, який увібрав у себе риси трьох Прибалтійських країн одночасно.

Найповніше у студентських роботах представлена теза про прагнення литовців позбутися російського впливу. Найчастіше при цьому згадується про вступ Литви до ЄС та НАТО з метою позбутися російського впливу, однак докладніше ця проблема не висвітлюється. Даний аспект можна вважати зародком появи в сучасних українців стереотипних уявлень щодо литовців, пов'язаних із їхньою євроінтеграційною політикою. Про це свідчить, зокрема, те, що в усіх 117 студентських роботах зазначено про європейську спрямованість Литви, якої з ряду обставин бракує Україні.

В уявленнях українського студентства литовці представлені патріотами своєї Батьківщини, які цінують звичаї та традиції, захищають інтереси своєї країни в будь-яких ситуаціях, що дуже до вподоби українській молоді. Адже у 20 з 29 робіт, в яких представлена дана категорія, зазначено, що українцям вартує повчитися на прикладі литовського патріотизму. Присутність таких думок в українському середовищі засвідчує його віддаленість від реалій литовського суспільства і наявність певних комплексів меншовартості по відношенню до “більш патріотичних” литовців.

Однією з одиниць контент-аналізу було обрано часову спрямованість висловлених думок, яка переважно дає уявлення про зміст роботи і є основоположною в опитуванні майбутніх істориків. Аналіз цієї часової спрямованості представлений у трьох аспектах: минуле, сучасне та майбутнє, які поділені на вужчі категорії, що відображено в таблиці: “Часова спрямованість роботи в минуле”:

Категорії минулого	Велике князівство Литовське	Річ Посполита	Радянський Союз	Європейський Союз
Кількість згадок у 99 студентських роботах	86	57	41	29

Ці результати свідчать про те, що найбільше відомо українським студентам про перебування українських земель у складі ВКЛ. Це підтверджують виділені ними опорні факти: згадки про прихід Міндовга на українські терени (10 робіт), Гедиміна (7 робіт), Любарта та Ольгерда (23 роботи), діяльність Вітовта (12 ро-

⁹² Робота Полянської Марії.

біт), Литовські статути (6 робіт), процитовано фразу “старини не чіпаємо, новини не вводимо” у 38 студентських роботах. У решті робіт лише побіжно згадується про перебування українських земель у складі ВКЛ. Згадки про Річ Посполиту презентовані Люблінською унією (57 робіт). Радянський період представлений у роботах згадками про вихід балтійських країн зі складу Союзу РСР (40 робіт). Як виняток, в одній роботі згадується про співпрацю між литовськими військовими формуваннями та загонами УПА в роки Другої світової війни⁹³. Це своєю чергою засвідчує особливості висвітлення литовської теми в навчальній та науковій літературі на практиці. Адже більшість із опитаних студентів свого часу знайомилися з публікаціями в галузі литуаністики.

Деталізовані згадки про євроінтеграційну політику Литви та її вступ до ЄС та НАТО є у 29 роботах і стосуються вони вступу прибалтійських країн до ЄС у 2004 р. як перших країн пострадянського табору в цій організації, а також проілюстровані фактами та особистими судженнями щодо цього. Це засвідчує, що українська молодь усвідомлює вагу даної події, однак не може оцінити її в контексті української історії, адже праць з даного періоду ще немає, а в навчально-методичних планах і програмах нормативних і спеціальних курсів історичного факультету про це також згадується фрагментарно.

Наступним аспектом є виділення “Часової спрямованості сучасності”:

Категорії сучасності	Політичні зв'язки	Співпраця в сфері економіки	Культурні зв'язки	Спорт
Кількість згадок у 99 студентських роботах	30	60	34	23

Жоден із опитаних не заперечив існування між Україною та Литвою дипломатичних відносин та співпраці в різних сферах. Політичні зв'язки окреслені як стабільні, обумовлені євроінтеграційним шляхом Литовської Республіки, до якого певним чином долучається й Україна (16 робіт), згадуються договори про співпрацю між країнами (5 робіт), про візити Президента Литви В. Адамкуса в Україну (4 роботи), про підтримку Литовською Республікою українського євроінтеграційного шляху (5 робіт). Співпраця в

⁹³ Робота Ковалевича Тараса.

економічній сфері згадується у переважній кількості робіт, однак жодним чином не описується (53 роботи), за винятком згадок про спільні енергетичні проблеми з Російською Федерацією (7 робіт). Культурні зв'язки представлені згадками про участь у Євробаченні представників з Литви та України (6 робіт), міцні традиції католицизму в литовському середовищі (12 робіт) та туристичні поїздки українців до Литви з метою відпочинку на Балтійському морі (18 робіт). Окремо виділено спорт з огляду на те, що аж 20 опитаних проаналізували футбольні матчі між українськими й литовськими командами, а троє згадали про участь команд обох країн у “Богатирських іграх”. Ці матеріали свідчать, що українська молодь знайомиться з газетними статтями, матеріалами радіо і телебачення та публікаціями на інтернет-порталах, у яких висвітлюються українсько-литовські взаємини.

Останньою складовою даного аналізу є виділення аспекту „Часової спрямованості студентських робіт у майбутнє”:

Категорії майбутнього	Перспективи міждержавної співпраці	Вектор зовнішньої політики “Україна – Литва – ЄС та НАТО”
Кількість згадок у 99 студентських роботах	14	19

Майбутнє українсько-литовського співробітництва українським студентам окреслити дуже важко, згадали про це лише 33 студенти: з яких 14 висловилися про можливі вигоди від подальшої співпраці між Україною та Литвою, однак не надали їм чіткого пояснення; а 19 згадали про спільні євроінтеграційні інтереси обох країн одним словосполученням, висловивши надію, що вони зміцніють після вступу України до євроструктур. Це засвідчує, що фактично третина студентів-істориків окреслює майбутнє українсько-литовських відносин, хоч і нечітко, однак усі вони пов'язані з євроінтеграцією.

* * *

Таким чином, матеріали проведеного опитування засвідчили, що в уявленнях пересічних українців про Литву й литовців присутні ознаки стереотипного мислення, в яких немає певних упереджень на базі історичного досвіду чи сучасних спостережень. Ставлення з боку українців до етнічних литовців можна визначи-

ти як доброзичливе. Майже всі опитані висловили бажання відвідати Литву і розширити взаємини з цією державою на рівноправних засадах з мінімальним впливом російської та польської сторони. Відсутність територіальних кордонів, а звідси – і значної кількості особистих контактів зумовлює брак знань про литовців на побутовому рівні, достатніх для аналізу їхнього життєвого укладу, звичок; не використовуються слова з литовської мови, на відміну від полонізмів та русизмів. Основною складовою формування нового стереотипного мислення щодо литовців на сьогоднішній день є уявлення про щасливе життя в європейській спільноті, однак про перспективи розвитку такого стереотипу ще рано робити якісь остаточні висновки.

Olena LUKACHUK

Ukraine and Lithuania: Relation Without Stereotypes in Condition Europe Integrational Myth

The article focuses primarily on the Ukrainian conception of Lithuania and the Lithuanian people on the basis of analysis of popular science works, contemporary Ukrainian articles, material of the poll conducted and interview. The article covers the main trends and stages of Lithuanian research in the modern historiography and its outline in the textbooks. The author researches international relations in geopolitical, economical and humanitarian spheres. Judgments of the Ukrainian people about Lithuania are systematized by means of content-analysis in categories: the first association with the word "Lithuania", level of abstractness and obscurity of thoughts about Lithuania, their time direction. This material is examined in order to reveal the stereotypes concerning the Lithuanian people among the average Ukrainians.

Інформація про авторів

Аркуша Олена Георгіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, завідувач кафедри середньовіччя і візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка, старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Годик Роман Йосипович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Зашкільняк Леонід Опанасович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Лукачук Олена Василівна, аспірант кафедри історії України Львівського національного університету ім. І. Франка

Расевич Василь Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Руда Оксана Василівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Середа Вікторія Віталіївна, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І. Франка

Середа Остап Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Сілецький Юрій Романович, здобувач Інституту
українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

Чушак Христина Ярославівна, кандидат політичних
наук, молодший науковий співробітник Центру досліджень
українсько-польських відносин Інституту українознавства ім.
І. Крип'якевича НАН України

Шкраб'юк Петро Васильович, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ЗМІСТ

Передмова	1
Частина I. Чи потрібні нам історичні міфи і стереотипи? ..	7
Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики (Л. Зашкільняк)	7
Функціонування історичних стереотипів у свідомості населення сучасної України: регіональний аспект (В. Середа О. Середа)...	36
Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів (В.Расевич)	53
Католицизм і православ'я: стереотипи, практика, перспективи (П. Шкраб'юк)	72
Частина II. Сусіди близькі і далекі в дзеркалі історичних стереотипів	96
Стереотипи “ляха” та “москаля” у традиційному світогляді українців: спільні та відмінні риси (Ю. Сілецький).....	96

Польський і російський чинники у формуванні сучасної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід і сучасні паралелі (<i>О. Аркуша</i>).....	144
”Западенці, москалі та східняки”: російські візії Галичини і галицькі візії Росії в дзеркалі історичних стереотипів (<i>Р. Голик</i>)....	210
До джерел міфологізації українсько-польських відносин (<i>О. Руда</i>)	289
“Українці – брати чи вороги?”: спроби польської антикомуністичної опозиції подолати негативні стереотипи щодо українців та України (<i>Х. Чушак</i>).....	334
Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття (<i>Л. Войтович</i>)	352
Україна та Литва: взаємини без стереотипів в умовах євроінтеграційного міфу (<i>О. Лукачук</i>).....	437